

Науково-ідеологічний центр ім. Дмитра Донцова

Святоіванівський Мазепинський Гетьманський Полк

ДМИТРО ДОНЦОВ

**ВИБРАНІ
ТВОРИ**

У ДЕСЯТИ ТОМАХ

Дрогобич–Львів
Видавнича фірма
«ВІДРОДЖЕННЯ»
2012

ДМИТРО ДОНЦОВ

**ВИБРАНІ
ТВОРИ**

ТОМ 3

**Ідеологічна есеїстика
(1922–1932 рр.)**

Дрогобич–Львів
Видавнича фірма
«ВІДРОДЖЕННЯ»
2012

УДК 32-027.21(081)

ББК 66.0я44

Д 67

Редакційна колегія:

Олег Баган (к.ф.н., Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка)

Сергій Квіт (д.ф.н., Національний університет «Києво-Могилянська Академія»)

Олександр Музичко (к.і.н., Одеський національний університет імені І. Мечникова)

Микола Посівнич (к.і.н., Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Ярослав Радевич-Винницький (к.ф.н., Національний науково-дослідний інститут українознавства МОН України)

Федір Турченко (д.і.н., Запорізький національний університет)

Донцов Дмитро

Д67 Вибрані твори [Текст]: у 10 т. / Редкол.: О. Баган (відп. ред.) [і ин.]; літ. ред. Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2011. – .

ISBN 978-966-538-236-2

Т. 3: Ідеологічна есеїстика (1922-1932 рр.) / Упоряд., передм., комент. О. Баган. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2012. – 352 с.

ISBN 978-966-538-244-7

Третій том вибраних творів Д.Донцова склали статті й есеї ідеологічного змісту за 1922-1932 рр. Це був піковий період творчості автора, коли своїми ідейними впливами він кардинально змінив політичне мислення західних українців, сформулював світоглядні основи новітнього вольового українського націоналізму.

Поряд із брошурами «Що таке інтернаціоналізм?» (1927), «Політика принципіальна і опортуністична» (1928), «Юнацтво і Пласт» (1928) до книги увійшли ідеологічні есеї переважно з журналу «Літературно-науковий вісник», який Д.Донцов очолив у 1922 р., а також по одному творові з видань «Дніпро» (Львів), «Державна нація» (Прага), «Смолоскипи» (Львів). Більшість праць передруковуються вперше.

Особливості мови і стилю автора узгоджені з нормами сучасного українського мовлення й орфографії, водночас збережені окремі питомо національні, ідіоетнічні риси незросійщеного українського правопису.

Видання рекомендується філософам і культурологам, історикам та етнологам, політикам і політологам, дослідникам і прихильникам української національної ідеї.

УДК 32-027.21(081)

ББК 66.0я44

Відповідальний редактор і упорядник

Олег Баган

Літературний редактор

Ярослав Радевич-Винницький

Видавці дякують за співпрацю:

М. Бачинському, М. Мочернюкові, Р. Пундюку, Т. Родцевичу,
І. Червінці, А. Цибку, Х. і Ю. Якимовичам,
родинам Булів, Бумбарів, Кіщаків, Кушнірів, Матківських,
Лехнюків, Парут, Петриків

ISBN 978-966-538-244-7 (Т. 3)

ISBN 978-966-538-236-2

© О. Баган, упоряд., передм., коментарі, 2012 р.

© Я. Радевич-Винницький, словник, 2012 р.

© Видавнича фірма «Відродження», 2012 р.

ЗА НОВУ УКРАЇНСЬКУ ЛЮДИНУ

Закінчувався тривожний і драматичний 1918-й рік, в Україні як реакція на невдалу внутрішню політику гетьмана Павла Скоропадського та його фатальний зовнішньополітичний маніфест від 14 листопада про федерацію з Росією розпочалося нове національне повстання, яке очолили соціалістичні лідери – Директорія. Остаточо розчарувався в гетьманаті, в «українському Бонапарті» і Дмитро Донцов. Однак він як учасник партії Хліборобів-демократів і переконаний консерватор, антианархіст і антисоціаліст не міг це повстання підтримати. Навіть більше: життя жвавого журналіста, керівника Української телеграфної агенції (УТА), пристрасного критика промахів і наївностей Центральної Ради та загалом українських «драгоманівсько»-соціалістичних правлячих верств виявилось під загрозою. (У період Революції – 1918 року – Д.Донцов активно друкувався у столичній періодиці: газети «Відродження», «Нова рада», «Новости дня», «Селянське слово» та ін.). Кілька тижнів він переховувався у домівках своїх знайомих, передусім у квартирі С.Шемета – голови хліборобської консервативної партії. У нього збереглися добрі стосунки з комендантом Корпусу Січових Стрільців Євгеном Коновальцем – одноступцем іще з передвоєнних років, з львівського 2-го Студентського з'їзду 1913 р. Саме Є.Коновалець і С.Петлюра, член Директорії, з яким вони ідейно зблизилися у 1913-1915 рр. на сторінках московської «Украинской жизни», загарантували Д.Донцову безпечний виїзд з України.

13 січня 1919 року Дмитро Донцов виїхав із Києва і, як виявилось, став вигнанцем назавжди. Того ж місяця він прибув до Відня, а згодом перебрався до Швейцарії, до Берна, на запрошення стати керівником пресово-інформаційного відділу української місії, головою якої був тоді Е.Лукаsevич. Подібною працею Д.Донцов займався протягом майже всієї 1-ї світової війни, від 1914 р., інформуючи світ про українські політичні справи в подібних центрах Лозанни, Берна, Берліна і Стокгольма. Пізніше він згадував у щоденнику, що два роки цієї роботи в Берні були надзвичайно плідними: велася систематична пропаганда і повідомлення через швейцарську пресу і депеші у світ французькою та англійською мовами про воєнні дії в Україні [1].

У 1921 р. Д.Донцов знову повернувся до Відня, щоб розпочати заходи щодо переїзду разом із дружиною-галичанкою до Галичини [2]. Закономірно, що тепер він бачив найнадійнішим і найефективнішим bastionом української національно-визвольної боротьби галицьку столицю – Львів, місто, в якому вирували українська політична думка і партії, національне культурне життя і пресово-видавничі інтенції. Львів і Галичина, хоч і в умовах польського поневолення, знову ставали П'ємонтom для українства.

Ще у Відні вийшла політологічна книжка, яка по-справжньому зробила Д.Донцова знаменитим, – «Підстави нашої політики» (1921). У ній автор спробував осмислити щойно минулу Національну Революцію 1917-1920 рр., давав широкий аналіз причин національної поразки та окреслював особливості цивілізаційного становища України, намалював перспективи геополітичного розвитку в Середній і Східній Європі й пояснював у цьому контексті специфіку українського національного руху. Окремим розділом (названим у другому виданні книги 1957 р. «Варварія московська») Д.Донцов робив широкий, вичерпний огляд російської проблеми для українства,

інтерпретуючи її в цивілізаційному, культурологічному, ментальному, релігійному та геополітичному аспектах. І, нарешті, він ставив завдання сформуванню нової національної еліти замість безпринципної, хаотичної, по-народницькому наївної, безвольної і фатально пацифістської еліти «драгоманівців», тобто вихованих на утопійних ідеалах М. Драгоманова, українських соціалістів і лібералів. При цьому Д. Донцов, як і в кількох попередніх своїх есеях ще від 1911 р., опирався на дух творчості Тараса Шевченка і Лесі Українки, закликав створити справді революційний, справді наступальний (а не компромісний), справді героїчний національний політичний рух, рух нових «месників дужих» (Леся Українка), який би змінив масу українського малоросійства й історичного пристосування, який би вибудував мур національного завзяття супроти вічно зажерливої, вічно загрозливої і вічно антиєвропейської Російської імперії.

У Львові відразу з прибуттям Д. Донцова береться організувати свою особисту «корпорацію» ідеологічного та політичного впливу. Разом із дружиною Марією Бачинською організує приватне «Видавництво Донцових». За особистої підтримки Є. Коновальця і щойно організованої (у 1920 р.) підпільної Української військової організації (УВО) його призначають головним редактором відновленого найавторитетнішого українського журналу «Літературно-науковий вісник», заснованого ще у 1898 р. І. Франком і М. Грушевським. У 1923 р. він разом із групою однодумців (В. Кузьмович, Д. Паліїв, С. Підгурський та ін.) засновує Українську партію національної роботи (для утаємничених – революції), стає редактором її політичного органу – газети «Заграда». Протягом середини 1920-х рр. налагоджує творчі стосунки з кількома новими періодичними виданнями і через них додатково здійснює потужний вплив на політичну ідеологію Західної України, співпрацюючи переважно з молоддю, цими майбутніми «месниками дужими». Завдяки своїй надзвичайно активній, стилістично експресивній та ідеологічно вивіреним, стратегічно широкій і бойовитій публіцистиці невдовзі стає найвпливовішим автором епохи в Галичині. Як спостеріг Я. Дашкевич, це потверджувала вся галицька преса, в якій саме на Донцова було вміщено найбільше шаржів, з яким полемізували майже всі видання. [3]

Ось як описує перші ідейні впливи Д. Донцова в Галичині один із його пізніших завзятих противників – Юрій Косач – у своєму пізньому романі-спогаді «Чортівська скеля», в якому художньо осмислювалася суспільна ситуація міжвоєнної доби:

«До столу президії, на естраду, вийшов чолов'яга середнього віку, тип виразно монгольського складу (залишаємо цю антропологічну оцінку «вічно мінливого» (Є. Маланюк) автора на його совісті – О. Б.), з чорнющою гирею волосся, спадаючого на блудливі, вистрілюючі іронією і навіть глузуванням до всієї аудиторії очі.

– Шановні панове, – почав цей чолов'яга, доктор Донченко, що недавно приїхав з Відня, з еміграції, та несподівано став, як говорено, визначною особою. Казали, що всі стають остовпілими від його небувалої ерудиції; він оперував завжди безліччю цитат з творів авторів, про яких, звичайно, у Львові рідко хто чув.

– Шановні панове, – повторював він гугнявим хрипкуватим голосом, – моя тема нині «Підстави нашої політики»...

Небезпекою для нас була і є нині експансія Москви, московитян як таких; експансія так званої російської культури, філософії і літератури, що для нас – нації західного світовідчуття і продукту західної цивілізації – наскрізь неприйнятна, дика і ворожа. Не треба нам культури візантійщини, богоспасаємого православ'я, що в купі з лицемірним слов'янофільством та міфами про триєдину культурну спадщину Київської Русі, несли нам всілякі Пушкіни, Достоевські, Тургенєви, Толсті та Чехо-

ви. Пора скинути маску з потвори, ми повинні побачити справжню істоту Московії, що чи за царів, чи за революціонерів, завжди однакова. Ось як подиву гідно одверто говорить про це поет Блок:

Миллионы нас. Нас тьмы и тьмы.
Попробуйте сразитесь с нами...
Да, скифы мы... Да азиаты мы
С раскосыми и жадными глазами...

...Ми, українці, належимо до Європи... Ми останній бастион Заходу, наша історична місія – приєднатись до відсічі, яку скитській навалі солідарно дають європейські народи та й наші сусіди і друзі – Польща, Чехословаччина, Румунія й уся так звана Мала Антанта. Ми бачимо відродження великих людей та ідей на Заході.

Ми живемо на Західній Україні – цьому клапті, яка ще збереглася від хижацьких духових і фактичних пазурів Скитії – Московії. Бережимо наше насліддя! Плекаймо серед нас дух Середньовіччя, дух нетерпимости, аристократизму, елітаризму. Знаємо, що від віків ми були «бестія сіне капіте» – безголова бестія. Знаємо, що наші маси задурманено вітром із Сходу. Але чи важать вони, ці політично сліпі і тупі маси анальфабетів? Плекаймо наших кращих людей, нашу еліту. Викорчовуймо шкідливі впливи і течії, звернімося обличчям до Заходу.

Не соціальні проблеми важать, а національні міфи, волюнтаризм, націоналізм, імперіялізм – ось що є рушієм героїчної доби.

...Кажучи коротко: «Московія делендам ессе». Московію треба зруйнувати. В союзі з націями Заходу, які на наших очах відроджуються, в дружній спілці з ними прямуймо до нового, жорстокого, але шляхетного, Середньовіччя. В спільному Хрестосносному поході поконаймо нашого одвічного ворога: Схід. *Ex occidente lux!*

...«Диявольськи сильна промова, – сказав півголосом котрийсь з аплодуючих, – такі виступи творять епоху...» «Митець, майстер, що й казати...» «Наш месія».[4]

Цей, хоч і дещо шаржевий, пасаж точно передає емоційність виступів Д.Донцова і їхній ідейний заряд, і головне, це спостереження ще одного живого свідка новонароджуваної епохи, епохи вольового націоналізму, донцовської епохи.

Про значення журналу «Літературно-науковий вісник» (далі – ЛНВ) сьогодні вже написано доволі багато і правдиво. Серед іншого виділимо статті Галини Сварник[5], дослідження Юрія Шаповала [6] та монографію Сергія Квіта[7]. Тому ми зробимо лише кілька узагальнень. По-перше, Д.Донцову як редакторові вдалося створити видання навдивовижу концептуальне, цілісне, подібних до якого було мало в Україні перед тим і після цього. По-друге, він зумів згуртувати біля журналу гроно яскравих особистостей: В.Гнатюк, С.Смаль-Стоцький, М.Кордуба, В.Бірчак, В.Дорошенко, М.Голубець, В.Біднов, С.Сірополко, Є.Маланюк, Ю.Липа, Р.Бжеський (Дажбожич, Р.Задеснянський), Л.Мосендз, М.Мухин, Д.Віконська, Р.Єндик, Ю.Клен, О.Ольжич, Л.Луців, О.Грицай та ін., які надали виданню широти проблематики, висоти індивідуального ідеалізму та фаховости інтерпретацій. По-третє, журнал зайняв тверду позицію світоглядної й політичної принциповости, постійно вів жваві й всебічні полеміки, особливо у 1930-і рр. і насамперед пером Д.Донцова, цей критицизм забезпечував виданню потужну впливовість, робив його своєрідним *perpetuummobile* інтелектуального життя Західної України й еміграції і не тільки. По-четверте, вже на самому початку 1920-х рр. Д.Донцову як літературному есеїстові вдалося започаткувати цілком нову атмосферу в естетичному мисленні українства, задати якісні параметри й стимули для розвитку вольового, героїчного неоромантизму в письменстві (насамперед це твори «Поетка українського Рисорджименто: Леся Українка» (1922),

«Криза нашої літератури» (1923), «Про молодих» (1923), «Драгоманов і ми» (1923), «Українсько-советські псевдоморфози» (1925), «Трагедія Франка» (1926), «До старого спору» (1926), «Поет твердої душі: В. Стефаник» (1927) та ін.). Так зародилося ціле велике явище в українській культурі – вісниківство, вісниківський неоромантизм. Його ідейними засадами та естетичними ознаками стали світоглядний традиціоналізм, ірраціоналізм світовідчуттів, героїзм у настроях, індивідуалізм в інтенціях, окциденталізм у тенденціях, трагічний оптимізм у світотрактуваннях. По суті під впливом вісниківської літературної течії розвивалися від кінця 1920-х рр. усі інші літературні середовища Західної України й еміграції, навіть ті, що були ідейними противниками націоналізму (як комуністи, наприклад), бо мусили якось реагувати на надзвичайно сильні моральні та емоційні імпульси вісниківців, бо об'єктивно потрапили у стратегічно широку філософську й естетичну програму вісниківства як течії, що дала особливо яскраві візії піднесення національної культури. Відтак більшість літераторів міжвоєнної доби писали про героїчну історію українства, про підсвідомі переживання, величне візіонерство, про форми плекання великих особистостей, про «дух Європи», трагічні поривання і переможний настрій нації.[8]

Паралельно на початку 1920-х років Д. Донцов ще не покидав надії створити політичну силу на націоналістичних ідеологічних засадах. Такою платформою стала Українська партія національної роботи (УПНР), яку він реально стимулював і вважався її ідейним лідером. Ще у квітні 1923 р. із таємної ініціативи УВО й особисто Є. Коновальця була заснована газета «Заграва» за редакторства Д. Донцова. Газета була дуже гострою, часто її сторінки конфісковувала польська цензура, видання мало виразно націоналістичне спрямування. Провід УПНР склали доволі відомі вже тоді діячі: С. Підгурський (голова), Д. Паліїв (секретар), О. Луцький, В. Кузьмович, М. Матчак. Переважно партія розбудовувала свої структури на Волині, її осередки були у Луцьку, Ковелі, Дубно, Пінську. До речі, сам Д. Донцов у міжвоєнну добу мав систематичні зв'язки з Волинню: на літо приїжджав на Ковельщину, до родини своєї дружини – Марії Бачинської.

Попри початкову дуже інтенсивну працю, партія вже наприкінці 1924 р. пригальмувала свій розвиток як власне націоналістична: більшість із керівництва вибрали шлях на союзницькі дії із галицькими націонал-демократами, і в 1925 р. УПНР влилася до широкої платформи Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Д. Донцов не прийняв цієї лінії, бо розумів, що без революційних, волюнтаристських форм та імпульсів боротьби українці не зможуть вирватися з трясовини угодовства, стратегії «дрібних діл» і не створять героїчного, наступального руху. Усвідомивши, що його відрізняли від решти керівництва УПНР і «Заграви» глибокі світоглядні принципи, які й призвели врешті до цілковито різних тактичних виборів, він узявся з особливою рішучістю працювати тільки в ідеологічному просторі, формувати світоглядні засади і напрямні для нового типу політиків. Практична політика надалі неприємно відштовхувала Д. Донцова: у ній домінували люди дріб'язкові у своїх розрахунках, без ідеалізму у програмі боротьби, без належного рівня жертвовності, схильні до компромісів і переконані в тому, що комбінаціями, випрошуваннями та еволюційними змінами можна досягнути результату у плані національного визволення. Він же тоді мав візію про цілком відмінну концепцію і стратегію політичної боротьби, в яких націю могли вести люди особливого ідейного та емоційного горіння, люди із сильним характером і залізною волею, постаті, перейняті відчуттями Величного й Героїчного, зорієнтовані не на подачки ворога, а на досягнення максимального в боротьбі. Зрозуміло, що такого

типу політиків тоді не було в межах Західної України та на еміграції. Тому треба було думати про майбутнє.

Великим завданням, яке поставив перед собою Д.Донцов у ту пору і яке визрівало в його світогляді ще з передвоєнних років, було завдання глобальної переорієнтації світоглядної сфери нації з принципів раціоналізму на принципи філософського ідеалізму-ірраціоналізму. Так історично склалося, що українці не пережили повноцінного національного відродження у добу Романтизму, передусім не пережили яскравих і бойових подій національно-визвольної війни (як албанці, греки, чорногорці, серби, болгари, поляки, ірландці), які загартовують характер нації. Українці не пройшли через горнило ідейного гарту, тобто через величні своїми настроями, героїчні за духом художню літературу й мистецтво, через публіцистичну самокритику й гостру аналітику власної історії з відповідним творенням наступальної культурної програми національного самоствердження (як угорці, румуни, чехи, хорвати, фіни, литвини та ін.). Натомість основні процеси українського національного відродження проходили у період торжества філософії позитивізму (раціоналізму й матеріалізму) в європейській історії, тобто у час між 1860-м і 1914-м роками. Відповідно до засад позитивізму, головні ідеологи національного руху (П.Куліш, М.Костомаров, В.Антонович, М.Драгоманов, І.Франко, М.Грушевський) уповали як на засіб поступу й визволення на ідеали демократизму, на науку, соціально-господарське піднесення, правову свідомість, культурну й політичну толерантність. Вони вірили, що через освіту широким масам народу, через моральне удосконалення суспільства, яке зрозуміє і засудить несправедливість та багатство, через переконання сильних і войовничих до того, щоб вони підтримали слабких і миролюбних (на міжнародному рівні це була апеляція до імперських держав стати добрішими до ними ж поневолених народів) запанують спокій і гармонія. Усі ці ідеали й засади суспільно-політичного розвитку відповідали тенденціям та уподобанням епохи: людство сподівалося через демократичні зміни й соціальну змобілізованість народів перейти до вищої стадії цивілізаційного розвитку. Так, таке було можливим. Але тільки для державних націй; ще великою мірою для націй, які встигли сформуватися у повновартісні організми, хоч і не здобули своєї держави (як чехи чи ірландці, наприклад). Однак не для підневільних і поруйнованих народів, таких, як українці.

Відтак у ХХ ст. українці увійшли вельми слабкою нацією: без живих героїчних традицій, без загартованої й активної національної еліти, з великою дозою громадянської пасивності і з низьким рівнем культури та освіченості. До цього додавалося славетне українське малоросійство, яке сіяло національну безвідповідальність і темноту й робило націю роздвоєною та невпевненою у своїх історичних кроках. Сподівання на соціалізм як на ідеологію національного піднесення й мобілізації (М.Драгоманов, І.Франко, М.Грушевський, В.Винниченко) виявилися примарними: принципи соціалізму ефективно діяли в середовищі розвинутих, індустріялізованих націй, де існували широкі соціальні пласти міського пролетаріату, був організований профспілковий рух, де рівень масової освіти забезпечував динаміку ідейного обміну у громадах. Усього цього не було в українському соціумі, до того ж космополітична, антитрадиціоналістська соціалістична пропаганда розхолоджувала й дезорієнтувала українців у їхніх національних домаганнях. Тому найпроникливіші із соціалістичних ідеологів, як І.Франко, вже до 1900 р. розчарувалися у цій програмі й почали шукати інших ідейних шляхів для піднесення нації. Однак більшість політично свідомої еліти, особливо на Наддніпрянщині, залишилася в інтелектуальних і ціннісних тенетах соціалізму, «драгоманівщини», як казав Д.Донцов.

Сам Д.Донцов також у 1905 р., у віці 22 років, прилучився до соціалістичного табору, став членом Української соціал-демократичної партії. Цей майже восьмирічний досвід перебування в епіцентрі соціалістичної політичної боротьби та агітації (до 1913 р.) пізніше дуже пригодився йому для зрозуміння глибшої природи соціалізму, обмеженості його визвольної програми та ідеологічних вад. Якраз напередодні 1-ї світової війни Д.Донцов відчув фатальну облудність соціалістичних гасел та ідеологем і розірвав із цим рухом, про що докладно написав та обґрунтував свій ідейний вибір в етапних працях цього року: «Історія однієї ересі» і «Енгельс, Маркс, Лассаль про «неісторичні» нації». У знаменитому виступі «Сучасне положення нації і наші завдання» ми вже бачимо світоглядно іншого Д.Донцова: переконаного в тому, що суспільством правлять яскраві ідеї, а не організовані соціальними інтересами маси, що національні емоції є набагато сильнішими за емоції класові, зрештою, лише горді й волелюбні народи здобувають собі місце під сонцем, а не понурі й потульні прохачі, що сподіваються на милостиню від «панів життя» (у міжнародних вимірах – від імперських націй). Його гаслом стає тверде: «Найбільше гнітять того, хто найменше вимагає!»

Для того, щоб здійснити цей світоглядний переворот у національній ідеології українства, Д.Донцову довелося виступити критиком найбільших авторитетів в культурі й політиці України – колишніх і сучасних. Відтак він критикував окремі положення та ідеологеми М.Драгоманова і М.Старицького, І.Франка і М.Павлика, С.Сфремова і М.Грушевського, В.Винниченка і М.Шаповала. Зрозуміло, що така відвага, інтелектуальна й моральна принциповість зробили його ізгомем в українських політичних середовищах, викликали зворотню хвилю критики з різних таборів, яка, до речі, «відгукується» ще й до сьогодні в українській академічній науці й популярній публіцистиці тим, що низка дослідників, спекуючи на авторитетності в культурній свідомості нації названих постатей, систематично представляє Д.Донцова таким собі «зухвалим критиканом», «злісним публіцистом», «вузько тенденційним автором» і под., не пояснюючи історичний та світоглядний контекст його полемічних виступів. Тож заради об'єктивності треба сьогодні пояснити, що Д.Донцов мусив організувати системну критику принципів позитивістсько-ліберального та матеріалістично-соціалістичного покоління українських політичних та культурницьких ідеологів, щоб прокласти шлях новій генерації діячів для якісно іншого ідейного розвитку нації, розвитку її на засадах *вольового націоналізму*.

Передбачення Д.Донцова 1913-го року про те, що українська політична еліта не готова до боротьби, що вона має поразницький світогляд, заснований на утопіях соціалізму та пацифізмі лібералізму, які їй найбільше прищепив незабутній М.Драгоманов – справді геніальний публіцист і політичний мислитель, великий вчений і культурник, підтвердила історія вже 1920 р. М.Драгоманов був озброєний таким типом мислення і таким набором ідей, які не давали глибшого розуміння законів розвитку націй, які не уводили в містичні, ірраціональні пласти національних переживань, не розкривали сенсів таких категорій історичного буття, як воля до життя А.Шопенгауера, «вітальний порив» (елан вігаль – А.Бергсона), «духовне візіонерство» В.Дильтея, колективні емоції Г.Лебона, «трагічні світовідчуття» і «шляхетні настрої готичної фаустівської людини» О.Шпенглера і т.ін. Драгоманівська програма «малих діл» і утопійних сподівань на демократичне переродження Російської імперії робила український національний рух безнадійно понурим і наївним. Тому катастрофа Національної Революції 1917-1920 рр. була закономірною.

Власне, це прагнув попередити Д.Донцов під час 1-ї світової війни, активно пропагуючи українське державництво в міжнародних телеграфічних агенціях як керів-

ник пресових центрів у Берні й Берліні, про це завзято писав на сторінках єдиного майже самостійницького журналу «Шляхи» у 1913-1917 рр., про це говорив до гетьмана Скоропадського і концептуально осмислював у брошурах періоду Революції («Історія розвитку української державної ідеї», «Міжнародне положення України і Росія», «Українська державна думка і Європа», «Мазепа і мазепинство»). Але намарно: в суспільстві домінували соціалістичний вузький раціоналістичний прагматизм і ліберальна благодущність. Нація жила без розуміння нагальної потреби героїчної, вольової еліти і відповідної ідеології. За творення такої ідеології взявся Д.Донцов уже в нових політичних та історичних умовах, коли суспільство Наддніпрянщини Москва поступово почала перетворювати в масу рабів без національної пам'яті, а суспільства Західної України та еміграції напружилися у протистоянні чужоземним окупаціям (Польщі, Румунії і Чехословаччини) та розкладовій роботі тутешніх «соціал-ідіотів», ліберальних «Манілових» (Д.Донцов). Цю ідеологічну роботу Д.Донцова й відображає зміст нашого 3-го тому вибраних творів.

Співпрацюючи ідейно та пропагандивно з молодим націоналістичним рухом, який розгортався в Західній Україні та на еміграції (діяльність УВО, Ліги українських націоналістів і Групи української націоналістичної молоді (Прага), Союзу української націоналістичної молоді (Львів) та ін.), Д.Донцов взявся пояснити головні ідеологеми класичних націоналістичних ідеологій XIX ст. із особливим наголосом на потребі засвоєння ірраціоналістських доктрин, які з'явилися в Європі наприкінці XIX ст. – на початку XX ст.: ідеї Г.Лебона, М.Барре, Ш.Морра, Г.Фереро, М. де Унамуно та ін. Пишучи влучно й експресивним стилем, осмислюючи проблеми гостро, з застосуванням максимальної дози критицизму, він дуже швидко досягнув значних результатів впливовості на нове покоління політичних діячів. Уже на середину 1920-х рр. на нього дивилися як на пророка (адже Д.Донцов передбачив перед світовою війною проблеми, які постали перед українством по війні), як на інтелектуального лідера (ніхто не міг конкурувати з цим темпераментним автором у плані філософської ерудиції, проникливості аналітизму та широти стратегічних завдань для нації).

Поряд з тим, що Д.Донцов вказував на ідейні орієнтири, він активно досліджував негативні аспекти національної історії та психології (етапні есеї «Bellua sine capite», «Атрофія сerebrі», «Шатость малоросійская» та ін.); осмислював досвід недавньої революції («В.Ленін», «1914-1924: В десяту річницю пробудження української нації», «Симон Петлюра», «Дві революції» та ін.); давав критику нових утопійних планів від ідеолога неомонархізму та консерватизму В.Липинського, який своїми цілком нереальними пропозиціями про відродження «української шляхти», «класократії» загрожував знову завести націю на манівці (статті «Пансько-мужицький центавр і неомонархізм», «Тарговица чи Полтава?»). Окрему вартісну групу становить добірка есеїв про ідейні сутності націоналізму («Патріотизм» і націоналізм», «Що таке націоналізм?», «Проблема поколінь», «Єдине, що є на потребу» та ін.). Оригінальне трактування історіософських проблем, законів розвитку суспільств і народів ми зустрічаємо в есеях «До старих богів!», «Роковини зради», «Переяславська легенда», «Маса і провід», «Нині і вчора» та ін. Власне в них ми спостерігаємо вдаль застосування автором філософських та етносоціальних ідей Г.Лебона, які пояснювали світову історію з позицій концепції національних еліт.

Есеїстика Д.Донцова 1920-х рр. великою мірою спрямована на викриття і критику постійних і, можна сказати, глибоко природних вад української суспільно-політичної поведінки, які ми визначаємо як *органічний опортунізм*. Мабуть, є щось таке

особливе в українській натурі, що вона неухильно тяжіє до змішування різних сутностей, до пристосуванства як форми буття, до творення чогось принципово невиразного, нечіткого. Наслідком завжди після таких тенденцій було одне: формування партій і політичних рухів, які при першій нагоді йшли на компроміс, який, зрозуміло, послаблював визвольні змагання нації. Тому Д.Донцов, як ніхто інший в українській політиці й публіцистиці, взявся з великою наполегливістю за викорінення цієї злощасної практики і ментальної особливості з українського руху, українського способу політичного мислення. Він, справді, як колись Демосфен перед афінянами чи Катон Старший перед римлянами, не втомлювався повторювати перед українцями, що лише через сувору принциповість, через добір рішучих кадрів, через послідовну наступальність, а не один крок вперед – два назад, нація може здійснити свою визвольну революцію. Своєрідною вершиною такої публіцистики є оригінальний напівхудожній діалог «Ще раз про «Пилипа» й «атенців», в якому автор ніби по складах взявся пояснити своїм сучасникам, що таке справжній національний опір і національне визволення.

Без вагань можна ствердити, що у 1920-і роки ніхто стільки не зробив на рівні ідейного виховання молодого революційного покоління, як Д.Донцов. І в цьому виразилася його визначна історична роль. Саме він сформував ту нову українську людину, яка вразила світ спочатку дивовижними темпами наростання в західно-українському суспільстві революційного покоління, бойовитості, а потім у 1940-і роки, спромоглася на створення масової і завзятої, бездоганно організованої партизанської армії – УПА. Власне, з його гарячих філіпік щодо запроданців і холоїв, щодо політичних тюхтіїв і «роздвоєних душ», з його твердих оцінок і суворих поділів на «мучеників святих» і «зрадників окаянних» постали етика і ментальність, залізна воля й гаряче серце оунівця та бандерівця. Часами його ідеологічні вимоги були занадто високими, і тому проти нього завжди повставали учасники націоналістичного руху, навіть інколи його провідні теоретики (В.Мартинець, Є.Онацький, В.Стахів, П.Полтава, В.Горновий та ін.). Однак, оцінивши цю критику з історичної ретроспективи сьогодні, бачиш, наскільки вибірковою, дрібною у виставлянні контраргументів і, головне, позбавленою стратегічних візій та розуміння вічних законів історії вона була. Моральні імперативи Д.Донцова – це імперативи християнського аскета і середньовічного лицаря, жертвовного підпільника-революціонера і пристрасного борця за національну свободу в синтезі. Він хотів створити в Україні рух, який би силою емоцій та завзяттям боротьби дорівнював історичній динаміці та завзяттю змагань еспанських конкістадорів і нідерландських гезів, балканських гайдуків та італійських карбонаріїв. І це йому вдалося. Тому всі критики концепції Д.Донцова, які навіть сумарно не давали й на 50% теоретичного візіонерства таких масштабів і такої емоційності боротьби, як він, на жаль, виглядають сьогодні вузькими доктринерами, теоретичні розпрацювання яких так і не вийшли поза рамки тих політичних контекстів, у яких вони жили й діяли. Натомість концептуалістика творів автора «Націоналізму» промовляє до нас у категоріях вічності, в категоріях тлумачення того, як людина у вихорі національної боротьби зі звичайного Галайди перетворюється на гнівного Ярему, на символ національної Гідности і Шляхетности.

[1] Донцов Д. 1918-й рік, Київ. – К.: Темпора, 2004. – С.127.

[2] Сосновський М. Дмитро Донцов: Політичний портрет. – Нью-Йорк-Торонто, 1972. – С.153.

[3] Дашкевич Я. Дмитро Донцов, Євген Маланюк. Сторінки зі спогадів // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів: Піраміда, 2007. – С.541.

[4] Косач Ю. Чортівська скеля: Роман. – К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2010. – С.248-250.

[5] Сварник Г. Дмитро Донцов як редактор «Літературно-наукового вісника» (1922-1932) і «Вісника» (1933-1939) у Львові // Українська періодика: історія і сучасність: Матеріали другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Львів, 1994.

Її ж: Архів Дмитра Донцова // Пам'ятки України. – 1994. – Ч.4.

Її ж: Редакторська та видавнича діяльність Дмитра Донцова львівського періоду (1922-1939) // Україна в минулому. – К.; Львів, 1996. – Вип.9.

Її ж: До ідейної біографії Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1997. – Ч.1.

[6] Шаповал Ю. «Літературно-науковий вістник» (1898-1932 рр.): творення державницької ідеології українства. – Львів, 2000.

[7] Квіт С. Дмитро Донцов: Ідеологічний портрет. – К.: Видавничий центр «Київський університет», 2000.

[8] Мафтин Н. Західноукраїнська та еміграційна проза 20-30-х років ХХ ст.: парадигма реконквісти. – Івано-Франківськ, 2008.

Її ж: У пошуках «Grand» стилю: Західноукраїнська та еміграційна проза міжвоєнного двадцятиліття. – Івано-Франківськ, 2011.

Олег Баган,
керівник Науково-ідеологічного центру ім.Д.Донцова

ЩО ТАКЕ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ?

Найбільшим ворогом усякої дискусії є гіпноза слова, гіпноза етикеток, які ми наліплюємо на поняття і які кожний розуміє по-своєму.

Сій гіпнозі завдячують своє існування дев'ять десятих суперечок на такі теми, як демократія, імперіялізм, свобода й ин. Сі етикетки в руках вправного демагога стають ручними гранатами, якими забивається в маловідпорного противника всякий незалежний осуд. Сугестії слова завдячують свій успіх і найабсурдніші теорії, які коли-будь вели на паску спантеличені маси.

Про одну з сих теорій, у яких етикетка так різоче суперечить змістові, я хочу тут говорити. Се є доктрина інтернаціоналізму.

Очевидно, в короткім викладі не можна охопити сю проблему в цілості. Отже, значую згори, що не є темою сього викладу інтернаціоналізм в області економічній, культурній або релігійній. Говоритиму тільки про інтернаціоналізм політичний, що обіймає сферу політичних взаємовідносин межи націями.

Чого жадає доктрина політичного інтернаціоналізму? Вона жадає гармонії в між-національнім життю, міжнародної солідарности, підкреслює момент економічної взаємозалежности між народами і вимагає підпорядкування членів людськості, з яких кожний має бути вільним, інтересам цілості, яка в той чи инший спосіб ладнає відносини між окремими націями.

Такі менше-більше є спільні риси всіх інтернаціональних доктрин, що дозволяють обняти їх одною назвою. Та се тільки декларативна сторона інтернаціоналізму, його етикетка, наліплена руками спритного «райзендера», якому важливо, аби «йшов» його крам. Але нам, споживачам, важлива не етикетка, а зміст. В практичнім життю ми маємо діло не з доктриною, а з докторами, які тлумачать її по-своєму, деформуючи її часом до невпізнання. Тому, коли хочемо зайняти становище до інтернаціоналістичної науки, мусимо пізнати її не в теорії, а на практиці, як вона виходила з рук своїх творців.

По упадку Римської імперії з її *Rex Romana*¹ і по занепаді християнського універсалізму Середньовіччя ми входимо в добу, що так скажу, секуляризованого універсалізму. Одна нація по одній, що поставали серед хаосу тодішньої Європи, старалася взяти в свої руки прапор інтернаціоналізму. Першою зробила се Англія, себто нарід, який перший у поримській Європі виробився в окрему національну індивідуальність. Герольдом британського інтернаціоналізму став Олівер Кромвел.

Ідея, яка присвічувала сьому практичному містиківі, була ідея царства Божого на землі. Се була популярна тоді форма, в якій втілювалася інтернаціональна ідеологія. На ґрунті протестантського універсалізму хотів він забезпечити людськості справедливість, дати їй змогу спокійно тішитися найвищими етичними благами, які вона потребує, щоб існувати. Кривавий лорд-протектор у ту бурливу ніч, коли його душа відійшла до свого Бога, молився до нього, щоб він докінчив його, Кромвела, діло; щоб навчив людей «любити один одного»; щоб поміг їм у їх визволенню; щоб простив тим, що, знущаючись, розтопчують ногою хробака; щоб «зробив величним у

¹ Римський мир, (перенос.) римський світ (лат.).

світі ім'я Христа»... Новою, протестантською, доктриною думав він відродити світ, єднаючи його у вільну родину вільних народів.

Чи можна подумати собі інтернаціоналістичну науку в чистішій формі? Але відворотний бік цього ідеалу зараз показується перед нами, як тільки поставимо собі питання не *quid*², а *quomodo*³? Як тільки запитаємося, яким шляхом прагнув здійснити на землі свою міжнародну справедливість лорд-протектор республіки?

Через посередництво Англії! Він виходив із засади, що англійський нарід є вибраний нарід нового тестаменту, вишуканий Божим провидінням на те, щоб ущасливити світ. Яким же способом виконає своє післанництво Англія? Вона його виконає тільки тоді, коли стане дужою державою. Звідси головні пункти Кромвелівського інтернаціоналізму: завоювання Ірландії, будова величезного флоту, загарбання колоній, здобуття передового становища у світовій торгівлі і господарці загалом.

«Пануй, Британіє, над морями!» – ось була практична інтерпретація теоретичної засади – «зробити величним у світі ім'я Христа»!

Се ж була й та програма, яка пізніше стала спільним добром цілої англосаксонської раси. Світовий мир і світова британська імперія зробилися ось так рівнозначними поняттями. Хто робив замах на провідну ролю Англії в світовій господарці, вже тим самим виступав проти світового миру і справедливости. А виступ Англії в 1914 р. на війну привітала англіканська Церква як виступ в обороні царства Божого на землі...

Слідами Великої Британії пішла сто п'ятдесят літ пізніше Франція. Фанфарами «Марсельєзи» звітувала свій прихід Велика французька революція. Визволення всіх народів з-під влади тиранів та їхня братерська спілка був її клич. А як вона скінчила? «Континентальною системою», що мала митними мурами відгородити наш континент від усяких взаємин з іншими та стремлінням до створення коли не світової, то всеєвропейської імперії. Зі столицею в Парижі.

Як сказав, здається, Маркс, на зміну гаслам *liberte, egalite, fraternite*⁴, прийшли зовсім інші – *infanterie, artillerie, cavallerie*⁵! В них знайшли свій остаточний вираз мрії Наполеона створити, як він писав на Св. Єлені, з визволених народів велику всеєвропейську федерацію. Роля, яку старалася відіграти Франція у світовій війні, була лише слабким відблиском того імпозантного універсалізму, яким себе оточувала перша імперія. Але лише тому, що геній французької нації зачав уже хилитися вділ.

Се не значило, однак, щоб сама ідея універсалізму вже вмерла. Тільки її взяла тепер у свої руки нова європейська нація, що з таким гамором виступила на арену світової історії в пам'ятний 1870 рік. Коли на чолі зі своїм залізним канцлером залізна нація подиктувала залізні умови свого миру трьом поконаним противникам, щоб на другий день кинути виклик чотирьом континентам, вириваючи, навіть переможена, подив у ворогів.

Чи се був новий імперіялізм? Крий, Боже! Се була нова інтернаціональна доктрина, а її носителькою – Німеччина. І, подібно, як се ми бачили в попередніх випадках, у буйній веселці помішалися в ній разом ніжно-рожеві кольори світової справедливости та інтернаціонального щастя з понурою чорно-білою барвою чисто Бісмарківського імперіялізму.

² Що (лат.).

³ Як, у який спосіб (лат.).

⁴ Свобода, рівність, братерство (франц.).

⁵ Піхота, артилерія, кавалерія (франц.).

Оглядаючи ретроспективно зріст німецької національної ідеї, не знаєш, з чого більше дивуватися – зі свіжого романтизму Блюхера і Бісмарка чи практичного егоїзму космополітичних романтиків!

Один із сих останніх на світанку відродження, коли Німеччина, розпластана, лежала під чоботом Бонапарта, Адам Мілер мріє про велику федерацію європейських народів. Але одним духом заявляє, що ця федерація, очевидно, носитиме німецькі барви, denn alles Grosse, Grundliche und Ewige in den europäischen Institutionen ist ja deutsch!⁶

Фіхте, Шиллер і Гумбольдт думали, що Німеччина є типом універсальної нації, а Гегель – що в кожній добі світової історії є «світовоісторичний нарід», носій цього ступеню розвитку загального духу. Як такий, сей нарід одержує абсолютне право, супроти якого генії інших народів безправні; се його право є правом не лише бути «світовоісторичним народом», але й – володарем світу... Подібно Ернст Моріц Арндт, космополіт, вихований на гуманітарно-індивідуалістичних ідеях XVIII віку, на практиці дійшов висновку, що «країна, яка тепер зветься Німеччиною, мусить мати в своїм посіданню Райн і море по обидва його боки як природну свою межу». Певно, щоб улегшити собі здійснення космополітичних ідей...

А коли прийшла для вітчизни Арндта і Фіхте вогнева проба 1914 року, німці виступили свідомо як світовоісторична нація, як, словами Гегеля, weltbeherrschende Nation⁷ у своїх правдивих змаганнях, але декларативно – як носителька нового, тим разом вже правдивого інтернаціоналізму! «Mitteleuropa⁸» Наумана, ex Germaniae lux⁹, сила німецького духу, германської цивілізації проти Ж. Ж. Руссо з його «правами людини», Імануїл Кант з його «категоричним імперативом», з німецьким Pflichtgefühl¹⁰, що мали відродити цілий світ у дусі праці і справедливості, моральна сила, якої добровільними герольдами стали англійський ренегат Гавстон Стюарт Чемберлен і такі шведи, як Г. Стеффен, Свен Гедін і Р.Келлен; яка втягала в свою орбіту німецьку Швейцарію, і Відень, і Схід, ся в задумі інтернаціональна «Середня Європа» на практиці показала Великою Німеччиною, das grossere Deutschland¹¹ від Кілю до Багдаду і від Остенде до Пінських багон.

Мрії про Середню Європу під німецькою гегемонією розвіялися, як мрії Кромвела й Наполеона, але не дух, що їх надхнув! Ідеї Гегеля про «вибраний нарід» віджили в країні, про яку ще недавно цивілізований світ нічого не знав. Сею країною була Росія.

Виросла етнічно на сполуці з фіннами, політично – на монгольських державницьких традиціях «широкая русская натура» ще сильніше відчувала свою окремішність супроти світу довкола, ніж Deutsche Art чи l'ame française¹². У пелюшках – Росія герметично, мов слимак, замикалася перед зовнішнім світом; набравши сили – виступила, щоб його собі підбити. Хтось порівняв Росію з Янусом. Та се порівняння фальшиве. Бо Янус мав лише два обличчя, Росія ж – значно більше. Коли інші світовоісторичні нації виробили собі одну інтернаціональну доктрину, Росія створила їх цілу купу. Спершу се було «правдиве християнство»; потім «слов'янство», нарешті – «правдивий соціалізм», що непомітно відслонювався як евразійство.

⁶ Тому що все велике, ґрунтовне і вічне в європейських інституціях є неодмінно німецьким (нім.).

⁷ Панівна нація світу, букв. світопанівна (нім.).

⁸ Рівнозначний назві Центральна Європа термін, який для німецької держави мав не лише географічний, а й геополітичний, економічний і культурний сенс (нім.).

⁹ Світло з Німеччини (лат.).

¹⁰ Почуття обов'язку (нім.).

¹¹ Більша Німеччина (нім.).

¹² Німецьке мистецтво (нім.) чи французька душа (франц.).

Се були її інтернаціональні доктрини, але на кожній з них стояло, мов залізом ви-
рїзьблене: «Правдиве християнство – се Я!», «Славянство – се Я!», «Правдивий соці-
ялізм – се Я!», «Правдиве братерство народів і правдивий інтернаціоналізм – се Я!»

Найбільшим поетом передреволюційного російського месіянства був Федор До-
стоєвський. Говорячи про пророків інтернаціоналізму серед націй, Достоевський
писав: «Самі сі мислителі (космополіти – Д. Д), ...як би там і не писали про світову
гармонію націй, все ж у той самий час... живим та щирим почуванням далі вірили,
цілком так, як і маси їх народу, що в сім хорі націй, що складають світову гармонію...
вони... і є голова сього об'єднання, ті, що на самім переді, ті, власне, яким призна-
чено вести, а тамті лише слідуєть за ними. Що сі, припустимо, коли й запозичать у
тамтих народів щось, то все ж лише трошки, але зате тамті народи, навпаки, візьмуть
у них усе, все найголовніше і тільки їх духом та їх ідеєю жити можуть, та й не мо-
жуть інакше зробити, як сполучитися з їх духом, а нарешті й злитися з ним скоріше
чи пізніше... Мені скажуть, що подібний самообман був би понижуючим для сих
великих народів, зменшив би їх значення сим егоїзмом, незугарним шовінізмом». Ні,
відповідає Достоевський, така національна філософія «не тільки не понижуюча,
а навіть зовсім навпаки!.. Повірте, що такі часом горді й загонисті мрії можуть бути
далеко корисніші, аніж инша розсудливість». Бо лише «велика бундючність (само-
мненіє), віра в те, що хочеш і можеш сказати останнє слово світові, що оновиш його
нарешті надміром життєвої сили своєї («ізбитком живої сіли своєї»)... така віра є
запука найвищого життя націй і тільки нею й принесуть вони користь людськості...
Національна ідея московська є, врешті-решт, лише всесвітньо-загальнолюдське
єднання... Коли ж загальнолюдськість є ідея національно московська, то передусім
треба кожному стати москалем»¹³.

Ось вам «Вірую» російського передреволюційного інтернаціоналізму, що рівно-
часно є «Вірую» російського месіянства.

Мати якнайбільше національної «бундючності» – се й значить служити люд-
ськості, се і є інтернаціоналізм! «Всесвітня загальнолюдська ідея» – се те саме, що
«московська ідея»!..

А по революції? А по революції те саме... Народження нового світогляду гряду-
чого соціялізму:

Новий Назарет
Перед вами.
Уже славят пастирі
Свет за гарамі.

І Росія – се країна, де в крові і муках революції йде се народження тіла нового
світу:

Росія, Росія, Росія –
Месія грядучого дня!¹⁴

Так, се було правдиве месіянство, і правдивий інтернаціоналізм, бо полягав він у
всеобіймаючій любові до людськості і до всіх її народів. Без жарту! Ось якими сло-
вами звертався звістун сеї революції А. Блок до народів Європи:

Росія – Сфінкс. Сміючись і в журбі
І обливаючися чорною кров'ю,
Вона зорить, шукає щось в тобі
З ненавистію та й з любов'ю!..

¹³ Достоевський Ф. Полное собр. соч. – Спб., 1888. – Т. XI, С. 19-20, 25.

¹⁴ А. Белый. Родина, 1917.

Лиш так любить, як любить наша кров,
Ніхто вже з вас давно не любить.
Забули ви, що в світі є любов,
Яка усе пече і губить!
Ми любим все – і чисел зимний жар,
І дар примар, чарівних візій.
Ми тямим все – і дотеп, гальський дар,
Й красу незбагнутих колізій,
Ми знаєм все – паризьких вулиць ад,
Каналів холод венеційських,
Гаїв цитринних ніжний аромат
І Кельна димчату величність.
Ми любим тіло – його колір, смак
І млосний смертний запах...
Чи ж винні ми, як хрусне й ваш кістяк
В тяжких і ніжних наших лапах?

.....
До нас ходіть!..
До нас у мирні йдіть обійми!
Доки не пізно – меч старий зломіть,
І будемо тоді вже як брати ми!
А коли ні...
Зі шляху гожді Європи
Уступимось! Й свою обернем вам
Азійську пику, повну злости!¹⁵

Се є інтернаціоналізм! В чаруючій виразі поета з Божої ласки. Прозаїчні німці ту саму ідею уймали в знанім реченні:

«Und willst Du nicht
Mein Bruder sein,
So schlag ich dir
Den Schadel ein!»...¹⁶

Коли візьмемо приклад Польщі під час її могутості, то й там відвотною стороною інтернаціоналізму був глибоко закорінений націоналізм. Сей подвійний характер слідно і в останніх сплесках польського інтернаціоналізму. Оповідаючи про похід на Київ 1920 р., всепольська «Mysl Narodowa» писала: «Як же ж трудно, напр., окреслити, чи в основі цілого федералістичного руху (який такими страшними наслідками грозив Польщі в перших роках по здобутті незалежності) більше було доктринерства (інтернаціоналізму, сказали б ми – Д. Д.), що не числилося з елементарними національними наказами, чи наївного «імперіялізму», що прагнув польські прапори застромити аж на мурах Смоленська і Києва»...¹⁷

Але досить прикладів! Скрізь, з кожного інтернаціоналізму виглядає на нас завше обличчя провіденціального, вибраного народу, що чується покликаним здійснити на землі своє Євангеліє нового братерства – під своїм проводом.

---

¹⁵ Блок А. Скити. Укр.переклад Дажбожича.

¹⁶ А не хочеш бути моїм братом, я розіб'ю тобі голову (нім.).

¹⁷ «Mysl Narodowa». – Warszawa, 15. VIII. 1926.

Сей націоналізм може прибирати найрізнорідніші маски, але все залишається самим собою. Коли йому стає затісно в його вузьких межах, він може змінити корогу: замість Англії появиться тоді Британська імперія, замість Франції – континентальна система, паневропейський союз, замість Німеччини – «Римська імперія німецької нації» або «Середня Європа», може, Паневропа, замість Росії – ССРСР. Справа від того не міняється. Завше всякий інтернаціоналізм показується закаптуреним націоналізмом.

І навіть колективні (не одонаціональні) форми сього «інтернаціоналізму» показуються тим самим націоналізмом, тільки у двійку або у трійку, хвилевою спілкою випадкових союзників. Таким був «Священний Союз», що постав у 1815 р. по поваленню Наполеона і який Каннінг прозвав «лігою суверенів, що прагнуть тримати в ланцюгах Європу». Такою спілкою є і «Ліга народів» по останній війні, яка стоїть на сторожі непорушности трактатів 1919 р., але яка не тільки що не має сили боротися з тими, хто іде проти її волі, але й членських вкладок не завше в стані стягнути зі своїх членів!

Інтернаціоналізм? Інтернаціоналізму немає. Є лише націоналізм – вужчий і ширший, оборонний і агресивний, пасивний і чинний; той, що ледве вміє організувати власний нарід, і той, що чується на силах організувати світ, континент або його частину.

Коли перейдемо до мови науки, до мови соціології, то стверджений щойно факт можна вкласти в таку формулу: кожна сила має тенденцію до максимуму в собі, тенденцію стати або лишитися домінуючою силою (*dominante Macht*) і тому, стремлячи до свого максимуму, вона стремить рівночасно тиснути вділ усі інші сили. І ті, що над нею, тоді се буде «визвольний націоналізм»; і ті, що під нею, тоді се буде «імперіалізм». А в обох випадках діє той самий «ізбиток (надмір) живої сили» Достоєвського, який стремить до можливо максимального в даний момент свого виявлення назверх.

Історія підтверджує сю формулу, що між інтернаціоналізмом і націоналізмом різниця лише квантитативна, не квалітативна. Націоналізм – се інтернаціоналізм, який не вибився в силу. Інтернаціоналізм – се націоналізм, розгонова сила якого переливається через береги його тісної індивідуальности.

В історії сі поняття часто й непомітно переходять одно у друге. Першим народом, що скристалізувався в поримській Європі в націю, були англійці. В боротьбі з чужоземним папським універсалізмом за Генриха III й особливо за Едварда I здобули англійці собі національну єдність. І перший наслідок сеї єдности був ряд зусиль – накинути англійське панування ще слабо зорганізованим націям. Звідси завоювання Велса, довга боротьба за незалежність Шотландії і столітня війна у Франції, яка ще тоді була народом зі слабо розвиненою національною свідомістю, бо багато було в ній елементів, що радо спиралися на чужинців. Отже, дух націоналізму, *animus*¹⁸ боротьби з чужим володарством мав спільне джерело з духом «інтернаціоналізму», з *animus*’ом накинути иншим своє володарство. І се не був випадок, що кожне з великих змагань європейських, де Англія вела провід, змагання проти Філіпа Еспанського, Людовіка XIV, проти Наполеона і Вільгельма німецького, змагання, де Англія боролася за свою незалежність, йшли в парі з завойовницькими війнами Англії в Ірландії.

Подібно Еспанія, ледве увільнившись від панування маврів, вирушає на підбій їх; Швеція, ледве скінчилася Кальмарська унія (що єднала в одну державу три сканди-

¹⁸ Душа, дух (*лат.*).

навські народи), вже зачала завойовницьку війну проти Данії, Польщі, Московщини й Німеччини за опанування Балтики. Росія, ледве стрясла з себе татарське ярмо, вже підбиває ханства Казанське й Астраханське і вирушає в похід на Сибір. Під егідою Статуту свободи – в пам'ять боротьби за визволення – завойовують Сполучені Держави Америки частину Мексики і Кубу. Ідеаліст Мадзіні, духовий творець визволеної Італії, казав, що Північна Африка має належати Італії, єднаючи в одній особі борця за визволення і герольда імперіялізму... Завше з того самого джерела випливає і бунт проти поневолення, і стремління до експансії, і націоналізм, і інтернаціоналізм. Той самий дух віяв і в чині Андрія Гофера, тирольського героя боротьби з Наполеоном, і в гордому девізі – *Austriae est imperare orbi universo*¹⁹.

Колись Б. Лімановський сказав: «Що є соціалізм? – Се патріотизм, розпечений до червоности». Що є інтернаціоналізм? – Се націоналізм, роздутий до месіяністства. Мені закинуть: але ж ви говорите не про інтернаціоналізм, а про імперіялізм! Ні, я говорю про інтернаціоналізм. Про його, сказати б, по-правничому автентичну інтерпретацію. Ишого, не паперового, а дійсного, життєвого, фактичного інтернаціоналізму історія не знає. І навіть М. Драгоманов, переконаний прибічник ідеального космополітизму, мусив визнати, що «історія показує нам, що завойовники єгипетські, асирійські, вавилонські, персидські, грецькі, македонські й римські дали основу, на котрій зросли космополітичні думки старого світу»²⁰. Іншими словами, інтернаціоналізм зродився з націоналізму, який стремів до свого максимуму.

Скажуть: але ж є ще й інший інтернаціоналізм, «пролетарський». Він змагає до добровільної спілки народів, до підпорядкування національного егоїзму колективному духові, до миру між народами на засаді рівноправності і т.ин. Я вже сказав угорі дещо про сей інтернаціоналізм. Тут додаю, що його природа в нічім не різниться від природи римського, наполеонівського чи якого іншого націоналізму. Передусім щодо його постановня, його здійснення, щодо *quomodo* (як про се свідчить хоч би приклад Совітської Росії). Далі, і щодо його *quid*, що до його мети. І справді, пригляньмося лише до фактів. Англійський «інтернаціоналізм» столітньої війни жадав, аби французи визнали своїм правним володарем не дофіна (пізніше укоронованого в Реймсі Жанною Д'Арк), лише англійського короля. Наполеон жадав від німецького народу – в ім'я інтернаціональної солідарності уярмлених народів, – щоб вони перестали коритися своїм князям і визнали владу французького цісаря. Совітська Росія, нарешті, вимагала від нас, щоб ми – в ім'я солідарности працюючих – повстали проти своєї влади і визнали владу, принесену з Москви, – так, як владу Наполеона принесено до Німеччини з Парижа.

Яка ж тут різниця? В ім'я «вищої культури», «міжнародного» або «міжпролетарського братерства» скинути власний національний провід, знищити організацію, що творила з народу, якого хотілося підбити, окрему силу і, розпорошеним і обезвладненим, опанувати ним – ось спільна процедура і ціль усіх інтернаціоналізмів.

Мені скажуть, що тут, у «пролетарського» інтернаціоналізму, йдеться не про владу, лише про інтереси працюючих! Але хто ж сі інтереси визначатиме? «Зазначаємо, – писав з сього приводу Бухарін, – що тут мова йде про право на самовизначення не нації, а робучих кляс. Се значить, що так звана воля «нації» для нас зовсім не свята... І коли б у яким-будь куточку Росії скликалося одночасно обидва зібрання, «установчі збори» даної нації і з'їзд Совітів, при чім – «установчі збори» стояли б за відокрем-

¹⁹ Австрія має правити цілим світом (лат.).

²⁰ «Народ». – 1894, 18.

лення, а пролетарські з'їзди – проти, ми підтримували б тоді ухвалу пролетаріату проти ухвал «установчих зборів» всіма засобами аж до зброї!»²¹

Так воно і сталося на Україні! Лише Бухарін не каже, що було б, коли б, скажімо, і з'їзд Сівітів так само, як і Установчі збори, висловився б за сепарацію. Але я можу відповісти, за нього. Тоді, отже, сей сепаратистичний з'їзд Сівітів окричали б з'їздом меншовиків і соціал-зрадників, проти нього скликали б інший з'їзд, тим разом уже з «правдивих представників» пролетаріату, і постанов сього з'їзду про федерацію боронили б багнети Бухаріна чи Муравйова проти з'їзду «агентів європейського капіталу»... І тільки тоді, коли б в тім «кутку Росії», про який говорить комуністичний теоретик, не знайшлося б ані одної групки, що стояла б за федерацію, а силою її запровадити було б неможливо, тоді, і лише тоді, визнав би Бухарін не тільки декларативно, а й фактично право сього «кутка» на самовизначення, визнав би його як окрему державу і, може, послав би до неї Раковського просити, за позичкою...

Але большевики кажуть, що єдність сівітських народів диктувалася потребами вищого порядку: «Необхідність використати якнайкращими способами ресурси країни владно диктувала радянським республікам (читай – Москві) єдність», – казав Раковський.²² Не могла ж Росія обійтися без Донбасу, без Криму, без виходу до моря і т.ин. Не могла ж вона («російський пролетаріат») допустити, щоб, напр., на Україні постав place d'armes²³ ворожій Росії європейської коаліції. Певно, певно! Але се вже що інше. Се й свідчить якраз, що імпульс, який пхає один нарід (хоч би в нім правив «пролетаріат») накинути своє панування іншому, корениться не в безінтересовних засадах інтернаціоналізму, лише в реальних потребах сильнішого, в потребах охоронити свою владу. Се й доводить якраз мою тезу, що не голосні фрази про братерство народів регулюють міжнаціональні відносини, лиш інтереси поодиноких націй, інтереси даної території, які мають власну логіку. Політикою всякої влади – буржуазної чи пролетарської – кермують не засади, а геополітичні конечності, перед якими зникає «міжнародна справедливість»; що за кожним інтернаціоналізмом криється закаптурений націоналізм даного народу, який усяку фразеологію інтерпретує в корисний для себе спосіб. Не кажу, що се стосується лише до російського большевизму. Се стосується до всякого соціалізму. Коротко був при владі провідник робітничої партії в Англії Мак-Доналд. Але коли речник єгипетського націоналізму Заглул Паша звернувся до нього з проханням передати охорону Суецького каналу з рук Англії до рук Ліги Націй, Мак-Доналд рішуче відмовив. І навіть таке скромне побажання, щоб великобританський Високий комісар у Каїрі узяв титул амбасадора, хоч позірно зрівнюючи себе з представниками інших держав у Єгипті, стрінулося з категоричною відпавою з боку соціалістичного прем'єра.

Англія не може бути відтята від Індії, – сказав соціаліст Мак-Доналд і відмовив у ширшій автономії Єгиптові. Росія ж не сміє бути відтята від моря і від покладів вугілля, – сказав комуніст Ленін, і послав червону армію бомбардувати Київ. Німеччина потребує мати в своїх руках Райнський лиман, – говорив «буржуазний» космополіт Арндт, – і німецьке військо вдерлося до Бельгії. Яка між ними всіма різниця? Яка різниця між сими висловлюваннями і словами Енгельса, який виступав проти визвольних змагань полудневих слов'ян з аргументом, що «Німеччина й Угорщина не можуть же дати себе відтяти від Адриатики?»²⁴ І

²¹ Бухарін Н. Програма комуністів. – Відень, 1920. – С. 78-79.

²² Раковський Х. Новий етап в радянському союзному будівництві // Черв. Шлях. 1923. – Ч. I.

²³ Військовий навчальний плац (франц.).

²⁴ Aus dem literarischen Nachlass von K.Marx, F.Engels u[nd] F.Lassal. – В.ІІІ. / Herausg. Fr.Mering (нім.) – 3 літературної спадщини К.Маркса, Ф.Енгельса і Ф.Лассаля. – Т.ІІІ. / Вид. Фр. Меринга. – Ред.

хіба для пошкодованих народів не все одно, якою фразеологією приховують свої апетити на їхню територію пануючі нації – імперіялістичною чи інтернаціоналістичною?

І – іронія історії – навіть у ті моменти, коли соціалізм готов був підвестися до вершин колективістичного інтернаціоналізму, не міг він вигадати нічого мудрішого від того самого «Священного союзу» з 1815 року, лише під соціалістичним соусом.

Так, і соціалісти – особливо вони – були за братерство народів! Але, писав Енгельс, «йдеться не про братерство всіх європейських народів під одним республіканським прапором, лише про альянс революційних народів проти контрреволюційних, альянс, який укладеться не на папері, а на полях битв». Бо забезпечити перемогу революції можна тільки «безоглядним тероризмом проти всіх слов'янських («контрреволюційних» – Д. Д.) народів».²⁵

Яка вдарюча подібність розумування і висловів! І там, у реакціонера й монархіста князя Метерніха, – *Sainte Alliance*²⁶, і в соціаліста й революціонера Енгельса – Альянс! І там – укладений на полях битв проти опірних, і тут – так само. І там – тероризм і панування одних над іншими, і тут! Тільки що в Метерніха і в царя Александра се був союз «контрреволюційних» народів проти «революційних», а союз Енгельса – союз «революційних» проти «контрреволюційних»! До того ж «контрреволюційними» були в розумінню німця Енгельса якраз ті, що відділяли німців від моря...

І один, і другий «інтернаціоналізм» мав лише умотивовувати панування одних народів над іншими: «буржуазний» так самісінько, як і «пролетарський». Се умотивування, сі плащики були в соціалістів різні опріч «революційности» певного народу, право володіти іншими націями давало йому те, що він був «носієм поступу», що стояв «на вищому ступені цивілізації», представляв «вищі культурні інтереси», або взагалі його «історичне становище, суспільний розвиток» чи географічні і торговельні конечности».²⁷ Але завше сі титули роздавалися якраз тому народові, до якого належав даний соціалістичний інтерпретатор «інтернаціоналізму»!

Цілковито так само, як і в східних комуністів, як латишів, китайців чи підданих афганського еміра уважали раз за «революціонерів», раз за «контрреволюціонерів», залежно від того, чи вони зверталися до Росії, чи проти неї; як і український національний рух – уважають російські соціалісти – тепер настільки революційним, наскільки він звертався проти царату (або проти ворогів Росії), а не проти «пролетарської диктатури»; що їм не заважало перед 1917 роком поборювати сей революційний рух як вузькошовіністичний і дрібнобуржуазний.

Думаю, годі вже спинятися над соціалістичним «інтернаціоналізмом». Досі ми могли зробити два висновки із сказаного. Перший – що кожний інтернаціоналізм є лише розширений націоналізм, або по prostu імперіялізм. Другий – що і один, і другий впливають з того самого джерела, з стремління нації до максимального виявлення своєї сили, стремління стати домінуючою силою. Тепер ми можемо зробити третій висновок – що в суті річі нема різниці між всякими «інтернаціоналізмами», буржуазним, феодальним, пролетарським, чи новітнім. Закони руху якоїсь сили лежать в ній самій. Так само й закони руху і життя нації лежать в самій нації, в її числі, географічнім положенні і пр., незалежно від того, яка кляса в дану мить націю представляє. Тому то й відносини між націями укладаються не гарними слова-

²⁵ Aus dem literarischen Nachlass von K.Marx, F. Engels u. F. Lassal. – B. III. – Herausg. V. Fr. Mering.

²⁶ Священный Союз (франц.).

²⁷ Там само (лат.).

ми, лише, взаєминами сил. Інтернаціоналізм – се ніщо, як тільки наге питання сили (Machtfrage²⁸), решта ж – фразеологія і містика.

– Така природа явища, що нас тут займає. Людям, яким власної волі до життя не вистачає для легітимації своїх прав, – насовується питання: в який бік іде розвиток світу? Чи в бік інтернаціоналізму, чи націоналізму? Чи в бік загарбання, абсорбування (все одно, яким шляхом) національностей у ширші угруповання чи, навпаки, у бік націоналізації держав-левіятанів?

Я гадаю, що поставити се питання – се вже на нього відповісти. По упадку Риму ідею інтернаціоналізму одідичило папство. Але тримало її лише до кінця Середніх віків. По невдалих універсалістичних спробах Англії, Франції, Німеччини, Австрії Західна Європа рішуче еволюціонує в бік націоналізму. Спершу постають великі національні держави крайнього Заходу, потім Бельгія, Італія, Угорщина. Відпадають північноамериканські колонії від Англії, а південні від Іспанії, Норвегія від Швеції. Розпадається Оттоманська імперія, нарешті на наших очах розлітається Габсбурзька монархія, англійські домінії фактично стають самостійними, злучені лише особою пануючого. Націоналізм, а не інтернаціоналізм стає законом, який панує над організацією новітніх народів, – ось четвертий висновок із сього викладу.

І, очевидно, ся еволюція не затримається на межі Східної Європи. Росія переходить розвиток, подібний до розвитку Західної Європи. В Європі папство і царство були силами, що організували універсалізм. У Росії сі обидві сили втілювалися в ідеї царя-папи, в російським цезаропапізмі. Його упадок – хоч би монархія в іншій формі і повернулася в Росії – був такою самою катастрофою для східноєвропейського універсалізму, як для західноєвропейського упадок світської влади папства. Французька революція вигадала сурогат інтернаціоналізму, взиваючи до солідарности революційного народу. Те саме спробувала повторити російська революція 1917 р. – з тим самим успіхом. Поки що процес дезуніфікації Східної Європи не посунувся ще так далеко, як Західної. Деякі її частини (Україна, Кавказ) не вийшли ще цілком зі складу засудженої на смерть імперії. Сей процес стриманий, та не зліквідований. Колись Франція зі слабо розвиненою національною свідомістю під час Столітньої війни давала себе переконувати інтернаціоналістичним кличем, принесеним на списках британських вояків. Недавно ще вертерівська Німеччина давала на себе впливати гаслам 1789 р., несеним на багнетах Наполеонівської армії, але се тривало лиш доти, доки сі нації не сконсолідувалися духово. До того йде і на Сході Європи.

І якраз завдяки інтернаціоналізмові. Бо, хоч як се дивно, але ніщо інше не скріплює так національні почування, як силоміць накидувані ідеї інтернаціоналізму з універсалізму Середньовіччя постали національні держави – Англія, Франція, Іспанія. Як реакція проти еспанського універсалізму постала Голландія. А як реакція проти революційного інтернаціоналізму Наполеона – з'єднана Німеччина. З універсалізму Священного Союзу виникли Бельгія та Італія, а з універсалізму ісламу – Балканські держави. Звільняючи народи від ярма історичних договорів і старих хартій, законів, подруж і сваволі суверенів в ім'я інтернаціональних кличів, допровадила Французька революція до організації сих народів на засадах націоналізму. Інтернаціональні кличі 1789 р. проти волі їх герольдів привели до постанови середньоевропейських націоналізмів, які підготували розпад Австро-Угорщини й Туреччини.

Ту саму роль відіграють і універсалістичні доктрини червоної Москви. Проти її волі народи колишньої Росії остаточно організуються і зорганізуються не на засадах пролетарського інтернаціоналізму, а на засадах здорового націоналізму. Росія лежить

²⁸ Питання сили (влади) (нім.).

не на Марсі, і процес, що зачався кількасот років на Заході, створюючи там плеяду дійсно вільних народів, не затримає в його переможній ході ніяка сила. Тим більше, що й об'єктивні передумови для універсалізму на Сході Європи зникають, подібно, як вони зникли і на Заході. Загрожена маврами з полудневого заходу, які підходили через Іспанію майже під мури Парижа, а східними гордами – зі сходу, які заганялися аж під Відень і Каталаунські поля, – Європа часто лучилася політично в одно ціле, зовнішнім виразом чого були хоч би хрестові походи. Загрожена воюючим Заходом та воюючим ісламом з усіх боків Східна Європа теж творила одну цілість. Але по упадку потуг, грізних Європі як цілоти, прийшов зник універсалізму і в ній. Так само по знидінню розгонової сили Туреччини й ослабленню європейського тиску на схід (яке принесла націоналізація середньої Європи) – тратить позірну рацію буття і Московська імперія, як утратила її Австро-угорська.

Правда, Росія ще нападає на свої увільнені народи, але в порівнянні з її змаганнями з німецьким блоком, з країною сонця, що сходить, або колись із переможним Півмісяцем, се вже не є *guerres d – luxe*, се не авантюрні війни великої імперії, що виступає в обороні конгломерату своїх народів, лише, в суті речі, оборонні (де напад є обороною), що відкидають Росію в часи Івана IV і Петра I. На щось більше Росія вже не має підстав у собі, її «надмір живої сили» топніє на наших очах. Партикуляризація Сходу Європи йде великими кроками наперед, і блискача колись та безкомпромісова великодержавна думка російська відступає перед переможним походом націоналізму. «Ексцентричний центр» імперії, як називав Петербург К. Маркс, що був осередком периферії, яку щойно треба було завоювати, переноситься в запілля, в Москву. Столиця України Київ, що була за царату випадовою брамою проти Заходу, переноситься до Харкова, бо, щоб тримати Україну на припоні, потрібно вже коротшого шнурка. З першої приготованої для офензиви лінії окопів Москва відступає у другу і третю, і ані поезіям Блока, ані маніфестам 3-го Інтернаціоналу, ані жодній новій владі в Москві чи Петербурзі не повернути колеса історії назад. Національний рух може зазнати ще не одної поразки, як він уже їх зазнавав, але факт залишається фактом: ідея російського інтернаціоналу (в його білій чи червоній формі) здає одну позицію за другою на користь пробуджено національної думки.

«Найближча світова війна, – писав приятель Маркса Фридрих Енгельс, – змете з поверхні землі не лише реакційні класи й династії, вона змете також цілі реакційні народи. І се теж поступ».²⁹ Бідний Енгельс! Як жорстоко він помилився. Для нього революційними народами були росіяни, німці і мадяри, їм і втіленому в них інтернаціональному принципіві ворожив він перемогу в найближчій світовій війні. Але ся війна розшматувала якраз їхні імперії, покликавши до життя народи, які тодішній соціалізм засуджував – як контрреволюційні – на смерть.

Скажуть: але як можна говорити про інтернаціоналізм та націоналізм протягом віків, коли се зовсім новітні поняття? Та ж «народини нації є тісно пов'язані з народинами політичної новочасної демократії»³⁰, а імперіялізму – з народинами капіталізму. Слова! Повторюю, для мене обов'язує суть явища, а не етикетка. За часів Риму, Картагени вже існував імперіялізм, існував інтернаціоналізм у тім самім сенсі, як він втілювався і в XIX віці. Так само й націоналізм. Як слушно каже Шпенглер, націю все творила і репрезентувала меншість. Пробудження нації до свідомости все відбувалося в якомсь одним стані, який тоді й репрезентує націю. Тому в сім сенсі можна сказати, що Гомерівські герої – се й були данайці, що норманські барони – се

²⁹ Ibidem.

³⁰ Старосольський В. Теорія нації. – Відень, 1922. – С. 70. Бачинський Ю. Україна ірредента. – С. 107.

й була колись Англія. «Все лише поодинокі кола... живуть, відчують, діють і йдуть на смерть в ім'я народу, тільки що ці кола стають чимраз ширшими... Культурного народу, що покривається з «усіма», немає. Лише між первісними народами і феллахами... це можливе. Але як довго нарід є нацією..., є в нім меншість, що в ім'я всіх... робить його історію»³¹.

Отже, казати, що націоналізму не було перед XVIII або XIX віком через те, що третій або четвертий стан не чувся ще як «самостійний центр політичних інтересів, визнаних за власні», що ширші маси народу не виступали ще як «самосвідома цілість»³², є смішно – їх репрезентували інші стани! Для того *senates populusque Romanus* був римською нацією – і то радше сенат, як нарід. Для того м. и. слушно називає Б. Шов Жанну Д'Арк «однією з перших апостолів націоналізму»³³. Для того таким самим націоналістом був і Мак'явеллі, і Данте, і Хмельницький, який так само репрезентував «землю руську», як і Святослав перед ним. Там де є меншість, яка хоче з'єднати або з'єднує людність, що живе на певній території, в окрему соціально-політичну організацію в ім'я загального інтересу, – там є нація, хоч би якого характеру були зв'язки, що лучать із сею меншістю підвладну їй більшість: релігійного, династичного, мовного, расового чи характеру спільного політичного ідеалу. Є нації і є боротьба між ними, мирна чи воєнна, є націоналізм.

Так, значить, інтернаціональні кличі є нісенітниця? Ні, але багато з них передусім не є інтернаціональними, навіть в їх розумінню. Добрий се був інтернаціоналізм Наполеона, що хотів відгородити «інтернаціоналізовану» під собою Європу прогібітивними митами від решти світу! Добрий є інтернаціоналізм червоної Москви, яка, мов хінським муром, відгороджує піддані собі народи від Європи! Але я не кажу, що кожний інтернаціоналізм є регресом, що існує апіорне право кожної нації з ним боротися. Ні, не кожний заборчий інтернаціоналізм є регресом. Не можна ж ставити на одну дошку імперіялізм, напр., оттоманський, який приніс економічну і культурну руїну «зінтернаціоналізованим» під собою народам, з імперіялізмом, напр., великобританським, що допровадив до цвітучого стану цілі континенти, які доти з усіма їх богатствами лежали облогом у руках нездарних і нікчемних тубільців. Є народи-феллахи, що зі своєї духової й політичної імпотенції ніколи не вийдуть, і їх «інтернаціоналізація» народами сильнішими є законом природи. Для сих народів доктрина інтернаціоналізму ніби створена. Але ми не є вже феллахами, ані ті, що несуть нам гасла інтернаціоналізму, не можуть виказатися ніякими цінностями, що давали б їм право «організувати» нас, опріч своїх безмежних апетитів. Такий інтернаціоналізм, як каже Р. Келлен про Росію, «не є прокуратором у великій процесі (між націями), він є оскаржений, і акт оскарження звинувачує його в тім, що в ім'я ідеї нижчої він зневажає вищу ідею»³⁴ – самостановлення здібних, сильних і культурних народів.

Але де ж, питаються мене, критерій, щоб судити, який націоналізм (відповідно – інтернаціоналізм) є оправданий, а який ні? Критерій є в нас самих, у власній силі кожної нації, в її здатності не лише терпіти, але й боротися й організувати життя. Нація, що дасть себе угнути або переконати доктрині чужого націоналізму (інтернаціоналізму), сама дає доказ своєї непристосованости жити окремою нацією. Нація ж, яка поборює всі перепони на шляху до усамостійнення і має неза-

³¹ Spengler O. Der Untergang des Abendlandes. – B. II. S. 206-207.

³² В. Старосольський – *op.cit.* ст. 67/68.

³³ B. Shaw – Saint Joan, Preface.

³⁴ Die politische Probleme des Weltkrieges, von R. Kjeilen. 2-e Aufl. – S. 99.

хитану віру в себе, дає доказ здоровости свого націоналізму. В тім і є той критерій, про який я згадав у сім уступі, а іншого, опріч нього, життя не знає.

Так, значить, інтернаціональні кличі зовсім не мають сенсу, значить, ніщо вже, опріч боротьби, не лучить між собою народи? Ні, я не ігнорую економічної взаємозалежности новітніх націй, ні ускладнених міжнародних відносин. З сього здаю собі справу. Але, щоб рахуватися з сим, нація мусить спершу бути вільна. До інтернаціоналізму, який нам, зв'язаним, декретує конечності міжнародного співжиття, який, замість «свободи, рівности й братерства», несе нам «інфантерію, артилерію і кавалерію», наше ставлення може бути лише вороже.

Хто хоче запровадити такий інтернаціоналізм *manu militari*, має зустрітися з недвозначною відсічю. Такий інтернаціоналізм у формі якоїсь наднаціональної організації є неприйнятним, коли його хочуть накинути гвалтом, «грозьбою», але він є утопією, й коли його хочуть накинути «просьбою», взаємним порозумінням. Бо щоб створити якусь авторитарну організацію над народами, треба було б: 1) щоб ся влада мала ексекутиву; 2) щоб вона уклала мапу світу (або бодай нашого континенту) відповідно до консеквентно проведеного національного принципу; та 3) щоб не спиралася на основі непорушности існуючого стану і трактатів, лише знайшла спосіб їх мирної зміни мірою зміни фактичних стосунків. Перше і друге є явно нездійсненними. Так само і третє. А коли її не взяти до уваги, то нову наднаціональну організацію неминуче стріне доля Священного союзу, який хотів петрифікувати трактати, освячуючи поневолення народів Туреччини, Габсбурзької монархії і Росії.

Усякий, навіть найідеальніший інтернаціоналізм *rebus sic stantibus*³⁵ мусить призвести до невдачі, бо зачинає від пацифізму, від гарантії існуючого стану. Бо він створює мир для *beati possidentes*³⁶, неможливий для інших. Міжнародний трибунал? А, се дуже гарна річ! І ми охоче до неї пристали б, лиш за однієї умови: коли ми з'являтимемось у «палаці справедливости» не тільки як оскаржені за справжні або вигадані прогріхи проти духу інтернаціоналізму, але й коли нам буде вільно позивати перед сей трибунал інших. Доки ж нас у нім трактуватимуть як прошаків або оскаржених, ми плюємо на всякий інтернаціональний трибунал, у Женеві чи в Москві – все одно, і на його закони!

Природа знає лиш одну вічну засаду: будь сильний! І тому, коли б навіть удалося створити якусь наднаціональну організацію на підставі, хоч і як справедливого, статус кво, се довго не тривало б. Сила поодиноких націй не є незмінна. Одні йдуть угору, другі падають уділ, і тоді їхнє місце займають сильніші силою старого закону, який зветься страх порожнечі (*horror vacui*). Дія сього закону, жертвою якого впала вже не одна імперія, не дасть усталитися й тому порядкові речей, (хоч би й найсправедливішому в дану хвилину), що його створила б якась наднаціональна організація.

Але є ще й інший інтернаціоналізм, на який я досі лише натякнув, не інтернаціоналізм професорів-утопістів, не закаптурений націоналізм імперіялістів, лише інтернаціоналізм феллахів, нищих духом, поконаних життям.

Ось вам «Вірую» одного з типових визнавців сього інтернаціоналізму. Се людський документ, уривок листа з-за Збруча: «Але я лічу, що ми, котрі переносили найтяжчі національні поневолення й гніт, котрих гнітять найбільше, повинні лучше почувати сей тяжкий тягар, відчувати його муки, як інші нації, і охоплюватись бра-

³⁵ За незмінних обставин (лат.). Це застереження дає одній чи кільком із договірних сторін підставу для одностороннього розриву договору в разі істотної зміни обставин, що зумовлювали укладення договору та його дію.

³⁶ Щасливі ті, що мають (володіють) (лат.).

терськими ідеями всесвітньої Любови... Ми всьому світові бажаємо добра – каже наше письменство; український націоналіст – він не є і не повинен бути націоналістом, якимсь писалось в «Історії України» Грушевського. Ідея методіївського братства також не містить в собі абсолютного націоналізму. Далше, прочитавши отривок з І. Франка: «Наша ціль – людське щастя і воля, розум владний без віри основ, і братерство велике, всесвітнє», – стане зрозумілим, що отсі широкі і святі почування були в найкращих українських людей. Може, хто-небудь буде докоряти, основується на реальній дійсності протилежних фактів, то можна сміло й одверто сказати, що ідея ні в чім не повинна, коли її іскажають окремі індивідууми..., вона все ж таки в своїй абстрактности залишиться свята і непорочна».

Ось той «інтернаціоналізм», «інтернаціоналізм» зашмагованого до кривавого поту, до повного отуманіння феллаха, про який я натякнув угорі. Спершу сю «святую і непорочну» ідею міжнародного братерства (яку мав здійснити для методіївців царат) «ісказіл» Микола I, потім – знову проти сподіванок українців – московська демократія, нарешті – большевизм. Я гадаю, що треба буйної фантазії, щоб вірити у «святість і непорочність» ідеї, яку гвалтував усякий, кому лише хотілося... Слушно казав провідник фашизму, що інтернаціоналізм так само, як любов: до сього належать двоє. Хто ж управляє сей спорт на самоті, без взаємности, той у кожному разі займається «ізмом», лише се не буде інтернаціоналізм...

«О, треба знищити
Всі дрібні нації
(Як потім і великі)
В червоний перець, порохом розтерти...
...Вони гальмують лет ідей».³⁷

Ось як формулював наш феллах завдання інтернаціоналізму! Так його формулюють і представники «великих націй». Але коли се роблять останні, се можна зрозуміти, бо себе вони, власне, лишают на «потім», тепер зайняті знищенням «дрібних» народів. Коли ж сю саму філософію гаракірі голосить представник сих кандидатів на знищення, то не знати, з чого тут дивуватися: з безмежного сервілізму чи з бездонної глупоти...

Викпиваючи подібних німецьких інтернаціоналістів, казав колись Гайне, що вони мріють лише про царство небесне («святую абстрактність» з нашого листа), залишаючи французам – царство земне, а британцям – морське. Подібний інтернаціоналізм живе ще й у нашій феллахській душі, і з ним мусимо передусім звести боротьбу до кінця.

Не є свята і непорочна доктрина, що несе нам смерть! Не є свята і непорочна доктрина, яка за своїми, а не нашими засадами видає безвідкличний осуд, чи ми сміємо жити як нація, чи ні, яка каже нам усміхатися до піднесеного над нами ножа, яка в зародку нищить опірну силу народу. Не є «святою доктриною», лише підлим обманом, теорія, яка хоче устами Затонського «осідлати» українську національну стихію, «сісти на неї верхи», аби в'їхати на ній до московсько-жидівського раю!³⁸

Братерство має бути законом життя? Може, але ним не є. «І така, власне, є цікава дивачність сеї (життєвої) гри, – пише Джек Лондон, – що дорогою життя одної (істоти) є пожертя другої, а дорогою життя тої другої є оборона перед пожертя... Законом є: життя виростає на іншим життю. Існують пожирачі і пожирані. Право звучить: з'їсти або бути з'їдженим!» Жорстокий закон? Певно, але не ми його встановили. І

³⁷ Поліщук В. Адигейський співець. – «Червоний Шлях». – 1923. – Ч. I.

³⁸ Промова Затонського про національне питання. – «Комуніст». – Ч.ч. 11, 13, VII м.р.

бідний той нарід, який дасть собі його вибити з голови галасом прекрасних кличів, блискучим феєрверком слів, за якими ховається стара мудрість неблаганної боротьби за існування, мудрість «пожирачів».

Інтернаціоналізм є фікція. Є лише ширший і вужчий націоналізм. Є право сильного і правило бути сильним. А бути сильним для нації – значить мати в руках усі елементи націй: територію, людність і владу. Який клас певної нації сю владу виконуватиме, се питання тут поминаю. Але він мусить виконувати. Навіть боротьба за зміну суспільного ладу мусить іти поруч із стремлінням взяти на власні плечі здійснення своєї національної і державної ідеї. Коли ж якийсь клас забуває про сю ідею, її дні як провідної верстви полічені...

Скажуть, але ж націоналізм також є фікція! Що з того, що є державна самостійність *de jure*³⁹, коли *de facto*⁴⁰ нація є в економічній залежності від іншої? Буває й так, але я не кажу, що здобуття самостійности є тим раєм, у яким маємо відпочити від наших трудів. Самостійність здобувається неперервною працею, і то на всіх ділянках життя – самостійність політична, економічна і духовна. І наскільки щасливіша є доля нації вільної, хоч і залежної економічно, від пригніченої економічно і несамостійної політично! Чи Франція не стрясла по Седанським погромі фінансовий тягар, накладений переможцем, як забавку? Чи не стає на наших очах на ноги уярмлена економічно Німеччина, завдяки своїй політичній незалежності? І чи приклад Ірландії, яка п'ятдесят років тому мала вдвічі більше людности, як тепер, і цвітучий колись промисел якої знищила Англія одним-однісіньким законом 1699 р., не є відстрашаючим прикладом для всіх націй, що легковажать самостійність *de jure*, вважаючи її за фікцію?

«Без економії й без пана, а свита латана», – кажуть наші селяни на Великій Україні по соціяльній революції. І чи крізь сі слова не визирає безвиглядність навіть опанування верстату праці, безвиглядність навіть соціяльних здобутків якогось класу, який уступає політичний провід у своїй нації чужинцям, даючи себе експлуатувати «братньому» класові чужої нації? І чи тяжкість боротьби з дворянством, коли йому на поміч прийшла Росія, закріпачуючи наше селянство за цариці Катерини II, і легкість, з якою скинуло те саме селянство панування того самого дворянства у 1918 р. у своїй самостійній державі, не доводить, що навіть здійснення соціяльного ідеалу широких верств має більше шансів на успіх, коли нація є політично вільна?

Ні! Незалежність *de jure* не є фікція!

Нам кажуть, що націоналізм «не модний», що життя переходить над ним до порядку денного! Ми вже вгорі бачили, над чим переходить до порядку денного життя. Тут зазначу лише, що найвищий час перестати вважати за моду передпотовий смак Східної Європи, яка під кожним оглядом пасе задніх у порівнянню зі світом, що бурливо йде наперед. Час перестати бачити останній крик моди в претенційних, брудних і невігідних лаптях Толстого і в червоній «косоворотці» Леніна!

Нам кажуть, що ми є контрреволюціонери. Ні, контрреволюціонерами є інтернаціоналісти.

Як для Лассаля в минулім віці Австрія була «контрреволюційним принципом», так для нас тепер є контрреволюційним принципом Росія. Бо вдержати за всяку ціну російське панування над «її» народами, хоч би його й боронили «революціонери»-большевики, є така сама контрреволюція, як учора удержувати інтегральність Оттоманської імперії, хоч її й боронили молодотурецькі революціонери.

³⁹ Юридично, згідно з законом, формально (*лат.*).

⁴⁰ Насправді, фактично (*лат.*).

Єдиним революційним чинником на Сході Європи є тепер національна ідея, бо лише вона веде до визволення народів. Таким самим революційним чинником, як був ним націоналізм Мадзіні і Гарібальді, Кезмента і Колінза, є тепер український націоналізм. Єдино революційним і єдино творчим. Визнати інтернаціональні кличі нам – се значить у почуттю власної слабкості покликатися замість на силу dokonаних фактів, які угинають життя, на абстрактну справедливість, яку угинає життя. Хто сі кличі приймає, зрікається власних шляхів не на користь вічного миру, лише на користь іншої, мудрішої, нації. Всякий інтернаціоналізм, всяка Pax Romana значить для тих, кому їх накидають, примусову службу чужій ідеї.

Жити може лиш нарід, що має сталеві нерви, що має великий ентузіязм. Ви чули лист зазбручанського інтернаціоналіста. Чи кризь нього прозирає сей ентузіязм? Чи се не є радше сокотіння розчавленого чиймсь брутальним чоботом? На сім листі видно, що чужа доктрина робить з людей, які її прийняли, отару, яка може бігти під свист батога, але яка з власної волі і з власного хотіння, напевно, не зробить нічого – ні доброго, ні злого.

Потрібну енергію і волю боротьби за свій ідеал ніколи не може дати народові накинена розумом чужа абстрактна доктрина. Чи то йдеться про боротьбу за соціальний уклад, чи за політичну форму, чи за культурний ідеал, чи, нарешті, за експансію назовні або її напрямок – завше ся боротьба та її цілі диктуються географічним становищем країни та споминами її історії. Або голосом крови та інстинктом землі.

Усі великі народи стали великими, йдучи за сим інстинктом землі. Ним визволилися вони на волю, ним же доправили свою енергію до найвищого напняття.

Інтернаціональна ідея на Україні гниє й розкладається. Лишімо мертвим ховати своїх мерців! Що ж до живих, яких їх патос загнав на фальшиву путь і які даремно шукають виходу, то сі мають вернути під той прапор, який тепер, повторюю се, на Сході Європи є єдино революційним прапором. Вернути під прапор націоналізму, шлях якого є шляхом будуччини.

І то що скоріше, то ліпше. Бо тих, хто хоче йти з нею, доля провадить. Тих, хто не хоче, веде силоміць!

ПОЛІТИКА ПРИНЦИПІЯЛЬНА І ОПОРТУНІСТИЧНА

Нема на світі справи, яка б вимагала такого засадничого поставлення, як українська. І нема на світі справи, до якої підходили б із такою опортуністичною міркою, як українська справа.

Не говорю про часи передвоєнні; тоді українське питання було питанням культурного розвитку безтериторіальної нації, або справою адміністративної децентралізації Росії чи Австро-Угорщини. А розв'язати сю справу треба було шляхом повільних реформ.

Події 1914 і наступних років, неначе обухом, тріснули нас по голові. Проти волі виврали вони політичну думку з трясовиська опортунізму, змусили поставити проблему України в цілій її далекосягlostі. Але не надовго. Під тяжкими ударами останніх літ маловідпорна думка наша знову вертає до старого річища компромісовості, «числення з фактами», «приспосовування до обставин «реальної праці», до посибілізму.

Чи ся політика дійсно збавенна? Чи принципіяльна політика, для якої ідеальна мета є не лише мрією, але й практичним дороговказом, є донкіхотством? Що таке політика опортуністична? Що таке політика принципіяльна, революційна?

Відповідь потрібна нагла і не баламутна.

Але з гори треба відмовитися від шаблонного рішення питання. Рух, започаткований на Україні в 1648 р., наприклад, був рухом революційним, хоч його провідникові спершу й не снилося про ніякий державний сепаратизм. З другого боку, ліберальний рух у Росії перед 1905 роком не був революційним рухом, хоч відразу означив своє принципіяльно вороже ставлення до царату, жадаючи конституції.

Отже, не все програма рішає про принципіяльність чи угодовість руху.

Далі, в царську Думу, наприклад, ішли й праві, і ліберали, і соціал-демократи (так само, як і деінде до парламенту), але одні – для підтримки режиму, інші – для його повалення. Отже, позірно однаковість тактики не все рішає про її угодовість чи принципіяльність. Побита під Садовою Австро-Угорщина підписала капітуляцію так само, як і побита під Седаном Франція. Але для Габсбургів рік 1866 був зреченнями з провідної ролі в німецькій спільноті і в Середній Європі взагалі; для Франції ж по 1871 році зачалася тільки «передишка», перерва; вимушена обставинами, щоб ліпше підготувитися до нового «туру».

*Si duo faciunt idem, non est idem*¹!

Пригляньмося до великих політичних рухів в історії, під час революцій і під час спокою: якими рисами відрізнялася політика принципіялістів і угодовців і якій засаді завдячував своєю перемогою той чи інший рух, та чи інша ідея?

Перша новітня революція на нашій континенті. Англія – республіка... Як могло вдатися Кромвелеві його діло в країні старого (навіть уже тоді) конституціоналізму і пошанівку традиційної королівської влади? Проти будучого лорда-протектора була почасти й громадська думка, що лякалася радикального лікування, і сам парламент. Чим переміг він їх? Що дало йому силу знищити короля?

---

¹ Якщо двоє роблять те саме, це не те саме (лат.).

Певно, убивство короля – се страшна річ, – пише Карлайл². Але коли ви вже зачали з ним війну, коли ви вдалися з ним на суд Божий, у двобій, – логічним висновком сеї боротьби був ешафот для короля або для його противника. Були й угодові течії в конфлікті (пресвітеріянці); вони вірили в порозуміння з королівською владою навіть по розпочатій війні, бо й сю війну проти короля вели вони під гаслом «за короля, за королівство і за парламент!» Вони вірили в пакт, в писану угоду. Але їм відповідав Кромвел і його «круглоголові»: «Як? За цілу нашу боротьбу мали б ми дістати лиш свисток паперу?» Ні, сього було замало! І пресвітеріянців усунуто з парламенту силою, а короля відіслано на страту.

Але лишився ще парламентський «недогризок» (Rumpparlament³), який три роки – і які роки! – переводив час на виголошування промов, коли країна чекала діл, коли успіх розпочатої справи висів на волоску. В момент, коли прихильники поваленої монархії ждали тільки нагоди до нового чинного виступу, сей нібито парламент нібито народних заступників ухвалив розписати нові «вільні» вибори...

Що було з ним робити? Голодна дійсність, пише Карлайл, зближалася до нас, і її треба було задовольнити, інакше вона пожерла б нас. Право голосу для кожного англійця, яке ухвалив парламент, – се була прегарна річ, але що як ще не винищені монархісти чисельно переважають нас? Що як більшість англійського народу, що байдуже ставиться до нашої справи, підтримає їх своїми виборчими картками? Чи маємо скоритися сій байдужій більшості, коли своєю суспільною вагою і силою, волею до саможертви, хоч і не числом голосів, ми є більшість! І чи для ваших гарних формулок треба віддати на сваволю долі цілу велику, здобуту нашими шаблями, справу, зробити з неї знову лише надію і можливість? Але ж вона не є лише можливість, вона є певність, факт, здобутий завдяки Божій помочі й силі наших рук. Чи маємо задля ваших прекрасних засад випустити з рук здобуте? Сього не могло статися. Так думали противники короля, і Кромвел розігнав парламент, щоб покласти край сподіванкам прихильників абсолютизму, хоч і казав, що волів би вмерти, ніж доконати сього вимушеного акту.

Який був сенс того, що сталося? Дуже простий! Дійсне усунуло з шляху формальне, а пуританська Англія могла похвалити се чи ні, але пуританська Англія була тим врятована від самогубства⁴.

Перемогли, отже, не прихильники відірваних догм, не прихильники засади «і се, і те», переміг Кромвел. Чим? Тим, що не злякався витягати, хоч і страшні, і особисто йому прикрі, але «логічні висновки зі становища; тим, що не корився фактам, а натомість творив власні; тим, що справу ставив вище від формул, тим, що проти математичної більшості не вагався змобілізувати дійсну, велику, ненароджену дійсність; якою вагітний був край; проти компромісу – принцип... Він переміг своєю принциповістю, як сказали б ми тепер.

Про сю революцію писав Бокль: «Наша велика революція була ділом людей, які гляділи не взад, а наперед... Процес Гемпдена і оскаржання п'яťох послів (що протестували проти неконституційних заходів короля) не викликали б ніяких наслідків у країні, коли б нарід не був приготований – ставити справу в цілій її далекосягlostі, як конфлікт двох ідей, «коли б дух непослуху не досягнув того ступеня, що вистало

² Carlyle Th. Ueber Helden, Heldenverehrung und das Heldentümliche in der Geschichte. VI. Vorlesung. – Berlin (нім.) – Карлайл Т. Про героїв, шанування героїв і героїчне в історії. VI лекція. – Берлін. – Ред.

³ Зневажл. непередставницький (після видалення більшості депутатів), куций парламент (нім.).

⁴ Idem. (лат.) – те саме; так само, однаково

одної маленької іскри, щоб запалити льонт і спричинити пожежу»... Одночасна з англійською спроба революції у Франції (фронда) скінчилася невдачею, бо люд був там здавна призвичаєний «дивитися з покірним респектом на вищі класи так, що навіть коли він повставав зі зброєю в руці, то не міг позбутися рабського духу покори й послуху, якого не мали наші діди... Можливі наслідки французької революції (фронди) були знеутралізовані настроєм, який навіть у розпалі боротьби не давав її учасникам визбутися своїх невольничих навичок»⁵.

Так було у Франції в половині XVII віку, але англійська революція перемогла тому, що нація вже була духом вільна; що спір про дрібні уступки підпорядковувала спорові про великі речі, про принципи; тому, що була свідомо засадничою своєї ворожості до іншого світу; тому, що не вагалася пірвати свій зв'язок з тим, що мала валити; тому, що не хотіла робити угоди з ним.

Сі самі течії, що боролися в Англії, змагалися й під час боротьби північноамериканських колоній Англії проти їх метрополії. Ся боротьба тепер здається забавкою. Але вона нею не була. Вона тривала вісім років, і аж до останнього моменту не був певний її вислід.

– Чи можемо ми боротися? – питалися угодовці перед розривом з метрополією. – Де є наші вояки, магазини, скарб – сей нерв війни? Нам забракне всього! Натомість матимемо проти себе найзавзятіший у світі нарід, який панує над морями, багатий, узброєний, могутній. Рішатися на крайність (на війну) – се лиш шляхетне божевілля!⁶

Але їм відповідав один із найліпших промовців революції, Патрик Генрі: «Нам кажуть, що не маємо змоги боротися з таким страшним противником. Але коли ж ми станемо сильніші? Чи наступного тижня, чи наступного року? Чи тоді, коли нас роззбродять, коли до кожної хати впхають нам по одному англійському воякові? Чи нерішучість і безчинність збільшують наші сили? Чи знайдемо засоби оборони, вилежуючись, мов ледарі, на спині, снуючи марні видива надії, тоді, як наш ворог зв'яже нам руки й ноги? Війна неминуча. Хай же ж вона прийде! Повторюю, хай вона прийде! Чи життя є таке дороге, чи сей мир такий солодкий, що його треба купувати за ціну кайданів і неволі? Щодо мене, то я кажу: дайте мені свободу або дайте мені смерть!»

У тім самім дусі промовляв на Конгресі посол південної Кароліни Кристоф Гадсен: «Наші хати, – говорив він, – з цегли, з каміння і з дерева; коли їх зруйнують, ми собі вибудуємо інші; але свобода раз утрачена – втрачена на завше».

А ось що писав у листі до своєї жінки Д. Адамс: «Ти подумаєш, що я збожеволів із захвату, та так не є. Я знаю, що боронити нашу декларацію (незалежності) і наші держави, коштуватиме труду, крові й багатств. Але кризь сі темні хмари я бачу промінь світла... Тим разом, мета варта засобів!»

Се не був дешевий ентузіазм. Як пише історик, у той час, «як американці (повстанці) у відвороті переходили через край, ніхто до них не прилучався, тоді як назустріч королівській армії хмарою вибігала людність, шукаючи протекції і миру. З одного боку було численне, добре вбране і вимуштроване військо, що вабило очі блискучим одностроєм, з другої – жменька змордованих вояків, прозваних через їх убоге вбрання «безштаньками», які тікали, рятуючи життя»... Се був час, коли Ва-

⁵ History of civilization by H.T.Buckle, L., 1894, II, 154 (англ.). – Бокль Г.Т. Історія цивілізації. – Л., 1894. – II. – С. 154. – Ред.

⁶ Histoire des Etats Unis par E.Labonlage, Paris, 1870, III (франц.) – Лабонлаж Е. Історія Сполучених Штатів. – 1870. – Ред.

шингтонові бракувало війська, щоб ослонити Філадельфію, де радив Конгрес, коли він писав (18. XII. 1776): «Якщо не зробимо останнє зусилля, щоб зібрати нову армію, боюся, що наша вітчизна погине».⁷

Чи не було б природне в такому становищі хапатися хоч би за тінь надії?

Але се не було природне для тверезого американця. Один із провідників повстання говорив: «Моїм крокам присвічує лише світло досвіду. Тільки минуле помагає мені відслонити майбутнє. А оцінюючи минуле, оцінюючи поведінку англійського міністерства за останні десять років, я питаюся: що може усправедливити надії, в які бавляться сі панове і якими забавляють парламент? Не дайте себе зрадити поцілункові... Запитайте ліпше, як ласкаве прийняття нашої петиції погодити з воєнними приготуваннями? Чи флот і військо – се речі конечні для діла любови і згоди? Нема вже й тіни надії! Ми все готові примкнути очі, щоб не бачити прикрої правди і прислухатися голосу надії, сеї сирени, яка чарує аж поки не перемінить нас на худобину. Але чи ж ся роль личить розсудним людям, що борються за волю?»

Дивитися страшній правді увічі – ось була чеснота, якою перемогла американська революція. Але не тільки нею. Вона перемогла тим, що надіялася – проти надії, сподівалася – проти фактів, *contra spem*⁸, тим, що, репрезентована жменькою завзятців, вона кинула виклик інертній більшості; що не дала себе стероризувати непоборним, здавалося, фактам життя; що вміла хотіти неминучого, не зволікаючи боягузливо з конфліктом, якого не можна було відвернути; що ідеал свободи вміла поставити над життям і добробутом людности; нарешті, тим, що вірила – в оцінці становища – не юдиним поцілунком, не солодким словам, не омані порозуміння, лише твердій мові дій.

Замість компромісу з фактами, з опінією краю, з чужою волею – переконана, розрахована, тверда принципіальність. Нею, і лише нею, вдалося жменці фанатиків із Вашингтоном на чолі зробити з Америки те, чим вона є тепер – країну, людність якої становить чотири проценти всього, а богатство – майже половину цілого богатства світу.

Подібними фанатиками були й діячі Великої французької революції. Її теж фальшиво подають, як якийсь відруховий, стихійний вибух, що вхопив, як ураган, усіх і вся... Велика неправда! У 1793 р. писав Каміль Демулен: «12 липня 1789 року (себто в самих початках революції) було нас, менше-більше, тільки десять республіканців у Парижі. Навіть люди, що заснували і зорганізували в 1792 р. республіку, Робесп'єр, Сен Жюст, Верньо, Дантон, найславніші з майбутніх членів Конвенту, були тоді монархістами», як і ціла громадська думка тодішньої Франції. Ся думка була така виразна й сильна, що коли король присягнув конституції, той самий екзальтований республіканець К. Демулен схилився перед сим «фактом». «Республіканські й демократичні теорії завалилися», писав він, зрікаючись далі «проповідувати в пустині» «безцільні думки, що лишаются без жодного впливу»⁹.

Правда, вже в серпні 1790 р. можна було набрати підозріння, що Людовік XVI зраджує революційну Францію і зноситься з емігрантами і чужими дворами. Вже тоді насувалася гадка, що врятувати революцію можна, тільки скасувавши королівську владу. Але величезна більшість політичного світу лякалася заглянути у вічі страшній дилемі. «Через те, що зрада короля не була видна народним масам, – пише історик, – то ся маса лишалася роялістською і не йшла за республіканцями. А більшість демо-

⁷ Idem.

⁸ Проти надії, без надії (*лат.*).

⁹ Оляр. Політ[ична] історія франц[узької] революції.

кратів уважала небезпечним й нерозсудним пропонувати республіку за такого стану несвідомости мас. І через те, що маса хотіла короля, то їхня політика простувала до того, щоб робити лиш натиск на королівську владу» – для досягнення реформ.

Цілком іншою була тактика жменьки республіканців! Незважаючи на несвідомість і лояльність маси, ні на те, що партія викликала недовіря селян, що не користалася з підтримки ширших робітничих верств, що була нечисленна, складаючись головню з журналістів і салонних промовців, – почувала вона, пише Оляр, що по її боці логіка і майбутнє. Вона лише ждала, що якась фатальна помилка королівської влади відкриє нарешті очі громадській думці.

Оголошення писемних доказів зради короля, його листування з емігрантами і з зовнішнім ворогом було власне такою фатальною подією, яка відслонила очі й недовіркам. Із сеї помилки, як і з інших, скористали противники монархії, щоб повести відверто свою лінію. В той час, як запальний Демулен ставав із монархіста республіканцем, а з республіканця монархістом, міняючи тактику і кличі залежно від чергового з «фактів», що мінялися, мов у калейдоскопі, або в залежності від хвиливого настрою юрби, – політика Робесп'єра (читаємо в Е. Кіне) «являла собою просту, незмінну геометричну лінію, що ніколи не зертала, все посувалася наперед з упертою сталістю стихійної сили» – сили революції.¹⁰

Тамті боялися стихії й усе прагнули йти з нею разом, але її не розуміли. Сі, як говорив Марат, думали, що лиш «індики ходять стадами», але завше одинцем ті, що ведуть стадо за собою. Даний етап психіки сього стада їх не цікавив, як і всякі інші «факти», створювані й усувані людськими руками. Що ж їх тоді цікавило? Перед чим мали сі люди респект? «Перед фантомами свого розуму, свого мозку», відповідає Ле Бон, лише перед своїми ідеями-принципами були повні респекту якобінці. В їхніх очах сі фантоми були реальнішими від живих людей та їхніх настроїв... Мільйони метафізичних воль, створених ними за своїм образом і подобою, підтримували їх однодушно своєю похвалою, а їхній власний внутрішній голос лунав навні, немов хвалебний хор тріумфу. Від сих уроєнь і мрій ніколи не відводив очей якобінець і їх накидав численній більшості за її згодою, а часом і проти неї!¹¹

Якобінці були зникаючою меншістю. Їх налічувалося п'ять тисяч у Парижі, а в цілій Франції – триста тисяч. На сімсот п'ятдесят членів Конвенту монтаньярів було небогато. Збита маса з п'ятисот осіб належала до так званої долини («болота»), а на сім мільйонів виборців шість стрималися від голосування. Така була та *volonté générale* (загальна воля), на яку сперлася ся купка відважних!

Проти політики «Гори» постало не менше, не більше, як шістьдесят департаментів, і, незважаючи на се, вона, «Гора», а не її противники, накинула свою волю тогочасній і майбутній Франції. Залякувана Законодавча Палата, а пізніше Конвент усе уступали мобілізованим «Горою» паризьким юрбам, клубам і Комуні. Ведені «Горою» маси вдерлися до Тюїльрі, змусили заарештувати і послати на ешафот нещасливого короля. «Гора» ж кермувала так званими вересневими убивствами в'язнів, а «представники народу» мусили лишити їх – проти волі – безкарними. Роялістський парламент під сею пресією покинув короля; гуманітаристи дозволили розпаношитися теророві; пацифісти дали втягнути Францію у страшну війну. Сто сорок послів жирондистів, за наказом «Гори», були видалені й понесли смерть, як пізніше й дантонисти. Страшний Конвент, перед яким тремтіли всі двори то-

¹⁰ Мінье. Історія франц[узскої]. революції, приложение – ізь «Революції» Е. Кинэ. – Спб. 1897.

¹¹ Le Bon G. La psychologie politique et la défense sociale (франц.) – Ле Бон Г. Політична психологія і соціальний захист. – Ред.

дішної Європи, був потульною іграшкою в руках якобінських клубів, паризьких передмість і *Comité du Salut publique*¹². «Ми скорше зробимо з Франції цвинтаріще, – казав Карє, – ніж зречемося думки відродити її нашим способом». Коли б подібну волю чину мала французька аристократія, хто знає, чи Франція не була б і досі монархією...

Бо слушно каже французький соціолог: «Брутальна й сміла меншість все поведе за собою нерішучу і боязку більшість». Бо «в борні між сильними і слабкими віруваннями успіх ніколи не буде по боці слабких вірувань. Сильна віра витворює сильну волю, яка все опанує волі слабкій». Якобінці «корилися невидимим силам, яких не були в змозі опанувати... Вони підлягали впливові містичних пристрастей, незрозумілих їм самим»¹³.

А всі отсі «фантоми», «сили» й «пристрасті», яким поклонялися якобінці, се був вичутий ними дух часу, тенденція епохи, укрита логіка подій. Смілість якобінців й уміння вчутися в дух епохи, відчути ритм її пульсування, відвага стати на чолі подій – ось що дало їм, меншості, перемогу над більшістю, яка не бачила, що відбувалося під видимою поверхнею людського моря.

Противники якобінців спиралися на завше пасивну юрбу, вони – на себе і свою волю. Тамті – на даний ступінь розвитку мас і їхні настрої, вони – на майбутнє, яке вже дозрівало в сучаснім. Тамті – на статистику, вони – на динаміку. Тамті – кожний «факт» підносили до значення принципу, вони – всі факти, всі волі і свідомості – вгинали під ярмо власних засад.

Так сталося, що інші поплелися в хвості подій, вони ж здійснили те, про що мріяли в своїй фантастичній душі. Власне – через свою принципіальність.

Принципіальність маньяка? – питається... Се справи не міняє!

Коли схочемо звернутися до модерних часів, до часів національних рухів, знайдемо те саме.

Візьмімо, для прикладу, такий типовий рух як ірландський. Коли захочемо охопити одною основною ідеєю цілий сей рух від його початків, то одно нам впаде у вічі: стремління ставити справу на вістря меча, воля зірвати зв'язок з Англією, висунення далекої мети, розворушення маси, свідоме викопування духового провалля між обома народами, заогнювання національних противенств.

Уже Джонатан Свіфт (славний автор «Гулівера») казав, що «слабкою стороною ірландця є лояльність». Сю лояльність і старалися знищити ірландські патріоти, се був перший крок у їхній боротьбі, без якого не можна було покласти наступних. Певно, не раз мусили вони схилити голову перед *vis maior*, але ніколи й ніхто не міг їх приневолити зректися своєї остаточної мети. Коли підкупствами й грозями англійський кабінет змусив ірландський парламент ухвалити свою власну смерть і згодитися на акт унії з Англією (1800), один із ірландських патріотів, Гуд, говорив: «Я знаю, що панове міністри мусять тепер нас перемогти; але я не відходжу звідси з засмученим серцем, бо певний, що нарід остаточно переможе і здобуде собі свободу. Тепер він мусить скоритися, бо не може чинити опору ста двадцятьом тисячам озброєних, але прийде час, коли Англія, як в 1782 р., буде знову слабка, а Ірландія настільки міцна, щоби здобути назад втрачені свободи».

Указаним Гудом шляхом пішла наступна генерація, особливо ж маркантна по-стать європейського політичного світу, що витиснула незатерту печать свого духа на історії Британських островів, Данієл О'Конел. Його великою ціллю була справа

¹² Комітет громадського порятунку (франц.).

¹³ *Idem*.

відкликання унії (Repeal¹⁴), етапом до неї – емансипація католиків. Треба усвідомити собі становище католиків у перших десятиліттях XIX віку, щоб оцінити великість завдання О'Конела. Панівною церквою в Ірландії була англіканська. Хоч до неї належала тільки жменька чужинців, але утримувати її, платити на неї десятину мусили ірландці. Водночас ірландці були відсторонені від усяких урядів. Усі місцеві влади, судові, податкові уряди були обсажені англійцями. В соймі сиділи самі протестанти, їм теж належала ціла велика земська посілість у краю. Нарід, а навіть його провідна верства – духовенство, був принижений і загалюканий. Боротьбу з сим станом речей і підняв великий трибун. За собою він мав лише свою геніяльну впертість і волю, що не числилася ні з чим; проти всіх – і ворогів, і приятелів, і протестантів, і католиків, і Англію, і Ірландію, з якої шойно треба було зробити націю, здатну до політичної боротьби¹⁵.

Серед таких обставин підняв О' Конел боротьбу за емансипацію католиків. Проти нього була громадська думка країни, готова йти на угоду і на право вето короля. Монсінйор Кварантоні, який під час ув'язнення Пія VII-го заступав папу в Римі, всі майже ірландські католицькі єпископи з ним теж радили поміркованість. Не кажу вже, що всіма силами опирався реформі британський уряд. І над всіма перешкодами запанувала воля одної-однісінької людини. Йому вдалося викликати величезний вічевий рух, удалося перемовити єпископів, зламати політичний вплив кардинала Гузальві, інспіратора угової групи. Як ніхто інший, умів О'Конел збудити в серцях темного католицького люду свідомість власних прав. Досі політикою займались в Ірландії лише протестантські верхи, католицька ж маса була повільним зняряддям у руках лендлордів. О'Конел зробив із сеї маси – вічами, пропагандою, петиційним рухом – свідому своїх інтересів верству народу. В один-однісінький день (у 1828 р.) відбулося в Ірландії дві тисячі віч... І уряд мусив, як сам признавався, уступаючи грозьбі революції, внести біл про емансипацію католиків, що був прийнятий обома палатами і затверджений королем (1829).

Се була перемога одної людини, яка не визначалася ні богатством, ні титулами, ні високим становищем у суспільстві. Людини, проти якої був уряд, проти якої гриміли всі казальниці англіканських церков, проти якої змобілізовано давню ненависть пуританської Англії проти «папістів». Навіть власні земляки, прихильники емансипації, відвернулись від нього, і він переміг. Він сам створив організацію, що опанувала громадську думку; він сам надхнув своїм запалом маси; а виграв битву не через те, що підсичував відвагу оборонців реформи в парламенті, не тим, що старався збільшити там їх число, лише тим, що створив в Ірландії народну силу, яка тримала в страху противників.

Без О'Конела Ірландія остаточно й дочекалася б емансипації, але одержала б її як дарунок вищого класу класові нижчому, з вето короля. Заслуга ірландського трибуна була та, що його нація вийшла на арену вільного політичного життя як тріумфаторка, як предмет страху, а не погорди, як сила. Він знищив рабський пошанівок своїх земляків перед вищою, панівною верствою в країні, підняв верству проти верстви, заогнив національну ворожнечу, а числив не так на скорумповані верхи, як на цілу націю.

¹⁴ Анулювання, скасування (англ.).

¹⁵ Усе сказане про Ірландію взято головню з: Lecky W.H. Vier historische Essays (Swift, Hood, Grattan, O'Connell). – Posen, 1873. (нім.) – *Лекі В.Г. Чотири історичні есеї (Свіфт, Гуд, Граттан, О'Коннел).* – Познань, 1873. – Ред.

Герцог Велінгтон, погромця Наполеона під Ватерлоо, сказав у 1836 р. в палаті лордів: «Ви нарікаєте, що ми все маємо на устах ім'я О'Конела, що всі наші старання ми спрямовуємо на поканання одної однісінької людини. Се тому, що ся однісінька людина – є сила».

О'Конел переміг своїх противників тому, що цілу свою довголітню й різносторонню діяльність підпорядкував одній-єдиній меті. Політичну свідомість своїх земляків, якою помітував досі кожний уряд, зміцнив він так, що перед нею скорилися рішучість Велінгтона і сприт Піта. Його «Союз католиків» лічив спершу аж десять членів, а протягом короткого часу став володарем думок цілої країни!

По проголошенню емансипації католиків він у тій хвилині заснував «Союз відкликання унії» (Loyal Repeal association) і на сій вимозі зосередив цілу увагу. А в своїй агітації старався усвідомити націю, що всі її болі, ціла її нужда і упослідження походять винятково з політичного невільництва, з державної залежності. І коли йому не вдалося досягнути сеї другої цілі, то тільки тому, що, дійсно, час ще не достиг на те. Коли б, – говорив він, – Англія опинилася знов у таких напружених відносинах з Францією, а нарід був так зорганізований, як у 1843 році (коли, напр., на однім вічі в Торі зібралось 250000 людей), він не завагався б проголосити скасування унії і незалежність Ірландії. Своєю гострою мовою, розворушуванням старих епізодів англійсько-ірландської ворожнечі він багато спричинився до скріплення антагонізму між обома народами, і коли тепер класова й релігійна ненависть в останніх літах в Ірландії сильніша, ніж в якій-небудь іншій країні, то се треба завдячувати політиці Піта й агітації О'Конела.

Опортуністи закидали йому, що ся агітація віддаляла момент емансипації католиків. Але се його не зражувало. Він сам признавався, що предметом агітації була дальша мета – відкликання унії 1800 року. Радше старий карний кодекс з усіма його страхіттями, казав він, аніж унія. В одній промові він заявив: «Ніщо так мене не тішить, як те, що в нашім стремлінню до скасування унії нам так підпомагають наші вороги... Вони гальмують емансипацію католиків, але винагороджують нас тим, що прискорюють момент відродження Ірландії, що все дають нам причину до агітації...».

Найважливішим завданням О'Конела було переконати своїх земляків у їхній силі, навчити глядіти на себе як на націю, рівновартну з протестантами, і спопуляризувати в масах мету, за яку боровся. Колридж говорив про нього: «Лише той є справді великою людиною, хто відчуває цілу вагу і силу одного принципу й без страху чинить відповідно до того. Погляньте, як завше виходить переможцем О'Конел і в дебатах, і в акції! Чому? Тому, що виступає в обороні великого принципу, робить те, що сей принцип наказує, цілком опирається на нього і в нього вірить».

Власне через те, що він провадив принципову політику, що й у найтяжчі хвилини для краю не спускав з ока своєї великої мети, через те, що не гнувся перед фактами ані перед жодною іншою силою; що в глину, якою була за його часів ірландська «нація», вдихнув живу душу і запалив її великим ідеалом. Через те і переміг він у своїм змаганні: був бо свідомим того, що перемога ідеї досягається не через порозуміння з ідеєю ворожою, лише через компрометацію останньої, її знесилення і знищення.

Пізніший ірландський рух пішов шляхом, вказаним йому великим трибуном за його молодости. Земельну реформу Гладстона Ірландія відкинула, твердячи, що тільки знищення лендлордизму і національна незалежність установлять добрі відносини між Англією та Ірландією. «Причиною політичних і соціальних недуг країни є панування чужинців», – так відповів англійському урядові національний конвент із 1200 послів, скликаний у Дубліні 1881 р. Земельною Лігою. І жодні громи Гладстона

проти «нової Євангелії плундрування» нічого не помогли¹⁶. За наших часів Ірландія осягнула те, до чого стреміла – стала «вільною державою». «З'єднане королівство Великої Британії та Ірландії» не залишилось як спомин навіть у титулі англійського короля.

Задалеко завела б нас студія російської революції. Але, абстрагуючись від наших симпатій чи антипатій до большевизму, мусимо визнати, що і в сім випадку з партій, які змагалися за владу в російській революції, наразі свою ціль (здобуття влади) осягнула та, яка показала найбільш «доктринерською» й принципіальною.

Так, як і якобінці, большевики майже все були в меншості, навіть у власній партії, в соціал-демократії. На об'єднавчій з'їзді партії 1906 р. в Стокгольмі до Центрального Комітету вибрано 7 меншовиків і лише 3 большевиків. До 2-гої Думи увійшли 54 соціал-демократи, а серед них лише 15 большевиків. Уже в своїх зародках партія зраджувала якобінську принципіальну поставу до фактів, до мети, до інших партій, до народної стихії. Так на 2-ому з'їзді РСДРП у серпні 1903 р. при обговоренні питання про народне представництво большевик Посадовський так поставив питання: «Чи треба підпорядкувати нашу майбутню політику тим чи іншим основним демократичним засадам, визнаючи за ними абсолютну цінність, чи всі демократичні засади мусять підлягати винятково користям нашої партії? Я рішуче висловлююсь за останнє. Нема таких демократичних принципів, яких ми не повинні б були підпорядкувати інтересам нашої партії (межиоклик: І незайманість особи?!) Так, і незайманість особи! Як партія революційна, що прямує до своєї остаточної мети – соціальної революції, ми, винятково з погляду найскорішого здійснення сеї мети, з погляду нашої партії повинні ставитися й до демократичних засад. Коли та чи інша (демократична) вимога буде шкідлива нам, ми її відкинемо».

Ось вам накреслена чотирнадцять років перед другою революцією програма ЧеКа і диктатури партії!

Те саме говорив і меншовик І. Плеханов. «Цілком приєднуюся, – казав він, – до слів тов. Посадовського. Кожну дану демократичну засаду треба розглядати не саму в собі..., а в її відношенні... до основного принципу демократії, який каже, що *salus populi suprema lex*¹⁷! Успіх революції – вищий закон... Навіть на засаду загального виборчого права треба глядіти з погляду вказаного мною основного принципу демократії. Коли б у пориві революційного запалу нарід вибрав дуже гарний парламент, то нам треба було б зробити з нього довгий парламент, а коли б вибори виявилися невдячними (для партії), нам треба було б старатися сей парламент розігнати, і то не за два роки, а, коли можливо, за два тижні».¹⁸

Ось вам партійний *Vademecum*¹⁹ для матроса Залізняка, що чотирнадцять років пізніше, точно за рецептом свого майстра, розігнав Всеросійські Установчі збори, вибрані на підставі загального, безпосереднього, рівного і тайного виборчого права... *Salus patriae suprema lex*²⁰!

Коли взяти під увагу, що розігнані Установчі збори не здобулися на ніякий поважний протест проти їх розгону, то треба визнати, що вони були таким самим фантомом, як і розігнаний англійським диктатором парламентський «недогризок», як і тероризований якобінцями Конвент. В усіх тих випадках дійсність перемогла оману, воля – число, сила – інерцію, чин – так званий факт...

¹⁶ Ch. Seignobos. – Op. cit.

¹⁷ Добро народу – найвищий закон (лат.).

¹⁸ Пор.: «Крестьянская Россия». – Прага, 1924. – VII.

¹⁹ Кишенєвська довідкова книжка, путівник (лат.).

²⁰ Добро партії – найвищий закон (лат.).

Так було за революції. Але, коли було треба, ішли сі самі соціал-демократи в царську Думу, лише не для виборення охляпів, не для скріплення царату, а для мобілізації проти нього громадської думки, для приготування його падіння, для здійснення остаточної мети партії. Якими абсурдними й не показалися б теорія і практика большевизму в його поборюванні підстав усякої здорової суспільности, його боротьба з царатом заповідувала правильне відчуття тенденції епохи. Тут вони зрозуміли, що «ідеолог тільки тоді заслуговує назви ідеолога, коли йде напереді стихійного руху (а не плентається в його хвості), вказуючи йому шлях, коли вміє скоріше від інших розв'язати всі теоретичні, політичні, тактичні й організаційні питання, на які «матеріальні елементи руху стихійно наштотвхуються». Вони зрозуміли, що інтереси успіху якоїсь агітації «змушують не пристосовуватися до існуючої психології... мас, лише всіляко її розширювати і поглиблювати». Вони твердо засвоїли, що коли й потрібні часткові реформи, то лише такі, які «збільшують їх (мас) здатність вести... боротьбу, себто такі, за яких поліпшення умов існування не лучиться з деправацією політичної свідомости».

Стихія? Стихію треба вести, накидаючи їй свої ідеї, а не коритися їй, бо «стихійний розвиток (наприклад) робітничого руху іде власне в напрямку його підпорядкування буржуазній ідеології (писав Ленін),... бо стихійний робітничий рух – се nur Gewerkschaftlerei²¹. А тому завдання партії було для нього «в боротьбі зі стихією,... в тім, щоби стягнути робітничий рух із сеї стихійности».²²

Ся активна воля іти «на ціле» й забезпечила перемогу революції. Брак сеї волі в прихильників царату припечатав його загибель. Знаний монархіст В. Шульгін, говорячи про лютневі дні 1917 року в Петербурзі, так описує сей моральний занепад дорогого йому режиму: «Тут було щось глибше, ніж те, що могло залежати від збірної волі робітників або навіть від індивідуальних задумів їхніх провідників. Щось уже підточене падало, і те, що падало, відчувало сильніше свою підточеність і неминучість падіння, ніж ті робітники, які мали стати останнім поривом вихору, що звалив трохсотлітнє дерево». Ще перед останніми зборами Думи, на зборах революційних організацій Петербурга, робітники заявили, що маніфестацію вони зроблять, але до революції вони не приготовані. «Вони, революціонери (пише Шульгін), не були готові, але вона – революція була готова, бо революція тільки наполовину твориться революційним напором революціонерів. Друга її половина... є у відчуженні владою власної безсилости. Ми, багато з нас, цілком були полонені сим почуттям. Бо все в Росії робилося «з наказу її Імператорської Величности». Се був електричний струм, що урухомлював всі проводи. І якраз сей струм знесилювався і завмирав, знищений безвольям. Ми були виховані, щоб під крильцем влади хвалити її або ганити. Ми здатні були в крайнім разі безболісно пересісти з посольських крісел на міністерські лавки. За умови, що царська варта нас охороняла». Але коли в передчуттю падіння царату стало страшне питання перебрання влади, формування списку кабінету, – і праві, і ліберали злякалися: «перед можливим падінням влади, перед бездонною прірвою сього провалу в нас крутилася голова і німіло серце... Безсилість дивилася на мене із-за білих колон Таврійського палацу. І жахливо погірдливий був сей погляд...»²³

Страх перед стихією, страх активно втрутитися в події, випереджаючи їх, лише боягузливе їх вижидання, страх влади, боязнь піти в юрбу і оволодіти її настроями

²¹ Тільки профспілкарство (нім.).

²² Ленін В. Шаг вперед, два шага назад. Уваги до програми Сов. Союзу РСДРП, 1902; Іскра, Ч. 12, 1901.

²³ В. Шульгін. Дни (Рус. Мысль, VI/VII, 1922). Прага.

і ділами, почуття власного морального банкрутства, втрата віри в свою справу, невміння поставити її в цілості (принципіально!) – ось які типово опортуністичні прикмети згубили царат, за свідченням його горячого прихильника.

Сей самий параліч волі оборонців царату слідно й у цілім так званім білім руху (Денікінщина й ин.). Коли в грудні 1917 р. большевики облягали Київ, було в нім зареєстрованих російських офіцерів понад десять тисяч, великі запаси амуніції, сильна артилерія, на станції стояли панцирні потяги. І коли українці з трьома тисячами заледве боронили міста кільканадцять днів, ті десять тисяч царських офіцерів поводитися пасивно, хоч большевицька армія не перевищувала вісьмох тисяч вояків і хоч вони були свідомі, що з ними зроблять переможці, які за двадцять чотири години по взяттю Києва розстріляли 1500 із тих старшин²⁴.

З оборонцями монархії сталося те саме, що з французькими монархістами кінця XVIII віку. Тен каже, що «ніколи жодна аристократія не зносила свого вивлащення з такою терпеливістю, не вживала так мало насильства в обороні своїх привілеїв і навіть своїх посілостей, як французька за часів революції... Протягом цілих перших трьох років не розвинула вона жодного політичного прапора»²⁵.

«Над їхніми традиціями панувала ще монархічна ідея, – пише Брюнет'єр, – але не були вони оживлені тим внутрішнім принципом, який лише один її підтримує і оживляє... Емігранти нагадували тих девотів..., які одного дня зауважують, що в суті речі їм бракує віри, що вона не здатна вже на ті зусилля, яких від неї вимагається... Вони вже не були прив'язані до «чогось ненарушального», без чого закон не є законом, тільки єдино до тих користей, які їм давав існуючий лад. І в той час, як старе право для них і для тих, хто його з ними боронив, тратило свій містичний характер, нове право набирало для їхніх противників чим раз виразніше сей власне характер... В таких обставинах вислід боротьби не міг бути сумнівний»...²⁶ Прихильники падаючого режиму не вірили в його «ненарушальність», готові на поступки, наскільки від них можна було чекати хвилих «користей». Їхні противники не допускали й думки про порушення своєї догми, хоч би якими «користями» вабила тактика опортунізму...

Справді, вислід боротьби не міг бути сумнівним!

Бо, як каже Ле Бон, «брутальна і сміла меншість все поведе за собою нерішучу і боязку більшість», бо «в борні між сильними і слабими віруваннями успіх ніколи не буде на боці слабих»...

Я міг би ще пригадати боротьбу англійського Давида з французьким Голіатом, що тривала від 1688 аж до 1815 року, і скінчилася – лише завдяки залізній консеквентності Великої Британії її перемогою. В 1688 році Франція, найбогатша й наймогутніша держава континенту, числила понад 19,000.000 людности, тоді як бідна Англія ледве 6,500.000. І навіть у момент перемоги мала Англія 12,500.000 проти 30,000.000 французів, але в той час, як один противник Наполеона по другім клав зброю, Англія продовжала боротьбу з подиву гідною упертістю і витривалістю, змагаючи до одної мети, не вірячи в жадні компроміси з своїм небезпечним противником.

Сею «принципіальністю» британської політики пояснюють і самі німці свою поразку в останній війні. «Бо в політичнім життю ніщо не має такої великої ціни, ніщо так не винагороджується, як завзята, непохитна, завше до одної цілі спрямована

²⁴ Grabski St., pr. Rewolucja, studjum społeczno-psychologiczne. – Warszawa, 1921 (польськ.) – *Грabsький Ст., пр. Революція, суспільно-психологічне дослідження.* – Варшава, 1921. – Ред.

²⁵ Taine H. Die Entstehung d. modernen Frankreichs. – II B. – S. 342 (нім.) – *Тен І. Походження сучасної Франції.* – Т. II. – С. 342. – Ред.

²⁶ Brunetiere F. Histiore et literature. II. – Paris, 1891 (франц.) – *Брюнет'єр Ф. Історія і література.* – II. – Париж, 1891. – Ред.

воля. І сю уперту, витривалу волю мали в сій війні англійці і французи, а не німці, і сим наша доля була припечатана... Як бульдог, що затопив зуби у противника, провадила Англія війну, незважаючи на всякі жертви, аж поки не осягла своєї мети». Сій своїй «принципіальности», «односторонности», «простолінійности», якої бракувало німецькій політиці, і завдячують англійці, що вийшли переможно в світовій війні.²⁷

Я міг би ще пригадати сербський національний рух, коли в глухі часи кінця ХІХ віку Микола Пашич поставив собі фантастичну, як на той час, задачу – розгром Габсбурзької монархії – ще перед утворенням Антанти, ще під час гегемонії Німеччини в Європі, під час неподільних австрійських впливів у Сербії, де на троні сидів Габсбурзький васал Обренович. Але Пашич вичув «логіку подій» і не скорився перед «фактами», лише сміливо й не перебираючи в засобах повів свій нарід до упрагненої мети...²⁸

Я міг би пригадати чехів і Масарика. Ще перед оголошенням маніфесту цісаря Карла про перетворення монархії в союз автономних націй проголошує він незалежність Чехії. І то в час, коли ніхто з держав Антанти (хіба опріч Італії) й не думав про поділ Австро-Угорщини! Коли Масарик прибув до Америки, Вільсон ще був «австрофілом» і в його славновісних 14 пунктах не було жодної спрямованої проти інтегральности Наддунайської імперії. Але Масариківська агітація, влучно приновлена до понять і духу американського народу, робить на Вільсона велике враження, і не без її впливу відкидає президент З'єдинених Держав австро-угорську ноту, яка без застережень приймала його 14 пунктів. Доля чорно-жовтої монархії була вирішена... У часи, коли щойно розпочалося велике змагання в листопаді 1914 р., Масарик казав, що чехи мусять виступити проти Австрії, «хоч би що сталося». Він не відкидав можливости поразки Антанти, але се не була ще причина, щоб сидіти безчинно²⁹.

Я міг би ще навести приклад фашистського руху, який перемиг проти пануючої в країні думки і проти партій; прикладів можна було б навести ще багато, але зробимо вже підсумки.

А сі підсумки будуть такі. Методи принципіальної політики можуть бути різні, легальні, так само, як нелегальні, петиції, парламентська і вічова трибуна, професійні спілки, освітні товариства, революція, так само, як і дипломатичні закулісні заходи чи інтриги, – але за духом її впізнаєте її. Політика принципова ставить собі велику й далеку мету і їй підпорядковує боротьбу за так звані реальні здобутки. Вона ніколи не схиляється перед ситуацією, лише завше стремить змінити її. Ніколи не принижується до даного стану народної свідомости, лише хоче її активно розвинути. Не зважає на доконані акти, лише на внутрішні процеси, що дозрівають у товщі життя, на тенденцію майбутнього, яку старається вичути в сучаснім. Нарешті принципіальна політика завше ставить питання руба, у формі дилеми – «або – або», свідома неприєднаної суперечности своєї ідеї з ідеєю, яку поборює.

Ся її велика ідея – се є те «велике дійсне», яке Кромвел протиставляв «формальному»; те «майбутнє», яке накидали сучасному – минулому монтаньяри (Оляр); та «тенденція епохи», «укрита логіка подій», та «сильна віра», сила «одного великого принципу», яким була вагітна епоха, і якими перемагали всі великі суспільні рухи.

²⁷ Eisenhardt W. Beharrlichkeit und Ausdauer in der Politik // Neue Preußische Kreuzzeitung. – 1922. – 24.XII. – Айзенгарт В. Наполегливість і завзятість у політиці // Нова пруська християнська газета. – 1922. – 24.XII. – Ред.

²⁸ Fay S.B. Serbias Responsibility of the World War (Current History Mag., N.Y.) (англ.) – Фей С.Б. Відповідальність Сербії за світову війну («Журн. актуальної історії», Н.-Й.). – Ред.

²⁹ Спогади Т. Масарика і Е. Бенеша про чеську політику під час великої війни 1914-1918 р. і мирних переговорів.

Так, як писав про се Наполеон: «Нарід можна вести за собою тільки тоді, коли покажете йому майбутнє... Станьте на чолі ідей вашого віку, і сі ідеї підуть за вами, підтримуючи вас. Ідїть за ними слідом, і вони потягнуть вас за собою. Виступіть проти них – і вони зіб'ють вас з ніг». Власне тому й перемогли ті рухи, про які я згадував, що знайшли в собі сміливість стати на чолі даного руху, вичути дух свого часу. Власне тому й упали ті, що хотіли годити старе з новим, що не зрозуміли сього духу і хотіли йому опиратися. Власне через те й змели крайні течії якоїсь ідеї течії опортуністичні, що останні хилилися то вправо, то вліво, що давали себе вести подіям, замість стати на їх чолі, що дурили себе надією погодити непогодиме, злучити незлучиме, перемогти без боротьби, здобути без ризику... Так упав «довгий парламент» в Англії, впали прихильники угоди в Америці, посунулися в тїнь противники О'Конела, зійшли зі сцени Обреновичі, якобінцям поступилися місцем жирондисти, які думали перемогти чужу інвазію без фанатизму, здавити партії, ворожі революції, без терору, вигодувати армію – без примусової такси на хліб.

Певно, без О'Конела Ірландія не була б тепер у тїм стані, як спочатку ХІХ в., але без нього не було б шинфейнерів, не було б Кезмента, Валери і Колінза, не було б і ірландської Вільної Держави. Хоч би й перемогли опортуністи тоді, як рішалася доля північно-американських колоній Великої Британії, ясно, що становище сих колоній не було б тепер подібне до Корей; певно вони являли б собою хїба другу, лише більшу, Канаду, зіпхнуту на инший шлях розвитку нерішучістю провідників, цвинтарище великих невикористаних можливостей, без блиску, величі й богатства велетенської заокеанської республіки. Коли б були взяли гору у Франції жирондисти, темп революції був би сповільнений, ворожі революції партії стали б на ноги, напір європейської коаліції не був би зломаний, а Франція, – може, поділена, як у той самий час Польща.

Правда, історія знає рухи, які виписували на своїм прапорі нібито далекосяглі принципіальні гасла і все ж зазнавали поразки. Але се бувало там, де сим рухам не могла вже допомогти жодна принципіальність. Се ставалось або тому, що той рух був останній вогник героїзму засудженої на смерть справи, як роялістського руху у Ван-деї, або «білого» на Україні. Або сим сплескам волі бракувало відповідного завзяття, духу безкомпромісовости й безоглядної віри в свою справу. Або, нарешті, се ставалося, коли сама ідея була абсурдна, як, напр., ідея Бабефа у Франції 1795, або Паризька Комуна 1871, або запровадження комунізму в напівазійській, аграрній країні в 1917. Боротьбою з царатом большевизм підхопив «дух епохи», але в своїм розгоні понісся до абсурдної цілі, що й заводить його в сліпу вулицю, відбираючи збанкрутованій ідеї потрібний патос.

Коли ж ідея була живою ідеєю, її поразки були лише етапами до остаточного тріумфу, і ті, хто відважувався на ризик невдачі, спричинявся до сього тріумфу, а не ті, що в ім'я «реальної політики» боялися рушити пальцем для зміни існуючого. Не міряймо нашим обмеженим оком життєвість або нежиттєвість якоїсь ідеї, лише виховуймо в собі волю до її здійснення. Повстання 1793, 1832 і 1863 рр. у Польщі задушено, але їм, а не Вельопольським, Абрагамовичам і Мейштовичам завдячує своє воскресіння Польща. Без десятиліть бунтів, терористичних актів, страйків, які здушувано, але які відроджувалися наново, без боротьби з царатом усіх уярмлених народів, тримався б він і досі, з Родзянками й Мілюковими чи без них – все одно. «Будьте певні, громадяни, – говорив Марат, – без сеї славної, але кривавої борні, в якій ми бачили, як гинули найлютіші вороги народу разом з його найшляхетнішими

оборонцями, ми досягнули б хіба лише тінь свободи!»³⁰ Чи повстання італійські були таким вже безпотрібним божевіллям, чи неминучим етапом на історичнім шляху народу, що прагне здобути незалежність? З'єднання Італії йшло через самі поразки. Всі італійські повстання кінчилися фіаском і в 1820/21, і 1830, і в 1844, в 1848/9 рр., а, однак, власне ці поразки кричали на цілий світ, що є італійський нарід, який хоче стати вільним. Чи не були абсурдом болгарські або грецькі повстання проти Туреччини, затоплені в морі крові, але на сій крові стоять тепер незалежні народи.

Певно, бувають часи упадку, зневіри, розгрому. Тоді, принципіальну політику, політику далекої мети, доводиться вести іншими методами, але її треба вести тим, хто сеї мети не зрікається. Хто ж приймає status quo³¹ за щось дефінітивне, хто приймає малі реформи, вірикаючись великих і виступаючи проти них, як проти утопій, – той є не політик, лиш аферист. Хто навіть у часи упадку, замість показувати нації непримиримість її ідеї з противною, старається погодити обидві для «реальних здобутків» дня, той в ім'я марної сучасності продає велике майбутнє. Хто будує міст між психікою народу і його страшною теперішністю замість із його ідеалом, той затримує хвилину відродження. Хто твердить, що треба залишити романтику великих кличів, бо час на їх здійснення ще не наспів, той працює над духовою кастрацією народу, той несе відповідальність за те, що в час, коли стагнація мине, нація встане приспана й безсила. Що нарід може бути неприготований для моментального здійснення великого кличу, се само собою розуміється. Але се не заважає мені, тобі, вам, жменьці сей клич популяризувати! Чи ж сам факт, що він родиться в голові одиниці, жменьки, групи, не є доказом, що його зродила наша доба? Що ним насичене повітря?

А тепер до іншого, до найважливішого, до справ, що обходять нас безпосередно. Множаться голоси, які нашу, нібито принципіальність, наш нібито політичний максималізм роблять відповідальним за нашу катастрофу.

– Чому не були розсудними, чому були анархістами, чому не простягнули руки до згоди? – сичать опортуністи, що повилазили з усіх шкалубин. Нащо поривалися з мотикою на сонце? Ліпше було б не рипатись. А так що маєте? Зрештою, що дивно-го, що під час революції перемагають... революційні, крайні партії? Буде революція, будуть і революціонери. Так же ж усе буває...

Ні, не все буває так!

Революції не падають з неба, вони не робляться самі, їх робить меншість, мобілізуючи пристрасті мас. Не тому перемагала принципіальна тактика революціонерів, що була революція, а тому наставала революція, що, використовуючи обставини, допроваджували до неї крайні партії, тому, що не мали запалу догматиків оборонці старого. Зміни в думках і установах часто настають спонтанно вибухово, але ніде не сказано, що ся спонтанність незалежна від людського зусилля і волі. Революція – се не сила, а процес, у яким порушаючими силами є людські енергії, енергії одиниць і груп, «одержимих» ідеєю, здійснення якої вимагає час; які мають дар вичувати завдання своєї доби, які вбирають в ясну формулу те, що маса відчувала лиш інстинктивно. Що з того, що час не наспів? Коли маси ще не годні прийняти нового світла, се не значить, щоб ми, для яких воно вже світить, мали гасити його в наших серцях, щоб ми, прихильники нової ідеї, діяли якраз так, як діяли б її противники. «Люди, які егоїстично шукають тільки насолоди й комфорту, який можуть знайти за існуючого ладу, з розпачливим девізом «після нас хоч потоп», не згірші від тих, що приймають

³⁰ Les Pamphlets de Marat. – Paris: E. Fasquelle, 1911. *Памфлети Марата*. – Париж: Вид-во «Fasquelle», 1911. (франц.). – Ред.

³¹ Становище, що існувало або існує в якийсь визначений момент (лат.).

світ таким, яким він є, в божевільній надії, що після нас та прийде ж уселюдське щастя. Ті, що не роблять жодних жертв стримати потоп і ті, що не стараються активно наблизити своє вселюдське щастя, перебувають у стані того самого морального занепаду. Факт, що інші не поділяють ще нашої думки, є лише причина для нашої акції. Ми зможемо переконати тамтих тільки витривалістю в наших засадах. Історія успіху – повторення сього ніколи не є зачате – є історією меншостей. А забувати про свої засади задля потреб години – значить жертвувати більшим благом для меншого лише з тої причини, що се останнє є ближче. Ліпше в такому разі ждати і відкласти здійснення нашої ідеї, аж заки ми зможемо здійснити її цілу, аніж знищити майбутнє, скалчивши нашу велику ідею задля її частинного моментального тріумфу»³² в добу стагнації.

Власне, в нас багато кричать про добу стагнації. Не для неї, мовляв, великі кличі! Але доба стагнації не заважала ППС голосити активно програму незалежності в російській займанщині, серед страшної апатії суспільности й під страшним режимом царату, ані карбонарам – підготовляти відродження Італії під суворою долонею Габсбургів. Змушені обставинами, йшли російські соціалісти до царської Думи, а О'Конел і Парнел – до англійського парламенту; користаючи з усіх легальних можливостей, боролися навіть за так звані часткові малі реформи. Але все підпорядковуючи ті малі реформи великій, як О'Конел справу емансипації католиків – справі «відродження Ірландії», все маючи на оці організування нації довкола своєї великої ідеї, кристалізацію сеї непримиримої ідеї в масах.

Ся політика, як небо від землі, різнилася від політики тих аферистів, які, прикриваючись «добою стагнації», покладали все на торги в передпокоях, а до маси зверталися лише тоді, коли треба було за наказом інсценізувати заяву лояльності або «зажадати» направи локальної колійки чи приділення кількох вагонів збіжжя за ціну виречення національного ідеалу, або оплювання своїх компатріотів перед своїми хлібодавцями.

Певно, компроміси часом неминучі. Але є компроміс і компроміс! Коли по знищенню ірландської автономії (1800) посол Гуд казав: «Я знаю, що нарід мусить тепер скоритися, бо не може чинити опору 120000 озброєних, але час прийде, коли Англія... буде в небезпеці, а Ірландія настільки міцна, щоб здобути назад втрачені права», і, коли ірландські політики зачали підготовляти націю на сю сподівану хвилину, – се був компроміс...

Але коли один із провідників українства протягував руку згоди Раковському «через трупи і кров земляків», як він казав, коли він запевняв щасливих переможців: «Ми відкидаємо боротьбу з совітською Росією, явну і тайну. Ми мусимо большевикам пробачити не одне з того, що нам боком вилазить»,³³ – се теж був компроміс, але зовсім інший. Один – компроміс принципіальних політиків, який казав нації зціпити зуби і приготуватися до моменту обрахунку, другий – компроміс угодовця з натури, що провадив до духової демобілізації і деморалізації народу.

Коли ірландський агітатор по забороні однієї своєї «Ліги», лояльно розпускає її, засновуючи іншу, в якій наново пропагує свою далеку мету, розірвання унії, – се був компроміс. Але коли говориться, що «стале підкреслення максимальної програми недоцільне і часто шкідливе», що треба служити тим, під чиєю владою опинилися ми по волі Божій, – се теж компроміс, тільки зовсім інший. Компроміс політичного борця і політичного гешефтьяря, політика-спекулянта...

³² Morly, John. On Compromis. – London, 1891 (англ.) – *Морлі Джон. Про компроміс. – Лондон, 1891. – Ред.*

³³ Проф. М. Грушевський («Борітеся – Поборете»). – Відень, 1920. – IX. – С. 48.)

Так, треба числитися з подіями, яких не можна перебороти. О'Конел, не бачачи сил, які могли б привести до сепарації Ірландії, повів боротьбу за емансипацію католиків; але, ведучи її, він знехтував опінією папи, кардинала і єпископату та пасивністю маси, накидаючи всім їм свою нелюдську енергію, свій план і свою ідею, не занехуючи пропаганди кінцевої мети. Се значило числитися з подіями. Але ніхто не посміє за те докоряти великому трибунові.

Так само, коли ціла міжнародна Haute Finance³⁴ під час війни стреміла до рятування Австро-Угорщини від розпаду, коли за утриманням монархії були Франція і навіть Росія, коли, достроюючись до сього, цісар Карло (з Клям Мартініцом і Черніном) вернув до федералістичної думки Франца Фердинанда, радикально змінюючи курс чеської політики, – чеські політики «числилися з подіями» й ужили всіх своїх впливів, аби зломити австрофільський настрій «могутніх, а часто й рішаючих чинників» і поставити на своєму³⁵.

Але коли д-р В. Панейко радив нам закинути ідеал самостійної України через те, що програма ся «не може числити на поміч» великих націй, які, мовляв, не бажають собі «пульверизації європейського сходу»;³⁶ коли, д-р М. Лозинський каже нам «кинути ідею самостійної України, бо міжнародні сили не заінтересовані в українській державі настільки, щоб за всяких умов обороняти її»,³⁷ то се вже зовсім інше «числення подіями», се політика боягуза, що дає себе вести кожній силі, дійсній чи уроєній...

Очевидно, не всякий момент придатний для акції, але придатний момент треба вміти використати! Коли варшавський сойм 1832 р. проголосив детронізацію дому Романових у Польщі і аж потім розіслав висланців до інших держав з проханням допомоги, се був акт людей, які працювали для майбутнього. Так само, коли конгрес північно-американських британських колоній випустив «Декларацію незалежності», а тоді щойно постановив просити допомоги чужі держави – се був акт волі народу, що хоче і може бути суверенним.

Але коли Центральна Рада проголосила суверенність щойно тоді, коли обставини «нас змусили до того»; коли «видатний політик український, так рекламований недавно в чужій пресі, хвалить австрійських слов'ян за те, що ті нібито не скоріше проголосили свою самостійність, аж коли «мали в кишені гарантії «Антанти»,³⁸ то се була політика тих хлопів, які в 1847 році взялися різати своїх панів... за наказом Меттерніха.

Коли, розпочинаючи боротьбу з Великою Британією, ірландський посол Гратам радив своїм землякам відкинути почуття лояльності до корони, бо, хоч який се є шляхетний принцип, то «в сій країні лояльність без свободи є не лояльність, а корупція» – се був чин відповідального політика західної міри, для якого визволення його країни – найвищий закон. Але коли хлібороб-«державник» В. Липинський захвалює як взірць лояльності тих російських генералів «із малорософ», які в ім'я нібито української «політичної традиції «служили вірою і правдою державі російській», аж поки цар, що зрікся трону, не звільнив їх від присяги, аж тоді вважаючи себе в праві піти «за голосом любови до своєї землі»,³⁹ – то ся «любов» була

³⁴ Букв. «Високі фінанси»; «Великі фінансові операції» (компанія) (франц.).

³⁵ Benesch V. Aus meinen Erinnerungen // Neue Freie Presse (нім.) – Бенеш В. З моїх спогадів // «Нова Вільна Преса». – Ред.

³⁶ Др. Панейко В. З'єдинені держави Схід[ної] Європи.

³⁷ Пр. Др. М. Лозинський. Уваги про українську Державність. – Прага, 1927.

³⁸ Знаний реферат д-ра В. Б-го на з'їзді УНДО.

³⁹ В. Липинський. З приводу статті ген. Залеського (Хлібороб[ська]. Україна. Кн. V. – Відень – 1924–1925.).

любов'ю невільника, а «лояльність» – татарською лояльністю раба, а не лояльністю вільної людини Заходу...

В однім випадку – активне втручання в біг подій, у другім – боягузливе підпорядкування їм; вміння скористати з рішучої хвилини і страх, щоб вона не прийшла. Гратам і Вашингтон могли спочатку навіть і не думати про державний сепаратизм, а хлібороби-державники – носитися з «державністю», як хтось із писаною торбою, але перші були принципіальні й революційні політики, а другі – угодовці до шпику кості. В цілій духовості великих ірландських і американських патріотів, як у насінно дереву, містилася їхня незалежницька програма, може, й не оформлена, але як непогамовна, спрямована до сеї форми потенціально енергія. Сеї енергії бракує, власне, опортуністам, і тому які пишні левові плащі державництва й не вдягали б вони на себе, в слушний час усе вилізуть наверх довгі вуха угодовця...

За духом їхнім пізнаєте їх!

Дух безкомпромісовости – ось демаркаційна лінія між принципіальною й угодовою політикою. Ставлення на перший план своєї волі. Балканські народи приготувляли війну проти Туреччини 1912 року, а серби – світову, серед глибокого миру. Китай спершу в 1900, а потім зараз по Версалі і Локарні виступив проти «білих чортів» також серед глибокого миру. І се була політика вільних народів, які хочуть жити і не знають закону над своєю волею до життя. Але коли нації радять «сидіти тихо» і «ждати спокійно» тому, що «світ хоче миру», як се радить цитований уже наш «видатний політик, – то се політика людей, яким стільки віків вбивали в голову догмат нижчости їхньої раси, що вони самі в нього повірили.

Скажуть, але ж 1832 рік, який ви згадуєте, скінчився поразкою тих, що «використали моменту, отже, чи не мали б тоді рації «реальні політики»? Чи вони не досягли б більшого? Не повторятиму сказаного про се вгорі, тут лиш зауважу на прикладі, ближчім нам, що не угодовству завдячуємо ми поступки, з мусу зроблені Україні Московією; що коли там, за Збручем, існує тінь української держави, то се є тінь Тризуба, се квітка, яка зросла на крові «принципіалістів», що накладали за неї головою, на крові «фантастів» і «Дон Кіхотів», а не на мудрості угодових Санчо Пансів, що, як молодий Коцюбинський, помагали москалям бомбардувати Київ, або, як *сменові-хівці*, вислуговуються своїм хлібодавцям.

Наведу два приклади. Самойлович-Басок-Меленевський, той самий, що розсилав як член «Союзу визволення України» віропіддані депеші Вільгельмові II, коли той був цісарем, а большевиків гноїли в царських тюрмах, і по упадку царату депешував Ленінові і Троцькому, сей самий Меленевський говорив як делегат «Спілки» на Стокгольмськїм зїзді РСДРП: «Український пролетаріят цілковито змосковщився, а тому й існування його осїбної організації не має жодного глузду». Другий спілчанин, Тучапський, заявляв, що «оскільки Україна живе культурним життям, вона живе російським життям. Поки українська культура не існує, я не бачу жодної користи від знищення національного гніту на Україні». А знаний В. Чубар сам оповідав про себе, як то він уже по вибуху революції обстоював думку, що на Україні «більшість не тільки робітників, але й селян добре розуміє російську мову» та що тому й партійну роботу треба провадити по-московськи; «що ж стосується до національної культури, то царат не давав їй розвинутися, а революція відсунула питання культури на другий план»,⁴⁰ одним словом – українського питання не існує. Так відповідав він на запит Леніна.

⁴⁰ Чубар В. Из встреч с В. И. Лениным // Летопись революции. – 1925. – № 1. Риш А. Очерки по истории «Спилки» // Ibidem. – № 2.

Сі люди або їхні однодумці сидять тепер у Харківському уряді, і чи ви думаєте, що сі опортуністи українські, яким було наплювати і на українську культуру, і на знищення національного гніту, і які були добрим зряддям усякої русифікації, що се вони, московські грамофони, пхнули Україну на шлях національного визволення своєю опортуністичною тактикою прислужування сильним? Що се вони змусили до поступок?! Я гадаю, таке питання смішно навіть ставити. Не вони, а ті, які проти волі сих попихачів і проти волі їхніх панів працювали над здійсненням своєї великої цілі; які йшли проти всіх і вся, наражаючи себе на поразки і невдачі в ім'я своїх фантастичних мрій. Направду, коли під реальною політикою розуміти осягнення реальних наслідків, сі фантасти, а не тамті лакеї були реальними політиками!

Ще важливішою різницею між принципіальною та опортуністичною політикою є те, що принципіальна політика завше дивиться на суть, на дійсний стан речі, свідомо неприєднаної суперечності двох ідей: своєї і чужої. Опортуніст не має сеї свідомості ніколи, теліпаючись між двома бігунами, завше даючи себе звести гарним фразам, обіцянкам, фантому угоди.

Коли цитований уже американський політик закликав земляків не вірити улесливим словам англійських міністрів ані їхнім обіцянкам, лише казав, що коли Англія посилає гармати і військо до колоній, то хіба на те, щоб уярмити їх, то се була політика принципіяліста, який дивився просто у вічі грізним фактам. Але коли в нас вистачало «декларації з'їзду московських совітів про самостійність УСРР», «наказу Троцького московським червоним військам на Україні», «чуток із Києва про зменшення терору», щоб цілі партії (УСР, УСФ, УСС, ХД, Українські народні республіканці і Галицька трудова партія) підписували декларацію, в якій заявляли, що «не будуть брати більше участі у збройній боротьбі з совітською владою на Україні»;⁴¹ коли вистачило кількох фортелів спритних демагогів, щоб приспати чуйність сих політиків, то се була політика, яка дивилася не на факти (затоплення України ворожим військом), а на улесливі слова, яка навіть в обличчю грізної дійсності вірила в можливість угоди, політика людей, яких, як слушно казав той американець, сирена угоди перемінила на бездумну худобину...

В однім випадку суворий реалізм, політика тих, що ведуть за собою, в другім – політика юрби, яку потягне на мотузку всякий демагог своїми «деклараціями», «наказами», спритно розсіваними «чутками» і провокаціями – юдиними поцілунками.

«Люди, – писав Мак'явеллі, – судять очима, а не руками (після позорів, не після дійсного стану – Д. Д.). Кожний бо вміє бачити, але мало хто – діткнутися, кожний бачить, ким ти показуєшся, але рідко хто знає, ким ти насправду є... Простак все звертає увагу лише на позори».⁴²

Сими «простакми» і є, звичайно, угодові політики, що хилять голову перед кожною хвилевою силою.

Принципіальна політика буде на прихованих тенденціях руху, на вибуховій силі ідеї, в яку вірить. Опортуністична – не вірить в ніщо, а бачить лише факти і сили на поверхні, до них лиш пристосовуючись. Коли, заглядаючи в непевне майбутнє, казали американські незалежники «дайте мені свободу, або дайте мені смерть», се була політика принципіялістів, які бачили грізну силу, на чолі якої стали і яка мала змести все зі своєї дороги. Коли ж ціла низка українських організацій тільки через те, що в Україні з'явився метеор Денікін, просили генерала в лояльній «заяві» не забороняти

⁴¹ Вільна Спілка. – Львів. – 1921. – С. 92.

⁴² Machiavelli N. Le Prince. Ch. XVIII. (італ.) – Мак'явеллі. «Державець» (в інших перекладах – «Князь», «Володар»). – Розд. XVIII. – Ред.

українське слово і не сіяти «між двома рідними народами антагонізму, який... став джерелом ідеї самостійництва» і допровадив до «непотрібної і небажаної боротьби народних мас за втрачені права»,⁴³ – то се була політика людей, що для хвилевої констеляції зраджували і свій ідеал, і нарід, що за сей ідеал боровся; що цілу надію покладали не на приховану силу ідеї, а на ласку сильнішого; політика, яка числить не на динаміку руху, лише на моментний уклад сил. Подібним опортунізмом найнижчої марки відзначалася і політика гетьманського уряду, що його поява французького «консула» Енно в Одесі спонукала до проголошення федералістичного маніфесту 15 листопада 1918 року.

Принципіальна політика ставить абстрактне майбутнє над конкретним і сучасним. Американці говорили: «Чи життя є таке дороге, чи сей мир такий солодкий, що його треба купувати за ціну кайданів і неволі? Війна коштуватиме крові і багатств, але мета є варга засобів». І се був взір принципіальної політики. А наші під час погрози громадянської війни на Україні писали: «При теперішніх обставинах в СССР наслідки тієї війни були б катастрофальні... передовсім для господарчого відродження СССР, яке, безперечно, помітно зростає... Зокрема ж, уся наша земля стала б знову ареною страшних подій, що сіяли б на ній руїну, смерть, терор і дали б почин новому лихоліттю» – чи ж не ліпше відкласти порахунок на колись?⁴⁴ І се була політика опортунізму, який передовсім леліє свій спокій, затулюючи очі на небезпеки, а в найліпшій разі перекидає їх на наступні покоління. Там – ідея, тут – хоч найпідліша дійсність, яку для самоодурення перемальовують у рожеві кольори. Там – ідеал свободи, тут – спокою. Там бажання змінити, хоч би ціною страшного лихоліття, немиле сучасне, тут – апотеоза сучасного зі страху перед можливими пертурбаціями. Політика провідників, що думають про націю в теперішнім і в майбутнім, і політика політичного міщанина, для якого пересунення одного мебля в покою є катастрофою.

Особливо ж тим відрізняється політика принципіальна від опортуністичної, що перша стремить не до матеріяльних вигід, не в першій лінії до класово-соціяльних здобутків, лише до захоплення влади партією чи суспільною групою (нацією) в переконанні, що ніякі соціяльні чи культурні здобутки не втримаються без захоплення влади. Тому ірландці домагалися відкликання унії (з Англією), а на всі проекти зарадити земельному голодові ірландського села за умови залишення влади в руках англійців відповідали, що лише політичне визволення, лише здобуття влади усуне всі недомагання країни. І се була політика нації, свідомої своєї мети. А в нас писав голова партії есерів: «Щоб не розійтися з українськими масами, українська інтелігенція повинна відповідно зложити свою програму і тактику так, щоб політичні національні домагання... являлися побічним завданням при розв'язанню соціяльно-економічної проблеми».⁴⁵ І се була політика не нації, а плебсу, який за оману соціяльного визволення продає право політичного первородства, право на владу в країні. Ідучи за сею політикою, спекулюючи лише на соціяльному визволенні чужими руками, ми приймали всі наслідки політичного чужовладства: закріпачення селянства Катериною II (яка «визволила» мужиків від українського панства), визволення селянства Александром II – з конфіскацією на користь російських поміщиків половини землі, що була в посіданню українського селянства, нарешті – большевицьку соціялізацію з усіма її абсурдами, з винищенням продукційних сил села, з новою панщиною на

⁴³ Меморіал по вопросу об укр.[аинской]. школе, поданный укр.[аинскими]. учит[ельскими]. и просв[етительскими]. организациями Главнокомандующему вооруж[енными]. силами на юге России (Доценко О. Літопис укр.[аїнської] револ[юції]. – Львів, 1923. – II. – Кн.4. – С.179 і наст.).

⁴⁴ «Діло» 1926. – 7. VIII.

⁴⁵ Слова М. Грушевського («Борітеся – Поборете». – Відень. – 1920. – IX. – С. 7.).

користь міста, з жидівською колонізацією... До сього допровадила наша політика опортунізму (нехтування моментом власновладства), до сього ж стремить і квазі-принципіальна політика КПЗУ, яка вірить, що «єдиною запорукою соціального та національного визволення» українських мас є боротьба за «робітничо-селянський уряд у Польщі».

Большевики вважали за своє «головне завдання» на Україні «завоювання державної влади», і се була політика принципіальна. Але коли Винниченко, всупереч наповрові мас, проголошував на 2-му військовому з'їзді, що «в даний момент (момент найсильнішого розгону революції) не можемо вимагати більшого, ніж автономію»; що «захоплювати владу ми не хочемо»,⁴⁶ то се була політика опортунізму. Таким самим опортунізмом віяло від мирової політики Центральної Ради, яка відклала справу замирення до утворення загальноросійського «уряду», який користав би з довір'я всіх народів Росії», або її земельна чи державна політика загалом, яка відтягала проголошення незалежності країни аж до загальноросійських установчих зборів.

Большевики остаточно погодилися і зі столипінівським «старательним крестьянином» і з куркулем взамін за визнання ним над собою влади совітів, і се була політика принципіальна. Коли ж наші соціалісти годилися на владу російських совітів взамін за демагогічні обіцянки соціальних полегш для села, які не настали, – се була політика нужденного опортунізму. Російські терористи вбивали Александра II і Столипіна за те, що вони робили їхнє червоне діло білими руками і виривали з-під їхнього впливу маси, і се була політика принципіальна. Але коли наші соціалісти годилися на червону диктатуру в надії, що вона закріпить перемогу їхньої синьо-жовтої програми («українізація»), то се був найгіршого сорту опортунізм, який робив здійснення наших ідеалів залежним від доброї волі чужинця.

У розквіті своєї політичної кар'єри Бісмарк писав: «З огляду на конечність у боротьбі з потужною перевагою закордону вдатися за потреби навіть до революційних засобів, я ні одну мить не надумувався вийти з найсильнішого з вільнолюбних аутів – з загального виборчого права і запровадив його, бо «запровадження загального виборчого права була для мене зброя в боротьбі з Австрією та іншими державами, а рівночасно грозьба остаточними заходами в боротьбі з коаліцією».⁴⁷ Се була принципіальна політика, яка засвоювала немилу собі догму для рятування сили і потуги колективу, в ім'я якого ся політика велася. Коли ж у нас сходилися в спілку з найгіршими ворогами національного колективу (з большевиками під час повстання проти гетьмана і з російськими добровольцями проти повстанців), то се була політика опортуністів, яким залежало на соціальних привілеях своєї верстви, а не на незалежності колективу. В політиці Бісмарка бачимо компроміс з чужою соціальною доктриною, з демократією для збереження цілоти колективу. В політиці українській – компроміс із ворожим колективом для рятування своєї соціальної доктрини. Політика державницька і політика гайдамацько-махнівська – все одно, хто її провадив, Винниченко чи гетьман Скоропадський.

Коли компартія Росії (а перед тим РСД) спершу заперечувала всякі права України, а потім, проголосивши право України на самовизначення аж до відділення, прилучила її проти волі до Московщини, се була політика принципіальна, хоч не на словах, та на ділі. Але коли один член високої Директорії, що виголошував тости за незалежну «єдину і неподільну Україну», по однорічній еміграції, в серпні 1919 року, заявив,

⁴⁶ Робіт[нича]. Газ[ета]. 1917, Цит. за «Летопись революции». – 1926. – № 1. – С. 5.

⁴⁷ Bismark O. v. Gedanken u. Erinnerungen. – Bd. II. – S. 78 (нім.) – Бісмарк, *Отто фон. Думки і спогади.* – Т. II. – С. 78. – Ред.

що репрезентована ним «західна закордонна група українських комуністів відокремилася від сепаратистичної («самостійницької») позиції УКП і доручила мені рішучо і послідовно боронити позиції, на які стала РКП в своїй програмі по національному питанню»,⁴⁸ то се був акт капітуляції безсилого. В однім випадку – резигнація з власної паперової програми і використання чужого гасла для скріплення своєї влади, в другім – резигнація і з власного гасла, і зі стремління до влади.

Большевики годилися на «українізацію» з умови затримання влади у власних руках, і се була політика принципіальна, бо забезпечувала їм повний вплив на обсяг і характер сеї українізації. Коли ж Винниченко «об’являв себе сторонником совітської влади на Україні, говорячи, що хоче опертися на неї, ставлючи лише услів’ям, щоби йому дали повну свободу щодо переведення українізації»,⁴⁹ то се була політика, яка для заспокоєння потреб хвилі жертвує великими інтересами нації, політика опортунізму. В першім випадку – жертвувалося дрібницями для принципу, в другім – принципом для дрібниць!

Плеханов говорив на партійнім з’їзді в 1903 році, що коли переможна революція дасть корисні для партії установчі збори, то треба буде спертися на них, коли ж некорисні, то їх розігнати, бо інтереси революції є вищими від канонів демократії, і то була політика, якій залежало на тріумфі справи, а не абстрактних засад. Коли наші соціялісти заявляли, що мусять «всяко оминати конфлікт» з большевизмом, «хоч його політика й боком нам вилазить», тільки «шануючи загальнолюдську вагу соціялістичної революції, котру веде він»,⁵⁰ то се була політика, для якої назви треба, мабуть, шукати в підручнику психопатології. Коли большевики самі визнали, що Центральна Рада спочатку була революційною силою, і то одинокою організованою в Україні, і вирішили... валити її – в повній свідомості, що інтереси двох різних країн не можуть бути однакові, то се була далекозора політика людей, що шанують свої принципи. Коли ж провідник української соціал-демократії і зміновіхівства закликав до підтримки совітської партії на Україні через те, що се була одинока зорганізована соціялістична революційна сила в країні, се була політика опортуніста⁵¹, що згори визнає всякі сили і всякі доконані факти, а числиться не з силою маси свого народу, лише з силою кожночасного пана ситуації.

Так, часом потрібна є «дрібна робота», але коли ірландці йшли до англійського парламенту, щоб вибороти власний, – се було одно. А коли наші зміновіхівці радять іти в совіти для ухвалювання здертих із напівголодного селянина мільйонів для китайських Сам-П’ю-Чаїв, на боротьбу з Чемберленом, який Україні ніякого лиха не заподіяв, або для виділення з України Криму і Донбасу – се вже щось инше.

Ірландські революціонери, борючись за частинні реформи, рівночасно вживали всю енергію, щоб довести народів, що се лиш паліятиви, що не буде щастя на зеленім острові, поки Ірландія не буде зовсім вільна, – і се був компроміс. Але коли наші опортуністи висловлюють свою лояльність чужим кольорам, жебраючи за це таких «реформ», як довготермінові кредити, на праву громадських доріг, заплати воєнних відшкодувань, «трінкгельд» якійсь виставі чи там поборювання пошестей серед селян, – то се не компроміс, а лакейство.

Один із головних діячів визволеної Італії, Кавур, писав: «Зрештою, про що нам ходить? Про поконання Австрії? Отже, однієї з наймогутніших держав Європи? Ну,

⁴⁸ Вільна Україна. Львів. – 1921. – Ч.1-2. – С. 144.

⁴⁹ Раковский Ильич и Украина // «Летопись революции». – 1925. – № 2.

⁵⁰ Грушевський М. «Борітєся-Поборетє». – Відень. – 1920. – Х. – С.13.

⁵¹ Винниченко В. Поворіт на Україну.

то й що! До сього треба тільки союзників і війська!»⁵². Се була політика, що не лякалася неможливого, політика, що всі факти нагинала до свого принципу. Але коли в розпалі боротьби з большевицькою Росією пише знаний провідник великої с.-р. партії: «Я допускав і допускаю можливість збройної боротьби (з большевизмом) за визволення народу, але не дуже вірю в її практичні наслідки, бо Московщина, як більша і дужча, завше розіб'є нас»,⁵³ коли таке писав провідник сильної партії, що була в уряді, то се була політика соціалістичних філістерів, що нагинала свої «принципи» до кожного факту. Політика типового опортунізму, який не знає, на яку ногу стати навіть у момент остаточного рішення, який хоче і своїй ідеї служити, і з чужою не зірвати, і осягнути щось, і бійки не зачати; або практично, як се було цілий час нашої революції, який хоче і миру, і війни, і самостійности, і федерації, і великої України, і великої Росії, і совітів, і парламентаризму.

Небезпека від такої політики більша, ніж на перший погляд здається. Бо маса ніколи не піде за ідеєю, коли їй не окреслять її яскраво й сильно. Ніколи не піде проти якоїсь ідеї, коли їй виразно не доведуть її ворожість. В Оляра читали ми: «Через те, що народній масі не була видна зрада короля, маса оставалася роялістською» (пригадується Мак'явеллівський «простак», який розуміє лиш те, що «видів очима»). Але коли якобінці «відкрили» масам «помилки» короля, які доводили його ворожість народу, нарід пішов проти короля за якобінцями. У сім «відкриттю», в пропаганді, в агітації – ціла суть, а без нього – найгірші «помилки» режиму не піднесуть проти нього народного гніву. Французький поет Тристан Дерем каже, що «ніякий факт не є правдивий, поки він не є знаний великому числу. Коли б ніхто не знав, що Колумб відкрив Америку, Америки не було б. Бо кілька разів відкривали її вже перед Колумбом, та ніхто про те не знав».⁵⁴

У нас маса Америк лишається невідкритими через те, що про них нічого не говориться масам. Спритно підгледіли французькі революціонери помилки своєї монархії, а російські – царату і витлумачили масам, що сей режим, як ворожий їм, мусить щезнути, і маси пішли за ними. В нас такі помилки і в совітській Україні, і деінде робляться владою щодня (згадати хоч би примусову колонізацію України жидами, відібрання у нас Криму, Чернігівщини, упослідження селянства на виборах у совіти, скасування закордонного представництва України, Ризький трактат й ин.). Але в нас, замість використовувати ці «помилки» влади для мобілізації проти неї нації, замовчують або навіть затушовують їх для більшого прославлення існуючого режиму. Так наша національна Америка залишається й досі країною утопії.

Монтаньяри не зразилися несвідомістю французької маси і не нахилили до її рівня своїх постулатів, лише відкриванням «помилки», відкриванням Америк для сеї маси втягнули її у вир політичної боротьби, розвиваючи її політичну свідомість. І се була політика принципіалістів. Те саме робив О'Конел, підносячи агітацією проти Англії політичну свідомість свого народу. Але в нас инакше. У нас ідеолог хліборобів пише, що українська інтелігенція повинна була прийняти гетьманську федерацію через те, що «гетьманство уявляло з себе максимум того, що наша національно не-свідома і пасивна маса могла з українського руху восприяти».⁵⁵

В однім випадку – підтягання до нашого ідеалу несвідомої маси, в другім – при-
ниження сього ідеалу до даної свідомости темної юрби. О'Конел створив ірланд-

⁵² Paleologue M. Un grand realiste Cavour. – Paris, 1926 (франц.) – Палеолог М. Великий реаліст Кавур. – Париж, 1926. – Ред.

⁵³ Лист п. Григорієва // «Вільна Спілка». – Львів, 1921. – Ч. 1. – С. 115.

⁵⁴ Nouvelles Littéraires. – 1925. – 17. X.

⁵⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів (Хл.Укр.кн. V, 1924-1925., ст. 117).

сько-англійський антагонізм, і се була його найміцніша зброя, але наш хлібороб прокламує, що «не можна концентрувати того, чого ще нема, утопією є хотіти будувати державу при допомозі націоналізму, для якого в свідомості українських мас ніякого ґрунту немає»... А Винниченко казав капітулювати перед совітською Росією, бо «стихія, мовляв, українська ще не оформлена як слід масовою свідомістю».⁵⁶ В однім випадку – активне втручання у гру стихії, в другім – пасивне плентання в її хвості. В однім – скріплення фундаменту, на яким стоїться, в другім – числення з фактом, якого бояться змінити. Опертя на себе й опертя на чужу й ворожу силу. Мобілізація народної стихії і неминуча дорога закулісових переговорів і торгів з силою, яка нашу стихію «осіддала». Там – відкриття антагонізму між двома ідеями і його роз'ятрення, а тут – затушування сього антагонізму. Там – ясна формула, тут – страх перед нею, хитання між одним і другим.

Ось вам типове розумування угодовця: «з-за кордону лунає гомінкий поклик: «Борімося за диктатуру працюючих, бо остання є диктатура української нації на своїх землях». І хоч ми є визнавцями демократичних принципів, та не завагаємося повторити сей клич, не завагаємося визнати невідкличну квоість демократії, якщо справді виявиться, що в українській державі диктатура всіх працюючих є диктатурою української нації на своїх землях»...⁵⁷ Вони, отже, не хочуть ні диктатури, ні демократії, а зглядно хочуть і одного, і другого – лиш наразі не знають, чого саме, поки їм того хтось не вияснить.

І до того Хтося, очевидно, мусять відсилати і маси, коли ті підійдуть до них з сим грізним питанням.

Се є той психологічний стан, коли, – каже Фіхте, – «man zugleich auch nicht will, wass man will, und zugleich auch will, was man nicht will»⁵⁸. Справедливо каже про таких політиків великий німець, що за такими людьми «йде біда за плечима, і куди б вони не вступали, приносять вони її з собою»...⁵⁹

Уявіть собі Робесп'єра, який готовий стати монархістом, якщо «справді виявиться», що в монархії є рятунок для революції. Уявіть собі Леніна, який готовий стати демократом у дусі Керенського, «якщо справді виявиться», що в демократії рятунок пролетаріату, і ви оціните цілу бездонну безпорадність опортунізму, що бездумний швендяється між одним і другим гаслом, не пристаючи ні до одного, ні до другого, не накидаючи масі, яку має претензії за собою вести, ні одної, ні другої ідеї, аж поки кінчить тим, що приймає ту, про якої спасенність його переконають – доконані факти!

Сей момент прив'язання до певної визначеної своєї ідеї, який є характеристичним для принципіального політика, завше сполучений з моментом гострої і безумовної негації ідеї чужої, негації, якої знову-таки не знає опортуніст. У своїх листах до німецької молоді ось що пише про сей негативний момент О.Шпенглер: «Здатність ненавидіти... Хто не вміє ненавидіти», не є мужчина, а історію роблять мужчини. Її постанови суворі і жорстокі, і хто гадає оминати їх порозумінням і зрозумінням, той не створений для політики... Що ми, як німці, нарешті навчилися ненавидіти, се один із небагатьох наслідків сеї епохи, яка забезпечує нам наше майбутнє».⁶⁰

На сю саму тему каже Г. Зіммель: «Є доцільно ненавидіти противника, з яким

⁵⁶ «Поворот на Україну».

⁵⁷ «Діло». – 1923. – 13. XI.

⁵⁸ Також не хочеться, чого хочеться, й одночасно хочеться, чого не хочеться (нім.).

⁵⁹ Fichte I.G. Machiavellis Politik (нім.) – Фіхте І. Мак'явеллівська політика. – Ред.

⁶⁰ Spengler O. Politische Pflichten d. deutschen Jugend. – München, 1924. – Шпенглер О. Політичні обов'язки німецької молоді. – Мюнхен, 1924. – Ред.

– з якої б то не було причини – боретесья. (Es ist zweckmässig, den Gegner, mit dem man... kämpft, auch zu hassen»), інакше потрапите у внутрішній розбрат, що паралізує чин». ⁶¹

Вагу сього чинника чудово розуміли Марат і О'Конел. Чудово розуміють його і большевики, які стараються не допустити «штучного антагонізму» націй, підбитих Росією, до метрополії, підсичуючи в той самий час штучну ненависть сих націй до Європи. Прекрасно оцінюють вагу сього чинника і російські монархісти. «Найголовніше, – пише оден з них, В. Шульгін, – у так званім українськім питанню не форма співжиття з Росією; головне – утримати південно-московське (себто українське. – Д. Д.) населення в свідомості своєї московськості, решта – додасться. Без тої свідомості всяка «федерація» є омана і мильний пухир... Але вбийте ж у голову народу, рівному числом народам французькому й англійському, що він зовсім відрубний нарід, то сей нарід врешті-решт підійме страшне повстання». ⁶² Прекрасні слова! І вони, м. и., відкривають цілу шкідливість, цілий опортунізм пропаганди хліборобів і сменовіхівців. Що з того, що в них у кождім рядку приходить слово «держава», коли вони безперестанно протестують проти сіяння ненависти поміж «братніми народами», співають про триедину Русь і про Москву, з якою нам повсякчас жити у братнім союзі, хоч би не одно з того, що вона робить, нам боком вилазило...

Ся пропаганда є пропагандою ретроградів, які бояться отворити очі народів на те, з чим він повинен боротися, не дає сформуватися яскравій ідеї визволення, гальмує кристалізацію коло неї мільйонів воль, вириває з рук національного проводу одинокую зброю – народний гнів, якою перемогли ірландські, польські, італійські та інші революціонери.

«Видатний політик український», про якого я вже згадував, цитував слова Бісмарка полякам: «Свої цілі можете досягнути тільки через нещасну війну. Коли прийде до сеї війни, то й так, панове, з неї скористаєте, а тим часом можете лояльно служити пруській державі» – і, додав від себе, пропагувати єдність інтересів братних народів, як роблять хлібороби, соціялісти і зміновіхівці.

Ні, видатний політик видатно помиляється... «І так» се не ніде. Бо така народнобратерська пропаганда присипляє вразливість нації на замаху на її права, вона є причиною того, чому в критичний момент спацифізована нація не в стані виконати свого обов'язку перед історією і перед наступними поколіннями. А коли поляки дочекалися свого воскресіння, то тільки тому, що більше вірили собі, аніж Бісмарку.

Ось що пише учасник нашої революції, підбиваючи підсумки її невдач: «Національна революція набула» титанічного розмаху. Вона зовсім не хотіла рахуватися з майбутньою долею Росії. Мартівські українці з фанатизмом неофітів чекали моменту, коли можна буде затопити ножа не в спину революції, а в серце Росії. Інстинктивно відчували вони, що се треба зробити. Але, незважаючи на майже вулканічний характер їх ненависти, вибуху не сталося... Бо ми послушно йшли за нашими провідниками, а наші провідники любили Росію. Що то була за любов? Чи любов освоєного звірята до дзвоників на ярмі, чи любов лакея до свого пана, але факт був фактом, що в наших провідників була таємнича, може, підсвідома любов до Росії... У такі моменти здавалося, що маси розтопчуть усе і всіх на своєму шляху до свободи, стихійно кинуться на ворога і вже в самій боротьбі знайдуть собі нових вождів... Але так не

⁶¹ Kölner Vierteljahrshefte für Soziologie. – 1927. – Heft 4. (нім.) – *Кельнський кварталник соціології*. – 1927. – Зошит 4. – Ред.

⁶² Шульгін В. Ненависть или примирение? // «Возрождение». – Париж. – 1927. – 13. 1.

сталось. І наша революція зазнала фіяско». ⁶³ Зазнала поразки через те саме, через що зазнала, на думку Бокля, поразки фронда XVII ст. – через невикорінення почуття лоялізму до ідеї, яку треба було валити.

Сей брак засадного протиставлення своєї ідеї ідеї чужій – основна прикмета опортунізму фатально відбився на нашій революції. Наш бунт, хоч «кров'ю писав» свої «глаголи» на степах України, та, «вагаючись, писав непевною рукою»...

Ні! Ні Бісмарк, ні наш «видатний політик» не мали рації: «і так» нічого на світі не стається.

Ірландці поглиблювали національний антагонізм до Англії, і тому їхня країна у відповідну хвилю не була духово здемобілізована. У нас ненависть до сильнішого плямувалася ім'ям «шовінізм», і тому на зеленому острові св. Патрика постав «фрістейт оф Аерланд», а на Україні – велика руїна...

Шукайте і знайдете! Хто шукає, як О'Конел, Вашингтон, Марат, Мадзіні, знищити ворожий світ, – нищить його. Хто ж шукає з ним компромісу, знаходить його і не має чого нарікати, коли се є компроміс вовка з ягням, коли він більше подібний не на компроміс, а на компромітацію. *Volenti non fit injuria!* ⁶⁴ Або по-українськи: бачили очі, що купували.

«Все про се думати і ніколи про се не говорити!» – ось як означає Гамбета по 1871 р. ставлення французів до ідеї відплати, до відзискання втраченого. Але най нам не тичуть сих слів в очі прихильники «реальної політики» і погодження з фактами. Вони, сі слова, говорять якраз проти них. Бо тільки через те, що французи не забували про ганьбу 1871 року, що в цілих поколіннях виховувало волю зміни, могли вони гідно стрінати рік 1914.

У сім є суть принципіальної політики. У сім її різниця від політики опортунізму. Не приймати доконаного факту за остаточний; не пристосовуватися до даного стану свідомости народної стихії, лише її поглиблювати; не ставити мале над великим; не прагнути шляхом компромісу з чужою ідеєю забезпечити частинні соціальні вигоди класу, верстви, лише стреміти до реалізування власновладних ідеалів, не підпорядковувати мету засобам, лише засоби – меті. Не лагодити, а поглиблювати антагонізм ворожих ідей, не трактувати так званих реальних здобутків як самоціль, лише використовувати їх для осягнення і для пропаганди остаточного ідеалу. Приймати все, що скріплює відпорну силу нації і не перешкоджає її духовній демобілізації, відкидати все, всякі здобутки, які ведуть до сеї демобілізації, – ось що є та принципіальна політика, яка кожній великій ідеї приносить перемогу і яка – хоч різна в методах, але одна духом, що її оживляє, – у критичні і в органічні епохи, і в мирі, і в час війни.

Коли сим духом буде овіяна наша політика, ніякі удари нам не будуть страшні. Коли ж позбудемося її животворного духу, всякі «здобутки» підуть марно – вони будуть тими грудями землі, що спадатимуть на труну нації.

Сей дух безкомпромісовости хоронить нації від зледащіння і резигнації в хвилини упадку. Він же сталить її мозок і волю в переломові моменти.

Бо, повтарюю, в борні між сильними і слабкими віруваннями успіх ніколи не буде на стороні слабких, бо остаточо завше і всюди перемагає не опортунізм, а принципіальність.

Пристосовуватись до сильних – ось клич опортунізму. Стати самому сильним – ось клич принципіальної політики.

⁶³ Юртик В. 2-ий всеукраїнський військовий з'їзд // ЛНВ. – 1923. – IV.

⁶⁴ Те, на що людина згодна, не може вважатися кривдою (несправедливістю) (лат.).

ЮНАЦТВО І ПЛАСТ

По кожній невдачі кожне покоління покладає свої надії на те, що йде йому на зміну. Говориться про завдання нового покоління і в нас, лиш аби щось сказати. А тим часом обов'язки нової генерації більші й тяжчі, ніж се уявляється на перший погляд.

Бо не ходить про те тільки, щоб ми – фізично повалені – знову встали на ноги. Коли б лиш в сім була справа, легка була б наша праця. Але ходить о більше: о те, як вирватися з тої духової гангрени, в якій виростили ми і від впливу якої не вільні й ви. І коли нова генерація, яка вийшла на шлях життя в героїчну добу нашої історії, не стрясє з себе спадщини старого духового невілля, дійсно, смутно виглядатиме наше майбутнє!

Ми зросли у віці безоглядного матеріалізму. В нас недооцінювали морального чинника в життю нації. А роля сього чинника безмірна! Італійці нарікають, що Італія тому так нещасливо провадила війну, тому в ній так мало, порівнюючи, здобула, що почала її зі старою, передвоєнною пацифістичною психікою. Німці говорять, що тому пішли марно великі зусилля німецького народу у великій війні, що зовнішнє виявлення могутності ніщо, де бракує свідомість і воля володіти світом. Технічно – так, але морально сі нації були неприготовані до поконання одної з найтяжчих перешкод, які доля шпурнула їм під ноги.

В подібнім становищу опинилися й ми. Ми звикли до повітря того підземного льоху, в яким виховувалася наша думка і воля. Але людина, яка на вандрівці чи то з книжок зіткнулася зі світом щасливіших народів Заходу, мусить дуріти від того нудно-солодкого запаху трупа, яким дихаємо всі ми.

Як виховувано нас? Що бачили ми в світі довкола себе? Нас учили бачити в нім прекрасний механізм, де все відбувається за усталеними законами. Ми бачили світ, у яким усе іде до чимраз більшої культурности, гуманности і добробуту, без стрясень і скоків, де поступає наперед вселюдське братерство і солідарність, а коли й стрічаються хижачькі інстинкти, то хіба як пережиток варварських часів, як непорозуміння, як забобони, що вмить розвіються під світлом науки, де поволі уступають і незабаром зникнуть зовсім ворожнечі між одиницями і народами, аби настало царство вічної краси і гармонії... Нас виховували в любові лише до сеї краси, в «глибокій поетичній ніжності», в «ліризмі і щирості чуття», в «безмежній доброті», в «любові до світу і людини»¹, в погорді до фанатизму, до сили, до волі...

Що світ належить до того, хто вміє хотіти? У сій zasadі не виховували нас! Нас вчили, навпаки, що машина темного царства, що торощить нас, на щастя людськості, так збудована, що швидше чи пізніше мусить сама в собі зіпсуватися, сама власною силою розпастися. І на сей неминучий процес історичного самовбивства була надія всіх чесних українців... Нас учили вірити в автоматичність поступу людськості; сей поступ сам собою, без усяких зусиль одиниці приведе нас до щастя. Не люди творили

---

¹ Тут автор має на увазі твори інтернованих вояків Армії УНР, що публікувалися у часописі «Веселка», а також любленого «веселківця» П. Тичини. Докладніше див. «Український націоналізм», частина 1, розділ 7.

життя, а життя формувало людей. Не ми творили установи, а установи творили нас. Змініть сі кепські установи, – замість автократії демократію, – і в рай обернеться життя, без пристрастей, змагання й боротьби, без морального піднесення одиниці.

Самому ломити життя, щоб воно нас не зломило, – се була затверда наука для нас. Ми, як той поет,² могли лише безсило гукати: «Дужі, волю прекрасну віддайте!.. Ситі, землю Господню верніть!.. Хижі, чулими, добрими станьте!» Змагання для змагання – такої заповіді не знало старе українство. Сталеві м'язи, вигострений зір, інтенсивні бажання висміювались. Самоціллю були відпочинок і мирне щастя. «Матеріальні вимоги справжнього людського життя, добра пожива, потрібний відпочинок після праці, загалом усе те, що люди для свого фізичного життя потребують», – ось у яку формулу уймали³ у нас ціль національних змагань! Відвагу звали в нас бруталністю, силу – насильством, жадобу пригод – забіяцтвом. Метою була пасивна насолода бути щасливим, а не активна насолода здобути се щастя. Не вмiли ми погорджувати ідеалом матеріального добробуту, ані мужньо здушити в собі сльози на вид руїни і страждань. Навпаки. Безплідна туга за вимріяною долею і безплідний сум на звалищах рідного Єрусалиму стали в нас чеснотами, в яких розпливалося все мужнє і здорове.

У сій атмосфері не міг витворитися справжній ідеалізм. Фальшива людяність казала «ворогів найбільших, мов друзів, обіймати»⁴, веліла служити не ідеї, лиш людям, а коли тріумф ідеї досягався муками мільйонів людей, перед ідеєю цофалися в страху, як перед нелюдською примарою. Ще від часів християнства всякий ідеалізм приносив із собою несвітський біль, піднімав брата на брата, нарід на нарід, дитину проти матері, нищив добробут і сповнював розпукою серця. Всяка ідея, заким здійснювалася, була фантазією. А хто фантастичне стремить досягнути, той «топче рідне й знайоме»⁵. Звідки ж міг запанувати в нас безоглядний ідеалізм, коли се «рідне й знайоме» було для нас усім? Коли душевний спокій цинився понад усе? Де тут було будувати вівтарі богам ідеалізму, що, як і всякі боги, ставили службу собі понад щастя ближніх, понад родинні прив'язання, понад життя?

Не могло бути в нас і почуття щирої лояльності для своєї ідеї. Ми були народом без догмату, нацією без непохитних аксіом. Не мали ми ні одної правди, в яку б сліпо вірили, до оборони якої відрухово кидалися б.

«Я так узброєний в мою ненависть,
Мов вартовий коло царської брами,
Готовий вихопить на кожного свій меч,
Хто зле замислить на його владаря»⁶... –

такої лояльності, такого прив'язання не розуміли у нас. Заким «вихоплювали свій меч» – ми дискутували: чи се оплатиться, чи не приведе до катастрофи, чи володар має право від нас сього жадати? А нарешті, чи, часом, може й противна сторона не має рації? Забороняли ж ще донедавна визначні провідники старого українства гостро виступати проти ренегатства, бо ж се було страшне насильство над людиною – диктувати їй, до якої нації вона має належати!

² Олександр Олесь, «Ах, минали б бенкети криваві...»

³ Уймати – вкладати.

⁴ Іван Франко. «Смерть Каїна».

⁵ Іван Франко. «Мойсей». Докладніше критику поглядів І. Франка див. у статті Д. Донцова «Трагедія Франка».

⁶ Леся Українка, «Одержима» (цитата неточна).

Така була та духовна атмосфера, серед якої зростали ми. Не навчали нас, що нема дилеми – мир або війна, лише упадок або перемога; нема дилеми – віра чи безвір'я, лише правдива віра чи фальшива; нема дилеми – «чоловіцтво» чи «звірство», «гуманність» чи «пиха», лише – сила чи слабкість. Не маючи відваги вибрати силу, ми падали жертвою тих, хто сю відвагу мав.

Така була атмосфера, в якій ми виховувалися і яка – іронія долі – мала нас приготувати до великого попису народів 1914 року. Правда, ті, що зрозуміли вагу хвилі, зробили дива, і криваво-золотими буквами запишуться на нашій землі їхні імена. Але чи багато їх було? А по бурі знову розпаношилася зневіра і втома, лиш, на щастя, різкий струмінь свіжого повітря вдерся в наш замуrowаний світ по великій війні. В нас зачали відчувати, що отруєю є те, що панувало досі в нашій духовій життєвій! Як японці, що відродилися, позичивши в Європи не лише її техніку, але й дух її цивілізації; як чехи і німці, що по тяжких науках історії зреклися добровільно приємности бути народом поетів, співаків і нещасливих Вертерів та перейняли життєву філософію великих народів Заходу, так і в нас приходять до свідомости двох речей: по-перше, що без духової регенерації не остоїться нація серед бур життя; по-друге, що сю регенерацію ми можемо оперти не на нашій світогляді народу-племени зі звихненою довгим невільництвом душею, ні на культурі нації-провінції, що панує на західноукраїнських землях, ані на отруйній культурі автократичної – білої чи червоної – Росії, лише на світогляді сильних, здорових фізично і душевно народів Окциденту.

Ось тут і є той зв'язок, який я хочу підкреслити, між завданням нового покоління і завданням пластового руху. Бо, як витвір передусім Заходу, а зокрема, англосаксонської раси, Пласт може і повинен стати великим чинником морального оздоровлення нації, провідником у нашу розчавлену й безхребетну морально націю міцних ідей сеї найздоровішої, найвідважнішої, найбрутальнішої, але й найшляхетнішої, повної ідеалістичного запалу раси Окциденту; тих ідей, на яких збудована велика цивілізація Європи, Америки і які – одні лиш вони – можуть піднести нас з упадку.

Що характеризує сю цивілізацію? Слово «експансія», поконання зовнішнього світу, переборення перешкод, нестриманий рух наперед. Окцидент – се Колумб і Васко де Гама, відкриття обох Америк, хрестові походи, вікова боротьба за одну труну в далекій малоазійській пустині, се місіонери в диких пушах Африки, се модерні вежі Вавилонські – готичні катедри, що пнуться у вишину, шукаючи невідомого Бога, се Нью-Йоркські хмародряпи, се енергія західного числа, що зі сталого набрало плінний, рухливий характер, се Стенлі, Суец і Панама, се – рух, змагання, підбій, се свідомість, що все, що не росте, в'яне і гине! Європа – се люди, що мріють про великі діла, що перетворюють свої ясні видива в дійсність, що не тікають від небезпечної боротьби, люди з нечуванним завзяттям, з волею, що не має меж.

І чи ж сей гін в незнану далечину, до злиття з природою та до її опанування, до пригод і небезпек, що сталять думку й чуття, – чи се не ідея, що одушевлює й Пласт? Чи вітменівський Call of the wild⁷ (зов простору) не є пластовський, joy of the open road⁸, щастя далекої дороги? Чи сей гін в незнане й далеке не є те нове, що потребує втомлене українство, що мріє замкнутися в ідеалі гречкосійства, що мріє лише про оборону того, що має, а не про відібрання того, що втратило; що марить про виблагання справедливости від чужих, а не про накинення їм своєї?

⁷ Поклик пустині (дикої місцевости) (англ.).

⁸ Радість відкритої дороги (англ.).

Європеець дивиться на життя як на боротьбу, не як на насолоду. В ній він стремить до переможного зусилля, до творчого завзяття, енергії сильних народів, відваги шляхетних рас, абсурдної, спонтанної, що погорджує вигодами тіла, особистим життям і добробутом, що стремить до успіху, не до спокою... І чи не відбивається ся філософія життя в світогляді Пласту, який ставить понад усе «тріумф перемоги над небезпекою», для якого щастя не є тільки пасивне, який його здобуває, а не пасивно чекає, аж воно до нього прийде? І чи сей світогляд не є той, якого так потребує теперішнє українство, що пасивно мріє-виглядає свою зорю-волю, немов той в'язень за ґратами?

Погляньте на велике європейське, а ще ліпше на американське місто. Бурливе, дике, галасливе місто кувачів власної долі, що розпихають своїми ліктями всіх у вічній погоні за щастям. Воно брудне, воно несправедливе, переповнене злочинами і бідною, але ні перед ким не хилить воно свого чола, горде і спрагнене життя, щасливе й зухвале, сильне і хитре, жадібне чину, розпихає все на своїй дорозі, аби зробити собі се місце, своїй енергії і підприємливості, прокладає нові шляхи, зриває старі, сміючися під страшним тягарем долі, як може сміятися хіба юнак і борець, що ніколи не програває битви; яке регочеться бурливим сміхом молодости, серед поту і бруду, горде зі свого права бути вільним грачем, брутальним переможцем життя. Такими є американці тепер, такими були перші колоністи далекого континенту, що прорубали стежки крізь дикі праліси і таборували під голим небом у шатрах, у сталій війні з червоношкірими і з білими інших рас. Американцеві, – каже Токвіль, – ціле життя іде немов партія гри, немов часи революції, немов день битви, немов спортове змагання. Така є філософія одної з найбільших цивілізацій Окциденту... І чи не чуєте ви її відгомону в приписах Пласту – «глядіти на життя, як на гру, а на світ – наче на майдан для гри», де перемагає лише сильніший і зручніший? Або в правилі, що «успіх не залежить від сторонньої допомоги, а тільки від певности себе»? Чи американський культ сміху не нагадає пластунського припису, що «пластун має сміятися в обличчя труднощів життя» – в обличчя небезпеки й нещастя? І чи засвоєння сих приписів зашкодило б нашій втомленій нації, що дивиться на людську метушню, мов на прокляття, на боротьбу, як на пережиток віків минулих, і в непорушності шукає лиш спокою? Що не тільки що не вміла сміятися там, де були причини до плачу, але й плакати там, де сих причин не було?

Ідеал Окциденту – се культ успіху, перемоги в співзмаганнях. Се його маркантна риса, що так різнить його від Орієнту. Але се ж є і в ідеології пластуна: щастя – вивищити себе над противником, бути горою, перевищити інших і себе. А чи сей культ успіху не є той життєвий еліксир, який треба вштрикнути в охлялі жили зорієнталізованого українця, який так не зносить усе, що вибивається вгору, який так любить примусову нівеляцію, а ненавидить усе, що «проганяє мир», що «тягне в життя дикий вир»⁹, з його війною всіх проти всіх?

Західний світ – це світ традиційних правд і незрушних аксіом, які приймаються на віру, яким він сліпо кориться – не за наказом згори, як у Росії, лише з наказом власного сумління. Right or wrong – my country¹⁰ є найпіднесенішою з сих його правд. А найшляхетнішим прикладом, як він сим правдам уміє коритися, є ентузіазм, з яким народні маси далекої Австралії та інших за тисячі миль віддалених від Англії колоній спішили на поміч метрополії у великій війні. І чи засада, що каже без озву коритися наказам свого короля і краю, не відбивається в ідеології Пласту, який наказує своїм

⁹ Іван Франко, «Поклін тобі, Буддо».

¹⁰ Правильно чи неправильно – моя країна (англ.).

членам сліпо йти за наказом свого рідного краю, старшин і родичів – проти всякого, хто є їхнім ворогом або хто лиш зле говорить на них? Чи не та сама ідеологія в засадах Пласту, що наказують сповняти ці накази «без озву», просто тому, що се його обов'язок, про який не може бути жодної дискусії – хіба лиш по виконанню? І чи ці чесноти не можуть стати прекрасним антидотом до німецьких засад втомленого українства, для якого навіть щастя рідного краю не є бездоказовою правдою, для якого ся правда мусить дістати санкцію гуманітаризму, соціалізму, інтернаціоналізму та інших «засад», вигаданих сильнішими для сплутання моральної енергії слабших?

Захід є ідеалістичний в найліпшій розумінню слова. Кожна людина, щоб уникнути низького матеріалізму, повинна мати видиво, посвятити себе думкою і тілом якійсь великій ідеї або якомусь великому ділу. І власне сей ідеалізм є наймаркатнішою рисою європейської, а ще більше американської вдачі. Чи се буде Вашингтон, що боровся за невідлеглисть своєї країни, чи Форд або Карнегі, що працюють по 18 годин на добу не для зиску, лише для здійснення своєї ідеї, чи Пастер, що тратить життя над своїми винаходами, – всі вони передусім непоправні, великі ідеалісти! Один з найцікавіших представників сього ідеалізму, Теодор Рузвельт, писав: «Се болючий удар – бачити, що наші зусилля обертаються часом в нівець. Та ще гірше було б не робити жодних зусиль... Коли б творці унії 1861 року вважали мир за найбільше щастя на землі, а війну і боротьбу – за найбільше зло, і коли б вони не порушили тоді миру, – напевно, ошадилися б тисячі людських існувань і тисячі доларів. Не одній жінці не розірвалося б серце з болю, багато господарств не зруйновалося б... Страх перед війною міг би запобігти всім сим терпінням і недолі. Але тоді б ми самі видалися собі боягузами, для яких нема місця серед великих народів землі. Дяка Богові за сталь в крові наших батьків! У крові тих мужів, які підтримали мудрість Лінкольна, а меч і карабін несли в ряди Гранта. Дякуємо Богові батьків наших, що не знайшли в той час послуху марні зусилля на річ пацифізму».

І далі: «Земляки! Рідний край накладає на вас не життя, повне вигід, а повне праці. ХХ вік рішить долю не одного народу. Коли позістанемо спокійними глядачами, коли шукатимемо щастя в незакаламученім мирі, коли відступимо перед боротьбою, що лише вона провадить до перемоги, хоч би й була сполучена з небезпекою втрати життя і всього найдорожчого, – тоді усунуть нас на бік мужніші і сильніші народи...».

Ось чудовий вираз того ідеалізму, що ставить ідею понад добробут, понад родинні зв'язки, понад життя одиниці, понад усе! І чи не сей самий ідеалізм пропагує Пласт, який накладає повинність виконати свій обов'язок спершу перед Богом, по-друге – перед рідною країною та своїми старшинами і нарешті – перед родичами й іншими людьми? Чи сей ідеалізм, що ставив відірвану ідею понад дочасне, близьке й рідне, не є те, чого бракує сучасному українству, яке ніяк не могло поставити свою любов над своїм милосердям до всього живого? Чи в сих правилах не грає відгомонам сильний світогляд народів – панів землі, а не рабів чужих доктрин? І чи не має засвоїти собі сього панського світогляду нація, яка хоче панувати на своїй землі?

Я кінчу! Не маю тут давати вам поради. Не є я до того ані кликаний, ані покликаний. Хочу лише звернути увагу вашу на те, що ви мусите ще більш усвідомити собі той глибший зміст, що є в ідеї Пласту. В ідеї Пласту, мов у зерні рослина, ховається той острий і свіжий, новий для нас світогляд сильних, могутніх, здорових рас, який (лише він) може відродити скалічену довгими роками ганьби моральність нації. Хоч би як мінімально міг спричинитися Пласт до поширення сього світогляду в нації, він має се робити. Не забувайте про се завдання вашої організації і сповніть його так, як вас учать сповнити ваші обов'язки загалом!

Зі старого покоління лиш одиниці стрясуть із себе спадщину духового рабства. Але ви, що весна ваша припала на найбільш бурливий період нашої новітньої історії, не тільки можете, а й повинні зробити се!

Бо лише культ особистої ініціативи, замість культу маси, лише жадоба випередити інших, замість заздрісного рівноправництва, культ змагання для змагання, замість спокою, культ невбитих національних догм, замість дискусій і сумнівів, культ відваги, замість людяности, культ волі виконати накази свого сумління – замість безвольного мрійництва, нарешті, культ великих ідей замість прив'язання до дочасного й переминаючого, ідеалізм, що стоїть над вашим милосердям, виведе націю з морального занепаду.

Ви є ті, що кохаєте вітер, простір і поля. Що кидаєте «тут» для «там», що ідете в далину... Пам'ятайте, що не лише вам, але і нації бракує простору, що не лише вам, але й тим, у льоху, треба острого, свіжого вітру, який розвіяв би моральну задуху.

«Мій край передусім» – се девіза здорових націй світу, їхній святий національний егоїзм і одна з перших девіз вашої організації! Хай вона буде вирізьблена не тільки у ваших книжках, але й у ваших серцях, у ваших думках, у ваших вчинках.

Криза духова, яку ми переходимо, накладає на молоде покоління страшний тягар. Вона вимагає повного розриву з рабською ідеологією минулого, з ідеологією підбитих народів. Вимагає активної пропаганди нового світогляду, нової моралі, нової віри, нової релігії волі і – нової людини!

Хай пластунська організація pomoже всім, що прагнуть нового! Хай налле заліза в серця молодого покоління і сталі – в його душі! Аби, коли прийде час на нові перегони народів, нація могла виступити на арену не з печаттю рабства, а з гордо піднесеним чолом догори.

ДО СТАРИХ БОГІВ!

(З нагоди студентського з'їзду)

Воскресають лиш там, де є могили
(Nur wo die Graber sind, gibt es Aufer-
stehungen).

Ф. Ніцше

Моральна криза нашої інтелігенції буде ще довго злобою для українського громадського життя. Шукати її причин – не тема сеї статті. Тут хочу лише з нагоди студентського з'їзду звернути увагу ростучої генерації на одинокі, що, на мою думку, є тепер на потребу тій молоді, що має змогу вчитися. Перестерегти її, щоб не йшла слідами попереднього, недужого думкою і хворого душею покоління, що, вирішивши в темнім льоху неволі, даремно силкується розпізнати підсліпуватими очима правдивий шлях. Спершу його бачили в можливім порозумінні, одні зі «щасливою Австрією», другі – з російською державністю, далі – в єдинім революційнім Фронті, на решті в світовій революції, себто концепціях, що під маскою універсалізму брали за свій національний ідеал чужий нарід. Одні обмежували політ своєї фантазії Сяном з одної, Збручем із другої сторони. Інші – з широким розмахом думки – не хотіли лишити і клаптика нашої землі поза кордонами... Росії. Сим чужим або неправдивим богам кланялася наша інтелігенція, в їхнє ім'я нищила себе взаємно, як римські гладіятори, і, як ті самі гладіятори, навіть діставши засуд смерти, не забували послати свому панові «Ave, Caesar, morituri te salutant¹», як се робили наші прочани до Москви, або ті, що склали свій «голд» надвіслянській столиці – навіть по Ризі. Люди сього покоління апатично пересувалися по історичній арені, «bez pragnień jutra, bez wspomnień wczora²», як казав один польський поет.

А головне – без «споминів вчора», без тих споминів про діла батьків, що омолоджують душу, немов старе вино, без морального зв'язку з ними, без традицій.

На се я й хочу звернути тут увагу. Про традиції не сміє забувати жоден нарід, що хоче жити. Особливо той, що відроджується до нового життя. Бо правдиво сказав Ніцше, що лише там можливе воскресіння, де є могили; що вдихнути живу душу можна лише в уже готовий, хоч хвилево завмерлий організм, що завтра має лише той, хто мав учора; що встати може лише нація, що має традицію. Деінде ту традицію шанувалося. В Англії вона була всім у публічнім, як і товариськім, життю. Споминами «про стару Англію» та про «славну революцію» 1688 року живуть усі британці, а одним із найважливіших аргументів, якими англійське робітництво поборювало доктрину большевизму, був той, що ся доктрина «не відповідала традиціям їхньої країни». Республіканська Франція продовжує не одне діло своїх королів, а серед оборонців ідеї традиціоналізму здибуємо там такі імена, як Тен, Бальзак, Бурже, Вогюе, Моррас. Нова Польща хитається між старими традиціями 1613 і 1667 р. І навіть у Росії, сій типово безтрадиційній (бо некультурній) країні, теперішній, ворожий де-

¹ «Живи, Цезарю, роковані на страту тебе вітають!». Такими словами гладіятори, виходячи на арену, вітали римського імператора (лат.).

² Без бажань завтра, без спогадів учора (польськ.).

мократії та Європі порядок є традиційним продовженням старого, а державницька ідеологія Леніна з її бюрократизмом і зв'язаністю особистої та суспільної ініціативи – марним плагіатом царату та його апологетів – Леонт'єва, Данилевського, Тютчева, Ухтомського. Студіюючи сих авторів, студіюючи політику царату, ми скоріше зрозуміємо большевизм, як перекидуючи картки «Комуністичного маніфесту», так само як француз, що простудіював епоху Ришельє, ліпше зрозуміє завдання національної політики своєї країни, ніж той, що зачитувався ослабляючо-пацифістичними проповідями Жореса; так само, як англієць скоріше розбереться в завданнях континентальної політики свого острова, переглядаючи історію Кромвела або Піттів, аніж углиблюючись у твори Велса, Беламі та інших маніяків утопії. Подібно, коли схожемо зорієнтуватися в цілях польської політики, волимо читати пам'ятники XVII–XVIII віків, ніж модерну публіцистику, прим., проф. Бодуена де Куртене.

Нація – се щось більше, як ті, що хочуть сьогодні робити її історію. Се велика спільнота тих, що живуть, і тих, що жили. Сі останні – далеко численніші від перших і не все від них дурніші. Вони не щезли навіки з нашого життя. Сходячи з історичної арени, вони заповіли дітям й онукам свої погляди, ідеї і цілі, які здійснюються, звичайно, не одною генерацією. Борючись і вмираючи за національний ідеал, як вони його розуміли, вони, сі мерці, лишили нащадкам велику кількість мрій, поривів, змагань, спогадів слави і приречень помсти, величезну силу колись активної народної енергії, що, може, й помацки, але вперто простувала до досягнення національної мети, цілу симфонію ідей, в яких вразливе вухо знайде свій сенс: низку відірваних натяків, з яких думаючий політик випровадить ідеал нації, як математик із незрозумілих лялькових знаків – ясне для всіх рішення задачі.

Виходячи з конкретних фактів, а передовсім із незмінних географічних обставин, щоденних інтересів нації, сі великі мерці, хоч інтуїтивно, але часто-густо влучно вгадували суть національного ідеалу, снуючи нитку традиції: антитурецької у балканських слов'ян, антиросійської або антинімецької у поляків, антиєвропейської у москалів.

Вловити сю нитку традиції, що зачали снувати наші предки, засвоїти собі їхній досвід, сконденсованний у переказах і чинах, і на сій підставі знайти формулу національного ідеалу – ось яке завдання поставила перед нашою інтелігенцією доля п'ять років тому, але розв'язки сього завдання ми чекаємо й досі; бо тяжко знайти иншу країну, де б нарід був більше прив'язаний до її традиції, а інтелігенція менше. Остання мала перед сими традиціями, мабуть, не більше пошани, ніж перед гробом Господнім вартуючі його жовніри султана. Про національні святощі в нас не писалося инакше, як беручи се слово в знаки наведення, а пануюча соціалістична доктрина вважала за лихий тон усяку аргументацію від історії. Що може бути спільного, здавалося їм, між св. Володимиром і забезпеченням робітництва від нещасних випадків? Між «Словом о полку Ігоревім» і соціалізацією землі? Між Гонтою і «культурно-національною автономією»? Між синьо-жовтим прапором і кличем «Пролетарі всіх країн, єднайтеся»? Між Шевченком і Першим Травня? Такі сумніви закрадалися в несміливу душу українського інтелігента, а що Шевченка він усе-таки шанував, то він і зачав, прийшовши до влади, розв'язувати квадратуру кола, себто лучити те, що не давалося лучити. Вийти мусило, розуміється, фіяско або фарс. Бо коли Директорія, якій ми завдячуємо большевцьку декларацію, розпочала свою еру всенародним молебнем на Софійській площі, то се був фарс, се була офенбахівщина. Коли гетьман, віддаючи данину часу, іменував свого першого прем'єра «отаманом Міністрів» – се була також карикатура, лише в другий бік. Карикатурою було співати «Ще не

вмерла» і вимахувати червоною хусткою, як і фарсом було називати іменами давних гетьманів полки, в яких запроваджувалося «совдепи». А накидати «соціалізацію» землі селянинові, що спійманого конокрада закопував живим у землю за порушення своєї приватної власності, се було щось більше: се відгонило вже психологією гоголівського Поприщина, коли він зачав датовати свої записки 35-им мартобря. Менше сього фарсу було в Галичині, де витали ще над живими «тіні забутих предків», але однобокою була її традиція, що прославляла Хмельницького не тільки за те, як він почав, але й за те, як він скінчив; що знала лише його похід під Львів і союз із царем, а не хотіла знати його пізнішого укладу зі Швецією – сеї прелюдії мазепинщини, яку, на жаль, через смерть старого гетьмана не дограно до краю.

Кінця сьому замішанню понять поки що не передбачується, а причина його лежить власне в тім, що навіть на політичній сцені мусить бути гармонія між текстом і музикою. Наші предки сю гармонію дотримували. Коли Іван Мазепа щедро обдаровував наші церкви, се не був фальш, рівно ж як його заклик боротися за «Україну нашу Малоросійську». Але Директорія коло св. Софії – се фальш. Визволяти рідний край з «Інтернаціоналом» на устах – се фальш. Робити з великого співця Залізняка – комуніста – се профанація, а добирати до Шевченкових «Гайдамаків» мелодію робітничої «Марсельези» – се просто какофонія. Компонуючи її в нас, забували, що кожна велика історична акція мусить мати ідеологію, що впливає з самої її суті. Тому й не могла сотворити наша інтелігенція сеї ідеології, що шукала її початків не там, де вони були: не в національній, проскрибованій у нас традиції. Чехи виводили свій новий визвольний рух від Жижки і Гуса. Поляки – від 1832 р. і 1863 років. Французи тільки й могли розвинути подиву гідні завзяття в останній війні через те, що кожний з них не міг переболіти ганьби з 1871 року, мріючи про реванш. Оповідують, що під час Франко-пруської війни, коли династія вже впала, на здивоване запитання Тьєра, з ким, властиво, німці ще воюють, Бісмарк відповів: «З Людвіком XIV». Він знав, що республіканська, як і цісарська Франція, – обидві жили традиціями сього короля, як і те, що їх треба було знищити, коди Німеччина хотіла вийти переможницею у війні. В Англії тільки тому вдалася так блискуче мобілізація 1914 р., що всі там знали, про що йде; що традиції боротьби з Голландією, Еспанією і Наполеоном відповідали кожному британцеві, що він мав робити з огляду на непомірний зріст нового суперника – Німеччини. Власне, завдяки могутості своєї традиції могла Англія, як і за часів Нельсона, бути певною, що в слушний час кожний виконає свій обов'язок. Чому Сполучені Держави могли так скоро покласти кінець гостинним виступам Вільсона в Європі? Лише завдяки закоренілим традиціям, що в формі доктрини Монро міцно сиділи в кожного янкі, не дозволяючи йому жертвувати інтересами краю примхам кабінетного вченого. У Львові, повторюю, ся, хоч і однобока, традиція ще живе, і там статуя Я. Собеського на валах гетьманських є такою самою живою істотою, як був для Бісмарка Людовік XIV. Але на Великій Україні майже ніхто не думав, що герої, які впали під Крутами, поклали голови властиво в боротьбі з Петром I і Катериною II...

Сі накази минулого хотіли в нас заступити абстрактними «загальнолюдськими ідеями» і так нищили націю. Бо коли аргументуємо наше право на землю не тим, що на ній сиділи наші батьки, а тільки правом того, «хто на ній працює» (знане соціалістичне гасло!), то відкриваємо до неї дорогу зайдам учорашнім і нинішнім, хоч і з «трудового народу», нищимо права нації. Бо коли аргументуємо право на «власну хату» не тим, що дістали його від батьків, а лише правом сучасників на «самоозначення», то ледве, чи зможемо відперти чужі претензії до північної Чернігівщини або

до Холмщини. Бо коли правила політики для нації хочемо привести в згоду лише з абстрактними ідеями справедливості («не убий» та інші засади міжнародного пацифізму), то матимемо замість нації громаду сектярів, якій все одно, де вона живе, яка не прив'язана до жодної території і яка, подібно до німецьких колоністів-менонітів, що їм віра не дозволяє вживати зброї, однаково добре чується і в себе вдома, і на чужих їй українських степах. Такі сектярі, для яких власний закон був вищий від законів дідів, є на найліпшій дорозі зрадити свою націю, як се робили французькі гугеноти, що збройно боролися проти свого краю в рядах протестантських військ, або наші «інтернаціоналісти». Навпаки, лише тоді може нація утриматись, коли черпатиме правила свого життя не з сектярських заповідей, а з понять та ідей, що постали в безнастанній боротьбі поколінь за збереження предківської землі і роду. Лише там, де сю останню заповідь ставиться понад усі інші засади «права» і «справедливості», постане нація.

Нація є те, що протиставляє себе географічно, історично і політично своїм сусідам. І тому власне старалися сі останні знищити в нас поняття про нашу географічну відрубність (Малоросія, Малопольща), спомини про власне історичне минуле, про переказані дідами власні політичні змагання. Бо коли ми позбавлені сього, коли перетяті вузли, що лучать нас із минулим, різниці між нами й сусідами затерті; коли наша територія є їхня територія, наша історія – їхня історія, ми опускаємося до ролі американських імігрантів, людей з традицією, забутою за океаном, людей, з яких можуть постати рівноправні горожани нової, придбаної вітчизни, але ніколи нація з власними політичними змаганнями; може постати подібна до жидівської «національна меншість», що відрізняється від пануючого народу лише вірою, мовою і звичаями, але – не нарід, свідомий своїх одрубних державно-політичних змагань. Бо для забезпечення сих прав (віри etc.) нація не потребує ні власної території, ні держави – не потребує бути нацією. Що більше! Не можучи обійтися без традицій, нарід, що губить власні, засвоює чужі. Так стається з американськими імігрантами, лояльними горожанами Сполучених Держав. Так стається і з нашими «інтернаціоналістами», що стають лояльними горожанами Росії.

Коли росіяни вивозять на Сибір родини розстріляних в українських містечках, аби пам'ять про езекуцію не дійшла до нащадків, коли вони систематично виголюють і вилюднують Запоріжжя, найсильніше вогнище протесту проти чужої влади, вони знають, що роблять! Знають вони також, що вони роблять, коли зачинають виводити право нації до життя з засад абстрактної справедливості, які можна (не так, як вікові традиції!) тлумачити так, завтра інакше. Так само, коли по сей бік Збруча стараються вбити клин між нарід та його інтелігенцію, роблять се тільки для того, щоб забрати у мас пам'ять про їхнє минуле, ту пам'ять, яка живе в освіченій верстві нації та на якій може одиноко оснувати свої права нація. Наші приятелі ліпше від нас розуміють значення традиції, полишаючи нам вірити у «загальнолюдські» ідеї «вічної справедливості». І навіть тоді, коли наші борці за нарід відкидають засади загальнолюдські, а керуються лише інтересами нації, справа не кращає, коли вони спускаються лише на силу власної діалектики, нехтуючи діалектику предків, які, повторюю, не все були дурніші за нас. З ними трапляється тоді те саме, що з протестантами, які коментують св. Письмо, як хто хоче, і не приймають його (як католики!) як традицію, переказану, бережену і тлумачену Церквою. В результаті – там одна міцна громада віруючих, тут – скільки голів, стільки умів. Скільки сього політичного протестантизму розвинулося у нас через незнання і нехтування власною традицією!

Її у нас ні тепер, ні передше не плекалося. Хіба були в нас історики, що тим займалися? Хіба плекали ті традиції Костомаров, присяжний оборонець фатальної переяславської помилки? Або Куліш, сей глибокий, недооцінений, але звихнений розум, що, хоч мав державницький інстинкт, але не вірив у сили власного народу і писав блискучі романи на доказ, що Україна не доросла до самостійного життя? Або, може, останній, найбільше знаний з живучих наших істориків, який наші національні традиції бачить не в князях і не в тих масах, що тепер борються за самостійність, лише в «татарських» і «московських людях», що руйнували нашу державу в XIII і в XX віках? Яку традицію могли вони у нас виховати? А ті, хто се міг би зробити, відслоняючи нам національні ідеали народу, як Лазаревський, Єфименкова, Липинський (говорю не про його політичні твори), хто їх із нашої інтелігенції читав? Бісмарк нищив у французів дух «короля сонця», бо той був для Франції цілою політичною програмою, а чим був для нас Мазепа? Мертве ім'я! В передреволюційні часи патріоти українські сходилися на нелегальні роковини Шевченка, але чи десь, колись якийсь гурток обходив жалобою сумної пам'яті день полтавського погрому? Навіть коли росіяни так, як Бісмарк Тьєра, старалися нас переконати, що, закриваючи «Просвіти», вони борються з мазепинством (що було святою правдою), наша інтелігенція протестувала проти «негідних наклепів». Наша нехіль до традицій, що підносили маси, була так велика, що ми не могли навіть використати героїчної боротьби холмських уніятів проти православ'я, так що одну з блискучих сторін нашої історії забрали в нас поляки. Традицію Почаївської Матері Божої, про яку чудові легенди склав наш нарід, забрали москалі, роблячи з неї знаряддя своєї агітації в Галичині.

Усе, що пахло національною традицією, всі великі, масові пориви до самостійності плямувалися у нас як «полонофільство» (мазепинщина!), як «ватиканська інтрига» (боротьба унії з православ'єм аж до 1863 р.), як «буржуазні вибрики» (протибольшевицьке повстання), всякі спроби створення національної ідеології плямувалося як шовінізм. Всякі хотіння засипати провалля між обома відломами нації і створити правдиву, оперту на традиціях соборницької ідеології, що не знає уступок ні в один, ні в другий бік, нищилися і досі нищаться злочинною рукою чужих наймитів. Під отруйним подихом нашої громадської опінії могли цвісти лише течії та настрої сентиментального українофільства, імпотентної опозиції, «самоотверженого малоросіяництва» і сяно-збручанського партикуляризму. І навіть тепер, коли, на щастя, наново нав'язуються в постійних змаганнях нитки перерваної традиції, хочуть у нас знову її перетяти, проклинаючи т. зв. Kriegshetzer'ib³ і співаючи стару пісню про братні народи. Так, і вони, противники нашої традиції, теж розривають старі могили, але не для того, для чого Ісус відслоняв віко Лазаревої домовини, лише як гієни, щоб знищити те, що пощадив час. Де за таких обставин було шукати нашій інтелігенції споминів, що служили б їй дороговказом у її боротьбі? Чим можна було зігрівати упадаючі від зневіри серця? Де було взяти той ентузіазм, з яким клали своє життя на вівтарі рідного краю борці Вердена або німецькі добровольці? Жменька повних посвяти безумців, яких імена все вимовлятимуться з непокритою головою, знайшлася і в нас, але що сказати про масу інтелігенції, яка й досі хитається між запорозьким оселедцем і «капіталом» Маркса, між рідним краєм і «социалистическим отечеством», між Києвом і Москвою, між «Ділом» і «Прикарпатською Руссю»? Вона, ся маса, ще не знайшла свого Бога, і перед її безвір'ям хочеться перестерегти молоде покоління. Нехай воно, перебираючи із знесилених рук прапор боротьби за визволення нації, більше шанує, більше пізнає сю націю, більше в неї вірить. Хай закличе «на порадку» тіні своїх ве-

³ Палій війни (нім.).

ликих предків, як се робив у хвилині натхнення Шевченко, нехай заглибиться в їхню історію, нехай з їхніх учинків постарается схопити ідею, що, може, й напівсвідомо присвічувала їм, як, наприклад, ідея державного опанування чорноморських берегів і Криму, що, певно, присвічувала козакам, коли вони шарпали прибережні турецькі містечка, або як ідея великого валу від Балтики до Дніпрового гирла, що присвічувала Хмелеві, який пактував із Карлом X, або Мазепі, що накладав із Карлом XII. Нехай студіює наша молодь «повісті времянних літ», а може, ясніше видається їй, яким абсурдом для нашої нації, яким запереченням її найбільш життєвих інтересів є спроби надати нашій політиці лише національний або соціальний, а не державницький характер. Може, скоріше дістане відповідь на прокляте питання – куди йти? Переглядаючи стару історію, вона зобачила б, що ідея української незалежності існувала в політичній свідомості майже всіх європейських держав, що активним ангажуванням в українській справі підкреслював її зв'язок з одною із найважливіших ідей європейських політиків ідеєю політичної рівноваги. Вона довідалася б, що політичні цілі наших найближчих сусідів, у т.ч. і їхня експансія на Україну, диктувалися їхнім стратегічно-географічним становищем, а не формою уряду. Вона побачила б, що нації постають і живуть не пацифізмом, а війною, що воля нації до життя кпить собі і з браку «природних кордонів», і з так званих «історичних конечностей». Коли б ота наша генерація більше нишпорилася в старих фоліянтах, вона заощадила б собі і безліч непотрібних понижень перед сусідами, і дитинячу віру в кожночасну зміну режиму, і пуританську встидливість вступати в союзи з «антантським імперіялізмом» чи з «пруською реакцією», і раптового, немов у пропасниці, кидання від одної орієнтації до іншої, заощадила б безнастанного хитання між ентузіазмом і протрацією, між великим і смішним, між героїзмом і перекинчицтвом.

Я говорю про історію. Не менше варто вглибитися в етнографічні та соціологічні дослідження над нашим народом, щоб зрозуміти його душу, щоб ліпше відгадати лінії нашої внутрішньої і зовнішньої політики. Москалі мали свого генія, що, освітлюючи душу російського мужика, немов рентгенівськими променями, відкрив нам його світогляд. Се був Гліб Успенський. Ми ще не дочекалися того, хто запровадив би нас у тайни селянської філософії. Геніяльні спроби у Стефаніка, кілька натяків у Черемшини, Коцюбинського і Франка – от і все. Але зате тим більше маємо ми сирого матеріялу в різних етнографічних збірниках і в устах народу, що в сі страшні чотири роки збагатив свій життєвий досвід і філософію не одною новою мудрістю, що лаконізмом форми і точністю виразу, а головне – самою сентенцією потрапить іти на випередки з не одною партійною мудрістю нашої інтелігенції. Коли б ся остання хотіла більше пізнати село та його соціальні й політичні ідеали з перших джерел, а не з творів Бакуніна і Маркса, не одного облизня заощадила б вона собі, не одну і не дві компрометації і не потребувала б тепер оплакувати, надробляючи біду міною, руїну своїх демагогічних затій, як оплакували її французькі якобінці по 18 брюмера.

Що сказано тут про історію і народну філософію, можна сказати й про національну культуру та Церкву. Коли б ми дійсно знали про традиції нашої Церкви, не висловлював би один із найвидніших наших соціалістичних політиків свого здивування, що «червона Москва може до сеї пори терпіти (sic!) головою Церкви такого монархіста, як патріярх Тихон» (див. «Гром. В.», ч. 89), бо такої рабської залежності від держави, яку захвалює згаданий соціаліст, наша вільна Церква ніколи не знала, бо таких рабських понять про ставлення Церкви до держави в нас не було.

З сим хитанням мусимо раз на все скінчити, мусимо вибрати: або «Свята Софія», або «релігія – опій для народу»; або рідний край, або пролетаріят, що «не знає ві-

тчизни»; або власна держава, або «соціалістическое отечество», що не терпить кордонів; або Мазепа, або Кочубей; або Хмельницький, або Кисіль; або «громадівство», або націоналізм; або зречення з самостійної політичної ідеї, або власна державність; або Драгоманов, або національна непідлеглість; або безнастанне оглядання на засади «гуманности» і «справедливости», або безоглядний хід уперед; або нібито інтернаціоналізм, що є лише покриттям для чужого націоналізму, ворожого нам суттю і формами, або власна національна ідеологія.

Нарід, його минуле і теперішність у вияві його волі, думки і почування мусять стати предметом дослідів рстучого покоління, коли воно хоче відчутти і зрозуміти колективний ідеал нації, коли хоче дійти до кінця дороги, на яку вступили попередні генерації, що освітлюють нам шлях.

Нехай бодай та частина молоді, якій химерна доля дозволяє на те, візьметься до сеї тяжкої, до сеї утяжливой праці студіювання національної традиції, нитку якої надаремно хоче перервати купка безвідповідальних маньяків, що за Львовом не бачать Києва, або тих, що загіпнотизовані, як сновида місяцем, блискучими московськими банями. Нехай вчиться розкопувати великі могили, в яких напевно знайде більше інтелектуальних і моральних скарбів, ніж у копійкових брошурах мартівських егалітаристів, більше ясної постанови цілей і методів їх реалізацій. Може, тоді перестанемо бути нарешті нацією без голови. Може, тоді зникне прірва між національним ідеалом і людьми, що мають його здійснити. Може, тоді титанічні зусилля народу перестануть бути безсильним бориканням і дістануть свою ясну форму і мету. Може, тоді зникне нарешті та диспропорція між генієм нації та її мозком, що завжди була прокляттям нашої історії.

І не треба боятися стягти на себе наклеп реакційности. Бо лише те нове є тривале, що міцно коріниться в старому. З французької революції перемогло не те нове, що хотіли запровадити своїми утопіями Робесп'єр або Бабеф, а те старе, що перейшло до нового кодексу Наполеона. З усіх большевицьких експериментів останеться і вже остається лише стара ідея селянської власности, а не комуністичні утопії.

Таким мені видається завдання нашої молодшої інтелігенції за кордоном, їй се зробити легше, бо свою провесну вона зустрічала в гаморі боротьби, а не в покорі; бо в її пам'яті немає спогадів десятків років ганьби, що спідлюють душу і характер. За сю працю треба взятися кожному, хто вірить у воскресіння нації, бо, повторюю, національний ідеал виробляється низкою поколінь; бо навіть останні зусилля – се лише синтеза попередніх: бо, незважаючи на поставлені предками дороговкази, зіб'ємося з дороги, як се й справді сталося; бо нація, що не має і не шанує вчора, ніколи не матиме завтра.

Бо «воскресають лише там, де є могили» і де шанують старих богів.

ПРИГАДКА

Ще не час робити підсумок революції на Великій Україні. Але деякі з її наук варто собі пригадати і наддністрянцям, особливо під теперішню хвилину.

Блискучою феєрією уявляється ся революція, коли кинути на неї оком по сих довгих п'ятьох роках. Волинський український полк, що рішив упадок царату в Петербурзі... Перший погром большевиків у Києві, перша кров... Російська інвазія... Німці й Гетьманщина, що на вісім місяців зробила з нашого Києва цікавий центр цілого мітка російсько-німецько-австрійсько-антантських інтриг, де в атмосфері напруженої боротьби, великих патріотичних зусиль, підступів, мордів, посвяти й зради зударялися безліч ворожих собі сил; де, на думку одного московського патріота, герцога Ляйхтенбергського, важилася в той час будучина Європи... Нарешті Звенигородське повстання... Біла Церква... і все, що прийшло по тім.

Хто з сеї боротьби вийшов переможцем? Чи ті, які хотіли за всяку ціну ліпити те, що розсипалося? Які лили олію на розбурхані хвилі? Які робили угоду з Росією Керенського або Леніна? Ті, які в імені Української Держави уклалися в будинку Центральної Ради про вічний мир з Раковським улітку 1918 р.? Ні, бо всі вони давно щезли з овиду нашого життя. Чи, може, ті, що в пам'ятну січневу ніч 1919 р. радилися в гетьманському палаці, як би то врятувати українську державність, надавши їй большевицького вигляду? Ні, бо жорстоко насміялася над їхніми злудами історія. Чи, може, ті, що, як деякі наші сивобороді політики «через кров і трупи товаришів» своїх простягали переможцеві жebraцьку долоню до стиснення? Також ні, бо простягнута рука зависла в повітрі... Чи ті, нарешті, що зовсім виреклися свого «вчора», щоб піти за новими «віхами»? Їхні імена давно вимазано з нашої пам'яті, як і ймення тих, що в ті часи вичікували по передпокоях Маклакових і Бурцевих у Парижі; що вірили в добру волю противника і в те, що революцію робиться, убравши націю в намордник, з білим прапором у руці... Історія давно перейшла до порядку денного над усіма ними, ілюзійністами зліва й справа, з яких одні ще руйнували тоді, коли вже треба було будувати, а другі вже хотіли будувати, коли треба було руйнувати наново. Перемогли не вони, перемогли наразі дві ворожі собі сили: большевизм та безкомпромісовий український націоналізм; націоналізм, який у різних постатях не дав себе заколисати ні гаслам пацифізму, ні «братерства народів», ні облудного інтернаціоналізму, що не дався зловити ні на спокусу, ні на провокації совітів; який, мимо Центральної Ради, пішов на конфлікт із московською революцією, мимо гетьманщини, відкинув порозуміння з білою і, мимо Директорії, – з червоною Москвою.

З усіх суспільних сил лише сей націоналізм живе непоборений на Україні; лише він має борців і жертви, лише він має будучину. Перемогла лише його концепція, яка уявляла собі рух мас не як криву, що спадає вділ, а як спіраль, що має свої «вгору» і «вділ», але що пнеться все вище й вище. Перемогли ті, що числили не на виборчі урни і протоколи поєднавчих засідань, а на те, що зачате в 1917 р. ще не скінчилося; які гадали, що найважливіше – не допустити до моральної демобілізації суспільности. Бо коли ся демобілізація духу вже настала, найкращі констеляції лишаються невикористані, як свідчать про се рік 1772 і 1812, коли Наполеон ішов на Москву.

Сі думки особливо тепер приходять до голови.

Коли читаєш розліплені вулицями міста офіційні плакати українською мовою, що взивають людину скористати зі свого «права голосування», плакати, перед якими ніхто не зупиняється, хочеться спитати: як наші стосунки мають пригадувати нормальні часи, хоч би небіжки цісарсько-королівської монархії, коли кожному залежало на тім, аби, боронь, Боже, його ім'я не пропущено в списку виборців? Коли бачимо меч «Теміди», що завис у повітрі з причин хвороби печінки одної-однієї людини, згадуються не такі давні 1914 і 15 роки, коли цісарсько-королівська Теміда не задумувалася ані над такими «дрібничками», ані навіть над Талергофом, і смішною стає сама думка прирівнювати обставини, серед яких живемо, до тамтих. Коли читаємо про постанови віча, яке прирікає не допустити, щоб заіснував проєкт закону, «ущасливилює» т. зв. меншості, хоч би навіть його ухвалив найвищий законодавчий збір у державі: коли переглядаємо газети, які малюють перспективи «домашньої війни» в разі перемоги на виборах немилих їм груп, чи можемо набрати переконання, що живемо в Англії або у Франції? Серед обставин, де правильно діють судова, виконавча й законодавча влади, де люди як піддані карно сповняють накладені на них владою обов'язки, а як горожани беруть участь у відправлюванню державою її суверенних прав? Невже не смішно такі питання хоч би тільки ставити? Невже нам личить пристосувати свою поведінку до фікції, що ми живемо ще в 1908, скажімо, році, в часи австрійського Райхсрату або російської Думи?

Ні, переходимо вправді страшні часи, покинуті на власні сили, серед холодної байдужості антантських переможців, але ніщо нам усе ж таки не вказує на те, що рух наш набирає вже форми тої кривої, яка многих наддніпрянців завела в мочари посибілізму.

Гра суспільних сил не нагадує в нас гру в шахи, де панують визнані і непорушвані жодною із сторін правила гри; де конфлікт розв'язується на стисло означених шістдесяти чотирьох квадратах і поза них ніколи не виходить. Ні, в гру входять тут інші чинники, властиві епохам, які, на відміну від органічних, Конт назвав критичними епохами, епохами генеральної переоцінки вартостей та увільнення зв'язаної доти суспільної енергії.

А кожна епоха має не тільки своє «що», але й своє «як». Не запізнаваймо се! Хай легковірні вірять, хай ті, що хочуть дурити себе надіями, дуряться. Хай зневірені схиляють чоло перед фактами. Хай політичні дальтоністи бачать у рожевих кольорах дійсність, а у виборчій картці – ключ до раю, – все, що вони робитимуть, є мертво вже в зародку. Бо, повторюю, є різні епохи, одні, де перемагають методи використання «можливостей», і другі – де лінія поведінки не міряється шансами моментального успіху. В сі другі часи рацію мають ті, які не задумуються на всі спокуси відповісти недвозначним «ні!» Ті, які хвилевий стан речей не беруть за остаточний. Які свою тактику не приводять у згоду з моментальними взаєминами сил, а зі своїм ідеалом. У яких над кожним вчинком домінує журба не допустити до моральної демобілізації суспільності.

Цезар колись не хотів зважати на голос старця, що пригадував йому березневі Іди. В його очах, як і в очах цілого, може, Риму, сей старець був божевільним, а самотньо реальними політиками – вибранці народу, сенатори, яким скоро по тому судилося бути нікому не потрібними, всіми забутими, нікими й пасивними свідками великих подій...

Так само, може, й тепер божевільними назвуть тих, кого не вабить роля сенатських манекенів, хто думає, що березневі Іди ще не минули... Але все ж не їхнім противникам, а їм признає рацію історія. Великі проблеми звертають на себе увагу лише тоді, як їх ставиться на цілий їхній зріст. Се маємо зробити й ми. Бо *de minimis non curat praetor*¹. А ще менше історія...

¹ Найменшим не турбується претор (лат.).

УПАДОК КОМУНІЗМУ НА ЗАХОДІ¹

Офензива московського комунізму проти Заходу, здається, на разі стримана; в ній зайшла бодай «передишка» – відповідний момент, аби зробити загальні підсумки сеї офензиви. Зробити се тим більш цікаво, що, як се безперестанно і слушно повторюють кремлівські володарі, будучина комуністичної Росії цілковито залежить від того, чи і як скоро настане комуністичний переворот на Заході.

Щоб прискорити сю так для себе сподівану катастрофу, Москва робила, дійсно, надлюдські зусилля: під'юджування робітничої маси європейських країн проти їхніх заслужених провідирів, грання на найнижчих інстинктах темної юрби, демагогія, підкуп, розбивання існуючих організацій – усе пущено в хід, всі сі засоби, які, зрештою, були лише плагіатом методів закордонної політики царату. Які ж наслідки мала ся акція? Спершу досить показні. Соціалістичну міжнародівку (2-гу), що готова була по війні відновитися, розбито, засновано т. зв. «3-ю інтернаціоналку», закордонну експозитуру Совітів, внесено розбрат в Амстердамську міжнародну організацію професіональних союзів, українську соціал-демократію знищено, «боротьбістів» і «укапістів» стероризовано, італійську, французьку, німецьку соціалістичні партії «скомунізовано» або розколено... Московський комунізм намірявся схопити у свої руки провід цілого зорганізованого робітництва в Західній Європі.

Та відрух не дав на себе довго чекати. Москва заскоро показала своє правдиве обличчя. З нечуваною у взаєминах між соціалістичними партіями ароганцією виставила вона свій славнозвісний «21 пункт», який мусили прийняти соціалістичні партії, що хотіли приступити до 3-ої Інтернаціоналки, і які робили б із сих партій позбавлені власної волі групки, цілковито підлеглі наказам із Москви. Вихований на засадах демократизму європейський соціалізм не міг прийняти диктату. Почалася конечна реакція. Зміна внутрішньої і закордонної політики Совітів прискорила розрив європейського соціалізму з московським. Занепад воєнної акції Совітів за кордоном притьмарив їхню повагу серед західного робітництва; решту довершили совітський неп (нова економічна політика), що шукав угоди з власною буржуазією, і запобігання помочі від європейсько-американського капіталізму, якої Совіти так само потребували для зміцнення свого режиму, як потребував її царат, що животів лише з закордонних позичок. Завдяки сим обставинам зачала никнути поволі в очах європейського пролетаріату авреола, яку він досі бачив над головами російських комуністів. І в тім не було нічого дивного, бо як могли претендувати на послух робітничих мас люди, які провідників сих мас звали вчора «зрадниками» пролетаріату за «соглашательство» з буржуазією, а нині незграбно й цинічно самі змагали до сього «соглашательства»? Як могла будити довір'я до себе акція Леніна, Зінов'єва й ин., які вчора присягалися змести з поверхні землі капіталістичний світ на те, щоб нині жебрати помочі міжнародного капіталізму, вистоюючи місяцями в передпокоях його «агентів» у Лондоні, Генуї, Гаазі? Злуда присла, обіцяна земля виявилася міражем, пророки – дури-світами, червоні Наполеони – фельдфебелями... Італійські соціалістичні прочани повернули огірчені з комуністичної Мекки додому і зробили неминучий, здавалось,

¹ Фактичний матеріал для статті взятий з біжучої хроніки в «Vorwärts'і», «Current history», «Воля Росії», «Зоря». «Daily Mail» (англ.) – «Щоденна пошта», «Matin» та ин.

перехід своєї партії до 3-ої Інтернаціоналки неможливим, швейцарська партія, що була зовсім зріла до сього кроку, відмовила вступу більшістю 26000 голосів проти 8000. А що найважливіше, ціла низка соціалістичних партій і організацій, які, незадоволені поміркованістю 2-ої міжнародівки (тої, що була перед війною), готові були получитися з 3-ою, відіпхнуті доктринерством Москви, заснували своє власне, нове, віденське об'єднання, знане під назвою «Інтернаціоналка 2^{1/2}» (що відстала від одної і не пристала до другої). По відправі, яку дістав большевизм від амстердамської організації професійних союзів, що числить 24 мільйони членів, по консолідації 2-ої Інтернаціоналки (в Женеві влітку 1920 р.), при якій залишилися такі міцні партії, як німецька й бельгійська соціал-демократична партія та англійська Labour Party, утворення Віденського Об'єднання було третім великим ударом для большевизму на міжнародній арені. Бо платформа Відня була – згода зв'язатися інтернаціонально з большевизмом, не вимагаючи від нього зміни його політики в Росії, але з умовою, щоб і Москва не накидувала своїх методів західно-європейським партіям. Се значило, що навіть ті соціалістичні організації, що солідаризувалися з Москвою і проти неї не виступали (як се робила 2-га Інтернаціоналка), проводили між собою і Москвою різку лінію, випрошуючи собі опіки Кремля. Се було важиве *memento*² для останнього, і большевицькі проводирі були б кепськими політиками, коли б вони сього *memento* не зрозуміли. Вони його зрозуміли і з властивою їм звітністю зачали відворот. Славнозвісний «21 пункт» десь зник, неначе його ніколи й не було, і та сама Москва, яка досі лиш розбивала існуючі організації робітництва, не входила з ними в ніякі угоди, запропонувала спільну конференцію трьох виконавчих комітетів (трьох інтернаціоналок) для досягнення «єдності соціалістичного фронту»! Се конференція зібралася в Берліні в квітні сього року. До жодних позитивних наслідків нарада не прийшла, утворено лише комісію з дев'ятьох членів для координування політики всіх робітничих груп, що входять у сі три організації. По суті ж, се була певного роду капітуляція Москви. Делегати Москви Радек і товариші мусили сидіти за одним столом із «королівським міністром» Вандервельдом і «зрадником» Мак-Доналдом та говорити з ними, замість посадити їх, як російських есерів, на лаву оскаржених. Се виглядало, як конференція для з'єднання Церков, де папа засідав би, як рівний з рівними, спільно з московським патріархом й єпископом кентерберійським... Се була очевидна компрометація большевицької ідеї, большевицька Каносса. Надії на соціалістичну революцію завели, розколоти західні пролетарські організації відтвертою атакою не вдалося, і большевикам нічого більше не залишалось, як іти на компроміс із «соціал-предателями», за якими стояли десятки мільйонів робітників. З якою метою се зроблено? З тією самою, яку большевики мали і перед тим. Їм треба було, як се пояснив Ленін, «пронікнуть в закритое помещеніє». Комуністам треба було «дістатися до помешкання, де уповноважені буржуазії (за яких Ленін має всіх соціалістів, що не належать до «московського Інтернаціоналу». – Д.) ведуть свою пропаганду перед досить численними зборами робітників»... Туди треба було дістатися, щоб могли «виступити зі своїм словом перед робітниками, які досі були у винятковому, що так скажу, «посіданню» реформістів, себто найвірніших друзів буржуазії» (ст. Леніна в «Известиях», 11 квітня с. р.). Отже, замість атаки ззовні на європейські соціалістичні організації, взялися розторощувати їх агітацією зсередини; така стала тепер метода Москви, і зміна сеї методи вказує, власне, на зменшення московських впливів серед західного пролетаріату і на чимраз зростаючу відпорність останнього супроти диктаторських аллюрів Кремля.

² Пам'ятай (лат.).

Зріст сеї відпорности впадає в очі не тільки при обсервуванні міжнародного соціалістичного руху, але й особливо – еволюції поодиноких партій. У поодиноких партіях комунізм так само здає одне становище за одним. До того ж характерно, що відрух звертається не лише проти комунізму як такого, але й спеціально проти московського комунізму як проти чогось засадничо ворожого європейському робітничому рухові.

Се помітно в англійській робітничій партії (Labour Party), яка представляє амальгаму найрізнородніших робітничих організацій з загальним числом членів близько 4 мільйонів. Комуністи пробували вступити до сеї партії, але на з'їзді Labour Party в Единбурзі за їх допущення висловилося лише 261000 голосів, а проти 3086000. У звіті Виконавчого Комітету ставлення до комуністів виражене такими словами: «Позиція комуністичної партії не дасться погодити з засадами і з практикою робітничої партії, яка хоче залишитися легальною організацією, що прямує до здійснення своїх цілей конституційним шляхом». Годжс і Рам-зай Мак-Доналд вказували у своїх промовах на з'їзді, що комуністи є духовими рабами Москви та що Labour Party не тільки що не має приймати їх до себе, але й повинна повести активну боротьбу проти сеї диктаторської партії. На сю позицію стала Labour Party, і не треба думати, що сю позицію накинули членам партії її проводирі. Партійна маса свідомо пішла за своєю ексекутивною, а не за Леніним, хоч славнозвісний лист останнього до англійських робітників ширено в Англії в мільйонах примірників. Група, що називає себе комуністичною партією, налічує в Англії заледве 10000 членів³.

Ще більше катастрофально виглядає американський комунізм. У Сполучених Державах загалом не тільки комунізм, але й соціалізм ледве животіє. На «конвенції» Американської соціалістичної партії в кінці квітня с. р. в Клівленді 30 делегатів представляли лише 12000 членів, хоч іще п'ять років тому се число перевищувало 100000. Се показує, що соціалізм в Америці не партія, лише секта. Спершу в сій секті були дуже сильні комуністичні течії, яким підпав навіть провідник «партії» Морріс Гілквіт; але аrogантська поведінка невеликої групки комуністів і тут викликала реакцію: на з'їзді в Детройті рішено не підлягати диктатурі московської Інтернаціоналки і не приймати її 21 пункт. На Клівлендській «конвенції» ухвалено вступити до Віденського об'єднання. Як я вже зазначив, соціалістична партія в Америці є лише сектою, що не має майже ніякого впливу на ширші маси робітництва, яке живе особнім життям. Показником, як сі маси робітництва, що стоять поза соцпартією, ставляться до комунізму, може бути політичне «Вірую» Союзу американських робітничих синдикатів (Federation of Labor⁴). Головою сього Союзу є знаний Гомперс, який противився прилученню F. o. L. навіть до синдикатської Інтернаціонале в Амстердамі, бо вона була для нього зареволюційна. Він же є рішучим противником не тільки державно-політичного визнання Совітської Росії Сполученими Державами, й нав'язання з нею яких-небудь торговельних зносин. Окрім того, Гомперс є завзятим ворогом соціалізму загалом. Тим різниться американський синдикалізм, між иншим, від англійського. Коли там маса членів тред-юніонів голосує за буржуазних кандидатів, хоч провідники тред-юніонів «були, звичайно, соціалістами», то в Америці навіть більшість синдикатських провідників не соціалісти. В останні часи помітна опозиція проти «системи Гомперса» (під проводом Фостера), але ніщо так не свідчить про слабкість сеї опозиції, як те, що пропонований нею на місце Гомперса кандидат,

³ Кількадесят тисяч числить ще I. V. W. (**Industrial Workers of the World** (англ.) – Промислові робітники світу), що існує від 1905 р. і не мав великих впливів.

⁴ Федерація праці (англ.).

президент гірників Люїс у своїх переконаннях від Гомперса нічим не відрізняється. Так виглядають проводирі F. o. L., що налічує 3195651 члена і що з певністю довіряє сим проводирям. Сим ясно означається ставлення маси американського робітництва не тільки до комунізму, але й до революційного соціалізму загалом.

Найбільші злуди щодо єдиноспасенности московського комунізму мали, здається, робітничі маси в Італії, але й там дурман зачинає минати. Як скрізь, змагалися в італійській партії дві течії. Максималісти хотіли спершу зруйнувати, а тоді відбудувати, вважаючи всі буржуазні партії за однаково шкідливих ворогів робітничої верстви. Праві твердили, що в інтересах пролетаріату є також боротися з політичною й економічною руїною країни, бо ся руїна знищила б культурні вартості, у збереженню яких зацікавлені рівною мірою буржуазія і робітництво. Тому для правих соціалістів завданням партії є боротися з «реакцією» в союзі з тими буржуазними групами, які стоять за «право» і «законність». На партійнім з'їзді в Болоньї (осінь 1919) малося ще діло з одною максималістською масою; ухвалено готуватися до революції, озброєння пролетаріату, заложення Совітів. Але мірою того, як зникали московські злуди, як росло безробіття, як міцнів фашизм, росла й реформістська течія. В Реджо-Емілії (жовтень 1920) правиця уконституювалася осібно як «соціалістична концентрація». На з'їзді в Ліворно (січень 1921) настав перший розкол. На розказ із Москви 50000 комуністів виступили з партії, бо не вдалося зібрати більшості, щоб вилучити правицю. Тоді відношення максималістів (без комуністів) до реформістів було 7 до 1, на другому з'їзді в Мілані (жовтень 1921) се відношення було вже лише 5 до 2, а тепер на останнім конгресі в Римі (жовтень с. р.) се відношення було 3 до 2. На сім конгресі стали проти себе 32000 максималістів проти 29000 реформістів (опріч того, близько 10000 центру): стільки лише членів має тепер переслідувана економічною кризою і фашизмом могутня колись італійська соціалістична партія! Розкол мусив настати, бо правиця, що чулася чимраз сильнішою, не потребувала шукати ласки у зденерованій сталими поразками і втратою монопольного проводу лівої «більшості»... Цікаво, що паралельно з упадком большевізуючого максималізму йде і зменшення числа членів партії. У Болоньї мала партія ще 250000 членів; тепер з того лишилося лише 72000. Відповідно до того, пішло вділ і число максималістів: зі 150000 на 98000, і далі з 50000 на 31000 голосів. Тим часом, коли реформістів, яких у Болоньї загалом не раховано, було вже 13000 у Ліворні, 19000 у Мілані, а нині – вже 29000. Ще до того реформісти мають «думку і волю єдину», чим ніяк не можуть похвалитися їхні противники. Сі діляться: на прихильників третього Інтернаціоналу (група послів Мафі-Лацарі); на максималістів посла Сераті, які, як блудні сини, вертають до Москви, незважаючи, що вже були там викляті, і на максималістів посла Бели, які нічого й знати не хочуть ні про кремлівського Мойсея, ні про його 21 заповідь. Осібно стоїть маленька комуністична «партія», позбавлена всякого впливу. Розгардіяш, безпорадність і втрата впливу на маси – ось що тепер характеризує як комуністичний, так і загалом соціалістичний рух в Італії. Ще страшніший удар, як внутрішні тертя, завдав сьому рухові спроможний досі фашизм, а те, що партія мусила перед нападами «чорносоюзників» Беніто Мусоліні шукати рятунку у королівській поліції, безнадійно скомпрометувало її в очах мас; дезерція від соціалізму до фашизму – се явище зовсім не рідке в сучасній Італії⁵, а комуністична партія, за останніми відомостями, офіційно розпустила всі свої організації і перестала існувати.

Навіть у Франції становище комунізму не блискуче, в тій Франції, де в грудні 1920 р. на турським з'їзді московським апостолам вдалося здобути двотретинну біль-

⁵ «Vorwärts» (30.X.) обчислює кількість робітників у фашистських організаціях на кілька сотень тисяч. «Vorwärts» (нім.) – «Уперед»

шість для комуністичного Інтернаціоналу. Зараз по розколі дістали екстремісти у свої руки найсильнішу машину для пропаганди, паризький орган партії «Н'umanite» і мали тоді тільки в Парижі 21000 зареєстрованих членів. Тепер налічує комуністична партія на ціле чотиримільйонове місто лише 8000 членів. Говорячи про причини такого упадку партії, окружний комісар Сейнського комуністичного Союзу Ж. Піош каже в своїм звіті, що сі причини були «містичної натури» і полягали на занепаді віри мас у близьку соціяльну революцію.

Конгрес французької комуністичної партії, що відбувся в другій половині жовтня в Парижі, скінчився скандалом. Передовсім викинуто з партії «правицю»: її долю припечатано ще влітку на засіданню ширшої Екзекутиви Московського Інтернаціоналу. На диво, причиною викинення був протест «правиці» проти «об'єднавчих» тенденцій Москви. «Правиця» слушно рішила, що не було сенсу відділятися від «реформістських зрадників» і «агентів буржуазії», аби тепер творити з ними «єдиний фронт», і за се мусила покинути партію. «Центр» з Кашеном і Фросаром (що отримав перемогу на з'їзді) був, властиво, на стороні викинутих, але його провідники не хотіли залишити свої добре плачені партійні уряди, отже, зложивши протест проти наказу Москви, скорилися йому...

Ціллю Москви було, властиво, перевести на найважливіші партійні уряди членів безоглядно їй відданої «лівіци» під проводом якогось Ліфшиця, що прибрав собі дзвінке прізвище Бориса Суворіна. Се група, до якої, між иншим, належить кілька колишніх анархістів і «листопадових соціялістів», та колишніх роялістів з «Action française» – робила героїчні, але безрезультатні зусилля переперти своїх кандидатів. Речник «правиці» Селе кинув сій групі відвертий закид, що їй розходиться тільки про «поділ добре оплачуваних посад між собою, в партійнім заряді і в «Humanite»⁶. Щоб підперти свої креатури, Москва послала на з'їзд одного з найдіяльніших своїх людей, українського комуніста Д. Мануїльського⁷. Але Фросар, Кашен і товариші не дали себе переговорити, тим більше, що мали за собою більшість конгресу. «Лівіція» опустила зал, а Мануїльський у своїм повнім погроз листі до Партійного Заряду обіцяв, що четвертий конгрес 3-го Інтернаціоналу скасує неприємні Москві постанови паризького з'їзду. Але що посланець Москви не мав у Парижі до розпорядимости ні Червоної армії, ні ЧеКа, ні достатнього числа французьких перекинчиків, то й погрози його не зробили відповідного ефекту. Отже, по конгресі французька комуністична партія, що числить заледве 75000 членів, розпалася ще до того на три частини.

Про «латинську сестру» Франції – Бельгію нема що говорити, там загалом немає жодного комунізму. В Німеччині він переживає, в кожному разі, не свої блискучі дні. Комуністи розчарувалися в близькості соціяльної революції і беруть участь у виборах; «незалежники» (U. S. P.) з'єдналися на недавно відбутім у Ніренбергу (вересень с. р.) спільнім з'їзді з Соціал-демократією (S. P. D.). Се був тим більший удар для Москви, що саме «незалежники» були тими, що свого часу започаткували розлам німецької соціялдемократії і цілий рух на користь Москви серед німецького робітництва! Тим же-

⁶ Людство; людськість, гуманність (франц.).

⁷ Д. Мануїльський є українець, що висувається Москвою в усіх випадках, де треба розпочати якусь антиукраїнську акцію. Оповідають, що в нападі ширости він сам себе зве «малоросом напрокат» (взяти якусь річ «напрокат» значить по-російськи випозичити її за певну платню на час, аби по вжиттю знову повернути туди, звідки її взято). В інтересі правди треба, одначе, додати, що коли українськості Мануїльського не випадає трактувати поважно, то сього не можна сказати про його большевизм. Всупереч до деяких інших українців став Мануїльський большевиком не аж тоді, коли переможний большевизм міг роздавати «велія і богатія милості», а ще перед війною і був одним із діячів большевицького перевороту в жовтні 1917 р.

ликим фактом, який привів U. S. P. до з'єднання з S. P. D., був зріст правих настроїв у Німеччині і потреба для лівого табору зміцнити свою оборону, бо про наступ ніхто вже й не думав. На вступнім (перед Ніренбергом) з'їзді «незалежників» у Гері багато говорилося про «революцію в небезпеці», про «оборону»; про те, що пролетаріят не має ніякого впливу на переговори Стіннеса з Люберзаком та що буржуазія здобуває чимраз ширші впливи на політичне життя. Сей пригноблений настрій вилився яскраво в маніфесті «З'єднаній соціал-демократії». Тут нема вже мови про революцію, а лише мова про «оборону і скріплення німецької республіки», про боротьбу з лихвою, про оборону 8-ми годин праці, демократизацію адміністрації і т. ін.: поворот до старих пенатів із часів ante⁸ 1917. Характеристичне, що сей відворот ішов у парі з гострими випадками проти московських зводителів-мефістів, які веліли західним соціалістам ось уже кілька літ гонити через кров і трупи за невловимою злудою соціального перевороту. На вступнім (перед Ніренбергом) з'їзді в Авгсбургу член Управи S. P. D. Отто Вельс сказав дослівно таке на адресу Москви: «Третій Інтернаціонал не є організацією, яку можна було б рівняти з Лондонським, Віденським або Амстердамським. Третій Інтернаціонал став знаряддям московського націоналізму, а комунізм є найважливішим засобом російської зовнішньої політики. Третій Інтернаціонал вживає комунізму на те, щоб розсадити внутрішні відносини інших держав. Він поставив комунізм так само на службу своєї закордонної політики, як зробив се колись із абсолютизмом Священний Союз. Катастрофальний розвиток большевиків від антикапіталізму до імперіялізму і від дефетизму до мілітаризму – се їхня справа. Але мусимо собі випросити претензії, щоб ми також зачали марширувати під нову московську військову музику. Ми є проти комунізму, що має зробити з Німеччини знаряддя російської закордонної політики. Тому ми кажемо, що се брехня, коли на цілий світ трубиться про «третій Інтернаціонал» тоді, як замість того, треба було би просто сказати – «російська імперія» (Grossmacht⁹ Russland). Велика держава, що на сей раз зве себе Союзом, – се найліпша організація агентів, яку собі якась держава коли-будь створила. Від часу до часу відбувається навіть з'їзд агентів російського уряду, який тоді називається конгресом третього Інтернаціоналу. Тут можна дивуватися сугестивної сили слова, яке є в змозі збаламутити цілий світ через те, що все і все говориться: замість імперіялізм – світова революція, замість велика російська держава – комуністична партія, замість російська закордонна політика – третій Інтернаціонал». Далі питався Вельс, чому союз із реакційним урядом Ангори дозволений, а вступ до коаліційного уряду, де сидять представники буржуазії, є гріхом проти св. Духа? «Росія, – скінчив промовець, – іде від большевизму через людоїдство до капіталізму. Се те страшне звинувачення, яке ми підносимо проти большевизму перед лицем міжнародного робітництва. Се звинувачення підносимо тим гостріше, що ми бачимо, як той самий уряд, який збирає в цілім світі датки на голодних росіян, посилає сотки мільйонів за границю на цілі своєї зовнішньої політики, на цілі, до яких ідеться через розбиття соціалістичних партій і робітничих синдикатів та через корупцію робітничого класу»... Промову сю прийнято гарячими оплесками.

У подібну ноту вдарив і провідник «незалежників» у Гері Кріспіен. Для нього московська метода є смертю робітничого руху. На його думку, «незалежники» свідомо і з пересвідчення підтримують теперішній кабінет, аби на зміну йому не прийшов реакційний. Кріспіен вказав на становище в Італії, де соціалістичні партії через відкинення коаліційної політики втратили всякий вплив і розгубили своїх членів і де фашистський терор цілковито знищив робітничий рух. Далі згадав він про при-

⁸ Перед (лат.).

⁹ Велика держава (нім.).

клад Угорщини з урядом Горті і, нарешті, Росії, де большевики встановили режим терору проти соціалістичного руху. Єдиний рятунок для соціалізму бачить Кріспієн в єдності всіх соціалістичних партій і в боротьбі з комунізмом. Бо, на жаль, з комуністами об'єднання неможливе: «особистості», що продали свою душу за московські рублі (живе схвалення), здвинули мур між соціал-демократами і комуністичними робітниками... Між соціал-демократами і большевиками немає середньої дороги. Большевики так само шкідливі, як і реакціонери, бо вони нападають на нас іззаду». Засадничу відмінність між європейським соціалізмом і російським «соціалізмом» підкреслювали у своїх вітальних промовах і гості з'їзду. Так, Ф. Тураті (Італія), між іншим, сказав: «Здається, що по наших допустах постали дві великі течії, які відтепер все плистимуть осібно: еволюціоністська соціал-демократія по одній стороні, теорія диктаторської влади – по другій; дійсність і утопія, практика і віра в дива, чин і порожні слова, Європа і Азія, історія і її пародія. Я думаю, що першій течії судилася перемога». У подібному тоні були витримані промови інших гостей: Г. Доу, Вандервельда, Гілквіта та інших.

Коли б місце дозволило, можна було б сей процес занепаду комунізму простежити і в менших соціалістичних партіях, як-от у чеській, латиській, болгарській та ін. Але для характеристики тенденції робітничого руху і сказаного досить. Бачимо, що найвидніші робітничі, політичні і професійні організації найважливіших промислових країн Європи та Америки займають поволі становище, відверто вороже комунізмові, а на міжнародному ґрунті дасться ствердити зближення між собою всіх ворожих Москві угруповань: віденського, лондонського та амстердамського Інтернаціоналів. Два останні з сих організацій недавно ще раз підкреслили свою ворожість комунізмові. Секретар Амстердамського Інтернаціоналу Ондегест в однім інтерв'ю в римській газеті «Епока» заявився проти комунізму і сказав, що його організація відкидає всякі спроби зближення з червоними російськими професійними спілками. Останній конгрес II-го Інтернаціоналу в Лондоні (червень с. р.), м. и., постановив «погратулювати Амстердамському Інтернаціоналові синдикатів за його успішний опір проти комуністичних спроб розколати його» і гостро засудив «безперервні по квітневій конференції в Берліні намагання III-го Інтернаціоналу розколати міжнародний синдикатський рух та напади на міжнародний соціалізм».

Московський комунізм у стані відступу в Європі. Він відступає перед здоровим глуздом, почуттям дисципліни і старими демократичними традиціями західноєвропейського робітництва. Не зумівши закласти скільки-небудь солідних комуністичних партій в Європі, він уніс розбрат у соціалістичні партії Заходу, ослабив їхній уплив і революційний запал; провів різку межу між «європейським» і «азійським» соціалізмом і викликав могутню самооборонну акцію добре згрупованих протисоціалістичних верств і партій, зокрема, селянських, які у Швейцарії, Угорщині, Італії, Болгарії здобувають чимраз більший уплив на громадські справи.

Такий є баланс комунізму, і, коли божевільні версальські переможці не приведуть Німеччину, а з нею й цілу Європу до анархії і загибелі, можна з певністю сподіватися, що дорога кремлівським інтернаціоналістам до Європи буде назавше перекопана.

Сей факт був би для нас фактом величезної ваги, бо, як згадано вже з початку статті, навіть товариші Зінов'єви і Троцькі не вірять в існування большевизму без скорої перемоги комунізму в Європі. Невдача комунізму там є початком кінця совітів у Росії.

Сей «початок» уже зроблено, і коли Україна хоче в сім процесі виступити як суб'єкт, а не об'єкт історії, то має зробити все, щоб кінець світової революції не знайшов її так невідготованою, як перший день большевицького перевороту.

BELLUA SINE CAPITE¹

(З нагоди п'ятилітніх роковин
проголошення незалежності України)

«Бестія без голови» – так охрестив козацьку націю колись київський воєвода Адам Кисіль, влучаючи в саме ядро української проблеми. Кожний нарід має свою болячку: французи – вилюднення, москалі – потульність і некультурність, німці – партикуляризм. Нашою болячкою було і є «безголов'я» – слово, яке так добре схоплювало різьчу диспропорцію між рухливим, відважним, як бестія, генієм нації та її хаотичним мозком, між масою та її інтелігенцією, або, як тепер кажуть, «аристократією». «Брак проводу», «невизначність ідеалу», «політична незрілість» – ось назви недуги, відкритої вже літ майже триста одним із людей, які найбільше причинилися до того, що Україна стала «нацією без голови».

Ся Киселева діагноза приходиться на пам'ять особливо тепер, під час кризи нашого націоналізму і кризи тої демократії, на якій сей націоналізм хотів опертисся. Говорю тут про кризу великоукраїнського націоналізму, але, звичайно, ся справа обходить в однаковій мірі і галичан. Бо всупереч, може, *communis opinio doctorum*², тривале заспокоєння національних аспірацій Галичини, Буковини й Підкарпатської України неможливе без розв'язання справи Києва. Доводить се історія, доводить се й приклад тих видатних галичан, починаючи від Сагайдачного, а кінчаючи діячами 1917–1921 рр., які переносили осередок своєї діяльності на велику Україну свідомі того, що, служачи їй, служать тим самим і своєму краєві.

Отже, криза українського націоналізму і демократії... Що сучасна демократія переходить у цілім світі тяжкі часи, свідчить про се низка фактів, як перемога «національного блоку» на французьких виборах, а консерватистів на англійських, поразка Вільсона і його політики в Сполучених Державах, великі удари, що їх зазнала демократія в Росії (большевізм!) і в Італії (фашизм!), зміцнення консервативних груп у Баварії, Прусії та Австрії й Угорщині, де їм удалося навіть захопити владу (Зайнель, Горті!). Се позначки якоїсь тяжкої недуги, яку переходять «великі принципи 1789 року» скрізь, де їх іще недавно ставили понад усе. Гетьманщина – ся, на жаль, безуспішна спроба «гортизму», і «отаманщина» – ся невдала спроба наполеонізму в нас, показали, що реакція проти демократії зачалася на Україні. Як спадок по сих двох спробах залишилася в нас боротьба двох ідеологій (третю, українсько-совітську, лишая тут на боці), з яких кожна претендує на провідну роль в українськiм націоналізмі. Вульгарно висловлюючись, їх можна назвати правицею і лівицею. Перша – се націоналісти і «хлібороби» різних кольорів, до другої належить майже вся решта наших «партій», соціалістичних і несоціалістичних, що творять один т. зв. демократичний табір. Для обох течій настав тепер час зведення загальних підсумків їхніх зусиль, час «переоцінки цінностей». Дуже продуктивною ся переоцінка поки що не є, а обставина, що кожна говорить *in causa sua*³, приховує від них справжню причину

¹ Потвора без голови (лат.)

² Спільна думка докторів (лат.).

³ У своїм інтересі (лат.).

їхньої дотеперішньої безсилости. Ся причина лежить у тім, що до критичних моментів, до яких належить і наш, від року 1914, ні монархізм, ні демократія не пристосовані. Нерозуміння сього факту нашими активістами, правими й лівими, і призвело до невдачі перших спроб національної консолідації по війні. Деінде, в найважливіших краях Антанти (опріч Італії), ся консолідація досі йшла легальним шляхом, у напрямку консервативної демократії. Але приклад сих країн не може бути прикладом для нас, що пережили велику соціально-економічну кризу, якої не пережили вони. Що ж до країв переможених і деяких зруйнованих переможців, становище яких певною мірою аналогічне з нашим, то там процес зміцнення розхитаного державного авторитету йшов зовсім відмінною дорогою. Найцікавішою в Росії та Італії. Перша – з усіх переможених найбільше потерпіла наслідком війни, друга – найбільш діткнута нею серед переможців⁴; обидві спостигнуті великою економічною кризою, обидві підміновані революцією, успішною в березні 17 року в Росії, не дійшлою в 20 році в Італії, під час невдалої окупації робітниками фабрик і майстерень, отже, в становищі, подібнім до нашого. Які ж форми прийняв тут авторитарний відрух? Відрух, що мав скріпити розхитану державну машину? Сі форми, дуже подібні одна до одної, були дуже цікаві. Як большевизм, так і фашизм, були, по перше, рухами проти демократії. Таким був большевизм, що зачав від розгону вибраних цілою нацією Установчих Зборів, а скінчив на диктатурі невеличкої, хоч і добре зорганізованої партії. Таким є і фашизм: його провідник першим ділом казав собі дати повновласть аж до 1924 р., незалежну від настроїв палати та її довір'я, а парламент у його очах – «забавка для народу».

І большевизм, і фашизм у своїх початках були, хоч і антидемократичні, але народні рухи. Ленін вплив угору на гребені революційної хвилі як вибранець мас. Муссоліні вступив до Риму майже проти волі короля, що схаменувся аж в останній момент. Він вступив до завойованого міста не як Денікін на чолі безсловесної, примусово затягнутої армії, а на чолі десятків тисяч добровольців, які тільки тому не зробилися республіканцями, що король став фашистом. Се був, отже, революційний рух народних мас, хоч і антидемократичний у своїй ідеології.

По-третє, обидва рухи були рухами ініціативної меншости, що накинула свою волю землякам. Фашисти не переговорювали з провідниками політичних партій у парламенті, старалися лише здобути армію і маси. Подібно й большевики. Перед жовтневим переворотом, що дав їм владу, не шукали вони порозуміння ні з кадетами, ні з есерами, ні з меншовиками не робили жодних коаліцій: не шукали середньої лінії, щоб з'єднати на ній різні групи. Вони діяли инакше, вважаючи, що їхній план акції (негайний мир і дике вивласнення посілости) найбільше відповідає бажанню мас, і зачали переводити в життя свою програму, навіть заки прийшли до влади, мало журачись тим, чи сю програму поділяють Мілюков, Керенський чи Рубанович. Були тої гадки, що, притягаючи до себе слабкі і нерішучі елементи, слабнеш сам; що велике можна доконати лише з вибраними партійцями, готовими на все, певними перемоги. Факти визнали їм рацію. Перед безоглядною волею сих людей, що, не перебираючи в засобах, уміли йти до визначеної мети, замовкла всяка опозиція, припинився всякий опір. Своєю безумною сміливістю і готовістю все поставити на карту зігнули вони тих, які не знали, що то є ризик, і які відразу зрозуміли, що від них жадається не конверсації, а послуху.

⁴ З усіх великих держав Антанти Італія має найгіршу валюту, найбільше zagrożений торговельний баланс і найменші запаси сирівців (гл. Schultze E, dr. Die Zerrütung der Weltwirtschaft. – Stuttgart, 1922 (нім.) – Шульце Е. *Д-р. Розлад світової економіки. – Штутгарт, 1922.*)

Не роблю тут реклами ні фашизмові, ні большевизмові: чим скінчить один, не знаю, що другий скінчив повним банкрутством – очевидно. Але мені тут ідеться не про їхню внутрішню політику, а про методи захоплення державного апарату і його зміцнення (се ж завдання стоїть перед нами!), а в сім сенсі і фашизм, і большевизм і досі лишаються класичними прикладами того, як се треба робити.

Четвертою прикметою сих рухів є їхня безкомпромісовість, непримиренність. У сім таємниці їхнього успіху. Бо в революційні часи маси прагнуть абсолютної ідеї, ясного об'єкта своєї обудженої ненависти, легенди про близькість остаточної катастрофи сього грішного світу, перспективи неминучого останнього бою. Лише такі легенди підтримують неослабну масову енергію, що рветься назверх, запалюють імагінацію жадної чину юрби, а не кореговані досвідом і розумом, переполовинені водою посіблізму ідеї демократичної справедливості для всіх. Ті, кого ще Марат з глумом прозвав *des hommes raisonnables*⁵, нейтралісти, що займають золоту середину між правими й лівими, не могли притягти до себе мас, як не порушує і не притягає залізних трісок «нейтральна» частина магнету. Се роблять лише його крайні кінці... Маса розуміє тільки абсолютні, прості і скрайні кличі і лише за тими йде, хто їх голосить. Ось чому пішла вона за Леніним, а не за Керенським, за Муссоліні, а не за Фактою і Джолітті, за тими, що показали їм: один – марево соціалістичного раю, другий – привид давнього Риму.

Отже, причиною успіху обох рухів були їхня народність, уміння порушити найглибші інстинкти маси, їхня непримиренність, бойовість. Що ж до протидемократичності їхніх програми (антипарламентаризм) і тактики (не коаліція, а *coup d'Etat*⁶), то вони сьому успіху щонайменше не зашкодили, а за ближчого розгляду, може, й допомогли; адже опинилися їхні супротивники не на возі, а під возом, мимо демократичності їхніх програми й тактики...⁷

Сказаного вистане, щоб указати на головні причини поразки нашого націоналізму в обох його формах. Демократія наша скрахувала тому, що була занадто демократична і замало революційна. Правда, демократичне українство було народним рухом, маси винесли його на своїх плечах. Але воно було безсиле порушити й розбурхати народну стихію до дна; безсиле дати їй яскраву, не затемнену жодними компромісами мету-легенду, рівну своєю величиною легенді світової революції, що принесла нам на багнетах своїх найманців Москва. Наша демократія не дала масам образу «останнього бою», що, як не смертельна поема Шевченка, миготів би пурпуром, кров'ю і золотом пожеж, фасцинуючи уяву, пориваючи душу до великих діл і жертв. У неї бракло на те ідеї, а ті, які мала, були тримані в виполовілих жовто-блакитних тонах, невиразні й бліді, як мова офіційного бесідника на щорічному святі, здатні викликати захоплення розчуленого до сліз філістера, але не понурий ентузіазм героїв «Гайдамаків», не ентузіазм того, хто грає *va banque*⁸.

Прихильники Москви знайшли й кинули в маси своє гасло. «Смерть буржуям!» – така була брутальна формула, що дала розбудженим інстинктам збунтованої юрби страшну спонукальну силу. Що могло протиставити сій формулі демократичне українство? Також «Смерть буржуям»? Воно се пробувало зробити, але, саме вийшло з

⁵ Розумні люди (франц.).

⁶ Державний переворот (франц.).

⁷ Німеччина, яка хоч програла війну, але яка не зазнала чужої інвазії, безнастанно хитається між різними шляхами привернення державного авторитету: між італійсько-московським і французько-англійським, між Лібкнехтом і Капом, з одного боку, та політикою коаліційного парламентаризму і репарацій «до меж можливості» (Ерцбергер, Ратенав) – з другого.

⁸ Ва-банк, великий ризик (франц.).

буржуазії, з селянства, не могло надати сьому кличеві того абсолютного значення, що ідеологи московського робітництва. По-друге, сей клич все ж таки суперечив «демократичним засадам». А їх понад усе шанувала наша демократія. Опріч того, як можна було нищити всіх «буржуїв», коли деякі з них були такими щирими народо-вцями, видавали «Кіевскую Старину» і писали українські брошури про «пошесті на рогатій худобі», які створили все те, чим жили й новітні українські Робесп'єри? Вони, сі останні, могли викинути прапор боротьби з «комуною», як вони се нарешті й зробили, спонукані до того масою, на жаль, трохи zu spät...⁹ Але самі взяти ініціативу боротьби з комунізмом і вести її консеквентно, вони не могли: се ж була віра російського «братнього» пролетаріату, се ж значило робити «контрреволюцію»!

Вони могли, нарешті, дати народові блискучу легенду боротьби за національне визволення, що, дійсно, могло би захопити широкі верстви. Але як? Голосити відтверто: «Геть з Москвою!», «Геть чужинців!» – се ж заносило явним «шовінізмом»! Мобілізувати маси contra¹⁰ Москви – сеж значило ломити «єдиний революційний фронт» за Керенського і розбивати «солідарність міжнародного пролетаріату» за Леніна! А зрештою, проводирі української демократії, виховані на «Громадській Думці», «Новій Раді» і «Украинской Жизни», знали, що «демократія – се ж мир!», що демократія є пацифістична, що вона є завжди проти «реакції»! Якже ж могла вона роздмухувати пожежу війни проти «революційної» Москви?!

Вони висунули (змушені до того) клич самостійности, але причепили до нього різні «але», що затемнювали ясність гасла і його вербувальну силу. «Самостійність, але... оскільки се не приведе до конфлікту з московською демократією... Самостійність, але... «не отделяясь отъ остальной России!» Український нарід має стати паном на своїй землі, але... Бесарабія й Крим можуть іти, куди хочуть, а жиди – творити державу в державі! Геть чужинців, але «з виїмком Франції, коли вона нам допоможе проти Совітів, або з виїмком Росії, коли допоможе нам проти Франції». Ідеї, за які, справді, не варто було ні жити, ні вмирати, і коли все ж таки за українською демократією пішли маси, то хіба ведені не ліхтаркою в руках сліпих провідників, а тою ясною звздою, яка ввижалася сим масам. Москва проголосила свободу націй «вплоть до отделенія» від Росії, але рівночасно призначила себе адвокатом революційної справи скрізь, навіть у чужих державах. Тим внесла баламутство в настрої малоросійських політиків, а для себе здобула «титул» втручатися у внутрішні справи «самостійних» націй і касувати сю самостійність, коли сього вимагали «інтереси пролетаріату». Українська демократія, навпаки, надала дійсні права своїм «окраїнам» – і втратила суверенність навіть над властивою Україною. Французька і московська революція нищили вогнем і мечем свої Вандеї і Тулони, українська – сама творила свої. Совіти йшли до своєї мети, ламаючи всякі демократичні принципи, в ім'я яких вони нібито повалили тимчасовий уряд, розігнали Установчі збори, принесли війну замість миру, перекинули демократичну Центральну Раду і УНР. Цілком, як колись революційна Франція, що зробила з народного представництва іграшку кількох тиранів, що залляла своїми арміями половину Європи і впровадила культ нової богині – «святої Гільйотини». Кривавий фантом присвічував обом маньякам – Максиміліянові Робесп'єрові і Володимирі Леніну, божевільна утопія, якій судилося в обох випадках бути скоригованою життям, але без якої неможлива ніяка революція, ніяка мобілізація мас. Українська демократія мала блискучу нагоду повторити приклад французької, проголосити селянську революцію в небезпеці, відкрити таку на-

⁹ Запізно (нім.)

¹⁰ Проти (лат.)

гінку на чужинців, яку відкрив Париж, посилаючи «австріячку» Марію Антуанетту на ешафот, змобілізувати ксенофобні інстинкти селянства, взяти в свої руки ініціативу громадянської війни, війни села з містом, накинutoї нам і Совітами, і ходом подій, лиш значно пізніше, в негодних обставинах, розірвавши з пролетарською революцією і з Кремлем. Наша демократія могла би створити культ великої легенди, яку одну лише можна було протиставити мітові соціальної революції, розіграти до білоти той національний «шовінізм», який один лише своєю непримиренністю міг з'єднати маси і конкурувати з непримиримістю совітської ідеології, заініціювати, як конвент, «політику неможливого, теорію лютого божевілля, культ сліпої відваги»¹¹... Се була б контракція, рівновартна до акції Совітів. Але сього не міг зробити демократичний Київ, не нищачи демократичних засад про конечність згоди з «братнім народом». Він не витримав першої вогневої проби через те, що зачасто оглядався на мертві «демократичні засади» і замало звертав увагу на єдиноспасенний революційний чин. Українській демократії ходило про вірність догмі, а не про розворушення, не про зревольтовання мас блискучим маревом утопії; про компроміс, а не про абсолютну ідею. Совіти робили навпаки і тому наразі виграли.

Вони виграли наразі ще й через те, що офіційне українство хворувало не тільки на демократизм у програмі, а й у тактиці. Маси не пішли за українською демократією (так як се бажалося) не лиш через те, що та не мала виразної програми, але й через те, що не мала ясно виявленої волі перевести в життя хоч би й сю неясну програму. В критичні моменти нація, як юрба, охоплена панікою, іде за тими, хто вказує їй дорогу, чий голос не тремтить, чії очі не бігають на боки в шуканню рятунку; за тим, хто знає вихід і має відвагу повести або погнати до нього інших. Що значить «вести за собою маси»? Маршал Фош каже, що се значить «передавати виконавцям ідею, яка надихає провід» (*la pensee qui anime la direction*). Він же відповідає на питання, хто може «вести маси», так: «Вища індивідуальність, жадна відповідальности!» (*nature superieure, avide de la responsabilite*). Сих головних передумов до опанування юрби наша демократія не виявила. Як уже зазначено, бракувало їй передовсім ясної ідеї, яку б могла передати масам. По-друге, вона зовсім не була «жадна відповідальности». Навпаки, все хотіла перекинути їй: одна партія на іншу, а всі разом – на «народ». «Вся власть советам!», «Вся власть фашистам!» – се було зрозуміло для всіх: одна партія, з маркантним, ясно окресленим обличчям, домагалася для себе повноти влади не в ім'я засади народоправства, лише в ім'я засади – *sic volo, sic iubeo*¹²! Там була енергія, за якою тужили маси, які хотіли, щоб їх повела сильна і певна рука. Сеї енергії не виявила наша демократія. Вона все хотіла поділити з кимсь свою владу, але не знала з ким. «Вся власть советам» – се їй, очевидно, не личило. «Установчим зборам» – також ні, бо анахронізм сього гасла в ті часи ставав очевидним для всіх. Отже, замість ініціативної меншости, видумали знову середину – «трудовий конгрес»: і не «буржуазний» парламент, і не «пролетарський» совет, «ніби щось, ніби ніч», ні Богові свічка, ні чортові кочерга. Геніяльна формула, яка відштовхувала міщанство і не з'єднувала робітництво. Маси не тільки не відчували нагорі виразної волі керувати ними, але й вигляду влади не могли собі ясно уявити. В той час, коли треба було агітувати і командувати, коли все довкола горіло, й напівзбожеволілі люди шукали рятунку, наша демократія роздавала відозву, що взивала на нараду над «сучасним становищем». Вона хотіла передовсім шанувати «демократичні принципи» і тому улягла тим, хто сі принципи топтав ногами... У противність згаданим вище

¹¹ А. Tocqueville. *Mélanges*.

¹² (Я) так хочу, так наказую; хай сповниться моя воля (лат.).

великим рухам, український національний рух 1917–21 р. був не стільки народно-революційний, як демократичний, або угодний, або безкомпромісовий *malgré lui*¹³, з інстинктом влади, отруєним у самім зародку різними «засадами» і опортунізмом. Звідти – всі наші невдачі.

В иншу крайність впадає наша правниця. Богато в ній здорового, і в кожному упорядкованім суспільстві, безперечно, була б вона чинником державотворчим (як доброю опозицією – наша демократія), але не в революційній суспільності. Коли демократія, хоч і одбоко (лише в соціальной області), хоч часто-густо тільки в теорії, а все ж визнавала, що маса – се все, що вона має грати роль в історичних рухах, наші монархісти рішуче й засадничо се заперечують. Вони не визнають за масою навіть її руйнівної функції. Для них майже всякий революційний рух мас – се «бандитизм», з якого, з природи речі, не може вийти нічого творчого. На думку наших монархістів, наш селянин – се втілення консерватизму; його психології, мовляв, єдино відповідає консервативний монархічний устрій. Чи так це, чи ні – сього тут не розглядаємо, але монархісти думають, що їхні гадки слушні і для моменту, який ми переживаємо, а тут вони впадають, власне, в помилку, зазначену вище; бо для революційної доби монархія так само мало пристосована, як і демократія.

Монархісти думають, що без монархії як організуючого осередку не постане українська держава. Без монархії і її підпори – «без морально здорових та до громадської роботи здатних останків як помосковленого, так і спольщеного українського дворянства»¹⁴. Се, на мою думку, і є головна помилка наших монархістів. Бо якраз «дворянський» режим царату і був тим, проти якого зачалася наша селянська революція, ще довго перед московською – в 1902 році. Бо «малоросійське дворянство», хоч і як заслужене для української культури¹⁵, все ж, поминаючи на боці деякі епізоди (муханівщина!), не знайшлося на височині моменту і як верства не змогло стати на чолі національної революції, як се зробили колись його предки. Наше «дворянство» не знайшло в собі дикої енергії «русичів»-хмельничан, що не лякалися запорозького мотлоху, що вміли і боронитися від нього, і його, як треба, провадити. Кров Немиричів, Виговських, Кричевських і Мещерських не пливла вже в жилах їхніх нащадків, винижнених довгою добою особистого щастя «старосвітських поміщиків»; сі нащадки як верства в особах своїх «предводителів» і «земців» могли в найкращому разі відіграти роль цінних культурних робітників або навіть і ліберальної фронди, але не роль провідирів зревольтованої нації. Вони були лише «первенствующім сословієм», але щоб стати командним класом, їм бракувало багато... Аналогії між 17 і 20 віками не все можна перевести. В 20-му сторіччі сталася на Україні революція, звичайна, буржуазна, але все ж революція, а її організують звичайно ті, що з неї вийшли, а не ті, проти кого вона була звернена. Почасти се визнають і самі монархісти. Самі вони бачать трагедію України в тому, «що нею не правлять ті, що, володіючи засобами продукції і маючи власну силу, могли б правити, коли б тільки хотіли і вміли правити»... В дальшій викладі автор таке хотіння у «дворянства» знаходить (на мою думку, помилково, коли під «хотінням» розуміти інтенсивну волю до влади), але щодо вміння, то сам гадає, що його треба щойно здобувати¹⁶... Чи не запізно? Бо се вміння – се ж ніщо инше, як здатність опанувати революційну стихію. А як се зроблять монархісти, коли вони загалом не допускають думки, щоб із революції

¹³ Всупереч своїй волі (франц.).

¹⁴ «Хліборобська Україна». Збірн. II, III і IV, ст. 14 і 18.

¹⁵ Гл. цікаву й змістовну статтю Д.Дорошенка «Замітки до історії 1918 р. на Україні» в «Хліборобській Україні». Збірн. V і VI. – Відень, 1921.

¹⁶ «Хліборобська Україна». Збірн. V і VI, ст. 73.

могло вродитися щось нове, щось позитивне. Для них маси, що кидали плуг для самопала, були чинником анархістичним. І в сім була головна помилка правих, які не розуміли, що під певними умовами «бандитизм» може стати порядкуючим чинником. Се станеться тоді, коли зуміти його опанувати, зуміти надати йому провідну ідею, координувати його хаотичні зусилля, звернути революційну лавину до одної мети. Козацькі рухи колись також були звичайним «бандитизмом», безсистемним і безідейним плюндруванням побережних міст. Підпорядковані загальному планові й одній ідеї (за Мазепи, а пізніше за Катерини II) ці самі «бандитські рухи» вилилися в політичну акцію далекосяглого значення: підбиття Криму й опанування чорноморського побережжя. Розбійничий сибірський похід Єрмака, унятий в зручні руки царя Івана, поклав початок російській імперії в Азії. Чим була ціла шуанерія (селянські повстання Вандей за першої республіки і консульства)? У своїх формах такою самою жакерією, як і наша махнівщина. Але кілька відважних аристократів, що почепили на її прапорі бурбонську білу лілію, зробили з жакерії свідомий політичний рух. Без Коллінза і де Валери ірландське повстання мало чим різнилося б від нашої «отаманщини», без хмельничан козацька нація, справді, лишилася б «бестією без голови». Великі потенційні можливості «бандитських» рухів визнають і наші праві, але тільки в минулому. Вони визнають, що завданням української політики 17 в. було, як казав Бетлен-Габор, зробити так, «щоб сі неуди (козаки) навчилися слухати кращих людей та признавали на війні і в мирі тверді закони та засади»; признають, що без Хмеля цілий нарід козацький лишився б анархістичною «юрбою і зграєю»; з признанням цитують того самого Бетлена, що все ж називає козаків «хоробрими лицарями» і хвалить їх за «мужню поставу добитись волі або згинуті»¹⁷, отже, визнають певне позитивне значення за «бандитською» стихією, але, на жаль, не за сучасною! Що нахабні монархісти не хочуть признати певної позитивної ролі за негативним революційним чинником і не стараються, подібно до Хмеля, опанувати революційну стихію і повести її за собою – в тім лежить причина безуспішності їхньої акції. В сім же ж треба шукати і причини нежиттєвості цілої монархічної концепції, бо на чім має триматися монархія, коли головна, на думку правих, підпора сеї монархії не має здібностей, потрібних для всякої правлячої верстви? Давніші способи виконання влади, які хочуть застосовувати праві, пережилися. Не можна вже апелювати до права правлячих командувати, ні до обов'язку підвладних – слухати. Не можна апелювати до передреволюційної психології мас, вона звихнута. Під час революції инакше усталюється контакт між масою горожан і владою. Тут послух базується на ентузіязмі маси для ідеї, яку, вона вірить, здійснює влада; а сила останньої не на традиції, а на невсипущій енергії правлячих, які, певні народного співчуття, поволі відновлюють розхитаний державний апарат на старих засадах безоглядного послуху. Сього не хочуть розуміти наші праві, і се прекрасно розуміли великі провідники революції, всі ті Кромвелі, Наполеони, Муссоліні, Кемалі, Монки, Леніни, Хмельницькі і Коллінзи...

Можуть сказати, що жоден із сих провідників, хоч би й той самий Наполеон, ніякої влади не організував; що він підібрав її, що валялась на вулиці, кинута там утомленою й вичерпаною нацією. Отже, чому й ми, українські монархісти, не могли б, мовляв, ждати, аж знеможена різною нацією не пішла до нас свого Гостомисла з проханням: «Прийдіть і володійте нами!» Але справа не така проста. Неправда передовсім, що буцімто Наполеон «підібрав» покинену владу. «Підбирання» сеї влади не йшло так легко, коли майбутній цісар упав, зомлілий, з коня в день 18 брюмера.

¹⁷ В.Липинський. Україна на переломі. – Відень, 1920, ст. 150–151.

Опріч того, не можна говорити про втомленість нації, яка ще п'ятнадцять літ по тому обходила під цісарськими орлами цілу Європу – від Ілірії до Голландії, від Іспанії до Москви. Ні, нація йшла за своїм рятівником не з утоми, а тому, що він визнав її революцію і її зорганізував, бо не допустив до повороту невдах *Dei gratia*¹⁸; бо створив для нації блискучу наполеонівську легенду, захопив її у великім революційнім піднесенні. І справді, війни, які він провадив, через те, що утвердили існування нової буржуазної Франції серед феєвдальної Європи, були революційним ділом, як і він сам революціонером, бо коли б так не було, не посилали б роялісти Кадудала замордувати його і не розстріляв би він герцога Енгієнського, документуючи тим свою спорідненість із тою стихією, яка послала на ешафот другого Бурбона, Людовіка XVI-го. Сеї споріднености з революційною стихією, сеї відваги, запалу, енергії, бруталности, свіжости й цинізму вибраних натур, які мав Наполеон і Хмельницький, всього того, що чудово існувало поруч із почуттям порядку й державницьким інстинктом, і чим вони опанували розгулюкану юрбу, – сього не мають наші «предводителі дворянства». І в сім їхня безсилість.

В однім лише вони мають рацію. Може надійти хвилинка, коли виснажена нерівним змаганням нація схилить коліна перед тим, хто схоче нею правити. Але нічого доброго се для наших правих не ворожило б! Деінде в таких випадках могла б знайтися в середині самої нації сила, що перейняла б владу. В конкретних обставинах українського життя ся сила скоріше прийде ззовні. Навіть реставрація Людовіка XVIII-го і Франца-Йосифа в Угорщині 1849 р. не обійшлася без союзницької допомоги в одному, без московської – в другому разі. У нас ся допомога не була б лише переходною, і в нас чужа поміч повела б до того, до чого вона допровадила за Катерини II в Польщі, за сукцесорів Богдана в Гетьманщині... Ні, спекуляція на упадок революційної енергії ні до чого не допровадить. Українська державність не здійсниться без «махновщини» і «зеленівщини» так, як держава Хмельницького не була можлива без Гуні, Остриниці і Кривоноса, без тої дикої «зграї», яку треба було опанувати, без *bellua sine capite*, яка потребувала лише голови. Наші демократи боялися остаточно спустити з ланцюга сю «бестію», граючи лише на її соціальних, а не також національних інстинктах, а в тім думали, що вся штука полягала на тому, щоб дати себе сею бестією вести. Се була махновщина *pure et simple*¹⁹, яка ні до чого привести не могла. Монархісти думали, що «бестія» має перестати бути сама собою, стати вегетеріянкою, або, як дикі звірі в Колізею, виходити аж тоді, коли се треба було її тюремникам, коли її випускали з клітки. Але на те її треба було спершу туди загнати. Се не було заняття для монархістів. Вони визнавали значення «ініціативної меншости», але меншости *Dei gratia*, яка психологічно задалека від маси і забагато має з нею порухунків, щоб якимсь блискучим маревом пхнути її до чину, а тоді привести під залізний закон порядку.

Інших метод історія не знає. Хто хоче виїздити якого коня, мусить якийсь час скакати з ним. У таких краях, як Україна, діткнутих великою економічною кризою і революцією, можна захопити владу лише методами, на які я вказав вище, – методами революційними. І тому власне наш націоналізм давно вже мав вступити на інший шлях, а не на той, який йому вказували демократи і праві. Одні і другі були занадто великі... легалісти для сього бурливого періоду, який ми переходимо: одні чіплялися своїх формулок і в наші дні величезних змін шукали взірців у режимах, що вже колись, десь існували; другі робили те саме, не попускаючи нічого зі своєї *Dei gratia*.

¹⁸ З ласки Божої; дякувати Богові (лат.).

¹⁹ Чисто і подібно! (лат.).

Сим новим шляхом може бути тільки шлях здорового, революційного націоналізму, який не рахується з ніякими формулами, з нічійми правами. Націоналізм, що національним рухам надає вигляду та ідеології соціальних, а соціальним – цілі і розмах національних. Коротко, нам потрібний не національний монархізм і не соціалістична революція, лише національна революція. Ся формула вилучає непридатну для моментів криз анархістичність демократії і контрреволюційність монархізму.

Україна переходить, добу зтяжної політичної і господарської кризи. Совітський режим не годен еволюціонувати, він може лише гнити. Ціла серія чужих інтервенцій за останні літа, повстань, запровадження непу, тертя в правлячій комуністичній партії, у війську, невгасаючий конфлікт влади з селом – ось позначки тої кризи, яка, дуже можливо, приведе до катастрофи російського уряду в Україні. Тоді ми станемо знову лицем до лица з масовим рухом (не знати лише, в яких формах) у краю, бо ні про психічну депресію, ні про моральну демобілізацію українського села – навіть за російськими даними – говорити не можна. Через те, що революція проти царсько-поміщицького ладу в нас скінчена, соціалістична не має жодного ґрунту, а конфлікт села з містом і України з Москвою триває далі – новий вибух в краю, коли до нього прийде, мусить носити виразно націоналістичний характер. Ні своєю ідеологією, ні своєю психологією угодовців не надаються наші демократи і монархісти на провідників сього руху.

Розгорнути прапор сього консеквентного націоналізму не можуть обидві пануючі в нас течії. Обидві вони уговоно налаштовані. Обидві ставлять клас понад нацією і готові шукати допомоги у Москві. Одні проти «реакції», другі проти «революції». Лівиця досі не може позбутися фраз про «братній російській народ», про «солідарність працюючих верств усіх народів». Так само і правиця. На її думку, «тісний союз з Москвою» є завдання, яке «стоїть знов сьогодні перед нами»²⁰, бо й тепер існують «спільні інтереси Росії і України»²¹, а москалі є «нашими рідними братами по крові, духу і культурі» (sic!), є «братньою нацією»²². Очевидно, що люди з такою психологією не можуть стати речниками національного визволення в наші часи. Жодна революція не відбувалася ще там, де не йшли в парі велика любов до своєї справи і велика ненависть до сили, яку треба збороти. Хто сю ненависть гасить, той гасить рівночасно й любов до справи²³. І се не є ніякий шовінізм, лише здорове відрухове почування кожної індивідуальної чи гуртової одиниці, яка шанує себе і яка прагне жити. Бо шовінізм – се перебільшене поняття про власний нарід і глумливо погордливе ставлення до чужого. Ненависть до чужої нації не має в собі сих елементів, отже, не має нічого спільного з шовінізмом. Вона є тільки конечною передумовою успіху в національній боротьбі. Що сказали б ми про Гарібальді, Масарика і Братияну, про Корфанто, коли б вони, як се роблять наші демократи і монархісти, кликали нарід до визвольної боротьби, а рівночасно переконували б про свою любов і лояльність до австрійського, мадярського або німецького народу та про конечність з ними «тісного союзу»?! Певно, й досі існували б обидві німецькі монархії, коли б мали таких культурних, нешовіністичних противників... «Інтернаціоналізм, як прекрасно

²⁰ Хліборобська Україна. Збірник II, III і IV, ст. 33 і 167.

²¹ Хліборобська Україна. Збірник II, III і IV, ст. 33 і 167.

²² Ibid. Збір. V і VI, ст. 63.

²³ Засаднича нехить нашої лівиці і правиці до «підсичування національної ненависти», як не можна краще, свідчить про те, що ціла їхня психологія пристосована до старих, передреволюційних, часів. У сі часи для акції проти неприятеля треба було тільки дати наказ згори про мобілізацію: армія мала тільки коритися наказам і ніякої особливої ненависти проти ворога не потребувала мати. В революційні моменти, коли наказів не слухаються, треба інших стимулів до зрушення мас.

зауважив в одній промові Муссоліні, се щось, як любов: потреба в нім задовольняється вдох, інакше се безплідний онанізм»²⁴. Власне, сим безплідним заняттям і займаються наші демократичні і праві... інтернаціоналісти. Заведені в своїй любові до «братніх народів», мусять вони шукати для заспокоєння своєї неподіленої пристрасти *les charmes de la solitude*²⁵...

Стати на чолі національного руху можуть лише нові люди. Смішно твердити, що для того, щоб зарадити кризі нашого націоналізму, потрібний лише «перегляд програми». Мовляв, знайти новий рецепт, і все буде гаразд. Сих рецептів мінялося вже досить. Соціалісти ставали денікінцями, погромці большевиків – «сменовеховцями», самостійники – «федералістами», демократи – прихильниками «радянської системи» і т. д. Хто і що від сього виграв? Що змінилося від того, що вони міняли свої «програми»? Нічого, бо те, що нам потрібне, се не програми, а характери. А звідки вони могли в нас взятися у тої інтелігенції, що вибилася на чоло руху? Всі вони виховалися в поняттях бл. пам'яті «Нової Ради», коли вірилося, що визволення принесе не боротьба, а «поступ» і «знання»; не «око за око», але «гуманітаризм», не революція, а еволюція. Се були люди, яких тепер большевики називають «мягкотельними»; які на всі терпіння, на цілий гніт над нацією знали лише одну реакцію – безплідний жаль і сентиментальне співчуття, але ніколи активну помсту²⁶, які вважали, що великі світові проблеми полагоджуються «переконуванням» противника; се були ті «ні холодні, ні горячі», про яких говорить св. Письмо, які були надто «культурні», аби признати, що й насильство буває іноді моральним. Ті, що виростили на суперечках із Валуєвським циркуляром, на обороні національних прав аргументами від «известнаго педагога Ушинскаго», на пропаганді «ковбасою та чаркою» і козакофільськими маскарадами, на поезії «вишневих садків», на соціяльній моралі «Хатки дядька Томи» та «Die Waffen nieder»²⁷ баронеси Зутнер. Се були ті, які по вибуху світової війни виступали з заявами лояльності супроти царату, які, як колись провідники суверенної України, зі сльозами вимовляли слова покути перед німецькими і большевицькими трибуналами. Як могли вони викресати в масах іскру протесту, якої самі не мали? Програми... Програма була для всіх сих філістерів від демократії «єрунда», не програми лучили їх, а власне цілий той душевний склад маломістечкового *pater familias*'а, який був усім їм однаковий, незалежно від партійності, який лучив їх більше, як партійні відмінності ділили, який був такий далекий від понурого патосу великої епохи, серед якої їм довелося діяти, і від ентузіазму мас, що мусили зв'язати свою долю з ними. Від тої стихії, на чолі якої вони припадково стали, – зачіпної, відважної, ксенофобної, дикої й безкомпромісової та безпощадної. Чи могла – на довший час – признати в них своїх провідників маса, побачити в їхніх не договорених до краю ідеях ту блискучу феєрію «останнього бою», що підтримує невпинну волю до боротьби, в їхніх чинах – негнугу волю, якій кориться юрба?

Криза нашого націоналізму не в тім, що нація «не дозріла», не в вадах «програми», лише в браку людей. Наша трагедія була в тім, що на чолі зревольшованої маси опинилися діячі з чисто мировим складом психіки, роз'їджені сумнівами щодо життєвої сили нації, нездатні ні на ризик, ні на широкий жест, наділені всіма вадами

²⁴ Mussolini, Benito. *Discorsi politici*. – Milano (ital.) – *Муссоліні, Беніто. Політичні промови*. – Мілан, 1921, ст. 24. – Ред.

²⁵ Принади самотности (франц.).

²⁶ Високою мірою характеристичні для сеї пасивної психології є вірші деяких наших поетів з приводу голоду на Україні, що з'явилися в щоденній пресі: образи бід, плакання над нею – і ні слова протесту проти того режиму, який є одинокою причиною голоду!

²⁷ «Складіть зброю!» (нім.).

й чеснотами переконаного філістера і ні одною з тих, якими відзначаються ті, що ведуть маси. Не говорю тут про нижчі верстви ані про деякі виїмки, які і в нас були; говорю про загальний тон нашої правлячої «аристократії». А серед неї, дійсно, тяжко знайти хоч кілька маркантних індивідуальностей чи трохи оригінальних постатей, яких можна було б у сім сенсі поставити, наприклад, на одну дошку з такими, немов з мармуру вирізьбленими, фігурами, як Дзержинський і Ленін, не кажучи про інших.

Спір про «програми», «коаліції», «концентрації», «орієнтації», що ведеться сими людьми, ні до чого не допровадить. Се живі трупи, що забули вмерти. Їх привиди не мають заважати боротьбі живих. Їм не видумати більше ідеї, для якої люди йшли б убивати інших людей. Не створити біля себе тої виняткової вольової напруженості, яка притягає юрбу. Краєві потрібні не вони, ні їхні «лозунги» і «партії», ні їхні «принципи». Йому потрібні нові характери, які знають, чого хочуть, і які не мали б нічого з тої сентиментально-пацифістичної, інтернаціонально-невільничої психіки «колишніх людей».

Коли вони в нас з'являться (там, за Збручем, є їх уже чимало), тоді «бестія революції» діждеться не тільки голови, а й намордника. Коли ні – будемо приневолені визнати рацію блаженної пам'яті київському воєводі панові Адаму Киселю і знову інсценізувати нову Переяславщину з усім тим, що за нею іде.

ATROPHIA CEREBRI

(До психології рідного філістерства)

Про самостійність нації рішає не тільки політична незалежність, але й власна оригінальна духовна творчість, життя у духовій сфері не лише тим, що спадає з чужого стола.

(З недавньої промови Р. Дмовського в Познані)

Atrophia cerebri (зменшення мозку) – так називається в медицині одна досить неприємна хвороба. Настає вона у старих людей, божевільних і морфіністів, а симптоми її – ослаблення пам'яті, неймовірна балакучість, а часом манія великості.

Випадки сеї прикрої недуги стають чимраз частіші і в нас, де вона зачинає набирати тривожного характеру масового явища. Досить кинути уважним оком на працю того, що ми звемо мозком нації, – на працю інтелігенції: скрізь, де лиш вона не виявляється, – у пресі, в партійній творчості, почасти навіть у письменстві, побачимо дуже тривожні позначки небезпечної хвороби.

Наша політична думка... Чи, властиво, можна говорити про політичну думку офіційного українства? Бо які нові гадки, нові організаційні ідеї винайшла вона за останні 10 років, років катастрофальних змін? Найглибші уми сучасної Європи, Шпенглер, Кінс, Фереро, намагаються шукати виходу з проклятого становища, в яким опинився наш континент, вказати нові провідні зірки. Особливо напружено йде шукання нових шляхів в області стислої політики. Що значать усі ті новотвори: «Спартак», зелений Інтернаціонал, Комінтерн, фашистська держава, шинфейнерство, гагенкройцлери і народні соціалісти в Німеччині, як не те, що і взаємні стосунки сил, на яких спирається теперішній лад, і ходячі політичні теорії перевертаються догори ногами, що щось цілком нового силкується винайти людська думка, щоб запанувати над хаосом і над масами, що рухаються в ньому.

А в нас? У нас инакше, так, що часами хочеться вовком вити зі злости. Старі гасла, старі, позбавлені змісту поняття – етикетки від порожніх пляшок, старі жести і мертві слова, що, повторювані без віри в них, не надихають маси – ось чим живеться досі в нашій політиці.

З'їзд одної поважної, старої партії. Ухвалюється резолюція про «єдиний фронт соціалістичних українських партій». Чи партія ся соціалістична? Ні! Чи має замір активно йти до колективізму? Також ні. Що ж значить її ухвала? Так собі, декларація... Може, бодай вияснено, за яким саме соціалізмом заявляється партія? За лєнінським, за соціалізмом ч. 2 ½, чи за II Інтернаціоналом, за синдикалізмом? Відповіді нема. На що ж кинуто гасло соціалістичного фронту? Очевидно, лише на те, щоб порожньою фразою заткати якусь діру, бо вставити на її місце якусь творчу ідею, якийсь організуючий клич – на се не дозволила партійним проводирям їхня застаріла atrophia cerebri. Або ще: з'їзд домагався «переведення такої земельної реформи, яка позіставляла б землю тільки тим, які на ній працюють» (Гр. Гол. 12 V). Отже тим самим і тим «гостям», що прибули до нас із Заходу, бо ж вони також «працюють на землі»? Коли так, то нащо партія зве себе національно-українською? Коли ні, нащо чіплятися

спорохнявілих формулок із давно відшумілої епохи, які зовсім не відповідають теперішності? Чи зі страху перед закидом «недемократичности» або «шовінізму»? Чи з неповоротности думки, не здатної на жодну нову і творчу ідею?

Другий з'їзд другої партії, яка в теорії представляє «цілий народ». Перед партією стояла низка проблем до розв'язання, що вимагали ясної відповіді. Наприклад, справа методів діяльності. Чи усталив з'їзд сі методи? Аякже! Про се пише вступна з «Діла» (27 V): «У теперішній момент українська суспільність не може виснажуватися у внутрішній боротьбі за методи боротьби». Вони «мусять бути пристосовані... до реальної дійсности даного моменту. І ще одне – методи боротьби мусить кожна група в суспільности пристосувати до психології, віку, становища і спроможности своїх членів». Коротко і ясно! Бо само собою розуміється, що спроможність членів залежить від їхнього віку, а психологія – від спроможности і становища. Отже, формула ніби цілком логічна. Але що робити, коли в партії є люди неоднакових спроможностей, становища, віку і психології? Як усталити тоді одностайні методи боротьби? Труднощі стануть просто нездоланні, коли візьмемо до уваги, що в партії є різні люди. Одні, коли не віком, то психологією ніби створені до боротьби, але «становище» стримує їх від неї. Інші знов, як молоді, надавалися б до рішучих методів, але «психологією» цілком дозріли до угоди. Але ж партія сього не хоче. Аякже бути?

Вади сеї формули, очевидно, не залишилися поза увагою її автора. Бо трохи нижче читаємо: «Які методи візьмуть гору в українській суспільности за півроку, за рік, сьгодні годі сказати, поки що ситуація сього роду, що ніяка партія, ніяка група не збирається патентувати одних методів, вилучаючи з-поміж своїх засобів інші. Хід подій і реальна дійсність рішатиме про перевагу тих чи тих методів, бо сі методи накидує дійсність». Ах, ся дійсність! Вона навчила нас багато дечого. Навчила згодитися на status quo і на багато иншого майже без озву, на привернення милозвучного терміну «руський». Навчить, напевне, і ще дечого, коли полишимо «дійсності» і «ходу подій» рішати про наші методи. Бо сей проклятий хід подій мав те до себе, що все обертається проти нас. Окрім того, як собі думають автори сих фраз: у чому полягає завдання політичної групи?, чи підлягати дійсності, чи її переформувувати?, чи дати впливати на себе ходові подій, чи на сей хід впливати?, чи зміняти свої гасла відповідно до кожночасової зміни «реальної дійсности», чи кидати кличі, які творили б нову дійсність?, чи рахуватися з «віком» і «становищем» своїх членів, чи нагинати їх до служіння ідеї партії, відмітаючи зерно від полови і очищуючи організацію від тих, хто свої особисті вигоди ставив над усе?

Партія, про яку тут мова, очевидно, сі питання для себе вже розв'язала. Бо в неї не методи мають змінювати дійсність, а дійсність – методи. Головне – «втримати рівновагу внутрі суспільности» і не дати себе спровокувати на ніякий чин, на ніяку заяву, яка могла б бути пояснювана так, ніби ми хотіли диктувати щось всесильній дійсності!

...Спершу вибори. На загал маса трималася добре, але вгорі так довго чекали, аж дійсність подиктує методи, що зважилися на певне гасло щойно в останній момент. У результаті – п'ять хлібоїдів, яких могло б і не бути. Дарма, чи се була вина «позакраєвих чинників», чи тутешніх, та що «ми хотіли приготуватися до виборів, все одно чи до повної абстиненції, чи до активної участі» («Діло», 17. VI). Факт, що не приготувалися і не мали смілости взяти на себе відповідальність.

Далі Антанта. Хмари вже згущалися. Заходи в Парижі вже робилися противною стороною. Конечно потрібно було приготувити загал на всяку можливість, спопуляризувати задалегідь нові методи. Се робила навіть противна сторона, що мала ліпші

шанси в спорі. Генерал Сікорські перестерігав сойм «przed zbytнім optymizmem!»¹ Що в той час робив провід партії? Він перестерігав свій загаль перед... безпідставним песимізмом! Наслідки сього поступовання: деморалізація і дезорієнтування в суспільності, якій, відповідно до зміненої реальної дійсності, нагло, немов котіві мішок на голову, накинули «нові методи». На корошовці, затерши старий клич, виписали новий: автономія. Не дивно, що польська преса кпила собі з самостійництва нашої правлячої групи. Вистала невдача емігрантської акції, і вона зараз-таки сховала до шуфляди образ, до якого ще вчора молилася. Чи сей клич автономії бодай диктується реальною дійсністю? Ні, бо навіть політичний референт з'їзду, який сей клич боронив, признавався, що реалізації його ми «може, взагалі не осягнемо» («Діло», 24. V). Для чого ж висувалося се гасло? От для того самого, для чого на іншому місці говорилося про «єдиний соціалістичний фронт». Аби порожньою фразою зайняти витерте місце на прапорі. Бо лишити старий напис – на се не дозволяло, очевидно, «становище» і «психологія» членів партії. Показати шляхи, якими треба йти до старої цілі у змінених обставинах, – було ще тяжчою працею.

Так, як з виборами, як з 14. III, було і далі. У справі бранки мовчалося, полишаючи все «ходові подій» і добрій волі кожного. Зі шабля на щабель відступалося перед «реальною дійсністю» в університетській справі, в гімназійній, семінарійній.

На наших очах світ цілий зсовується із своїх підстав, скрізь усе в стані хаосу. В Німеччині, Угорщині, Болгарії, в Югославії, Греції, Україні, Росії і тут. Ніхто не вірить, щоб настало якесь *definitivum*². Скрізь ідуть позакулісові приготування, мобілізація пролетарських мас і як контракція – селянських і міщанських, а тут – «стшелецьких», «соколів» та комуністичних організацій, яких лиш для того не можна назвати таємними, що всі про них знають. Від часу сараєвської трагедії, коли Європа вступила у фазу подій, для розв'язання яких старі методи вже не надавалися, – все ще є в руху, а суспільні сили не замкнуті в легальні рамки, де б вони, як колись, могли вільно рухатися і розширяти *via legis*³ свій стан посідання. Треба було б, отже, не забувати і про сі сили. Не вірити в їхню стагнацію і в єдиноспасенність параграфу. Та партія оберталася в іншому колі думок. Нашу справу в останній «законній» інстанції вирішено (а інших наших легалістів не знають), *Roma locuta, causa finita*⁴! Нехай живе органічна праця в рамках конституції, як за вічної пам'яті небіжки монархії... Коли б сю психіку мали Цанков, Горті, Носке або Муссоліні, – Європа давно стала б другим Китаєм...

Та в нас ся психіка ще не пережила. Думати й шукати нових метод з атрофією *cerebri* – тяжке заняття. Ціла низка питань вимагає негайної відповіді. Як узгіднити свою демократичну програму з кінечністю реагувати на нове демократичне осадництво? Як пристосувати свою парламентську акцію до факту, що чимраз на дальший план відходить ся акція серед усіх інших? Як пристосувати до сього факту засади партійного будівництва? Але на се даремно шукали б ми відповіді на з'їзді. З його ухвал довідемося лише, проти чого партія «протестує», до чого «взиває» і які «вкладає обов'язки». Очевидно в рамках створеного становища, старого партійного механізму і доброї волі людей, що передовсім зглядаються на своє «становище» і «спроможності». Се все, що наша партія могла сказати краєві в момент, якого він від самого 1795 р. ще не переживав.

Коли б хто думав, що більша ясність понять панує на галицькій еміграції, той дуже був би завівся. Ось перед нами «Місячник вільної української думки за кордоном». Ціль

¹ Від надмірного оптимізму (польськ.).

² Рішення (лат.).

³ Законним шляхом, згідно з законом (лат.).

⁴ Рим висловився – справу закрито (лат.).

його – проповідати «визволення українських земель» тут і в Румунії, інші землі – полишають мовчанкою. Далі читаємо, що завданням місячника є «витворити сю соборність української політичної думки у відношенню до Польщі і Румунії» («Визволення», Прага, лютий 1923 р.). Гарна соборність! Таких соборностей можна було б мати більше. Можна було, наприклад, «витворити соборність української політичної думки стосовно Словаччини, Чехії або Росії». Але яка користь з того буде для соборницької ідеї і для тих земель, які хочуть «соборувати» в рамках існуючих кордонів?! Що далі, то ясніше! «Росія, – думає журнал, – признає нам в засаді право на державність. Формально існує там навіть українська держава, без огляду на те, який її внутрішній зміст... Є, отже, там формально основа до обстоювання тої державности і наповнювання її бажаним змістом» (А.Жук. Проблеми галицько-волинської держави // *Визволення*. Ч. 1). Хитро! Немовби се писав гоголівський Рудий Панько. Хитрий Панько скромний, йому не треба державности, лише права на державність, на її формальне існування, без огляду на те, що за сею формою ховається чужий зміст. Серце філістера відгукується на кожний доконаний факт, на кожний правно унормований стан, а його думка ніколи не має інших ідей, як наповняти бажаним змістом уже готові форми. Колись Квітка «наповняв бажаним змістом» царський режим, закликаючи своїх земляків любити панів і царів. Тепер хитрий Панько наповняє «бажаним змістом» большевицьку державність.

Такий самий розмах знаходимо в одному маніфесті, опублікованім в «Українськім скитальці» (Ч. 9–10, Відень, 15. V). Тут іде про те, як наш синьо-жовтий прапор – «символ нашої держави» замає від Карпат аж по Прип'ять». Що за широкий розмах! Помиляється тільки автор в одному: синьо-жовтий прапор ніколи не був символом такої держави. Хоч у цьому разі треба бути поблажливим. Автор числить на поміч (а може, її вже отримав) держав, «знасилуваних Антантою», покривджених Версалем, отже, на Німеччину і Росію. Річ ясна, що в такому разі треба примикати очі на «дальше закріпощення і визиск мільйонових мас робучого люду» Великої України Росією і вдавати, що ціла Україна міститься між Карпатами і Прип'яттю. Зле буває часом, що політичні маніфести пишуть адвокати, а не географи!

Для трудової партії вистало 14 березня, аби виставила клич автономії в рамках чужої державности. Для визволенців і скитальців вистачило лінії ризького договору, аби, забуваючи за цілу Україну, висунути мертву концепцію галицько-волинської державности. Як гіпс, є мозок наших політиків у руках чужих різьбарів.

Так само виглядають спроби наддніпрянської інтелігенції на еміграції розібратися в складних питаннях поточної хвилі. Перегляньте сі «Нові України» (її публіцистику), «Соціалістичні думки», «Вільні Спілки», «Трибуни України» тощо – як із пивниці, якої не відчиняли роками, такою задухою віє відтіля. «Демократія», «реакція», «парламентаризм», «соціалізм», «єдиний, демократичний – революційний національний фронт», «інтереси народа» – сими оклепаними словами, в які можна вкласти, який хочете, зміст, оперується там, не стараючись вияснити, який саме сенс надається їм.

Хоч би ся демократія! Ясно, що війна страшенно зменшила замилювання до праці серед людности, почуття суспільної солідарности, наділила нас небувалою досі жадобою матеріяльних насолод, забила почуття альтруїзму, захитала соціальною дисципліною. Вона ж, ся сама війна, впровадила культ насильства як регулятор громадських і особистих відносин, вбила зрозуміння для ідеї загального добра. В такі епохи на місце добровільної солідарности вступає, звичайно, примус як та сила, що стримує суспільність перед прірвою анархії. Певна зміна демократичних методів правління стає тоді konieczністю. З сим рахуються як монархічні, так і соціалістичні держави, однаково накладаючи на горожан більші обов'язки, більші жертви, домага-

ючись інтенсивнішої праці (знесення 8-годинного робочого дня), силою змушуючи – в Італії і в Росії однаково – розполітизовані маси до занедбаної праці, змінюючи, відповідно до сеї ціли, демократичні конституції держави.

Соціалістична думка відмовляється се бачити. Слово «демократія», яке давно втратило свій передвоєнний зміст, не сходить зі шпальт соціалістичних часописів без пояснення, як річ, яку всі однаково розуміють.

Другий трюїзм: «революція» і «контрреволюція». Чи в них лишився ще старий сенс по тім, як наше революційне селянство стало в ряди «контрреволюції»? По тім, як переворот 1922 р. в Італії виявив контрреволюційний характер, а скинутий ним контрреволюційний уряд, віддаючи фабрики пролетаріятові, показав так ясно своє революційне обличчя? Або по останній революції в Болгарії – чи ж можна в'язати зі словами «революція» і «контрреволюція» ті поняття, що з ними досі в'язалися?»

Або «парламентаризм»! Ся система переживає глибоку кризу. Карикатурні спроби її поладження в Росії (совіти) або більш доцільні в Італії (господарська рада, скасування пропорційної системи виборів, довготерміновий мандат для уряду, що робить його незалежним від випадкової більшості) – всі сі спроби свідчать, що чогось іншого вимагає потреба часу, що гасла парламентарної демократії тратять вербувальну силу серед мас. Соціалістичні політики думають инакше. Як і 10 років тому, повторюють вони на всі способи старі формулки, думаючи, що дають відповідь на заплутані проблеми.

Так само мається з «республікою» і «монархією». Що ставити вище, скажімо, таку монархію, як в Англії або Болгарії, чи таку республіку, як у Росії? Короля, який санкціонує без озву кожну революцію або лише погрозу нею, чи республіку з повним браком яких-будь гарантій чести, особи, майна й життя громадянина, де більшість людности зведена до ролі безправних рабів? Пишу се не для оборони монархічної ідеї, яку на Україні вважаю за шкідливу, лише на те, щоб показати, на яких беззмістовних підставах тримається ідеологія наших соціалістів. Але вони тримаються своїх застарілих поглядів, а всякі спроби поставити замість безсенсових слів нові ідеї вони відкидають. З приводу одної моєї уваги, наприклад, про «міцну центральну владу на Україні», яка не буде подібна ні до монархії, ні до республіки, колишній соціал-демократичний міністр-президент Ісаак Мазепа іронічно завважує: «Такої форми правління немає в цілому світі» (І. Мазепа. Большевизм і окупація України. – Львів, 22, ст. 63). Справді ударний аргумент для філістерів! Так, ніби щось, що робиться тепер у світі, мало прецеденти?! Так, ніби уряд Горті, Скоропадського чи Леніна можна справді підвести під якусь чисту форму республіки чи монархії? Так ніби й сі «небували в цілому світі» форми правління не існують, наприклад, ще в південноамериканських деспотіях-республіках?⁵ Так, як би ся форма не існувала вже за перших днів першого цїсарства у Франції, коли Наполеон (без усякої іронії) казав вибивати на монетах: «Цїсар Наполеон» – з одного боку, а з другого – «Французька республіка»? Ні в соціал-демократичні, ні в які інші готові формули життя не вкладається. Воно вимагає не слів, а ідей. Їх заступає соціал-демократам талмуд Маркса і слова:

Wo eben die Begriffe fehlen,
Da stellt das Wort zur rechten Zeit sich ein⁶.

Далі, що значать фрази про «соціалізм» і «реакцію» в обставинах, де соціалізм так само, як і реакція, спирається на мілітарній силі і виявляє такі самі імперіялістичні

⁵ Один знаний американський публіцист і, очевидно, добрий демократ містить у «Current History» (травень, 23) статтю про «політичну конечність» деспотичного режиму в південноамериканських республіках!

⁶ Де бракує понять, там в слушний час з'являється слово (нім.).

забаганки супроти слабших сусідів? Що значать фрази про соціалізм, який устами російського делегата на гамбургському з'їзді договорюється до ідеї «демократичного капіталізму», або «державного капіталізму», устами Леніна?

Життя наслідком перевороту, принесеного війною, переростає формули, в які його досі замикали. Для опанування й ведення мас потрібні нові ключі. Соціяльний уклад вимагає інших ідей. Але звідки їх узяти вихованим на пожовклих фоліянтах соціалістичним проводирям, що так звикли черпати з чужих книжок, з чужої мудрости?

Безплідність думки сих провідників ніде так не виказує себе, як у безнастанній зміні їхніх політичних переконань. Ніколи не здобуваються вони на яскравий ключ, безкомпромисовий, що запалює маси, опертий на вдумливим студіюванню дійсности. В них думка все шкандибала за «ходом подій», а не навпаки. Один із геніяльних демагогів і теоретик руйнівного моменту революції писав: «Власне інтереси соціал-демократичної (революційної – Д. Д.) агітації приневолюють нас не пристосовуватися до існуючої психології працюючих мас, але всіяко розширювати її і поглиблювати» (стаття В. Леніна в «Іскрі», ч. 25 від 25. IX 1902). Сі слова для наших революціонерів – величезна антидемократична ересь. Підходячи до найважливішого у Великій Україні питання – за яку форму народоправства належить боротися, наша соціал-демократія не важиться сказати нічого ясного. Для неї «форму державного устрою вирішить рівноправне громадянство». Ще виразніше пише редактор «Нової України»: «Чи трудова радянська демократія, чи загальна демократія – обидві більш-менш корисні для боротьби проти централізму і диктатури. Вибір одної з сих форм – діло смаку» (стаття М. Шаповала в «Новій Україні». Ч. 10–11, 22 р.). Виходить, отже, що вибір тої чи іншої політичної тактики є для наших революціонерів лише річчю смаку, як вибір тої чи іншої краватки або сподень – у гратки чи в паски. «Для наших революціонерів усе рішатиме «воля більшости», яка своїм вільним голосуванням скаже, яка буде демократія – радянська, чи загальна («Нова Україна». Прага, квітень, 23).

У хвості за сею більшістю і плелася цілий час наша демократична думка, ніколи не важачися протиставити її стихійному пориву свій організаційний ключ. Ось як характеризує хитання сеї думки такий компетентний свідок, як есер Григорій: «Українська політика весь час ішла без керми... Сьогодні з Керенським проти німців, завтра – з большевиками проти Керенського, післязавтра – з німцями проти большевиків, а трохи згодом знову з большевиками проти німців. Сьогодні переговорювали з Антантою, а завтра одні залицяються до большевиків, а другі до німців».

Ся тирада тим цікавіша, що є властиво автокритикою! Бо якраз сей самий автор у нападі щирости в іншій публікації (Г. Наш. Наші гріхи. // «Вільна Спілка», жовтень, 1921, Львів) відкривав нам, хто се властиво займався сими карколомними скоками. Виявляється – партія автора, українські соціал-революціонери! В тій цікавій статті (якої автор має всі причини жаліти) читаємо про есерів: «Ми обдурили і самих себе несталістю власної позиції, недотриманням власної лінії, нездійсненням власної програми. Ми говорили одне, а робили інше. Говорили про трудовий принцип, про радянську систему влади і т. п., а самі йшли то за соціал-демократами, то за соціалістами-федералістами, то ще за кимсь іншим. Ми не здійснювали того, чого самі хотіли, а робили те, що нам нашіптували» – наша боягузливість і брак громадянської відваги, мав би додати автор. «Ми поважали всяку чужу думку, – читаємо далі, – і занадто мало шанували себе (свята правда! – гл. процес Голубовича, Остапенка, Лизанівського; листи Грушевського до Гаковського й ин. – Д. Д.). Ми не були революційною партією, що непохитно переводить у життя свої погляди, а добрими сусідами, що намагаються зі всіма жити в злагоді, і Бога не гнівити і чорта не ображати. Ми не були «соглашателя-

ми» за суттю, але своєю м'якотілістю допомагали створенню для «соглашательства» об'єктивних умов. Тепер, отже, ми бачимо, що свої зикзаки, на які так нарікає п. Григорієв у «Новій Україні», завдячує наша політична думка партії автора.

Далі перелічуються всі *salto mortale*⁷, здійснювані есерами на Україні. За Центральної Ради стояли вони за «радянською системою», далі «дали змогу скріпитися гетьманській владі наслідком деякої віри есерів в есефовські благоглупости про необхідність буржуазного ладу на Україні» (виходить, отже, що люди, які стояли за радянською владою, вірили рівночасно в необхідність буржуазного ладу!). Ще пізніше наші революціонери-радянці «поступилися своєю партійною політикою в напрямку декларації негайного парламентаризму». Що можна додати до цього зворушливого за своїм цинізмом зізнання? Як оцінити сю проституцію думки? Як назвати людей, які по такій сповіді стають на котурни, докоряючи іншим браком сталої лінії?

Що дивного, що за такої безідейности, за такої нездатности здобутися на тінь оригінальної думки, сим «революціонерам» не лишалося нічого більше, як апелювати до «волі більшости», яка сама скаже їм, чи демократія буде радянська, чи загальна. Їм залишилося тільки пристосуватися до «існуючої психології», навіть не робітничих мас, партійних груп зарозумілих амбітників.

Коли в своїх тактичних міркуваннях наші філістери від соціалізму виявляють таку глибину думки, то вже просто з дива не можна вийти, читаючи їхні теоретичні міркування! Взіреть їх знаходимо в статті того самого п. Григорієва в квітневій книзі «Нової України». Тут надibuємо низку блискучих, як золото, прозорих, як потічна вода, сентенцій, до того ж наскрізь оригінальних. Ось деякі з них: «Кожна нація може зберегти свою суверенність, тільки маючи власну територію, господарство й культуру». Або: «Нація, яка не має власних політичних ідей, живе чужими». Або ще: «Своя держава – се ідеал кожної нації». А коли ви не знаєте, що се є держава, то автор повчає і про се: «Держава – витвір людської історії». Правда, оригінально? Але се ще нічого. Що далі вглиблюємося в розумування автора, то більшу ерудицію знаходимо там. Прочитайте хоч би такі афоризми: нації потрібні територія і господарство тому, що «без території нема де осістися, без господарства немає в що вдягнутися, немає що їсти». Ясно, як сонце! І хто по таким прозорім викладі буде ще сумніватися, що територія й господарство, як повітря, потрібні народові!? Наслідуймо лиш автора, і прийдемо до цілої низки дуже цікавих правд. Наприклад, що «без олії в голові не можна братися за перо», що публіцисти, які не мають власних ідей, мають мовчати, а не писати, що два рази два є чотири, не доводити з ученим виглядом, що Дніпро тече в Чорне море та що для видавання українського соціалістичного місячника в Празі не обійтися без буржуазних чеських корон, бо се, все одно, і так усі знають. Усі, певно, пригадують собі славні сентенції мольєрівського лікаря мимо волі на кшталт тих, що його пацієнтці через те віднявся язик, що вона втратила мову? Вони є ідеалом логіки і здорового глузду в порівнянні з тою безсоромною збираниною загальних місць, бездумних тавтологій та претензійного неучтва, від яких аж роються повчання наших соціалістичних Аристотелів.

У тім сенсі навипередки з соціалістами-революціонерами йдуть і соціал-демократи. В січні 1919 р скликано «трудовий конгрес» урядом, у яким були й соціал-демократи на підставі радянського принципу. (P. Fedenko. *Der Nation, und sozsalistische Befreiungskampf der Ukraine*. Berlin, 23). Але на VI зїзді УСДРП у січні 1919 р., в Києві партія висловилася за парламентаризм на те, щоб уже влітку того самого року «УСДРП» виступила з мотивів тактичних під кличем трудових рад («Соціалістично-

⁷ Смертельний стрибок (італ.).

демократична Думка». Центральний орган УСДРП. Прага, 6. V). Та се тривало теж недовго, бо вже в серпні того ж таки року партія виступила «з виразним гаслом» загального виборчого права» (Ibidem).

Таку саму бистродумність, як у питаннях поточної політики, виявила соціал-демократична думка, розбираючись у тім соціальнім процесі, що відбувався тоді в Україні. В тій самій «Соціал-демократичній думці» читаємо: «В резолюції VI конгресу УСДРП дана перебільшена оцінка української революції, яку сей конгрес визнав за початок революції соціалістичної». Тепер виявляється, що «в інтересі як українського, так і всесвітнього пролетаріату треба дати на Україні «дорогу найбільш доцільному в сучасних обставинах способі продукції – капіталізові» (Ibidem). Вчора на підставі фальшивої оцінки становища йшли з Советською Росією, думаючи, що йдемо до соціалізму. Нині повертають у бік капіталізму. Все під впливом «ходу подій», яких вони не розуміли ані не передбачали.

Нині так, завтра инакше. І все, очевидно, «в інтересах пролетаріату», які мають виправдувати боягузливість політичної думки його некликаних вождів.

Таку саму далекоглядність виявила наша соціал-демократія й у важливім питанню, на який клас має спертися українська революція. Ще в минулому році писав п. І.С.Мазепа, що «середні класи, в тім числі селянство, дедалі втрачають своє суспільно-економічне значення», що «серед працюючих класів тільки пролетаріат скрізь, по всіх капіталістичних країнах постійно й швидко зростає» та що «бідніші і спролетаризовані групи селянства проймаються пролетарським почуттям і приєднуються до пролетарських рядів» (І. Мазепа. *Op. cit.*, ст. 62). На сих «науково стверджених» правдах і «тенденціях розвою» будовано, очевидно, тактику й програму соціал-демократії: вважалося, що одиноким революційним класом є пролетаріат, за якого ідеалами (соціалістичної революції) має йти і селянство. І все отєє на те, аби лише рік по тім в органі того самого п. Мазепа («Соціал-демократична думка», Ч. 10, 1923) прийти до переконання, що той клас, який мав приєднатися до пролетарських кіл і забезпечити тріумф соціалізму, пересякнутий «власницькою психологією», та що робітництво, яке «скрізь чисельно зростає» і якого зріст мав нас привести незабаром до соціалістичного раю, – «в совітській республіці зменшується в числі», та що соціалізм загалом має поступитися дорогою «найбільш доцільному в сучасних обставинах способі продукції – капіталізові!»

Можна собі уявити, скільки дурниць, промахів і злочинів поробили, коли перебували при владі сі сліпці, в яких думка працювала зі швидкістю черепахи, які вважали капіталізм за соціалізм, «куркуля» за «товариша», які лиш те й знали, що брали, подібно Дон Кіхоту, дівки від коров за прекрасні дуеньї, чередників за розбійників, а галерників за невинно засуджених.

Типовим представником нашої соціал-демократії був член Високої Директорії п. В. Винниченко, який тепер переходить чергову еволюцію в «Новій Україні». З завзятістю неофіта сипле він там громи на большевизм, забуваючи, як щойно три роки тому видавав відозви до українських селян, що боролися з тим самим большевизмом, намовляючи їх до зради національної справи. З обуренням пише він про старання Москви представити, що ініціатива переміни Советської Федерації на СССР (Союз Соціалістичних Советських Республік) виходить від українського Виконавчого Комітету та стверджує, що ся ініціатива просто була подиктована Києву Москвою. («Нова Україна». Ч. 1). Цілком слушно! Але ж сю саму комедію переробили вже большевики, замінюючи самостійність на федерацію, і тоді Винниченко бив їм браво, а кожного, хто инакше думав, називав зрадником «ідеї пролетаріату». Далі він пише, що головачі в

сім «союзнім» Центральним Ісполнительним Комітеті Петровський, Раковський та інші – члени Російської Комуністичної Партії. Але три роки тому ситуація була така самінька і той самий член Російської Комуністичної Партії. Раковський був членом українського уряду, і все се не заважало п. Винниченкові визнавати сей уряд за свій і звертатися до того самого Раковського з пропозицією своїх послуг. Так само стверджує тепер Винниченко, що Раковський декларував фіктивну самостійність України на те лише, щоб обманом «опанувати українське селянство». І се правда. Але все се було ясно й тоді для кожного, хто не був ідіотом у політиці, та Винниченко вірив тоді у щирість самостійницьких симпатій Раковського, а кожного, що проти нього виступав, плямував ім'ям зрадника. Поволі, дуже поволі працює думка філістера...

В останній (травневій) «Новій Україні» підтримує протибольшевицьку кампанію Винниченка М. Сріблянський. Разом із Устряловим повчає він нас, що се «глибоке непорозуміння вважати російську революцію ненаціональною». Далі кпить із тих «малоросіян», які «великорозумно підозрівають большевиків в інтернаціоналізмі і не розуміють, що большевизм стає знаряддям загарбницької політики Росії». І забуває, що ніхто власне, як нинішні редактори «Нової України» були тими, що бачили в російській революції «визволительку націй»; що ще недавно «домагалися активної допомоги совітської Московщини в боротьбі України з контрреволюцією», домагалися підтримки того самого большевизму, який тепер уважають «знаряддям загарбницької політики Росії» («Вільна Спілка», ст. 88).

Нарешті така тирада: «І що на се скажуть українські ренегати, що у сліпоті своїй белькочуть про III Інтернаціонал, «світову революцію», «диктатуру пролетаріату», «радянську владу», не помічаючи всеї своєї наївності?» Чекаємо, що на се відповідять п. Сріблянському Шаповал і Винниченко, бо се ж власне вони ще вчора «белькотали» і про комінтерн, і про світову революцію, і про радянську владу... Слово чести, стара «буржуазна» етика не дозволяла на такий бездонний цинізм, на який дозволяють собі соціялістичні філістери!

Головною прикметою останніх є їхнє миролюбство. З психологією каварняного «сталого гостя», в залежності від усіх і вся, філістер ніколи не годен кинути своєму противникові ясне й виразне «ні». Він бо угодово налаштований і з кожного становища шукає мирного виходу. В приватнім життю він противник «некультурних» методів полагодження особистих суперечок: на поєдинок нікого не викличе, а діставши в лице, несе позов до суду. В політиці він пристосовується до реальної дійсності і не хоче робити безпотрібних галабурд, аби змінити її. Для того він є проти «стихийних неорганізованих вибухів, повстань» («Нова Україна»). Тому незважаючи на удари, що дістає від противника, не відкидає він можливості в майбутньому федерації України з Росією («Вільна Спілка». «Трибуна України»), тому й досі ще згадує про потребу тісного й братерського союзу між Росією й Україною («Нова Україна»). Як миролюбець, він тримається тої думки, що за існуючих умов і обставин на Україні радянська демократія «є єдина точка докладення сил української демократії», яка «повинна прийняти факт існування формули радянської демократії і заповнити ці форми «відповідним змістом», по можливості використовуючи існуючі легальні можливості». Проти «всенародного повстання» (беручи його в іронічні знаки наведення) висказується і «Соціал-демократична думка», яка теж з чисто революційним запалом схиляється перед існуючими фактами і радить провадити «уперту боротьбу» за «насушні національно-культурні права: за українську школу, за права української мови й культури».

Для об'єктивності тут треба зазначити, що в своїй «революційній» боротьбі за мову і школу українські соціал-демократи роблять звичайний плагіят у соціал-рево-

люціонерів. Тамті бо ще в минулім році проголосили за «найбільше сучасне завдання партії» – не повалення чужого режиму, не політичну акцію загалом, а «боротьбу з голодом», визнаючи, що «гуманітарна акція Західної Європи» в сім відношенню все ж корисна. Лише треба її провадити власне як чисто аполітичну гуманітарну акцію, а «не для політики» і «не для підкопу і повалення тої чи іншої влади» (себто російської большевицької, бо на Україні немає інших!) («Нова Україна». Ч. 1, 22). «Гуманітарна акція», «культурна і господарча праця» у соціалістів-революціонерів «Боротьба за школу і мову» – у соціал-демократів – ось до чого звелися завдання наших «політичних» і «революційних» партій!

За царату, коли пануючою ідеологією була демократична ідея, наші соціалісти були демократами. Тепер стали «радянцями». Спершу простували до соціалізму, тепер – до капіталізму, завше тупаючи в хвості чужої думки і мас, які мають «самі рішити» все. Колишні активісти спускаються тепер на «волю більшости» та її «смак». Колишні революціонери знаходять рятунок у «гуманітарних акціях», в філантропії, в букварі і в використанню «по можливості» легальних можливостей...

Інші також міняли свої позиції, але не засади! Міняли способи боротьби, але не її мету! Так, большевики робили соціальні поступки селянству, але лиш на те, аби утривалити своє політичне панування над ними. Не раз уступали «українському націоналізмові» й «антантському імперіялізмові», але ніколи не забували, що сі «кізми» – їхні вороги, яких треба поконати як не тим, то іншим способом. Коли висували якусь ідею, то це була їхня власна, як, наприклад, совіцька, державний капіталізм... У нас, навпаки, все було визичене: і наша «демократичність», і наше «радянство». Поступки для Росії не були тактичними поступками, не шляхом до самостійности. Навпаки, самостійників ще 1917 р. проклиналися як національних шкідників. Будувати програму на уважнім дослідженні соціальних процесів у нас не могли. Якесь «декларация» з'їзду московських совітів», якийсь «наказ Троцького Червоній армії», якісь «признання Леніна», якісь «писання Винниченка», «неясні звістки» – базарні балачки й чутки рішали про зміну тактики, а часом і цілої політики наших соціалістичних провідників, як у сім вони і самі наївно признаються (гл.: «Вільна Спілка», ст. 92).

Людина глибокої віри може з одної екстремі впадати в другу, міняти об'єкт своєї пристрасти. Так сталося з Савлом по дорозі в Дамаск. Але ж він дійсно впав з екстремі в екстрему! А що ж се за екстрема у наших Савлів, які проповідують використовувати легальні інституції «по можливості» і «наповнювати» своїм змістом чужі форми? Савло перейшов до нової віри тоді, коли вона була проскрибована, гнана. Винниченко й Грушевський простягли большевикам руку згоди тоді, коли вони осягли вершок своєї сили, а коли тепер не з ними, то лиш тому, що там зреклися їхньої цінної співпраці. Вони змінювали свої переконання (коли в сих людей можна говорити про переконання) під впливом «неясних чуток», ображеної амбіції або просто якихось «благоглупостей», як наївно признається «Вільна Спілка». Вони змінювали не методи акції, а її мету, і то не хоч би від року до року, а з місяця на місяць і з дня на день, не маючи ні ідей в голові, ні волі накинути їх масі. Так не виглядають революціонери. Так виглядав гоголівський божевільний, якому здавалося, що він Фердинанд VIII, король еспанський... Вистало прийти доглядачеві з шпіцрутою, і «король» сховався під крісло.

Але найбільша безплідність нашої політичної думки – по обидва боки кордону – виявилася навіть не в тім, що вона спускалася на «біг подій», що замкнулася в рамки легалізму, висуваючи клич «радянства» там, «автономії» – тут. Про імпотенцію сеї політичної думки свідчило ще виразніше щось інше. І повна нездатність щось передбачати. Не передбачила вона дійсного ходу революції в Росії, ні в Австрії, не бачила

«власницької психіки» селянства, ні антиукраїнського характеру російської революції, ні 14 березня – вона давала себе нести ходові події, не важачись втрутитися в їхній біг.

У сім аспекті наше офіційне українство не мало ще своєї ідеології, бо справедливо каже Ленін, що: «Ідеолог тільки тоді заслуговує на назву ідеолога, коли іде попереду стихійного руху, вказуючи йому путь, коли він уміє скоріше, як інші, розв'язати всі теоретичні, політичні, тактичні й організаційні питання, на які стихійно напоти-каються матеріяльні елементи руху» («Іскра», 6. ХП. 1901).

Наші «ідеологи» сього зробити не зуміли: *atrophia cerebri* стала на заваді.

Серед познак тої недуги, яка шириться серед нашої інтелігенції, медицина називає, між иншим, забудькуватість (особливо яскраво виступає, як зауважено, у соціялістів), надмірну балакливість (особливо помітна в нашій публіцистиці, коли в десятках реченнях говориться те, що можна сказати в однім), нарешті, безмежну зарозумілість, що часто переходить у манію великості. Останній симптом також помічається в нас. Ось перед нами та сама «Трибуна України», скромний орган «центру», що втратив зв'язки з краєм і вплив на нього через обставини і через власні гріхи. Чи думаєте, що мова сього органу відповідає становищу тих, хто за ним стоїть? Далеко від того! Говорячи про «обов'язок», який має еміграція супроти нації з огляду на «грядучі великі події», «Трибуна України» скромно зауважує: «Ми мусимо весь час пам'ятати, що без нас ніякий инший чинник український чесно виконати того обов'язку не може». Отже, рівночасно береться три патенти: на право одинокого заступництва нації, на чесність, ну, і на... скромність. Сі патенти беруться одразу на кілька років (*sicher ist sicher!*⁸): «Хай рік, – читаємо далі, – хай два, хай навіть п'ять років протягнеться агонія ворога, ми мусимо пам'ятати, що на наші сили покладає надію те суспільство наше, яке оці роки перебувало під владою руйнуючої московської стихії».

Коли не про всю, то про «деякі елементи еміграції» пише автор, думаючи, очевидно, про «своїх», що «з ними й тепер дуже рахуються на Україні», а їхня опінія «цініться, в кожному разі, не менше, ніж власна думка»... Претензійність, що просто роззброює, а особливо коли пригадати, які люди говорять се? Ті самі, яких останнім геройським вчинком було віддання архіву берлінського посольства росіянам, які тепер друкують уже витяги з нього – і арештують людей, що наївно довірили свою тайну спритним дипломатам УНР... Свою абсолютну потрібність для України хочуть вмовити в нас люди, що в характері міністрів УНР *in partibus*⁹ займаються видумуванням проєктів одностроїв для урядовців «республіки» або заложення «централі для уодностайнення мови», через яку мали б переходити перед друком усі українські книжки! З сього можна було б сміятися, коли б се не межувало з божевіллям. Хочете ще мати приклади мегаломанії – читайте «істориків» нової доби. Ось хоч би стаття А. Жука «До історії української політичної думки перед світовою війною» («Визволення», II і III), де говориться про якусь «групу Вільної України» перед війною. Діяльність сеї «групи» складалася з кількох каварняних розмов і листів, що ними обмінялися члени «групи» та ще з ніколи не здійсненої постанови «розпочати активну політичну діяльність самостійницького характеру, а як перший крок у сім напрямі розпочати видання органу». Як сказано, скінчилося на кав'ярняних розмовах і листах, що не заважає авторови ввести сі розмови як розділ в історію української політичної думки, а не в історію «Народньої Гостинниці» чи «Кафе Централь».

⁸ Обережність передусім!; навіщо ризикувати! (нім.).

⁹ У землі; це скорочення вислову *in patribus infidelium* – «у землі невірних». Вислів стосувався епархій, які опинилися в регіонах, захоплених нехристиянами, але Церква зберігала їхнє формальне існування (лат.).

Найбільш хворобливі форми ся манія великості набирає в нас у деяких невизнаних геніїв. У добрі старі часи, аби вирости на когось, треба було зробити щось. У ті часи плагіят ще не уходив за оригінальність, пустомельство за ерудицію, а блягер за Колумба. Тепер робиться інакше. Хочеться стати великим відразу, а студіювання – се «діло пересічностей», які не мають іскри Божої. Місце праці зайняла ароганція, місце визнання інших – власний апломб, цинічна автореклама і розхвалювання (в надії на взаємність) купки приятелів – з тої ж породи невизнаних геніїв. А підложжям усьому є лінивство нездатної до творчого зусилля думки.

...Деякі наддніпрянські поети сидять у Відні і Берліні так довго, що кельнери їхньої кав'ярні навчаться по-українськи, але вони по-німецьки – ні, замикаючи тим собі доступ до скарбів форми і змісту чужих літератур, уступаючи назад у своїм інтелектуальнім і поетичнім розвитку, гинучи для рідної літератури. Що, зрештою, не заважає їм уважати свої переспівані пісні за речі, гідні Байрона, а себе – за добродіїв нації, від якої мають право жадати всяких синекур.

Або взяти недавно нашумілу справу з автором «Поza межами болю», речі дуже і дуже пересічної, не кажучи вже про штучність композиції, наївний сентименталізм форми і позичену із вступних «Землі і Волі» ідею. Припускаю, що за страшного зменшення нашої книжкової продукції і за невеликого смаку публіки до сльозавого сентименталізму ся річ могла б ще знайти прихильну оцінку. Тим часом сам автор (допускаючи несмачну рекламу), а з ним і критика зробили з нього другого Данте! «Могутній талант», який подекуди перевищує Достоевського, перед яким бліднуть А. Барбюс і Андреев, «геніяльний твір» цього автора можна поставити нарівні з «найвизначнішими творами світової літератури», – ось що пише один критик («Веселка». Ч. 5, 22 р.). Подібні пєани знаходимо в «Українському Голосі». Подібні ж не соромився автор дати собі виписати одному гімназіяльному професорові у Відні в замовленій передмові до свого твору...

А тим часом сей твір... «Прокляте те життя, в котрім слабший мусить згинутися, щоб дужий міг жити» – ось одна з філософічних сентенцій українського Барбюса. «Мовчать гори, мовчить буйний вітер, не віє з далекої України. І ти, моє серце, засни!» – ось лірика українського Байрона, повна, як бачимо, вражаючої новизни образів і чаруючої оригінальності висловів. «Ангели, сирітки мої, чому не прийдете до свого батька? Ангели, сирітки мої! Хто вас увечері спати покладе? Хто вам уранці кучерики розчеше?» – ось ще приклад сеї лірики, яка витисне сльози на очі всім, що «не брали» ще нічого по Ганні Барвінок і Основ'яненку, але яка все ж таки не так уже вдаряюче подібна і до Шекспіра чи Достоевського...

Але в нас такі автори вважають себе «геніями» вже зараз по першій творі, з погордою глядять на тих живучих белетристів, якими, справді, має причини гордитися нація. За геніїв уважають їх і їхні кав'ярняні приятелі, але не зауважають чужі. Ся сама мегаломанія, що має підклад у лінивстві думки і в бажанню блиснути легким коштом, є причиною і другої так розповсюдненої у нас пляги – ювілеоманії (термін не науковий!). «Старі» вміли працювати. Недавно мені доводилося переглядати нотатки і вимітки Лесі Українки для її драми з римських часів. Що за невсипуща цікавість, що нишпорила в найтемніших скалубинах античної цивілізації! Що за скрупульозне збирання, на перший погляд, непотрібного матеріялу (з заміток видно, що авторка студіювала, між иншим, не тільки римське право, але й процедуру)! Або Куліш – скільки енергії й часу вклав він у своє діло, навіть не знаючи, чи те все побачить світло дня. Для правдивого таланту найвища насолода є сама праця і шукання. Оплески для нього не значать нічого, навпаки, не раз перебільшені похвали змушу-

ють його схаменутися: чи не «пальнув» він якоїсь дурниці або загального місця, коли всі б'ють йому браво?

Певні свої сили письменники-сучасники також не шукають визнання. Але *dii minores!* Тим потрібний ювілей. Ювілей від молодших, ювілей від старших, ювілей у Пирятині, ювілей у Брюховичах, ювілей з того приводу, що якась округла цифра літ минула від епохальної події його народин, а рік чи два по тім – знову ювілей з того приводу, що від того часу, як він узявся за перо, теж минула певна округла цифра літ.

Звичайно, ювілеї робляться прихильниками ювілярові. У нас ювілей робиться ювіляром для прихильників. Але так чи сяк ювілеї (чи ювілей) мусять бути, бо по 25-літній, скажімо, праці видати щось, що зробило б такий шум, як тоді, коли ювіляр брався за перо, вони вже не в змозі. Ще менше – зробити так, щоб про них говорили й писали друзі або вороги – незалежно від всяких календарних дат... Але сі ювіляри виявляють хіба лише згадану вже атрофію, яка не дозволяє на дальше зусилля творчої думки і деяку (таку людську!) порожність, що домагається конче «визнання заслуг». Та є в нас і інший тип ювіляра! Такий діяч може, справді, віддати якійсь справі, скажімо, 25 років життя. Лише з того для української – два-три літа, а решту, для прикладу, справі Мадагаскару або Принцових островів. Але й він зголошує право на ювілей, і йому його влаштовують, і всі вірять в його двадцятип'ятилітню невсипущу працю для української культури, і преса пише про се так, як би нічого не знала, і всі задоволені разом з ювіляром... Тут, очевидно, доводиться говорити не про атрофію, а про гіпертрофію *cerebri*, а коли про атрофію, то, в кожному разі, не в «ювіляра»...

Коли перейдемо до щоденної преси, зобачимо ту саму інертність думки, передовсім в організаційних справах. Не говорю тут про хиби кольпортажу. Наведу малий, та зате яскравий приклад. До Львова приїздять швайцарські гості. Серед них директор Телеграфної Агенції (А.Т.С.) д-р Л., з яким колись працювало українське пресове бюро в Берні і якого об'єктивності, високій політичній культурі і питомій швайцарцям симпатії до поневолених націй багато ми завдячуємо. Одна-дві розмови з ним, і ціла швайцарська преса всіх трьох мов писала б про наші відносини так, як се відповідало б правді. А бодай скориговано б, відповідно, нестислі інформації, затягнуті про нас та не від нас. Отже, з представників української преси ніхто з д-ром Л. не бачився, не мав навіть поняття про його приїзд до Львова, хоч швайцарські гості не були тут *incognito*¹⁰ і хоч польські газети заздалегідь заповідали їх прибуття.

Таких фактів далось б, мабуть, більше навести. Як і інших, хоч би, наприклад, браку суттєвої критики наших щоденних болячок. Відбулася низка з'їздів, партійних, просвітнянських, економічних – преса обмежилася до довших або до коротших звітів. Глибше обговорення порушуваних на з'їздах недомагань нашого життя стрічалося рідко. Рідко коли дискутувалося про університетську справу, хоч ся справа давно стала публічною таємницею. А чи обговорювалася справа бранки, тоді як «високій політиці» і полеміці присвячується рішучо заобогато місця. На загал беручи, не слідно інтенсивного напруження мозку, який в одну з переломових хвилин у життю нації шукає виходу зі страшної ситуації... Старі методи, стара рутини.

Або наша інформація закордону. По досвідах останніх літ мусили би вже, здається, в нас переконатися, що всякі інформаційні публікації про Україну, т. зв. *Propagandaschriften*¹¹, рідко коли мають успіх; що суть усвідомлювальної праці полягає на щоденнім подаванні матеріялу про біжучі події у формі цікавих для чужинця депеш або довших заміток, уміщуваних у чужій пресі, яку всі читають. Се мусило

¹⁰ Таємно, не відкриваючи свого імени; особа, що приховується за чужим ім'ям (італ.).

¹¹ Пропагандивні матеріяли (нім.).

б стати загальнознаною правдою, тим часом у нас знову, от хоч би як недавно в Тарнові, зачинають з видання інформаційних журнальчиків, які, абстрагуючись від їх змісту, ніколи не можуть мати успіху. Знову та сама звичка ходити протореними стежками, невміння думки знайти щось нового. Про сю саму індолентність думки свідчить і невміння досі поставити популярний селянський орган.

На карб того ж боягузтва думки треба взяти й факт, що в нас не було досі справді європейської політичної і неполітичної сатири. Думка в нас не звикла зачіпати своїх божків! Нема в нас того культу *von mot*¹², яким, наприклад, людина у Франції може викрутитися з усього. Дотеп обмежений у нас облудним пуританством, зіпсутий моралізаторською тенденцією і нахилом до т. зв. *Wortwitz*'у¹³ – найбільш примітивного з усіх. Вільна думка, яка для дотепу має бути абсолютно суверенною, взята в міцні обценьки столітніх пересудів, філістерської самозакоханости і респекту перед дивацтвами «високоповажного р. т. Хі.¹⁴» або «нашого знаного р. т. У». Окрім того, обмежена ся думка й «демократичністю» нашої культури: глузування з себе самого – незрозуміла річ для провінцінала, для якого все його є найкращим у світі і який оберігає се «своє», як цюця Кльоця свою чесноту – перед кожною вільнішою думкою і сміливішим жартом.

А ся неохайність у мові, яка спостерігається в нас так часто, всі ці «здравствуйте», «пожалуйте», «сознанняє»? Слова, яких у писанню ніколи не вжив той самий, хто вимовляє їх щодня. Про що се свідчить, чи не про тупе лінивство думки, якій не хочеться зневолити себе до нормативної мови, як не хочеться змусити себе триматися просто, не розкидаючись на кріслі.

А наше замилювання до всяких «шопок» і парадів? До найлегшого виявлення патріотичної енергії, коли, заплативши за білет вступу або відспівавши тисячною юрбою «Не пора» перед носом трьох поліціантів, патріот іде додому з почуттям моральної сатисфакції, яку людина, звичайно, має лише по успішно зробленім ділі, по доконанім чині. Що се, як не те саме лінивство думки, що нудиться шукати собі тяжких і ефективніших шляхів для виявлення патріотичного запалу?

Atrophia cerebri робить серед нас страшне спустошення. Симптоми сеї хвороби слідно в політичній думці, в пресі, в гуморі нації, в товариськім і культурнім життю. Поруч з нею іде вульгарна самозакоханість, обмеженість, параліч волі, оспалість творчої думки, конвульсивне тримання старих трафаретів, боягузтво критичної гадки, занепад почуття громадянської відваги, нездібність і нехіль до праці.

Живий дух, агресивність думки, що не подається ні перед жодним відкриттям, перед анатомією жодної кліки, ні перед оббріхуванням дурнів, молода експансивність інтелекту, який не лякається накинути себе масі, – все се здається відлетіло від нашої інтелігенції, коли вона щось подібне колись мала. Якийсь дух квієтизму й непорушности заволодів нею.

Тепер більше, як коли, нам потрібна жорстока, картаюча сатира нового Гоголя, яка б не тільки вказала симптоми недуги, а й виставила хворих на публічне позорище. Аби люди сміялися з того, що смішне, і ганьбили те, що низьке й мале. Бо коли, недбалі про завтра, байдуже приглядатимемось до поступу хвороби, лікувати буде запізно. Інтелігенція не тільки перестане бути інтелігенцією, а й утратить духовий контакт із масою. Се найстрашніше, що може нас спіткати.

¹² Добре слово (франц.).

¹³ Жарт, побудований на грі слів, каламбур (нім.).

¹⁴ Скорочення слів *пан, титул, прізвище*, напр., високоповажний пан директор Сковронський (польськ.).

АГОНІЯ ОДНОЇ ДОКТРИНИ

(Під новий рік)

Кумедну історію наводить один англійський філософ, здається, Юм. Він оповідав про голландського подорожника, який давно колись потрапив на двір індуського князя. Розказуючи про чудеса свого краю, оповів, між иншим, як то в них узимку їздять по замерзлій воді на лижах. Се оповідання замість цікавості викликало в князя напад гніву на зухвалого чужинця, що посмів плести перед ним подібні теревені. Балакучість голландця коштувала його голови, бо індус, який не бачив ніколи «твердої води», вважав, що такої речі «нема в природі» та що зайда хотів лише собі з нього поглузувати.

Ся історія все приходить мені до голови, коли мені доводиться брати голос у справі демократії. Коли (три роки тому) пробував я в загальних рисах дати критику української демократії та спопуляризувати ідею про ту нову державу – ані монархічну, ані парламентарно-демократичну, яка торує собі шлях в Європі, на мене накинута і справа, і зліва. Праві (в «Хліборобі України») вирікалися мене як демократа. Ліві – виклинали як монархіста. І се незважаючи на те, що я займав виразно негативне становище і до демократії, і до монархії... Але інакше й не могло бути. Для індуса не існувала тверда вода, бо він її бачив лише як плин або як пару. Для наших індусів нова держава, про яку я писав, була фантомом, що не існував у природі, бо в ній вони знали тільки монархії або республіки. «Таким конкретним змістом, – пише *der bornierteste*¹ з наших демократів, – нарешті заповняє п. Донцов свою абстрактну формулу української національної ідеї. Се гетьманат, який не повинен бути похожим ні на монархію, ні на республіку. Такої форми правління нема у цілому світі»².

Від того часу минуло майже три роки, і контури держави, якої не було в цілому світі, зачали зарисовуватися в різних краях Європи на превелике згіршення соціалістів, що в цілім «Капіталі» Маркса не могли знайти ні слова про нове явище. Тому-то вони в нього й не увірили. Переконати їх не збираюся й тепер, але хочу навести кілька аргументів, які у всіх філістерів користуються величезною повагою, а саме покликати на авторитет. Я хочу показати в сій статті, що криза лібералізму не є щось таке, що винайшла лише хвороблива фантазія українських фанфаронів, лише се є питання, яке безнастанно і з величезним зацікавленням дискутується в ліберальних колах Європи, де воно стало злобою дня, хоч і не видною ідеологам нашого індуського загумінка.

Переді мною витинки з європейської преси (тим, що прислали їх мені, складаю тут щирю дяку), присвячені агонії одної доктрини, агонії лібералізму. Ось що пише про се Л. Дімон-Вільден в «La Nation Beige»: «У Парижі, який лишився великим інтелектуальним вогнищем Західної Європи, можна найясніше бачити, як родяться і вмирають ідеї. Тепер тут доводиться спостерігати поступову агонію цілої інтелектуальної і політичної системи, яка панувала над світом в останньому віці і якій відспівали вічну пам'ять гармати 1914 року». Автор говорить про ліберальну ідею. Хоч що не говорили б прихильники сеї ідеї, її упадок стає фактом. Усі установи, які вона покликала до життя, зникають. Усякому впадає в очі «нездатність парламентарно-ліберальної дер-

¹ Найобмеженіший, найтупіший (нім.).

² І. Мазепа. «Большевізм і окупація України» (ст. 63).

жави, яка є політичною формою всіх цивілізованих націй, розв'язати проблеми, що зродила війна». На думку автора, «економічний лібералізм допровадив лише до царства великих промислових синдикатів, які створили щось на кшталт феодалізму, щось типу держави в державі або до ще більшої небезпеки – до зростання тої міжнародної фінансерії, темні впливи якої спостерігаються всюди. Політичний лібералізм скінчився тою парламентарною саламахою, яка панує більш-менш у всіх краях Європи. Нарешті, лібералізм соціальний поволі відкидають якраз ті, на чю користь його запровадили: загальне виборче право і загальна освіта рішуче траплять симпатії пролетарських верств. Тріумф фашизму став символом реакції проти лібералізму. Еспанське проунціяменто підтвердило страшну небезпеку, на яку наражена ліберальна доктрина. Фактично існує диктатура і в Німеччині, де писана конституція лишається на папері. Правдивим диктатором є, на думку автора, й Пуанкаре, «а найгірше в очах наших ліберальних демократів є те, що скрізь сі диктатори знаходять підтримку в громадській думці. Вони зачали від того, що її згвалтували. Рація. Але здається, що громадська думка подібна до тих жінок, які люблять, щоб їх били. Громадська думка захоплюється тими, що вміють їй наказувати. Вона знуджена безсиллям промовців, законодавців і теоретиків. Не підлягає ніякому сумніву – вона любить бруталність»...

У відповіді того самого автора на статтю міністра Гіманса Дімон-Вільден зазначає, що він зовсім не є засадничим ворогом лібералізму. Він визнає, що лібералізм «представляє вічну тенденцію людського духу» та що «коли його поховати завтра, він скоріше чи пізніше знову встане з домовини під якоюсь іншою формою». Але все ж автор мусить констатувати зник ліберальної доктрини в цілмі світі. Се не вина ворогів лібералізму або якихось інтриганів, лише наслідок того простого факту, що лібералізм виявився нездатним розв'язати проблеми, зроджені війною. Через се «скрізь молодь відкидає його з тою погірдливою бруталністю, яка характеризує сучасне юнацтво». Се факт, бруталний факт, і не запереченням сього факту можна врятувати доктрину лібералізму. Впливи французького роялізму, твердить автор, тут ні до чого. Бо «молодь, яка не захоплюється Муссоліні, захоплюється Ленінім. А Ленінім вона захоплюється через те, що се диктатор. З цілої науки свого вчителя нова марксіська генерація за своїла, здається, лише славнозвісну фразу: «Сила – се велика акушерка суспільностей». Які є «сили», що діють у модерній суспільності? – питає автор. – І відповідає: «Велика промисловість у союзі з великими банками (одинокі правдиво міжнародна сила), робітничі синдикати, національні почуття, або, коли хочете, націоналістичні пристрасти, а нарешті ся революційна ідеологія, яка змагає до диктатури пролетаріату. Отже, диктатура капіталістичної олігархії, синдикалістична диктатура, диктатура національна і диктатура революційна». Супроти сих розшалілих сил що може лібералізм або радикалізм? Правда, світ, у який ми входимо через упадок ліберальної системи, не дуже милий і приємний, але що зробиш? «Чи се наша вина, – питає автор, – що ми входимо у вік заліза? Але, може, се вина лібералізму? Певно, що так! Бо ні лібералізм, ані вийшли з нього парламентарні держави «не змогли ні передбачити війни, ні її уникнути, ні її вести. Бо війну знову-таки виграв диктатор, і се мало величезні наслідки, хоч сьому диктаторові і не вдалося виграти миру».

Чи нездатність демократії проголосили її реакційні вороги? Ні, якраз самі ліві, її колишні горячі прихильники: Пуанкаре, Муссоліні, Ленін, Роберт Жювеналь, чоловік лівиці, який пише книгу під заголовком «Фіяско ліберальної держави». Се фіяско не лише констатується в книжках, воно спостерігається і в життї. В Італії прийшов фашизм через те, що, якби його не було, не було б уже Італії. В Еспанії Прима де Ривера врятував країну від руїни. А «коли Росія підпала большевицькій диктатурі,

то се через те, що кадетська (ліберальна) партія не виказала ні енергії, ні політичного чуття, і через те, що радикал Керенський виявився нужденною маріонеткою. Коли Франція зносить повну моральну диктатуру пана Пуанкаре, правда, трошки засолоджену, то лиш через те, що інстинктивно відчуває, що в сих важких обставинах, в яких ми перебуваємо, не можна обійтися без твердої руки однієї людини».

Над присмерком колись обожнюваного кумира застановляються й у Франції. Провінційний кореспондент паризького «Temps» оповідає свої розмови з людьми «з усіх кутків горизонту». «Се було під час еспанського перевороту і, – пише кореспондент, – на моє найбільше здивування, я зауважив, що переворот стрів одноголосне схвалення моїх співрозмовців. А серед них не було ні роялістів, ні бонапартистів. Навпаки, всі були добрими республіканцями». Звідки в них симпатії до фашистських методів? «З потреби порядку, з загальної непоборної потреби, яка панує над усіма іншими». Особливо вразило нашого «провінціяля», що в сих представників середнього класу не було ані сліду віри в парламентаризм! Слова про «демократію», про «народний уряд» та ин. не робили на них жодного враження. Многі лише здвигали на се плечима. Сі настрої свідчать, читаємо далі в «Temps», про те, що в суспільності «зачинає формуватися новий світогляд, важливість якого фахові політики зовсім не підозрівають, а що менше його раптово і цікаву еволюцію». Автор допису в «Temps» не ховається з тим, що «здоровий хлопський розум на провінції чимраз ясніше відкриває тиранію, приховану під словом «свобода», дезорганізацію, сховану під ім'ям демократії, руйнування суспільного порядку – під ім'ям «поступу», національний розбрат – під ім'ям «республіки» і упадок Франції – під ім'ям «міжнародного порозуміння»».

Ся сама «Nation Beige» (audiatur et altera pars³) містить «Опінію одного соціалістичного читача», який, очевидно, боронить лібералізм, але якому мимоволі вириваються такі цінні зізнання: «Лібералізм хворий, дуже хворий. Сліпий той ліберал, що того не бачить! Божевільний той ліберал, який того не хоче бачити» (се треба би сказати на адресу наших демократів – Д. Д.). Коли Франція задовольняється засолодженою диктатурою прем'єра Пуанкаре, не йдучи слідами фашизму, то се, на думку соціяліста, тому, що у Франції парламентаризм опирався на підставах зовсім авторитарного характеру, а саме на адміністрації, створеній монархією, зміцненій Директорією і Консулатом, і затриманій та вдосконаленій цісарством. Завдяки сим солідним підставам могла собі Франція дозволити на люксус жити під парламентарним режимом. Бо життя там було тоді спокійне навіть під час криз». Але нинішні часи інші, «ми живемо серед безпрецедентної революції, серед безприкладного політичного хаосу». «Чи можемо вибрити з сього хаосу з теперішньою парламентарною формою правління?» – питає соціяліст і відповідає: «Дуже відважним був би той, хто б дав на се потакуючу відповідь, а проти такого твердження повстала би ціла історія європейського континенту». Переходячи до окремих держав, автор думає, що «поступ сих держав (особливо нових) дуже затримується власне через парламентаризм. Чого потребують у першій лінії Югославія, Чехословаччина і Польща? Міцного постійного уряду, який мав би час випрацювати свої проекти національної відбудови і силу втілити їх. Чи парламентаризм, на який усі вони хворі, сприяє постанову подібного уряду? Ні, ніколи! І се вистане, щоб осудити парламентарний режим... У сих краях є більша чи менша доза диктатури... Масарик, Пасич, Пілсудський – се є або були диктатори, неповні, недійшли диктатори, знаю се, але все ж диктатори. І коли їм удавалося доконати великих речей, то лиш настільки, наскільки їм удалося унезалежнити себе від своїх законодавчих тіл. У становищі сих країн, які я тут згадав,

³ Треба вислухати і другу (протилежну) сторону (лат.).

перебуває більш-менш ціла Європа. В усіх них ходить про те, щоб продукувати, а не споживати, ходить про відбудову багатств, а не про насолоду ними. Тому-то в цілій Європі влада, яка тримає в руках парламент, поволі узурпується одним диктатором. І се неминуче, бо се лежить у природі речей. Тим ліпше для країв, які се скоро зрозуміли, тим гірше для тих, які уперто замикають очі перед правдою».

Свій виклад соціаліст реасумує так: «Чи ми того хочемо, чи ні, особистий елемент, який ми назвали елементом диктаторським, усе глибше й глибше проникає у наш парламентарний режим. Се фатальне, але й бажане в епоху, подібну до нашої, бо ми живемо в воєнних стосунках, а під час битви не говориться, лише командується».

Свідомість кризи лібералізму здобуває терен, oprіч Бельгії і Франції, також в Англії. Про неї одверто говорить один зі стовпів англійського лібералізму (гл. передруковану в «Заграві», ч. 14, м[инулого] р[оку] статтю Ллойда Джорджа). Про неї говорить, між иншим, Буттер Остін (не перший-ліпший у газетнім світі) у знаній публікації «Sunday Pictoriae»: «Муссоліні і де Ривера – се символи широкого і глибокого незадоволення проти теорії правління, що по достатній спробі цілковито не справдила сподівання, які на неї покладали філантропи гладстонівської епохи»... Ся теорія «доводила, що А і Б, осібно взяті, можуть бути кретинами, але якоюсь незбагнутою і містичною дорогою кілька мільйонів сих А і Б, взятих разом, давали збірну одиницю, що була криницею мудрости. Досвід довів фальшивість сеї теорії. Ставалося так, що під впливом низьких підлесників сі незчисленні А і Б давали себе обробляти і «брати на бас» невеличкою меншістю, яка, як тільки потрапляла в сідло, правила цілком, як їй подобалося». Автор кінчить ствердженням факту, що в той час, як соціальне життя людськості налічує вже тисячі років, то демократія (абстрагуючись від міських республік старої Греції) – заледве сто й кілька літ. Демократія – «се просто експеримент, такий самий, як усякий инший. І врешті дуже можливо, що сей експеримент ані останній, ані найліпший».

Ідея банкрутства лібералізму зачинає торувати дорогу навіть до англійських соціалістів, для яких засада демократії все стояла на першій плані. Так, знана пані Сноуден пише у своїх споминах про подорож до совітської Росії: «Одним з найсумніших наслідків минулої європейської війни є ослаблення віри в політичну демократію у людей, яких вона найбільше обходить... Незаперечним залишається факт великої ваги, що політичній машинерії парламентаризму грозить небезпека бути викинутою на смітник, бо її вважають за заржавілу і нездатну до ужиття»⁴.

Разом із партіями і групами раapidно збільшується і число поодиноких особистостей з європейським ім'ям, які переходять до табору ворогів демократії. Барбюс і Ромен Роллан, почасти Анатоль Франс стають одвертими або кепсько замаскованими прихильниками «диктатури пролетаріату», Морис Метерлінк в останніх днях переходить до табору Action Franchise, до табору роялістичного націоналізму, до табору Барреса і Морраса, заприсяжених ворогів «великих принципів 1789 року». Відвертим ворогом демократії виступає Кнут Гамсун. Блискучими випадками проти демократії пересипаний його чудовий роман «Містерії»: «Можна, – читаємо там, – зібрати таку велику юрбу, що вона буде у змозі захопити собі частину влади, їй можна дати ножі в руки і веліти різати, колоти й бити, її можна так настроїти, що вона візьме гору в голосуванні, але віднести перемогу, збільшити духову цінність існування, посунути світ наперед хоч би на одну п'ядь, – ні, сього вона не зуміє, сього юрба не зможе!» Се можуть доконати лише великі люди, до яких химерна фантазія поета відносить, oprіч Цезаря, ще Пилата й Каяфу!

⁴ Snowden Ph., Mrs. Durchs bolschewistische Russland (нім.) – Сноуден Ф. Більшовицькою Росією. – Ред.

«Але що станеться, – перепиняють філіпіку гамсунівського героя його опоненти, – що станеться з Олем Нордвістеном (символ пересічного філістера і демократії загальною)?» «Нехай Оле Нордвістен забирається до чорта!» – відповідає Гамсун. «Оле Нордвістен надається лише до удобрення землі, він жовнір, якого Наполеон топче під копитами свого коня, ось що таке Оле Нордвістен, коли хочете знати!»

Уосібненням демократії є для Гамсуна Л. Толстой і (подібно, як і для цитованого вже англійського автора) Гладстон. Толстой – се для нього «найактивніший дурень нашого віку». Коли він читає його, коли він слухає се «доброзичливе й хвалькувате моралізування», сю крикливу і рекламуючу себе чесноту, яка «ніколи не мовчить», йому здається «немовби він наївся трави». «Гладстон – се мандрівний герольд справедливості і правди, якого мозок вщерть набито загальновідомими правдами. Що два рази два – чотири – се для нього найбільш велика правда у світі. Хіба ми можемо заперечити, що два рази два – чотири? Розуміється, ні!», і тому Гамсун обмежується іронією, навіть не стараючись побити ненависну демократію зброєю логіки, бо що більшість мудріша від меншости – се ж один з тих незбитих загальників демократії, який ще бідного Ібсена у «Ворозі народу» допроваджував до розпуки.

Зі свіжої літератури про кризу демократії треба ще згадати статтю Гі Гранде в «Mercure de France»⁵. Для автора «демократія не пристосована до моментів криз». У наші часи «демократичні рішення, які є рішеннями розуму, поступу, міри і справедливості, профільтрованою через досвід, не роз'яструють так імагінацію (мас), як міти насильницьких партій». Світ, що вийшов з війни, а бодай многи з країн нашого континенту не знають, що се є добровільна суспільна карність. А в таких обставинах демократія лишилася чисто формальною демократією, яка не поверне соціальної рівноваги. Старі авторитети змела з поверхні війна, авторитет демократичних законів і загальної волі не імпонує вже нікому, бо ся «загальна воля» є ніщо інше, як часовий компроміс, як випадкова різних партійних пристрастей. Не дивно, що новий авторитативний принцип, принцип диктатури здобуває собі чимраз більше прихильників.

Про упадок культу числа, упадок «квантитативної цивілізації» і заміну її цивілізацією «квалітативною» говорить і знаний італійський соціолог Г. Ферреро.⁶ І навіть ліберальний Мойсей, що у своїх «Пунктах» списав наново скрижалі демократизму, президент Вільсон, сумнівається в системі «репрезентації народу» і тужить за людиною, яка зуміла б стати понад партіями⁷. Нарешті, питання лібералізму, що агонізує і буквально не сходить зі сторінок німецької преси. Повна нездатність парламентаризму дати раду в Німеччині, добровільне передання влади партіями, що могли б створити більшість з іншими (націоналістів і соціал-демократів), у руки навіть не-парламентарної меншости, але радше в руки генерала фон Секта, гаракірі райхстагу, що ухвалює надзвичайне повновладдя кабінетові міністрів проти себе самого – все се свідчить про повний заник усякої віри у спасенність парламентаризму навіть у таких його підпорах, якою все була німецька соціал-демократична партія. В «Deutsche Allgemeine Zeitung»⁸ знаходимо знамениту статтю, присвячену сій темі, написану з приводу фіяско пасивного опору над Руром. Нездатність соціал-демократії, яка від самого 1918 р. значною мірою робила німецьку політику і є відповідальна за її невдачі, пояснює газета засадничими причинами. Соціал-демократія стала «історично

⁵ Річ. 33, т. 48, ч. 582.

⁶ Гл.: Його «La ruine de la civilization antique» (франц.) – «Руїни античної цивілізації», а також його блискучі статті в паризькій «Illustration».

⁷ Wilson W. The new Freedom. – С. 53 і 70 (Tauchnitz) – Вільсон В. Нова свобода. (Таухніц) – так звали сім'ю німецьких поліграфістів і видавців. – Ред.

⁸ «Deutsche Allgemeine Zeitung» (нім.) – «Німецька загальна газета» – Ред.

пережитою партією, яка цілковито належала до старої системи монархії і пруської гвардії, до цілого старого блиску і глорії. Вона була лихим сумлінням старої держави і без мілітаризму та монархії, без держави порядку і поліційної системи просто не могла жити. Коли 9 листопада 1918 р. впала стара система, вмерла духово і німецька соціал-демократія. Тілесно шкандибала вона ще кусник дороги далі, але сі п'ять років довели лише повну безплідність сеї партії, яка колись блищала богатством ідей своїх провідників. Нічого не зрозуміла вона зі світовореволюційного значення нашої доби, нічого з потреб нашого часу. Вона стала панівною верствою в державі, а дивилася на сю саму державу і далі з тою самою злобою і жалем пригнобленого класу (мимоволі впадає в очі аналогія з наддніпрянськими соціялістами – Д. Д.). Революція, або те, що вона нею називала, стала для неї питанням про заробітну платню. Її ідеал був восьмигодинний робочий день, ідеал, який чудово пасував до старих обставин і зовсім був не до втілення у змінених обставинах економічно зруйнованої Німеччини. Як демократи вірили німецькі соціялісти в можливість порозуміння з сусідніми (особливо з французькою) «демократіями», мріяли про міжнародне братерство. І тут так само дійсність жорстоко поглузувала собі з них, бо соціялістична економічна система робила Німеччину чимраз менш здатною до поладження репараційного питання. Упадок, в яким тепер перебуває Німеччина, – безпосередній наслідок тої системи 9-го листопада, за яку левову долю відповідальности перебирає соціал-демократія і та демократична доктрина, якій вона поклонялася: доктрина парламентаризму і корупції мас, наївної віри в солідарність демократій.

Не маю тут порушувати тему, чи недуга лібералізму органічна, себто невиліковна, чи лише переминаюча. Се вимагало б окремої розвідки. Згадаю лиш, що думки щодо сього поділені. Одні схиляються до першого погляду, інші, навпаки, думають, що своєю хворобою лібералізм завдячує специфічним обставинам повоєнного моменту. Але й сі останні мусять визнати, що творчої ролі в сю епоху лібералізові вже не відіграти. Його роль мусить силою річей обмежитися до ролі критикуючої опозиції, як думає, наприклад, Л. Дімон-Вільден; до ролі певного роду гальма менш або більш диктаторських урядів, які постануть на руїнах парламентаризму. Тут зможе лібералізм зробити великі послуги справі цивілізації, але лише за умови, що відірве нарешті свої погляди від минулого і не відкидатиме науки фактів⁹.

Не потребує вертати тут до ікс разів порушеної мною теми про спустошення, які робить доктрина лібералізму або, коли хочете, демократії в нашій політичній і духовій життю, про те, як сей слимацький демократизм ударемнював і ще ударемнює найбільш героїчні зусилля нації до самостійности і вироблення незанецищеної, твердої національної ідеології. Тут хочу лише коротко відповісти на питання: чи тепер у нас можна говорити про кризу ліберальної (чи демократичної) доктрини? Про кризу староукраїнського світогляду? На жаль, ні. Себто ся криза існує об'єктивно, але не суб'єктивно, не в свідомості українофільських пророків. Іншими словами,

⁹ «Зворот наліво» в Англії не захитує вище наведених тверджень. Якраз в Англії було найменше передумов до еволюції в бік, протилежний лібералізові, в майже цілій же Середній і Східній Європі ся еволюція безперечна. Зрештою, треба поки що стриматися з остаточною оцінкою «звороту наліво» в Англії. Досі двопартійна система правління разом із високою політичною культурою рятували англійський парламентаризм від звиродніння. Хто знає, чи поява третьої партії (робітничої) та її зміцнення, певна несталість і зденервування, які у зв'язку з сим опановують політичне життя Великої Британії, не є початком тої кризи парламентаризму, яка привела вже Середню й Західню Європу (Іспанія) до шукання нових доріг?

агонія ліберальної доктрини в нас ще не настала, але зате і через те настала агонія української політичної думки¹⁰.

Коли б мені треба було одним словом охарактеризувати доктрину лібералізму, я назвав би її атрофією інстинкту панування, ослабленням жадоби до влади. А внаслідок того негативне ставлення до всіх атрибутів влади, до насильства. Що ліберальна наука так добре прищепилася в нас, нема в тім нічого дивного, бо, нема де правди діти, відповідає вона дуже нашій національній вдачі. У Федьковича є в сім сенсі надзвичайно цікава легенда про легіня, що шукав щастя-долі коло Довбушевої могили. «Царем будеш!» – простугоніло йому з могили, але зі страхом відхилив легінь небезпечний дарунок, бо «не хотів він бути катом», Довбушем він також не бажав зістати – і став кобзарем... У сім *qui pro quo*, в сім плутанню атрибутів державної влади з атрибутами катівського фаху, в сім моральнім відкиненню всякої влади і всякого насильства, в недооціненню його соціальної ролі і є той ліберальний первень української вдачі, за який називали нас большевики «мяккотелимы» і через який історія поклала нас наразі на обидві лопатки.

Сей ліберальний первень виявляється в різних постатях. Насильство засадничо відкидається: у стосунку до маси, у стосунку до інших політичних груп тої самої нації (до «партій»), нарешті – у стосунку до груп чужонаціональних.

У стосунку до мас, до демосу лібералізм поклоняється догмі «суверенности народу», видуманій Руссо фікції «загальної волі», без якої жодна ініціативна меншість не сміє нічого вчинити, а тим менше – накинути їй свою волю. Ліберальна нехить до гніту переноситься тут і на самі найконечніші державні установи: на армію, поліцію, кару смерти тощо. Засадою лібералізму є гуманність, а практикою керенщина. Перед Олем Нордвістеном, якого Гамсун шпурляв під копита наполеонівського коня, ліберал стоїть із відкритою головою, навіть тоді, коли Оле нічого, опріч приказів, від нього не чекає.

До інших ініціативних груп (тої самої нації) ліберал ставиться як рівний до рівних. Він може їх поборювати, але його способом полагоджувати свої справи з ними є угода. Він буде з ними десять разів сваритися, але й стільки ж разів перепрошуватися і робити «єдиний фронт». Бо найвищим законом є для нього рівноправність, закон більшості і згода в сімействі. У першім разі ліберал (у ставленні до маси) відкидає диктатуру, приймаючи лише «загальну волю» і загальне голосування (ще ліпше – референдум), у другім (стосовно «партій») він відкидає громадянську війну (проти іншодумців), приймаючи лише компроміс.

Нарешті до чужонаціональних груп (націй) лібералізм знову не знає іншої засади від засади толеранції. Націоналізм ставить понад усе агресивність, дух анексіонізму, волю мати і волю посідати, стремління до захоплення, хоч би проти волі іншого. Націоналізм вірить, як щойно вмерлий Баррес, у «спасенне насильство» (*des bonnes violences*). Се все безконечно чуже духові лібералізму. Ся агресивність, ся ексклюзивність якраз у найбільшій опозиції до тої догми, з якою стоїть і паде лібералізм, до догми космополітизму. Інтереси фіктивної «людськості», і то найпримітивніші (со-

¹⁰ Як мало наші політики розбираються в суті кризи, про яку тут мова, свідчить їхня преса. «Діло» (вступна від 13/XI) пише, що неправда нібито демократія банкрутує та що кризи лібералізму на Україні нема чого ждати, бо в країнах хліборобських «ми, навпаки, бачимо живучість демократії і її силу. Коли з'ясуємо собі, що власне українська нація головно складається з хліборобів, то якраз їй найбільше відповідає демократичний лад». Українська нація складається з хліборобів не від учора, а скільки режимів змінилося в нас за той час? І з них ні один (крім короткотривалої нашої керенщини – Центральної Ради) не був демократичним! Світ може собі йти своєю дорогою, «ми» ж і досі думаємо милими концепціями Костомарова і Драгоманова, за якими «український нарід здавна відзначався нахилом до демократичного укладу».

ціяльні), ідеали туманного космополітизму і соціалістичної утопії «без хлопа і пана» – все на першому плані у ліберала, нація і її політична самовистачальність – на другому або й на третьому. Для того, як і щодо мас до «партій», відкидає лібералізм стосовно інших націй усяку агресивність, усякий «шовінізм». У першій разі він замість диктатури волисть консультацію (діє не і, але соп-silio), у другій – замість громадянської війни – голосування, у третій – замість агресивного націоналізму – «національний онанізм», уживаючи означення Муссоліні, який назвав так інтернаціоналізм без взаємності. Тому-то, між іншим, такої великої шани зазнає в нашій злібералізованій, духово змиршавілім поколінні Рабіндранат Тагор, який каже, що «щастя людей не в захопленні й посіданню (possession), а в гармонії і в союзі (Union)».

Се так відповідає ліберальній ідеї братерства народів! Тому-то такою славою тішитися в нас і анархіст Прудон, якому належать слова: «Хто каже республіка і не каже федерація, не каже нічого. Хто каже свобода і не каже федерація, не каже нічого. Хто каже нарешті соціалізм і не каже федерація, знов не каже нічого». Компроміс з іншими націями так само логічно випливає з лібералізму, як прудонівська федерація з ліберальної республіки, свободи і соціалізму. Тоді, як в агресивного націоналізму (фашизм), і в агресивного соціалізму (комунізм) – елемент панування, насильства дає тон у стосунку до мас, до «партій» і до інших націй, є і метою, і засобом – засобом лібералізму є порозуміння, а метою – аполітичне «щастя всіх».

Сій ліберальній доктрині завдячуємо ми розклад нашої політичної думки і невдачу наших політичних змагань. Коли власна національна «аристократія» в наш час, коли «треба не дискутувати, а командувати», зрікається аргументу сили, замінюючи його силою аргументу, – її місце займає чужонаціональна аристократія (у Великій Україні – комуністи), бо «природа не терпить порожнечі», а суспільність не може залишитися без авторитету. Чужа аристократія вносить відкинутий власною аристократією елемент творчого насильства у відносини між ініціативною меншістю, що стає владою, – з одної сторони, масою і «партіями» – з другої. Методи до досягнення сього скрізь однакові (в Італії так само, як і в Росії) – диктатура і громадянська війна.

Що ж лишається національній «аристократії», яка втратила інстинкт панування, яка роз'їдена отрутою лібералізму? Їй лишається, як українському легіневі грати на сопілці, виливаючи в ній свої жалі. Хто зрікся ролі «ката», мусить уступити се ампулу іншим, бо без сопілки суспільність може жити, без «ката» – ні... Так настає в нашій історії ера того, що можна назвати Pax Moscovitica або Polonica: об'єктивні наслідки ліберальної хвороби нашої суспільності.

Духові результати сеї хвороби були ще тяжчі. Ліберальна психологія наших «верхів», яка з нехиттю ставиться до аргументу сили і в міжнаціональних стосунках примиралася з роллю, яку зачала грати в нашій життю чужа «аристократія». «Верхи» пішли в бік найменшого опору: соборності без самостійності – тут, узнання «радянської системи» – там. Так постала «сменовеховщина», так закорінена в нашій націоналізмі ліберальна доктрина, упадок культу творчого насильства, недооцінення його ролі в суспільнім будівництві призвели до матеріальної і моральної поразки українства. Його роль поволі звелася до того, на що одиноко ще може здобути всякий лібералізм в наші часи: до ролі критикуючої, але лояльної опозиції.

Сій статті я дав підзаголовок – «Під новий рік» тому, що, власне, в році, який щойно минув, випуклилися й остаточно зафіксувалися ці дві тенденції: з одного боку, упадок ліберальної системи (на сей рік припадають утвердження фашизму, «правого» курсу в Угорщині і в Баварії, еспанський переворот і повний занепад парламентаризму в Німеччині), з другого боку – зріст української «сменовеховщини», повна аб-

дикація з самостійницьких ідей, поворот від незалежництва до провансальства, який набирає тут форми «автономізму», там – погодження з «радянською системою» і з радянською «самостійністю», яке в своїх екстремах веде до чисто кулішівської апотеози цивілізаційної місії Росії і до кпин із державотворчих інстинктів української нації. Сі явища остаточно скристалізувалися в минулім 1923 році. У сім сенсі се був фатальний для нас рік. Деінде се був рік агонії лібералізму, в нас він був роком агонії самостійної політичної думки.

Врятувати нас із сього упадку могло б лише повне й безповоротне виречення ліберально-демократичної доктрини. Але, на думку наших демократів, інших форм політичної творчости, опріч демократичних, «не било, нет і бить не может»! *A wat der Bauer nit kennt, tut er nit fretten...*¹¹ У сій заскоружлости і є наша трагедія. Тоді, як інші шукають інших доріг, у нас проклинається все, що сміє думати про нове. Тоді, як деінде незалежність нації стає аксіомою, в нас провідники нації конвульсивно чіпляються хвоста Богданового коня, надаючи свіжого блиску вимазаному кров'ю останніх літ ганебному написові на пам'ятнику біля св. Софії, або ж куняють під крилами Білого орла.

Один із геніяльних державників, Мак'явеллі, писав: «Коли треба роздумувати над порятунком рідного краю, громадянина не мають стримувати увага на справедливність чи несправедливність, на гуманність або жорстокість, ганьбу чи славу. Істотний момент, який має над усіма бути горою, се забезпечити свою незалежність і свою свободу»¹². На сю далеку від лібералізму позицію (яку я тут бороню), почасти пишуться лише українські комуністи з-за Збруча. Але вони засвоїли, що, так скажу, лише темперамент антиліберальної доктрини, не вкладаючи в неї свій національний зміст. Вони проти «гуманности» і за «жорстокість», але ще не розуміють, що Мак'явеллі не відділяв «свободи» від «незалежности». Вони ще вважають, що першу (соціалізм) їм можуть принести чужі багнети. У харківських «Вістях» з'явилася стаття¹³, в якій цілком апробувалося подібні до сих, але розвинені мною в іншій зв'язку ідеї, хоч, правда, лише в їхній негативній частині, у критиці вмираючої українофільської ідеології. Виходу «Вісті» шукають також в антиліберальній доктрині, але не «фашизму», а комунізму. «Вісті» ідуть іще далі і годяться з критикою, яку я дав «старим» ідеологам нашого (літературного) комунізму, які «не могли ще прийняти щиро й безоглядно жовтневої революції і сполучити останню з ідеєю національного визволення», а тому хиталися між націоналізмом і комунізмом. Думаю, що й «новим українським ідеологам комунізму» сеї синтези перевести не вдасться. Через те, повторюю, що свобода без незалежности неможлива.

Коли вони нарешті в цьому переконуються, коли антиліберальний темперамент їхньої ідеології перейметься національним змістом, тоді, але лише тоді, можна буде мріяти про погодження обох антиліберальних течій українського націоналізму в синтезі, яка поставить остаточно хрест над старим «демократичним» українофільством, яке роз'їдало вольовий інстинкт нашої нації, роблячи її погноєм для інших. Поки сього не сталося, одиноке можливе відношення між українським «фашизмом» і комунізмом, відношення боротьби.

¹¹ А чого селянин не знає, того він не робить. (нім., діял.).

¹² Гл.: Discours sur Tite-Live (франц.) – Розповіді про Тита Лівія. Праця Нікколо Мак'явеллі мала назву «Міркування про першу декаду Тита Лівія». Кн. 2. Розд. 41. – Ред.

¹³ «Вісті». 11.ХІ. мин.року, стаття «Криза української літератури через фашистську призму». Не присвоюємо думкам, тут розвиненим, назви «фашизму», охоче б її уникнули. Мусимо, одначе, послуговуватися сею назвою з браку іншої, яка так добре відгороджувала б думки, розвинені тут, від комунізму з одного боку, а з другого – від старого драгоманівсько-українофільського лібералізму з «Новими Українами», «Українськими Студентами», «Соціалістичними Думками» і «Вільними Сплками».

ПЕРЕД ПОВОРОТОМ

Дві події займали в останні тижні громадську думку в Польщі і Росії: гаракірі, яке зробив собі варшавський сойм, ухвалюючи повновладдя В. Грабському, і гаракірі, яке збирається зробити собі московська комуністична партія, що раптом відчула тугу за демократією. Сі події, нібито між собою не пов'язані, мають для нас величезне значення. Се значення видається нам ще більшим, коли згадаємо, що рівночасно і майже паралельно з ними відбувався процес розкладу тих українських політичних напрямків, які шукали порозуміння з реальною дійсністю: українських комуністів і соціалістів – там, трудовиків – тут. Усе се змушує нас приглянутися ближче до згаданих вище подій.

Розклад комуністичної партії... Так, тепер можна вже про се відтверто говорити, не здибаючися з глумливим закидом: *der Wunsch ist der Vater des Gedankens*¹. Партія, яка дала собі раду з противниками без числа, яка вийшла переможною зі страшної громадянської війни і політичну зручність якої заперечуватимуть лише боягузи, що бояться глядіти небезпеці в очі, – ся партія роз'їдається страшним раком навіть за визнанням власних домашніх лікарів. Ціла совітська преса повна матеріалів із дискусій над кризою в партії, відверто говориться про «смертельну небезпеку», яка загрожує їй, про творення фракцій в єдиній досі організації. Дискусія перенеслася в ряди Червоної армії і ЧеКа, на бік опозиції став Троцький, який, одначе, раптом захворів на «брак апетиту» і мусив отримати відпустку. Поборюваний з усіх боків ЦК ухвалив компромісову резолюцію, а в Москві почалися масові арештування, які, як авторитетно твердила РОСТА, «не стоять у жоднім зв'язку з розпочатою в партії дискусією...»

Про що йдеться? Проти чого звернена вибухла нагло опозиція? Проти Центрального Комітету партії, проти славної «трійки» – Сталіна, Зінов'єва і Каменєва, що перейняли спадщину по Леніні? Йдеться про те, що партійний апарат, який досі тримав певну руку на живчику політичного життя країни, зачинає тратити з сим життям контакт, зачинає вироджуватися – бюрократизуватися. Партійні збори, з'їзди й конференції «мають урядничо-офіціальний характер». Особливо в «провінційних організаціях внутрішньопартійна демократія існує лише на папері», резолюції приймаються за наказом згори, свободи виборів не існує (Київська «Пролетарська Правда». 4. 12. мин. року). Партія являє собою «не самодіяльний організм, не самодіяльну бойову організацію пролетаріату, а якусь систему установ, де є вищі і нижчі урядники» (Правда. 6. 12). На Україні на 130 секретарів (партійних) «ячейок» – 80 призначених згори, а ще більший процент «рекомендованих» згори предфабзавкомів і виборчих списків до Совітів (Пролет. Правда. 15. 12). Треба лише першому-ліпшому робітникови висунутися наперед і дістати мандат відповідального робітника, як «він зараз же відходить від маси, і, річ ясна, ще швидше маса від нього. Призначування, надмірний централізм, розквіт непотизму, відсутність товариських взаємин, підлизайство стають повсякденним явищем у партії (Ib. 9.12). Ще гостріше картає членів партії Л. Троцький. Він закидає їм «оскуденіє мислі», пасивний послух, механічне підпорядкування себе намірам «начальства», служальство, кар'єризм. Що ж до «ста-

¹ Бажання – батько думки (нім.).

рої гвардії» партії, то він закидає їй опортуністичне «переродження» подібне до того, яке пережили Кавтський і Бернштайн (Ibid. 15. 12). Революційна фурія, здається, відлетіла від усіх цих червоних директорів і нарковів, які, занурені в нову вигідну буржуазну обстанову, занадто звикли до неї і до диктування народіві, аби розлучатися зі своїми «здобутками революції» і йти наново в маси. Партія поволі перероджується у блаженної пам'яті «Государственный Совет», члени якого призначалися згори, користали з усіх гонорів та інших дібр земних, на всі урядові пропозиції мали завше трафаретне – так! і не стояли в жодному зв'язку з масами, якими вони правили.

Власне, се останнє найбільше тривожить партійних провідників. Виявляється, що «переродження» партії, її відірваність від життя – се не щось випадкове. Всьому винен НЕП, нова економічна політика, відхід від «воєнного комунізму», який була вимушена зробити партія. Повертаючи право приватної власности на землю, дозволяючи (в інтересах продукції) розвиватися «куркулям» на селі і «непчакам» у місті, партія викликала духів, яких тепер не може позбутися. «Гвалт, нас заливає дрібнобуржуазна стихія!» – такий крик розлягається тепер з цілої совітської преси. Партія опинилася буквально між молотом і ковадлом. З одного боку ремствують на неї одурені маси, які, замість у комуністичнім раю, опинилися коло розбитого буржуазного корита, з якого п'ють, хоч і не старі, «буржуї», але й не пролетаріят, лише нові «совбури». З другого боку «пре» буржуазна стихія, яка спихає Совіти з одної позиції на другу, відбирає від партії провід економічним життям і зачинає явно зраджувати політичні тенденції. Становище дуже прикре...

Небезпечні передовсім для партії настрої села і пролетаріяту. На зборах усіх відповідальних партійних робітників Москви в другій половині грудня Каменєв гірко плакав над тими робітниками або безробітними комуністами, які «ніяк не можуть зв'язати в голові нашу остаточну мету – комунізм, нашу недавню криваву боротьбу з білогвардистами – з тими зовнішніми паскудствами, які суперечать самим засадам комунізму і які вони – безробітні або міський пролетаріят – здибають на кожному кроці, коли ходять по вулицях, дивляться на вистави і бачать цілий сей розталий неп... Ми маємо собі здати справу, що оскільки існує неп, оскільки загострюються відносини між окремими робітниками і безробітними та сею непманівською буржуазією, неминуче ростимуть у середині нашої партії синдикалістичні і анархістично-махаєвські настрої». На інших зборах один із провідників опозиції, Преображенський, теж звернув увагу на сю суперечність. Він також нарікав на тих робітників, які «нездатні розглянутися в складних сучасних обставинах і наполягають на рішучішій боротьбі з (соціальною) нерівністю». На думку опозиційного лідера, се «вияв несвідомости частини нашої партії, яка не цілком усвідомила собі неминучість (соціальної) нерівности за певних умов» («Пролет. Правда». 19. 12). Розуміється, тим самим людям, які ще вчора кликали з собою маси під прапором «грабь награбленое», тяжко знайти послух у ролі апостолів, що обороняють конечність нерівности і поділу на класи... Не дивно, що їм тепер «робітники ставлять тисячі питань, на які тяжко відповісти при існуванню непу» (Ib. 21. 12).

Що в таких обставинах життя робітничої маси зачинає йти зовсім новими дорогами, про які партія нічого не знає, – се більш ніж природно. Се викрилося особливо в серпні минулого року, коли по країні перекотилася хвиля страйків (у Харкові, Сормові та деінде). Спершу, читаємо в «Пролетарській Правді» (15. 12), по фабриках і верстатах, у клубах і на зібраннях все йшло буцімто нормально. Робітники слухали звіти, ухвалювали бажані нам резолюції, вибирали бажаних нам людей, коли нараз одного кепського дня зачинається по всіх фабриках осіння «волинка» – хвиля страй-

ків. Автор статті А. Верхотурський з сумом стверджує, що «партійні інструменти не змогли відчутно хитання ґрунту і намацати зміну настрою серед робочих мас» та що «землетрус настав для партії несподівано, без попередження». Зовсім несподівано виявилось, що всі ці завкоми, осередки та профспілки не мали жодного уявлення про страйк, що готувався, що всі вони були «до певної міри чужі робітникам», чужі тій «стихії, що раптом визирнула з підземелля»... Ся стихія тим менше має охоти грати роль хлопчика на партійній шахівниці, що з переходом від «воєнного комунізму» з його голодом, розгромом промислу і втечею робітників на село становище пролетаріату, завдяки частинному поверненню «буржуазних» відносин, трохи покращало. Що дивного, отже, що пролетаріат зажадав для себе «більше простору, самодіяльності, участі в рішенню справ і виборности своїх партійних органів» («Пролет. Правда». 23. 12). Коротко, і в Росії зачало діяти загальне правило: що ані зовсім ситі, ані зовсім голодні не революціонізуються, лише ті, які трохи під'їли і хочуть більше.

Давніше, в період блиску большевизму, коли гасло «смерть буржуям» мало ще цілу свою жорстоку силу, партії не шкодили її диктаторські аллюри, її вербувальна сила серед робітничої класу залишалася незламною. Але тепер, коли офіційна преса славословить «мещанські добродетелі», коли головним завданням комуніста, на думку Леніна, стало «навчитися торгувати», коли старий клич «хто не працює, хай не їсть» замінено новим – «хто не спекулює, хай не їсть», клич, що так різко нагадує «enrichissez-vous» (збогачуйтеся) другої французької буржуазної республіки – тепер вербувальна сила розводненої комуністичної доктрини ослабла, оборонці непу не імпонують уже робітникам. Партійна маса жадає «конституції» від партійних верхів, що поволі вироджуються в далеку й чужу масі, замкнуту в собі касту.

Коли робітнича верства вдається в опозицію проти партійної автократії за її флірт із буржуазією, ся остання стає чимраз небезпечнішою для совітського ладу. Першу поступку буржуазній стихії зробили Совіти на селі. Заховуючи комуністичну вивіску, партія поволі мусила відреставрувати цілий панівний доти буржуазний уклад села, з заборонаю переділів землі, з петрифікацією існуючого стану посідання, з перевагою «середняка», з дозволом найманої праці, віддаючи колись протегованих незаможників у повну економічну залежність від «куркуля». Наслідки не дали на себе довго ждати: «куркуль» став знову паном на селі в економічному відношенню і стає ним у відношенню політичнім. Деяке економічне піднесення країни, як зізнаються самі комуністи, купили вони «дорогою ціною, ціною поступок власницькій природі селянського господарства» («Пролет. Правда». 18. 12). Але наслідки були для Совітів зовсім небажані. Партійні організації на селі зникають (Ib. 23. 12). Уся селянська маса поволі звільняється з-під опіки партапарату і підпадає цілковито під ідейний вплив «куркулів». Останні ведуть уже боротьбу за вплив у совітах. Під їхнім же проводом іде (особливо на Україні) сильний релігійний, явно «контрреволюційний» рух, що вимагає від партії «надзвичайного напруження енергії і єдності волі» (Ibid.).

На селах «куркульство» виступає не завше планово. То в формі погромів (нищаться сільбудинки та інші совітські установи), то в формі спонтанного релігійного руху. В містах селянські ідеологи виступають організовано. Відверто виступають на зборах УКП-істи проти совітської політики. В київських церквах ноторичні українські націоналісти (тепер у священничій рясі) відверто проповідують, що «як Христос визволив пригнічених, так і тепер треба пригніченим визволитися від жменьки тиранів». Пишучи про се, обурена «Пролет. Правда» додає, що по церквах і площах тисячами з усіх кутків України збираються слухати нових проповідників («Пролет. Правда». 2. 12).

Давніше з сим усім, як і з робітничими страйками, легко було боротися випробуваними засобами терору, підпорою якого на селі були «комнезами», в місті – «свідомий пролетаріят». Але як боротися з сим тепер, коли, будучи ноторичними шовіністами, та підшиваючись під комуністичну опозицію, УКП-істи виступають власне за чистість комуністичних принципів, а церковні проповідники покликаються на К. Маркса? Як розправлятися з ними за нового курсу «українізації»? Відновити терор? Але що скаже закордон, перед яким мусить жебрати фінансової підтримки комуністичний режим? Як боротися з антисовітськими настроями села, якщо колишня опора режиму, комнезами «безсило б'ються в кліщах невмолимих економічних законів»? Коли конечність звернути головну увагу на відбудову сільського господарства «створила деякий сприятливий «грунт для протибідняцької агітації» (в комуністичній державі!) і організації протибідняцьких і протиурядових елементів? («Пролет. Правда». 2. 11). За сими «протибідняцькими елементами», відвертаючись від партії, і починає йти село: за УКПістами, автокефалістами – і за новою витвореною НЕПом буржуазією.

Остання небезпека особливо тривожить партійних проводирів. Ще на останнім з'їзді Совітів Троцький сказав: «Нам дуже важливо, щоб державний промисел у своїм розвитку не відставав від хліборобства...». Бо відстати від сільського господарства, допустити, щоб вільний капітал у хліборобстві швидше акумулювався, ніж у промислі, значить розбити собі лоб о приватний капітал, який неминуче постає на підставі акумуляції «избытков» у хліборобстві. Сей, а також торговий капітал, який уже має широкі впливи, і проведе – боїться Троцький – ту «смичку» (зв'язок) із «кустарем» (дрібним сільським ремісником) і «кулаком», яку надаремно намагається провести партія через націоналізований капітал великої промисловости. Сей приватний капітал «уже вкручується між партію і село. Він уже робить проби організувати продуцента – кустаря або орендувати промислові підприємства в держави» («Пролет. Правда». 8. 12). До його рук переходить із рук комуністичної держави регуляція промисловости, ринку і кредиту, а славнозвісні «ножиці» (розходження в цінах на витвори сільської і міської продукції) у своїм розвитку грозять зовсім розірвати «смичку» партії з селом. «Уже раз, – каже Преображенський – подібне становище допровадило до Кронштадського повстання, яке було «політичним виразом сього розриву», і до «бандитизму» на Україні, який «стрічав співчуття показної маси селянства» («Пролет. Правда». 9. 12). До чого се допровадить тепер?

У совітській суспільності «з'явилася третя сила (опріч селянства і робітництва), роджена розвитком товарової господарки». Се торгово-промислова буржуазія. Своім проникненням на місцевий селянський споживчий ринок і успішною конкуренцією з державним капіталом вона «дуже ускладнює відносини партії з селянством». Матеріально-совітська влада «окріпла», але «соціально, з огляду на розвій взаємовідносин класів, ми ослабли», – скаржиться совітська преса («Пролет. Правда». 18. 12), бо «з'явилася нова, ворожа нам сила, третій стан – буржуазія, яка так само, як і пролетаріят, шукає зв'язку з селянством». Захоплення сею буржуазією в свої руки промислу, транспорту, банковости не «значить ніщо інше, як відкриття перед сею буржуазією нових можливостей спочатку господарчого, а потім і політичного зв'язку з селянством. Така тенденція вже існує, і вона зміцнюється, особливо під впливом різкого розходження цін на товари промислу і сільського господарства» (Ibid)...

Отже, як чинник, що регулює економічне життя, партапарат тратить свої позиції так само, як тратить він їх як політичний представник робітництва і (бодай частини) селянства. З поворотом від воєнного комунізму ціле економічне життя країни визво-

ляється з-під впливу партійної доктрини і партапарату, політично ж і третій стан, і селянство, і почасти робітництво поволі повертаються спиною до комуністичної партії, шукаючи власних орієнтаційних центрів. За таких обставин партії грозить небезпека зависнути в повітрі. Таке є підложжя тої кризи, яку переходить партапарат. Її виявами є нарікання на бюрократизацію партії, втрата контакту з масами й ин.

Як сю кризу полагодити і чи таке полагодження можливе? Опозиція поручає демократизацію партії, себто втягнення ширших мас у партійне житте, виборність урядовців та ин. Але се лише позори, і не про демократизацію партії йде боротьба. Сталін у московській «Правді» (15. 12) прекрасно здемаскував усіх сих нових прихильників демократії. Виявляється, що серед опозиції «є такі товариші, як П'ятаков, від «демократизму» якого не кричав, а вив цілий Донбас. Белобородов, «демократизм» якого і досі ще в пам'яті в ростовських робітників, та инші. Чи думає хто-небудь, питає Сталін, що коли теперішніх партійних педантів замінюють згадані вище шановні товариші, то демократія серед партії затріумфує?» Очевидно, що ні. Очевидно, що опозиції йдеться не про демократію, тільки про хвилеве з'єднання собі симпатій ширших мас робітництва для скинення пануючої олігархії і для заміни її іншою. Коли «демократія» сповнить се завдання, «опозиціоністи» зроблять із нею те саме, що Ленін з установчими зборами... Річ не в демократії або централізації, лише в різноголосиці щодо доцільности НЕПу. Річ у тому, що НЕП провалюється... НЕП, хоч і дав дорогу приватній ініціативі, але в умовах совітського ладу не міг їй дати достатніх стимулів і гарантій успішности продукційної праці. Тому все скінчилося відкриттям нових шляхів видобуття і консумпції запасів. Підняття на вищий щабель продукції не настало. Настало, властиво, тільки «разбазаріваніє» товарів старих, а не продукція нових. Продукція нібито й росте, але... не знаходить збуту. Добре списався капітал лише в торгівлі, але тут головне питання для партії – як боротися з приватною торгівлею? Се фіяско НЕПу, а головно його антисовітське обличчя й викликало потяг до давнього воєнного комунізму у части партії та опозицію проти «знепченого» Центрального Комітету. Але чи повернення до воєнного комунізму можливе? Ні, се цілковита утопія, хоч би з огляду на нагальну потребу допомоги закордону, яка в тій хвилі зареагувала б на зновлення терору або нову «експропріацію експропріаторів». Ще менше можливо се з огляду на село, продукція якого живить цілу совітську державу, і яке цілком перестало б постачати щось на ринок, коли б наново запанував чистий комунізм. Лишити НЕП? Також недобре, бо боротися з ним чимраз тяжче. Становище без виходу...

Так само і з «демократією». Допустити її? Се небезпечний експеримент. Як слушно пише «Пролетарська Правда» (16. 12), допустити до ліквідації принципів диктатури і централізму в державі і партії значить ліквідувати ті два кити, на яких тримається наш могутній союз. Коли два роки тому управа комуністичної партії проводила НЕП, «треба було перевести велику і небезпечну боротьбу з цілою партією», яка тому противилася. Тепер, коли опозиція підносить голову, ся боротьба олігархії, що виконує за власним зізнанням, не диктатуру пролетаріяту, навіть не диктатуру партії над пролетаріятом, лише диктатуру зменьки верховодів над партією, – буде ще тяжчою. У такому становищі було б абсурдом у сій боротьбі зрікатися централізму.

Не допустити демократії – се значить уже існуючі опозиційні течії загнати в підземелля, де вони, можливо, стануть іще небезпечніші, як ті сили, що привели до страйків восени минулого року. Допустити її? Се мало б ще поважніші невидги. Бо се поведе до творення фракцій, а се, за авторитетним твердженням секретаря КП(б)У Лебеда, була б уже «контрреволюція» і грозила б розколом не тільки партії, а й цілому совітському «союзіві» («Пролет. Правда». 15. 12). Крім того, питання про

свободу творення фракцій «тісно пов'язане з питанням про свободу преси загалом, з питанням про політичні права непролетарських верств населення та ин.» («Пролет. Правда».15. 12). Чи на се може згодитися режим диктатури пролетаріату? Потім – і се найважливіше – «коли з'явиться опозиція до пануючої лінії в партії, вона неминуче підпреться опозицією позапартійною» (як се вже стається). Тому «допустити всередині партії демократію і фракційну боротьбу, значить – поставити над партією хрест» («Пролет. Правда».18. 12).

«Ми заплуталися, – пише один із видних комуністів («Пролет. Правда».21. 12), – у непманівській обстанові. Капітал НЕПу росте, і ми боїмося сеї хвилі, яка йде на нас. Ми повинні подумати над тим, як її задушити. Задушити ж її з допомогою самого лише партапарату ми не можемо». Се правда, але задушити її з поміччю «демократії» – значить залити вогонь олією, «поставити над партією хрест».

Не знаємо, як партія вийде з кризи (офіційно вона вже залагоджена, і провідники опозиції перепросилися). Але партія вступила на похилу площин розколу і фракційности якраз тоді, коли внутрішнє і зовнішнє становище Росії вимагає єдності думки і волі панівної олігархії. Становище совітського уряду трохи нагадує становище уряду Миколи II. Перед ним царат, дворянська кліка також мусили в інтересах економічного поступу розв'язати руки непанівним класам, селянству і третьому станові. Скінчилося тим, що економічно окріплі нові стани захопили в свої руки і політичний провід у державі. Можливість подібного виходу і тепер передбачають навіть самі комуністи. Тоді також правляча (дворянська) кліка, «первенствующее сословіє», поділилася на офіційну групу, що хотіла погодити інтереси самовладства з економічним розвитком країни з деякою свободою рухів інших класів, і на непримиренну опозицію, що також апелювала до «демократії» («чорна сотня», Союз руссаго народа), що йшла в маси під прапором чистого самодержавства. Чи аналогію щодо загальної еволюції білого й червоного абсолютизму дасться провести аж до кінця? Не знати, але, в кожному разі, суперечність між роллю панівної олігархії в політиці і економіці країни, яка звалила дворянське самодержавство, зачинає бути актуальною і для совітів. У сім і є суть партійної кризи.

На початку статті я зауважив, що разом із розкладом російсько-совітської диктатури в Україні йде ідейний розклад тих українських течій, які, зрікаючись власної політичної доктрини, сподівалися всього від компромісу з чужою. Се були соціалісти всіх кольорів і українські «радянці». Перші – з головним штабом на еміграції – займалися коригуванням чужої системи, яку зрештою вони цілком приймали. Їм йшлося не про власну конструкцію, лише про «маленькі вади» вже готового, зробленого ким иншим механізму. Слідом за Драгомановим приймали наші соціалісти чужий лібералізм, лише «децентралізований», потім – децентралізований соціалізм, а в останній хвилі – демократизоване «радянство», *made in Moscow*². Все уважали себе частиною цілого. Власної ідеї не мали. Найдалше пішли «радянці». Вони відкидали вже *sans façon*³ усякі коригування. Вони, речники нового світу, давно вирішили, що «Московщина заглядає очима в майбутність, витворюючи вартости, що перед ними з дивом і замилюванням спиняється ціла Європа й Америка і чекає од неї нового слова» (В. Коряк. До брами. Київ, 1913 р.) Ся ідеологія стала під покровом всесильної московської цензури, що панує на Україні. Вона ж тепер у стані повного занепаду.

Нікого не поборюючи і нічого не здобуваючи, свою віру позичили «радянці» в Рикапі (Російській комуністичній партії), пристосовуючи її, як уміли, до малоросій-

² Виготовлено в Москві (англ.).

³ Безцеремонність, простота; невимушеність (франц.).

ського домашнього вжитку. Тримаються на поверхні лише повною яловістю політичного і літературного УНР-івського українофільства⁴, цензурою та хвилевим політичним упадком Києва. В умовах вільної конкуренції ся ідеологія, певно, швидко улягла б хемічному процесові: комунізм із неї хутко б вивітрів, лишилась би пара ортодоксальних нездар, про яких завтра забули б усі, і кілька талановитих одиниць, які вернули б до навколишньої стихії. Тепер вони всі в літературі. Поділяються на дві групи. Одна – се звихнені інтелекти, часом дуже сильні, які безнадійно стараються погодити своє вивчене «знаю» зі стихійно національним, але кволим «хочу» (Головко. «Можу» // Червоний Шлях. Ч. 2–3), які ніяк не можуть серцем відчутти прийнятого головою російсько-большевицького «сьогодня» (М. Хвильовий. «Силуети». Червоний Шлях. Ч. 1). Се ті, які в менших розмірах переживають трагедію Гоголя, що так неfortunно стремів з'єднати свій національний патос із чужою й холодною ідеєю Півночі. Сі постаті завше збуджуватимуть наше співчуття, і не про одного з них сперечатимуться нащадки: він був «наш» чи «їхній»? Але таких меншість, і ані своїм числом, ані розщепленістю своєї думки не можуть вони надати тону новій ідеології. Сей тон надають інші... Се переважно ті, про яких ніхто ще вчора не знав, або ті, що, як «дами» з Монте Карло, завше є при боці того, хто виграє. Се Голубовичі, Порші, Піддубні, Лизанівські, Кобзи, Вітики, Меленевські, Остапенки, Суровцеви, Храпки, Романовичі – налогові перекинчики, далі – пара живих трупів, урятованих від катастрофи українофільського ковчега, яких толерують за «шире каяття» (коли се «політики») або за партацьку тенденційність (коли се «письменики»), та один чи два Валенроди, які лише тому не тікають, що двері їм усі замкнено, – ось і все! Такі є лицарі «нвої» ідеології на Україні. Се не творча ідеологія, але ідеологія капітуляції. Ті, що дозволили їм існувати, толерують їхню творчість, але в межах «домашнього обиходу». В пресі їм дозволяється лише займатися красним письменством, поза тим – подавати «вернопопданейшіє адреси» і друкувати у «своїх» органах енцикліки кремлівського папи і коментарі до них московських схоластиків. Єдиний політичний орган, де їм вільно «упражняються» самим, – се харківські «Вісті», щось на кшталт бл. пам'яті галицького «Руського Селянина», який і змістом, і інтелігенцією так застрашаюче убого виглядає в порівнянні з добре редагованою, призначеною «для чистої публіки» російською «Пролетарською правдою» в Києві... Рішуче так не виглядають творці власних цінностей. А коли так виглядають переможці, то хіба лиш... «Бартки – Переможці».

Жанр українського націоналізму, який вони створили, скоріше нагадує той, який створили Квітка й Куліш. Куліш писав романи, аби довести політичну нездарність української нації творити власну державу, наші «радянці» друкують статі Раковського, який доводить, що без «помочі» Росії Україна ніколи не могла б установити в себе соціальний рай, та що «так звана орієнтація тільки на внутрішні сили не витримує критики» (Х.Раковський. – «П'ять років української радянської влади» // Червоний Шлях. Ч. 4–5). Квітка навчав, що «без начальства не треба нічого робити, хоч би думав, що воно дуже гаразд буде», і захоплювався московськими солдатами, які, йдучи на війну, «святий закон сполняють». Наші «радянці» складають оди на честь тій самій (тільки червоної) московській армії. Квітка в «Листах до любезних земляків» писав про московську імперію як про «царство наше», С. Пимоненко з «Червоного Шляху» пише про московське посольство як про «наше посольство» (Ч. 4–5). Тамті – складали оди Катерині і Петру, сі (В. Поліщук) – пишуть поему «Ленін» і дякують

⁴ Безперечно, що «Червоний Шлях» і змістом, і розмахом на цілу голову стоїть вище від старомодної щодо форми і мертвої ідейно «Нвої України».

радянській владі за те, що вона «притягнула силою нашого селянина до праці» і змусила його «отряхнутися від свого безмежного лінивства» (Гр. Гл.: На бездоріжжю // Селянська Правда. 5. 8. 23), мавпуючи Куліша, який дякував царям за приборкання українського «розбійного елемента».

Хтось може схоче бачити в сих людях герольдів соціального визволення українського плебсу; я думаю, що простіше буде бачити в них тих клоунів, яких дирекція цирку пускає для забави публіки під час павзи на арену. Вимазані крейдою, в широчезних штанах, у сорокатій шапці блазня, плутаючись усім під ногами, роблячи страшний «рух» і вереск, вони декому можуть видатися головними акторами. Але павза закінчується, на расовім коні вилітає на арену якийсь цирковий Будьонний, і блазнів женуть геть. Повторюю, хтось може бачити в сих людях апостолів соціальної справедливости, ми ж думаємо, що політики, а хоч би й поети з психологією і мінливістю «дам» із Монте Карло, до сих апостолів мало подібні. Можуть вони себе виправдовувати, якою хочуть ідеєю, про них усе можна буде сказати те, що про російського інтелігента сказав Арцибашев: «Російський інтелігент тим і відрізняється, що навіть під останню підлість здатний підвести ідею. З ніг до голови вивалюється в болоті, всю морду собі «загвоздає», а потім устане і скаже: «В ім'я ідеї...» І чистий і правий» («За Свободу», 26. 9. мин. року.).

Що особливо засуджує наше «радянство» на безплідність, се його аполітизм. Від нього заносить тим самим «аполітичним культурництвом, опортунізмом і навіть сервілізмом», яке червоношляхисти закидують українству 80-х років минулого століття. У політиці їхня роль – роль підбрехачів. Вони ті мухи, що, сидячи на носі у вола, хвалилися, що й «вони орали». Їхні претензії називати радянську владу своєю такі ж смішні, як претензії Квітки, який уважав царат за «нашу державу». Вони навіть не старалися підвести ідеологічний фундамент під існуючий факт: се роблять для «хохлів російські комуністи, в'яжучи ідейно російсько-совітську доктрину з національно-українською дійсністю. Українські ж комуністи сим не займаються. І в сім, власне, нежиттєвість їхнього світогляду. Бо ніякий новий клас не забезпечить соціальних здобутків революції, поки не перебере в свої руки політичної влади над територією і людністю держави. Провідники російського пролетаріату прекрасно се зрозуміли. Їм ходило не лише про «експропріацію експропріаторів», але й про утривалення свого політичного панування на цілій території колишньої Росії, а в своїй зовнішній політиці виходили вони виключно з національних інтересів Росії. З сих інтересів виходить Раковський, коли доводить, що Україну, Грузію, Азербайджан, Вірменію і Білорусь треба було завоювати через те, що, «приймаючи на себе удари чужоземного наступу», вони врятували державну незалежність Москви та забезпечили їй користання їхньою нафтою, вугіллям, збіжжям і цукром (гл.: I, 4–5 ч. «Червоного Шляху»). Аргументація, як бачимо, не пролетарська, чисто імперіалістична, подібна око в око до аргументації п. Пуанкаре, коли той займав Рурський басейн або творив із Райнських провінцій буферну державу. На сю саму точку погляду стає і харківський віце-Раковський, Скрипник, мотивуючи приєднання України konieczністю посідання нашої руди не для пролетаріату, лише для «всього господарчого організму колишньої Росії» (Там же). Особливо яскраво виявилися чисто національні моменти політики Совітів у договорі з фашистською Італією, бо очевидно, що договір із фашизмом був не в інтересах російського пролетаріату, лише в національних інтересах Росії. І навіть коли перейти від політики і прози до совітської поезії, то й тут побачимо, що всі сі Блоки, Еренбурги, Ключєви і Єсеніни думають не класовими, а національними категоріями, і лише Тютчев і Пушкін із «буржуазних» співців здо-

булися на таке свіже й сильне опоетизування «матушки Росії», як винесені на гребені соціальної революції «пролетарські» поети...

Їх мавпують, правда, і наші поети. Але: *si duo faciunt idem...* Коли Єсенін присвячує любовні вірші Леніну – се патріотизм. Коли те саме робить В. Поліщук або коли «Нова Культура» містить портрет «Ілліча» – се сервілізм. Коли Блок грозить «гнилому Заходові!» силами Москви – се зовсім зрозумілий націоналізм. Коли ж на сю саму тему пише М. Хвильовий «*Ex oriente lux*⁵», то се, хоч би як самі собою були чудові вірші, – се «подхалимство».

Наші «радянці» не відчувають сього... В нас не бачать, що кожний панівний клас певної нації щодо інших кермується не класовим, але загальним ідеалом нації, що й ми на сей останній ідеал мусимо звертати увагу, а не на соціальні симпатії, коли хочемо встоятися в тій війні всіх проти всіх, яка є, була й буде законом міжнаціональних відносин.

Се, властиво, такі трюїзми, що сором про них писати, але сі трюїзми є Америкою для наших «радянців», яким так само дико чути про неї, як дико се було чути духовим батькам теперішних «радянців» – радянцям із передвоєнної «Нової Ради».

Забезпечуючи панування правлячого класу всередині, незалежність і силу держави назовні, совітська Росія стремить в Україні до її політичного обезвладнення й економічного визиску. Тобто провадить там чисто колоніальну політику, яку провадить Англія в Єгипті або Франція в Мароко. На Україні приходить тепер до сили нова верства, селянська. Коли вона не зрозуміє, що в своїх соціальних інтересах мусить забезпечити собі політичну владу в краю, то вона виродиться, як виродилася наша козацька шляхта по Полтаві, а нація знову впаде в летаргічний сон. У нас нема поки що даних зневірюватися в життєвих силах нації, тому є всі дані припускати, що вона скоріше чи пізніше змете з поверхні купку людей, що, промовляючи від імени нації, забули про головний закон її існування – потребу власної загальнонаціональної політичної ідеї.

Об'яви сього процесу вже спостерігаються. Аполітична, нерозуміюча ваги національного моменту в міжнародному життю «радянська» група розкладається на наших очах. У попередній книзі нашого журналу, в бібліографічній замітці про харківські «Література, Наука, Мистецтво» вказувалося на ідейну безплідність «радянців» в області театру і літератури, на їхнє невміння опанувати інтелектуальне життя українських мас й інтелігенції. Навіть серед самих «радянців» зауважується розпад. То один, то другий *franc-tireur*⁶ дозволяє собі на «бойові виступи проти марксизму» («Пан Донцов і всі фашисти будуть його за се вітати», – з сумом зауважує про се Коряк у 8 числі «Червоного Шляху»). Зауважено і ще страшніший гріх, а саме, що «філософія НЕПу таємно панує над свідомістю радянської інтелігенції» (Там же, ст. 203). У літературі паношиться «непівський стиль», і навіть такі стовпи, як Сосюра, починають «обміщанюватися» та співати про магнолії і цитрини. З другого боку, до руху «примазуються» деякі «змертвихстанці» і зовсім живі трупи, що ніколи комунізмом не грішили, як М. Чернявський і Олена Журлива. Доводиться полемізувати і з націоналістами (порахунки з нашим журналом зводить Коряк в останнім ч. 8. «Червоного Шляху»). У театральнім мистецтві випихаються знову старі «гопакедії» в тому вигляді, «в якому їх бачила прадідівська країна». У фейлетонах О. Вишні знову виходить на денне світло стара міщанська «обивательщина», що з катонівською міною картає... лінощі, п'янство та інші прогріхи проти міщанських чеснот. Старий

⁵ Світло зі сходу (лат.).

⁶ Франктер, вільний стрілець, партизан (франц.).

Київ ремствує на «радянський» Харків. Він уважає, що «дух харківської творчости позасвідомо анархічний, іноді з бандитськими ухиленнями, і не кожний його витримає». Харків'янам закидається «аморфність як ознака відсутности традиційної культури» (Доленго М. Київ та Харків, літературні взаємовідношення», «Червоний Шлях», ч. 6–7). Київ бунтується проти харківсько-російського узурпатора і не лише в мистецтві. Як у першій частині сеї статті ми вказували, тратить контакт із масами і впливи на них не тільки літературний, а й політичний Харків: у масах знову знаходять послух націоналізм і церква. Про се свідчать і появи сільських Лютерів, що воюють з офіційною кремлівською політичною церквою, і поява УКПістів, і розполітикування «куркулів», і, нарешті, зі скреготом зубів октройована Совітами «українізація» – безперечна поступка українській «контрреволюції».

Українська національна думка ферментує, як ніколи. Ідеологія вчора («ніжнормійне» ліберально-соціалістичне українофільство) вже розкладена. Ідеологія, що офіційно панує нині (нове «радянство»), як признаються її ж теоретики, сильно підмінована. Що принесе майбутнє, тяжко вгадати. Але в нових настроях, що панують серед «молодих» в Україні, незважаючи ні на що, більше здорового, ніж у настроях наддніпрянської еміграції, або Галичини – і чимраз менше комунізму. В них (звичайно не у всіх) нема бодай тої старомодности, ні просто «пошлости», нема застрашаючої безплідности думки і заялозености форми. А крім того, є там один дуже цінний здоровий первень – яскрава ворожість до сентиментально-гуманного, пасивного світогляду, так характерного для передвоєнного українського націоналізму. Сей первень може стати підставою дальшого розвитку. Селянська революція на Україні скінчилася, «пролетарська» в Європі відсунулася в туманну будучину, в Росії – набирає карикатурних форм, а нашим «радянцям» (хоч що вони говорили) в суті речі цілком чужа. Тому, коли вони не хочуть розгубити те цінне, що мають, коли не хочуть потонути в новій «кулішівщині» або пореволюційній «маніловщині» (об'яви сього вже е!), мусять дати своїй настроєвій революційности инший, тривальший ідейний підклад. Таким підкладом може бути лише активний націоналізм.

Повторюю, годі передбачити майбутнє, але певно, що воно відіпхне від себе і солодково-нудний, імпотентний, передвоєнно-радянський провінціалізм, і новорадянську сервілістичну аполітичність. Усе, що здорове в старім (його традиційність), все здорове в новім (його темпераментність, «жорстокість», культ сили і волі до життя), перейде, мабуть, до нового українського націоналізму. До того твердого, егоїстичного, самовистачального націоналізму, до тої пристрасної поезії власної і своєї землі, яка стане гаслом нового покоління, виростлого на крові революції. Сі настрої нуртують поки що напівсвідомо в масах і в інтелігенції. Видобути з них ясну формулу активного національного чину тепер, коли російське панування в Україні стає так само непевним, як 1917 р., – се найважливіше завдання хвилі.

По сей бік греблі спотерігаємо аналогічні явища. Там криза совітизму, тут – парламентаризму. Лиш не в тім значенню, як її обсервуємо деінде. Спроби створити кабінет лівиці, потім правиці, далі центр-праву і центр-ліву, спроби Тугута, нарешті «ународовлення» ППС – довели, що парламентарне правління без «меншостей» майже неможливе, хоч сього однаково хотіли і праві, і ліві. Так дійшли переконання, що рятунок парламентаризму є... в припиненню сеї системи. Вираз сьому переконанню дало покликання В. Грабського й ухвала повновладдя. Деінде се значило б санацію, вихід зі становища, як се було в Італії, Німеччині, Еспанії, де треба було з'явитися Кромвелеві, а нації схилити перед ним голову, щоб країна вступила на

шлях нормального розвою. Се не може настати з тої причини, що, по-перше, немає охочих грати роль Кромвела, а по-друге, тому, що й найгеніяльнійший Кромвел міг би опертися лише на довір'я цілої нації – мінус одна третина. В сім і є суть кризи, кризи системи. З парламентаризмом – тяжко, без нього – також...

Так є тут. А там так: із централізмом горе, і без централізму біда. Не можна з українізацією, не можна і без неї. Нарешті, так само, як там, розкладаються і випихаються іншими угруповання, своїм опортунізмом подібні до нашого наддніпрянського «радянства». Все се колосальної ваги явища, і українська національна думка має присвятити їм якнайпильнішу увагу.

Стоїмо перед поворотом. Загальна лінія, якою досі бігли події, заламується. Заходить зміна і в приголомшеному «самопочуттю» нації. Живемо в один із тих періодів, коли нація має знову знайти себе. Повинна, як казав недавно вмерлий М. Барес, «відновити згоду між часто-густо хисткою думкою нашої еліти і певним інстинктом наших мас». До сього завдання мають у сей час перед поворотом піднятися всі здорові течії серед нації, відмітаючи набік і угодове «радянство», і «трудовицьку» угодовість – усе заздрісне, дрібне й кволе, що вміє шкандибати лиш на чужих милицях.

Завтра на се, можливо, вже не буде часу.

В. ЛЕНІН

Кожний із великих людей мав своїх предтеч, що звістували їхній близький прихід. Мав свого предтечу і Ленін. Ним був Достоевський. Правда, він ненавидів Леніна, навіть не знаючи його, але знав, що він прийде, і то дуже скоро. Бо, власне, про Леніна і ні про кого іншого думав він, коли в «Бесах» обіцяв оповісти «про того підлого раба, про того смердячого і розпусного лакея, який перший видряпається на драбину з ножицями в руках і розідре божественне лице великого ідеалу в ім'я рівності, заздристи і... травлення».

У сих кількох словах – ціла суть ленінізму. З його офіційною програмою – «равенством», з його рушійною силою – «заздрістю», з його правдивою метою – задоволенням найнижчих інстинктів юрби («травлення»), з його психологією збунтованого раба. І не випадково один з офіційних поетів, якому замовлено оду на смерть большевицького папи, назвав його «вождьом восстаючих рабов». Сей бунт рабів зродився з «ресентименту», з песимізму розпачу, з почуття заздристи фізичних і духових калік, яких тисячами викидає наш соціальний уклад. Се був бунт тих, кого Ніцше називав *ehregeizige schwitzende Plebejer*¹, які все хотіли стягнути донизу, аби горою були їхні вартості; їхня філософія зачалася від «милосердя» до всіх покривджених, від утожсамлення злочинця з «нещасеньким», а скінчилася на: «я і жуліков уважаю» Горківського Луки, на «стидно бить хорошим» Л. Андреева або «стидно мати моральні засади і не мати сіфілісу» (Винниченка), коли маса купається на дні розпусти, і нарешті на творчості Єсеніна, для якого «найліпшими прихильниками большевицької поезії були проститутки і бандити»...²

Усе, що досі вважалося за сильне, величне й гарне, стягнути вділ. Усе досі нікчемне і погорджуване піднести до значення нових моральних цінностей. Змішати все поетичне з болотом й опоетизувати проституцію і бандитизм – ось ціль большевиків. «Ісповедь хулігана» – стала їхньою евангелією, «Страна негодяев» (назви Єсенінських поем) – землею обітованою. Одиноке, що бракувало, – се теорії. Їм треба було когось, хто б виправдував їхні інстинкти; треба було знайти того жертвовного козла, якого можна було б винуватити за всі їхні кривди, треба, нарешті, було знайти те Зло, в порівнянні з яким їхній світ був Добром. Власне сю теорію дав Ленін. Усіх угорі він назвав «буржуазією», зачислюючи до неї і людей праці, коли вони мали лише чисті руки і не знали сороміцької лайки. Всіх надолі він назвав «пролетаріят», зачислюючи до нього фахових нероб, каторжників і повій, цілу бакунінську «велику простонародну наволоч». Їхню боротьбу назвав «соціальною революцією», а «страну негодяев» – царством свободи і справедливості.

Така була теорія Леніна, і той ніколи не зрозуміє большевицької революції, хто схоче прикладати до неї європейські соціалістичні категорії. В голові сього фанатика, що родився десь у Сибірині, у близькому сусідстві з колишнім Ханством Казанським, на кордоні з Азією, категорії марксизму прибирали зовсім інший вигляд, як у голові його європейських «колег». Між ними була така ж велика різниця, як між Людвіком XIV і Петром I, як між кардиналом Ришельє і Гришкою Распутіним,

¹ Шанолубні пітні плебеї (нім.).

² Гл.: Новая Русская Книга. Ч. 5. Берлін, 1922.

як між монархією Ніколая II і його кузена – Джорджа V, між Кромвелем і Стенькою Разином.

Підставою всіх його думок була «рівність» Достоевського. Що се за російсько-ленінська рівність? Аби не стягнути на себе звинувачення в «шовінізмі», дам на се відповіді Д. Мережковському: ся рівність большевицька – се «воля до упрощення, метафізична воля до дикости», до зрівняння всього. Так учив Л. Толстой, так учив В. Ленін. «Ось камінь на камені лежить первозданно, дико – се добре; але ось камінь покладено на камінь – се вже не так добре: а ось камінь із каменем зліплений залізом або цементом – се зовсім погано: тут щось будується: все одно, що – палац, казарма, в'язниця, митниця, слабниця, церква, дім розпусти, академія; все, що будується, – зло або бодай дуже сумнівне добро». Перша толстовська і ленінська думка на вид усього, що хоч трохи підноситься над загальним рівнем, се його «упростити, понизити, вигладити, зламати, зруйнувати так, щоб не лишилося каменя на камені і щоб знову все було дико, просто, пласко, гладко, чисто».³ Звідси непримиренність Леніна, його безкомпромісовість, або, як говорилося в большевицьких колах, «твердокаменність». Той, хто стремить усе зрівняти з землею, не може перегорювати з ніким, що ще підноситься – богатством чи талантом – над вимірним ідеалом рівності. «Ми думали: Росія – дім, – пише М-кий. – Ні, шатро! Шатро – поставив номад і знову зклав – пішов далі в степ. Голий, рівний степ – вітчизна скитів-номадів. Що не зачорніє, не замаячить у степу, не піднесеться хоч маленькою цяткою, – все буде зрівняне, знижене, випалене, розтопане скитською ордою. Воля до широти, рівного, голого, до фізичної рівнинності, до метафізичної рівності – се стара скитська воля, однакова в Аракчєєва, Бакуніна, Пугачова, Разіна, Леніна, Толстого. Зрівняли, випрасували Росію – випрасують Європу – випрасують цілий світ».⁴

Ось що таке ленінська «рівність»! Що підноситься над овидом? Вежі церков? – «Долой церкву!» Пам'ятники мистецтва? – Стягнути їх з постаментів! Палаці? – Зруйнувати їх! Кордонні стовпи? – Спилати! Ієрархія, відміни? Відміни порушують рівність – «долой» відміни: зі старшин здирають наплечники, з «буржуїв» – футра, «хохлам» обгинають оселедці, як бороди боярам двісті літ тому. Інтелігенція підноситься над юрбою – «Долой» інтелігенцію! Все під одну мірку, все на одно копито!⁵

³ Збірник «Царство антихриста». – Мюнхен, 1922, ст. 1923.

⁴ Ibid.

⁵ Органічну нездатність Леніна шанувати чужі особисті або збірні права найліпше характеризує його ставлення до «права на самовизначення» України. В його листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним (грудень 1919 р.) читаємо, що наша національна справа – се «справа про те, чи бути Україні окремою і незалежною українською соціалістичною радянською федеративною республікою, чи зіллється Україні з Росією в єдину радянську республіку». І далі: «Всеукраїнський з'їзд рад вирішить справу про те, чи з'єднати Україну з Росією, чи залишити Україну самостійною й незалежною республікою, а в останньому випадку – який саме федеративний зв'язок устанеться між Україною і Росією». Іншими словами, самостійність України без федеративного зв'язку з Росією була для нього чимсь, що не існує у природі. Щоб зрозуміти сей погляд, треба знати, як Ленін розумів ідею національного самовизначення. Ще більше як 20 літ тому він писав: «Але безумовне визнання боротьби за свободу самовизначення зовсім не зобов'язує нас підтримувати кожне жадання національного самовизначення. Соціал-демократія, як партія пролетаріату, ставить як своє позитивне і головне завдання – самовизначення не народів і націй, а пролетаріату в кожній національності. Інтересам власне сеї (класової) боротьби маємо ми підкорити вимогу національного самовизначення. В сім, власне, і різниться наше ставлення національного питання від буржуазно-демократичного» (Искра, ч. 44, 1903 р.). Сим своїм ідеям лишився вірний Ленін до кінця. Тому, між иншим, не має рації проф. С. Дністрянський («Нова Держава», Прага, 23), коли каже, що «російська та українська революція переймили ідею самовизначення народів» (ст. 8). У противність до української, російська революція – як се видно з ленінських коментарів – не прийняла сього гасла навіть хоч би в декларативній формі.

Усі ворожі його нівеляційному ідеалові сили називав він «буржуазією» або «буржуазними пересудами». Таким «пересудом» є держава, яка в комуністичному ладі засуджена на вмирання.⁶ «Пересудом» була ціла «буржуазна» економіка. Фабрика так само могла обійтися без патрона – як держава без царя. В теорії вартости Маркса найбільше йому сподобалося, що той рахувався тільки з категоріями кількості і часу, ігноруючи якість. Найбільше цікавило його те, що Маркс визнавав лише матеріальне число, а не інтелектуальні відмінності; масу, а не провід; фізичну, а не розумову роботу – як чинники в творенні цінностей. Свобода приватної ініціативи? Але ж се приведе до вивищення здібніших над многоголовою пересічністю. Тому приватну ініціативу і приватну власність також проголошено буржуазними пересудами. Нехай живе «община» і «чорний переділ». Ленін також був дарвіністом, але на казансько-російський спосіб: для нього боротьба за життя полягала не на виживанню здібніших, а на їх винищенню.

«Пересудом» була й «буржуазна філософія». Берклі, Юм, Кант, Мах, Пуанкаре – для Леніна се лише добрі слуги буржуазії, їхні доктрини не мають сенсу. Вони вигадані лише на те, щоб тримати пролетаріят у рабстві. Кантова *Dinge in sich* – щось, що стоїть понад нашими здібностями пізнання, є для Леніна абсурд. Для нього неважливо, чи можлива метафізика, чи ні», лише чи не пошкодить вона «інтересам пролетаріяту». Кантіанство є для ідеолога большевизму щось на зразок «буржуазного центру», от як «кадети» чи що. Наукову розвідку проф. Хвольсона проти Гекеля Ленін кваліфікує як «чорносотенну брошуру».⁷ Навіть гносеологію оцінював він мірилом свого нівеляційного ідеалу. Він ніколи не любив філософії ані філософів, як людей, що своїм інтелектом підносяться над юрбою та ідейно панують над нею; які своїми метикуваннями лише заплутують речі, з вичерпною ясністю викладені в марксовім «Капіталі». Тому, коли аж у зрілім віці, змушений нападами противників, зайнявся він сею проклятою наукою, то зробив се лиш на те, аби майже всіх «любомудрів» відлучити від святої пролетарської церкви. У сім варварі було щось із того каліфа, що наказав спалити Александрійську бібліотеку, говорячи: коли в ній є те, що і в Корані, – вона зайва, коли що інше – вона непотрібна. Всяка ієрархія – духовна, економічна, політична має бути скасована в ім'я сеї дивовижної теорії «рівности», яку її творцеві захотілося чомусь назвати європейським ім'ям соціалізму.

«В ім'я рівности і – заздности»... Заздрість – се був другий член ленінської формули, рушійна сила руху. І справді, що особливо вражає в ідеології ленінізму, се якесь задушливе повітря низької помсти і *Schadenfreude* невдахи, – яким ся теорія напоєна. Нічого свобідного й величного: ні геніяльного дотепу, ні вільного руху людини, яка бере те, що їй належить за правом. Загальний тон большевизму – се тон Смердякова, що «ізмивається» над своїм «баріном». Сей лакейськи «озорной» тон чується і в большевицькій поезії, у всіх тих Ключевих та Єсеніних, які роблять революцію «под гармошки п'яной клікі»; які «кометою витягають язик буржуазному світові», які «випльовують із рота тіло Христове» і «Богові висмикують бороду» – це не повстання ображеної у своїм праві, свідомої своєї гідности вільної людини, а п'яний бунт хама. Ся сама риса видна у відмінності, з якою розправлялися зі своїми противниками Робесп'єр 1793 року в Парижі і Ленін в Росії: там – суд над королем, тут – задушення його, мов щура. Там – гільйотина на майдані, тут – куля в потилицю в темнім льоху, там – публічно під оплески юрби, тут – під гуркіт тягарового самохода, аби ніхто не чув. Не в ім'я усвідомленого права, що не соромиться

⁶ В. Ленін. Держава і революція, Відень, 1920, ст. 16.

⁷ Ильин. Матеріалізм і емпіріокрітіцизм. Кріт. заметки о реакцион. философии. – Москва, 1909.

денного світла, лише «в ім'я заздности», що мститися за свою нікчемність, не вірить у завтра і старається стерти сліди крові на руках. Як усі ці революціонери, на яких опирався Ленін, зі «слідами одідиченої хворобливості й анемії», як характеризує їх один історик російської революції, Ленін, також викинений поза рамки суспільності, не відчував до неї нічого, крім мстивої ненависти і заздрісної злоби. В нім не було ні ідеалізму Фур'є, ні почуття високого післанництва Робесп'єра або Дантона, нічого, крім культу злоби й заздности – сих правдивих пружин ленінізму. «Скрізь й у всьому, – пише Тун, – боронили вони протилежне минулому: ви облудники, ми будемо циніками. Ви найбільш ввічливі до вищих від вас – ми будемо грубіянами з усіма. Ви вітаєтеся, не поважаючи, ми наступатимемо на ноги, не перепрошуючи».⁸ Се хворобливе бажання невдахи «насолити» комусь, «наробити збитків» вищому від себе, облити його своїм болотом – лише се стремління, позбавлене всяких інших вищих етичних мотивів, але задумане в грандіознім обсягу великої революції, були ті рушійні сили, які викликав до життя большевицький Фавст і яких не міг уже потім позбутися. Поруч із тою «рівністю» се є друга риса ленінського генія, яка так різнить його від великих революціонерів Заходу, а російську революцію – від англійської, американської, французької чи італійської.

... «І травлення», закінчує Достоевський. У сім останнім моменті є також одна з істотних різниць між ленінською і французькою революцією. Ідейні попередники 1789 року, Буфон, Вольтер, Монтеск'є, вірили, що людина є в засаді незіпсута, добра і мудра. Вона може надихатися великими засадами, і до них треба апелювати революціонерів. Із зовсім протилежного принципу виходив Ленін. Коли вірити Бурцеву, знаному большевику, членові Думи (і провокаторові рівночасно), Малиновський відкрив Ленінові дещо зі свого минулого, в якому не бракувало сторінок чисто кримінальної природи. Ленін перебив його, кажучи, що «для большевиків подібні речі не мають ніякого значення». Як він сам зізнавався, збирав він до свого оточення «всякую дрянь», аби лиш вона клялася на «Капіталі» Маркса і зміла «працювати». На таких самих засадах «добирав» Ленін і своїх агентів за кордоном. Він апелював не до найліпших, лише до найпримітивніших, до гірших сторін людини, формуючи свою армію революції, граючи на заспокоєнні її найпримітивніших потреб. На питання, що вище: гречана каша чи Сикстинська Мадонна, ще Писарев відповів, що – каша. З ним погодився Толстой, з Толстим – Ленін. Матеріальна користь мас стояла в нього понад усякі абсолютні цінності, понад усякі засади – аксіоми. Родина, рідний край, релігія, особиста честь – хто має їх собі за Бога, є небезпечний масі, бо ставить щось над нею і її примітивними пожаданнями. А кожна релігія, в тім числі і большевицька, забороняє будувати собі «іншого кумира, опріч мене». Забороняв се і Ленін. Бо руйнуюча робота большевизму могла тривати лише доти, доки маси не знали інших моральних наказів, крім «грабь награбленное», доти, доки інтереси «травлення» були в них на першому плані. Тому Бог став у нього мальовилом, причастя – сніданком, любов – чуттєвим потягом, сексуальним апетитом, національний прапор – ганчіркою, почуття власної гідності – бандитизмом. Усі моральні засади були відкинуті, залишилося лише *panus* і *coitus*. Решту кумирів – стягнуто в болото – в ім'я рівності, заздности і травлення.

Лише в одному відрізнявся він від «локея» Достоевського: він був політиком у цілім значенні сього слова. Шлункові інтереси маси стояли у нього понад усе, але він твердо знав, що для заспокоєння сих інтесесів бунту не вистачить, коли йому не присвічуватиме ясна політична мета. «Грабь награбленное» – се був пер-

⁸ Тун. Історія революционных движеній в Россіи.

ший пункт його програми, а другою було захоплення у свої руки політичного керма в державі. Сим різнився він від численних королів жакерій (і – додамо на вухо – від багатьох українських соціальних реформаторів). Для них економічна реформа (хоч би хто її проводив) була всім. Ленін старався «жадним способом і абсолютно нічим» не дати зродитися (в масах) думці, нібито найважливішою річчю є «економічна реформа», а не захоплення політичної влади («Что делать?») Своїм умінням зв'язати соціальні і політичні цілі руху в одне, обійняти одною політичною думкою різні переворотові енергії народу він був справді незрівнянний. Але поза тим – матеріальний добробут мас у найвульгарнішій значенню слова був і його ідеалом, перед яким гинули і пропадали всякі інші. Французька революція відкинула Бога католицького, але впровадила культ «Вищої Істоти» (жерцем його був Макс Робесп'єр), Ленін з Бога зробив один з персонажів театру ляльок, а його місце не заступив нічим. У 1848 році, коли роз'юшена юрба пролетарів вдерлася до Тюільрі, жодної з палацових дорогоцінностей не зрушила вона з місця, хоч один-однісінький з тих блискучих предметів дав би хліб на ціле життя кожному з робітників. У революції Леніна подібної сцени не може собі уявити жодна фантазія. Під час вересневих масових убивств аристократів у Парижі їхні коштовності складено в комітеті: ніхто не важився сполучити обов'язок ката і злодія. У революції Леніна останнє було мотивом першого. Аби ліпше бачити смерть «тиранів», паризькі революціонери віддавали передні місця своїм «дамам». Російська революція знищила слово «дама», замінивши його «товаришкою», чимсь середнім між професійною революціонеркою і професійною повією на смак Єсеніна.

Майже кожний із великих людей мав свого Бога, свою моральну аксіому, яка стояла понад маси, понад земні потреби одиниці. Кромвел і Густав Адольф – свою Біблію, Сократ – свого «даймона», Валенштайн і Наполеон – своє призначення, свою «зорю». У Леніна гречана каша домінувала над усіма призначеннями, демонами, богами. Він знав тільки свого Маркса, який цілу проблему відродження хворої людськості звів до значення чисто жолудкової, а соціалізм – до значення проблеми найбільшого числа... «Вождь бунтующего раба», таким він був, таким і зійшов у домовину.

Мені скажуть: се ж карикатура діла Леніна! Карикатура жовтневої революції! Вона ж привела до падіння згнилого режиму царату, до увласнення селян й ин. Ні, царат скинула березнева революція, а увласнення селян прийшло мимо волі Леніна. Достоевський дав добру дефініцію большевицького бунту, і я лише підставив реальні величини в його алгебраїчну формулу. Але як міг удатися хоч на короткий час сей «бунт рабів»? Дуже просто. Він удався власне тому, що дворянська аристократія, правляча верства, втратила інстинкт панування, а буржуазія – теплична рослина уряду – ще сього інстинкту не набула. Ще Гоголь нарікав на прийняті в Росії «безконечні суперечки», на те, що не було там ніяких загальноприйнятих аксіом. Його спостереження лишилися слухними до нашого дня. В психології російської буржуазії було не тільки «соромно бути добрим», але й багатим! І прудонівський погляд – «власність – се крадіж» – був поширений не тільки серед пролетаріату. Що дивного, отже, що ленінський досвід міг удатися? Революція все перемагає, головню через слабкість опору. А сю слабкість бачив ще той самий автор «Бісів», коли писав: «Усі давно падають і всі давно знають, що нема за що вхопитися. Я вже тому переконаний в успіхові сеї таємничої пропаганди, що Росія тепер – се те головне місце, де все, що хочете, може статися без найменшого опору».

Але як він міг перейти до порядку над революцією, над березневою революцією, що скинула царя і запровадила республіку? – Власне тут прийшла йому на поміч напівварварська російська стихія. Щодо неї, то ще Герцен передбачав, що російська революція не затримається на півдорозі. Про це писав і Д. Мережковський в 1907 році: «Коли всі історичні форми нашого державного і церковного життя будуть відкинені, тоді в політичній і релігійній свідомості народу створиться така порожнеча, яку не заповнять жодні існуючі форми європейської державности. Що ж далі? Скок у незнане, лет п'ятами догори. Російська революція так само абсолютна, як самодержавство. Свідоме, емпіричне її продовження – соціалізм, несвідомо-містичне – анархія»... Отже, не буржуазії, не соціалізові, але анархії судилося взяти гору в російській революції. Не дивно, що її пророк затрюмфував і над зігнаним царатом, і над політичним істериком Керенським. Ленін був той, який (одиначо він!) серед непевних противників і нездецидованих приятелів зрозумів, чого хоче закований звір, і визвався бути його провідником. Вій дав його бунтові ясну теорію і просту мету, свою просту, непохитну і цілісну думку, розпеченим залізом свого слова намалював у мозках «спартаків» таку для них звабливу і криваву сцену страшного суду, їхні розпорошені ненависті зосереджував на одній точці, їхнім темним інстинктам підсунув шляхетні цілі, спопуляризував методи їх осягнення, нарешті, надав цілому большевицькому рухові той понурий, чисто релігійний патос, без якого ані сей, ані який інший соціальний рух ще ніколи не перемагав. У сім відношенні він був дійсно великий, і лише задрісники можуть заперечувати в сім його геніяльність.

Сій геніяльності навчимося ще більше дивуватися, коли візьмемо до уваги, що свою працю мусив він доконувати майже сам. Бо історія поставила його у справді трагічне становище: він перебрав владу в момент, коли правляча кліка вже згнила і як дозрілий плід упала під ножом революції, але він же мусив стати на чолі верств, які, хоч одиначо здатні до перевороту, ще не дозріли, щоб замінити собою стару аристократію, відіслану на ешафот. Життя примусило Леніна скоро до переконання, до якого прийшов і Троцький (у своїй останній книзі – «Вопроси бита»): російський «пролетаріят дуже бідний історією і традицією», він «малограмотен і малокультурен». Він умів зруйнувати старе, але не будувати нове. А найменше – тую утопію, про яку марив Ленін. Кожна утопія має свого диктатора і папу. Ленін став – в одній особі – диктатором і папою большевизму. Ту анархію, яку розплував своїми гаслами большевизм, можна було здавити тільки рукою диктатора, і Ленін не відступив перед останніми вислідами своєї «теорії». Як кожний фанатик (а він, безперечно, ним був), готов він був силою накинути свою віру недовіркам. Він усе мав відразу до «солодкавого соціалізму» меншевиків. В. Чернов у «Волі Росії» наводить один його вислів: «Народини людини пов'язані з актом, який робить із жінки змучений, скатований, збожеволілий від болю, скривавлений шмат м'яса. Про це треба пам'ятати, коли думається про стару – вагітну новим ладом – суспільність». І Ленін пам'ятав про це! Правда, він часто плував ланцет хірурга з ножом різника, але се вже були нюанси, малозрозумілі для простолінійної логіки творця большевизму. І треба визнати, що власне сею відвагою покласти на операційний стіл цілу націю, відвагою взяти на себе відповідальність за все, і ще – нестриманою жадобою до влади та панування і переміг він усіх своїх противників: кадетів, меншовиків, соціалістів-революціонерів – і українців, які не зуміли зробити зі своєї ідеї щось рівновартне большевизмові: ні своєю яскравістю, ні ексклюзивністю, ні абсолютністю.

Він був типовим диктатором, «людиною призначення». І то ще здавна. В сім відношенні він був типовим інтелігентом, що перебудовує світ за вигаданою в своїм

кабінеті схемою. Інтелігентський Прокруст. Він давно називав «дурачками» тих політиків, які скептично ставилися до можливості «стягнути рух (мас) зі шляху, визначеного оточенням» (Іскра. 1901, Ч. 12.). Ще у своїх перших писаннях (особливо в «Что делать?») він усе боронив думку, що стихія помиляється, що вона потребує «досвідчених керманичів», що «десяток розумних більш вартий, як сотка дурнів». Се останнє твердження, – пише він, звертаючись до противників, – «я боронитиму, хоч би скільки ви нацьковували на мене натовп за мій «антидемократизм». Навіть більше, сей марксист тримається гадки, що в революційнім ділі «енергія не лише гуртка, але навіть окремої одиниці може доконати дива». Соціал-демократія постала «незалежно від стихійного зросту робітничого руху», лише «наслідком розвитку думки у революційної соціалістичної інтелігенції». Отже, єдиний рятунок для пролетаріату – се підкорити себе творчій соціалістичній інтелігенції, бо «стихийний розвій робітничого руху іде скоріше до підкорення його буржуазній ідеології», до чистого аполітичного тредюніонізму. Він був, як той реформатор Достоевського, «переконаний, що нарід наш зараз-таки прийме все, на що ми йому вкажемо, себто, в суті речі, те, що ми йому накажемо. Наші вселюди лишилися щодо свого народу зовсім іще поміщиками, навіть по знесенню панщини». На 2-му з'їзді РСДРП він рішуче висловився за суворий централізм у партії, за «стан облоги» проти різномудців: «Ми потребуємо зовнішньої карности, бо в нас немає карности внутрішньої». Сі свої засади переніс майбутній диктатор Росії з партії на цілий нарід. Так, від обоготворення маси прийшов він до апотеози одиниці, героя, якої міг би йому позаздрити Карлейл, і до прославлення тої *intelligence ordonnatrice*⁹, яку вихваляв «папіст», «монархіст» і «реакціонер» – Жозеф де Местр. Тільки, що він розумів роль сеї «наказувальної інтелігенції» по-своєму, поросійськи. І тому, як стверджують самі росіяни, «в жодній країні ніколи не було такої кількості шпигунів і ще такої кількості катів (як у Росії). Сі дві посади – два кити, на яких спочиває російська державна диктатура».¹⁰ Читач, може, спитає: як можуть у душі одної людини міститися подібні суперечності: демофіл і диктатор, стремління ошасливити цілу людськість, усіх покривджених – з цинічною погордою до юрби? Се вже таємниці психіки людини, уродженої ще в Європі, але лише в кількох верстах від Азії, таємниці російської культури, де кождий народолобець був у душі «поміщиком». Л. Троцький слушно казав, що хоч «інтернаціоналізм Леніна не потребує рекомендації, але водночас сам Ленін – глибоко національний» («Більшовик», 26 січня с. р.). Як Шигальов у «Бісах», міг він сказати про себе: «Я заплутався у власних даних, і мій вислід цілком суперечний із заложенням, з якого я вийшов. Виходячи з безмежної свободи, я кінчаю безмежним деспотизмом. Додам, одначе, що, опріч моєї розв'язки, суспільної формули не може бути жодної іншої».

Чи бодай сим героїчним засобом удалося йому осягнути свою мету? Удалося, лише не його, а ту мету, для здійснення якої вибрала собі сю людину історія. *Ex nihilo nihil*¹¹, – казали римляни. Він думав, що йому вдасться зробити *ex nihilo* – нігілізм, з тим убогим матеріалом російської революції перескочити одним махом у його «царство свободи». Але сьому генієві руйнації забракло позитивної концепції. Се, зрештою, типово російська риса. Про неї говорив іще Тургенєв у «Батьках і дітях», прирівнюючи москаля до тих російських малярів, які Рафаеля мали майже за дурня, бо, мовляв, авторитет, а самі безсилі й безплідні до огидження, а в самих фантазія далі «Дівчини коло криниці» не сягає, хоч що хоч!» Подібне сталося і з

⁹ Здатність розуму розпоряджатися (керувати) (франц.).

¹⁰ Д. Філософов. «Царство антихриста».

¹¹ З нічого буде нічого (лат.).

Ленінін: він також мав усіх Рафаелів за дурнів. Не кажучи вже про «буржуазію», навіть усі європейські провідники пролетаріату були в нього «соціал-зрадники», «соціал-ідіоти». Він понищив усі авторитети, але коли прийшов час «созидання», все скінчилося марним плагіятом: фельдфеблівською державою в душі Миколи I, аграрною реформою в душі П. Століпіна і карикатурою капіталізму – НЕПом. Скінчилося, кажучи його ж словами, «пристосуванням великої революційної науки до пануючого міщанства». ¹² Інші верстви, не *schwitzende Plebejer*, ідеологом яких був Ленін, використали для себе революцію, яку вони також робили, хоч і не вели в ній перед. Се було головно селянство. Разом із ним вийшли переможно і всі ті вартості, які прокляв кремлівський силябус: засади суспільної ієрархії, особистої ініціативи, релігія, національне почуття, до якого довелося апелювати самому Ленінові. «Заздрість» вигасла через насичення, «рівність» виявилася недосяжною, інтереси «травлення» поступилися місцем так погорджуваним ним вищим абсолютним ідеальним цінностям. Суверенність числа виявилася незастосованою навіть у країні «необмежених можливостей». Його замінили старі закони історичної тяглості і селекції.

Об'єктивно історія вибрала Леніна для сповнення двох завдань. Першим було усунення збанкрутованої касти, що правила Росією, що вже втратила інстинкт панування, не вміючи виповнити елементарних завдань: ані дотримати миру, ані провадити війну. Другим таким завданням було завернути Росію з того європейського шляху, на який впровадив її Петро I і який у логічних наслідках мав привести до розпаду імперії. ¹³ Знищити царат і врятувати імперію від розпаду – такі були завдання хвилі російської політики. І тому, проти своєї волі, висміюючи буржуазних революціонерів, що обмежувалися лише на політично селянські революції, став Ленін провідником власне сеї революції, бо соціалістична йому не вдалася. І тому, сміючись зі «стихії», апелюючи до «свідомого пролетаріату», беручи свою теорію на Заході (в Маркса), мріючи про світову революцію, він скінчив організацією євразійського бунту проти Європи. Перша з його справ йому вдалася. Друга й досі не вирішена. Російська «тройка», про яку згадував Гоголь, несеться, хоч не з такою фурією, далі в своїм безпардоннім бігу, розтоптуючи на шляху племена і нації. І хоч збочують іще інші народи перед «тройкою, що несеться на зламання карку, але се може бути не від поваги перед нею, а просто від жаху... А може, і від відрази до неї». І вже недалекий той час, коли сі народи «перестануть збочувати, а стануть твердим муром перед летячою марою і самі спинять божевільний гін нашої розгнуданости, аби врятувати себе, культуру і цивілізацію». Здається, сей пророкований Достоєвським час уже наближається, так що дні Комінтерну вже почислені. Створена Ленінін держава, замість роздмухувати світову пожежу, мусить запобігати ласки західного банкіра й українського «куркуля».

Говорячи про своє завдання, Наполеон казав: «Незнана сила жене мене до якоїсь невідомої мети. Доки вона не досягнута, я лишуся незахитаним і недотикальним. Але як тільки я вже не буду їй потрібний, встане мухи, аби перекинути мене». Се можна

¹² «Держава і революція».

¹³ У своїх «Критичних спостереженнях з національного питання» (Просвещеніє. 1913. Ч. 10–12.) Ленін писав: «Національна справа – попереду, пролетарська – потім, говорять буржуазні націоналісти і пп. Юркевичі, Донцови і т. п. Пролетарська справа – попереду всього, кажемо ми, бо вона забезпечує не тільки постійні і корінні інтереси праці та інтереси людности, а й інтереси демократії, а без демократії неможлива ні автономна, ні незалежна Україна». Сі слова наводять на питання, чи ленінська диктатура, як і загалом жовтнева революція, не були розпучливою спробою стримати розпад імперії, до якого з залізною konieczністю допровадила б розпочата демократизація Росії?

сказати і про Леніна. Поки жили і активно виступали сили старої царсько-дворянської аристократії, поки роздиралася на часті імперія царів, кремлівський паралітик жив і робив своє. Коли ся небезпека наразі минула, природа не хотіла його навіть напівбожевільного лишити при життю.

У своїй цікавій книзі про папу вже згаданий мною католицький письменник каже: «Давно вже зауважено, що революції зачинаються звичайно розсудними людьми, а кінчаються божевільними». Ленін не хотів уступити сей «кінець» іншому, і тому на своїй власній особі мусив довести правдивість згаданого щойно правила.

Прокляттям нашої історії є те, що ми не могли сьому збірникові негасимого фанатизму, невгнутої енергії і чисто понтифікального почуття власної непомильності протиставити нічого рівновартного. Але все ж історія занотує колись у своїх анналах, що коли Ленін умер у Москві, то могилою ленінізму була Україна.

1914–1924

У десяту річницю пробудження української нації

Сто років назад, в часи Віденського конгресу, Європа переходила хвилини, подібні до тих, які переходимо ми по Версальським мирі. Пишучи про ці часи, італійський історик Петро Орсі казав: «Помимо доброї й упорядкованої адміністрації (в Ломбардії), якій інші частини Італії могли заздрити, зачала там незабаром виявлятися жива опозиція проти австрійського уряду з тої одної причини, що був він чужим урядом».

У сій фразі, як у краплі дощу сонце, відбився цілий дух італійського рисорджименто. Сей самий дух можемо сміло назвати духом 1914 року, якого десятилітню річницю згадує тепер цілий світ.

І справді, чи Франція, що стреміла до війни, могла покликатися на скарги ельзасців на пруський режим? Поминаючи рідкі, зрештою, ароганції солдатески, сей режим приніс «забралим провінціям» невиданий доти добробут і взірцеву адміністрацію. Та, мимо того, Франція зачала війну проти чужого панування в сих краях задля тої одної причини, що було се чуже панування.

Чи зле велося італійцям у Фюме і Трентино? В кожному разі далеко ліпше, як тепер німецьким тирольцям в Італії, де заборонено їхню мову, звичаї і навіть саму назву їхньої землі. Та, мимо того, італійська нація зачала війну за «неповернені провінції» проти Габсбургів не задля чого иншого, як задля того, що їх панування було пануванням чужинців.

Навіть самі росіяни не раз визнавали, що слов'яни під австрійським пануванням стали культурнішими і багатшими, ніж під Росією, та, незважаючи на се, вона стреміла відвоювати слов'янську Галичину лише через те, що вважала її за свою землю під чужим ярмом, «під'яремною Руссю». Ні в чому не міг зрівнятися добробут балканського серба з хорватом, молдавського румуна з семигородським, але і се не стримало визвольницької політики Білгороду і Букарешту: чуже панування мусило бути скинуте не тому, що воно було нездарне, лише тому, що було чуже.

В ім'я опозиції проти сього чужого стала Європа на довгий ряд років пеклом, квітучі міста – руїною, розум, логіка і праця мусили спочити, на їхнє місце прийшла боротьба і кров. У сім ігноруванню всіх дотеперішних вартостей, запам'яталим і безінтересованім відданню себе одній-єдиній ідеї, ідеї нації, в готовості для неї на всякі жертви – і був дух 1914 року, і хто сього не розуміє, той нічого не розуміє в тім, що сталося на нашім континенті від вибуху світової війни, а ні в тім радикальнім здвизі, який настав унаслідок війни в цілій нашій духовості.

Що ж се був за здвиг? Се було народження того великого ідеалізму, який зумів підвестися понад матеріальний добробут країни, понад спокій і щастя живих поколінь і принести все в жертву одній абстрактній ідеї, ідеї нації. Хай не говорять мені про французький або німецький «імперіялізм», про «імперіялізм» паризького чи берлінського кабінетів, що «пхнули» мирні народи як «гарматне м'ясо» до «огидливої різні!» Се все прекрасно звучить в офіційних підручниках для соціалістичних агітаторів, але, тим не менше, є тенденційною вигадкою. Сотки тисячів соціалістів,

що стали добровільно по стороні своїх «імперіялістичних» урядів, відбирають у сеї тенденційної вигадки навіть подібність до правди. Але коли б твердження ворогів «імперіялізму» були правдиві, бодай щодо Пуанкаре або кайзера, то як можна говорити про імперіялізм Віктора-Емануеля або Петра сербського? Та ж там не пануючі пхнули націю до війни, а нація – пануючих!

Певно, не всі вели війну за визволення земляків. У грі були інтереси цілоти та зміцнення імперій і великодержавного становища націй, але народи добровільно боронили сих інтересів, добровільно здобувалися на великі жертви. До війни їх гнала їхня власна воля, їхній великий ідеалізм, їхня здатність – для тріумфу сих ідей видобути з себе найбільший героїзм і безприкладне напруження волі... Коли се слушно щодо великої війни, то що сказати про ті правдиві війни народів, які розпочали між собою старі і нові держави Європи й Азії по Версальським мирі? Кажуть: сі війни стали можливими лише завдяки тому духові нетолеранції і варварства, який розплутала світова війна. Але я думаю, що сей дух «нетолеранції» і «варварства» жив у кожній незгангренованій нації Європи ще перед 1914 роком. Він зробив сю війну можливою, а не інтриги кабінетних дипломатів. Він же, сей дух, пізнав себе наново протягом сих чотирьох років війни, скристалізувався в її вогні у відчутий, хоч не сформульований ще світогляд, у нову філософію життя. Сю нову філософію життя я і назвав духом 1914 року, який так різниться від того, що панував у старій Європі перед війною, а в таких «культурних» націях, як Китай та Індія, панує і досі.

Ідеалізм, безінтересовний порив, що глузує з усяких калькуляцій, з усяких розважань над успіхом чи неуспіхом акції, над її можливістю чи неможливістю, – ось те нове, що вніс рік 1914 в затруєну жидівсько-гендлярською вирахованістю, страхом перед ризиком і пасією до «реальних здобутків» атмосферу передвоєнної доби. Сим ідеалізмом, що приніс із собою 1914 рік, жила наша нація і в часи розпаду Австрії і Росії, і в сім, власне, значенне сього року для нас.

Сей страшний рік, від якого нас відділяють ось уже десять літ, вернув народам Європи віру в свої ідеали і в свої сили, у вартість свідомого зусилля, віру в можливість зруйнувати існуючий світ і створити натомість інший. Він дав нам страшну поглядову лекцію, що нації стають великими не гуманністю і лібералізмом, лише волею вгнути і підпорядкувати собі інших; що в боротьбі за існування перемагають не ті, що трясуться над надбаним багатством, як скупар, і тремтять за своє життя, як лихвар, перемагають не «культурніші», лише ті, що вміють ризикувати, сильні і агресивні народи, що з боротьби і перемоги зробили собі поезію життя.

Здається, сій поглядовій науці якраз ми мали б бути вдячні; якраз наш нарід, що відзначається гіпертрофією чутливості й атрофією волі. Так здавалося б! Але так не є...

Так не є... Заледве прогомоніли спомини кривавих днів, як тон *communis opinio*¹ суспільності зачинають надавати люди, які світ між 1914 і 1918 роками вважають за дім божевільних, а безжурне животіння гангренуючої перед війною цивілізації – за вершок людського щастя. Всім, хто згадує про ідеали, відповідають вони: «Все те, що ви кажете, гарне, і розумне, і похвальне з погляду вашого патріотизму, але не реальне». О, їм дуже сумно зректися своїх ідеалів, дуже сумно! Але, коли ми хочемо, щоб ми всі разом жили, а не животіли, мусимо рахуватися з цифрами та фактами.²

– Боротьба? Але ж, звичайно, одинока метода осягнення ідеалу! Але що принесла вона нам? «Крім горя, занепаду культури, моралі, економічної руїни і нового мілітаризму, вона не принесла добра. Нам дала те, що Україна збудилася в пожежі крові.

¹ Спільна думка (лат.).

² «Діло». Ч. 164.

І тільки збудилася! Зривалася до життя, намагалася встати, але не встала!»³ Чи не маємо скоріше проклинати війну?

Так пишуть тут, а там, за Збручем, найняті письмаки в «казенних» часописах чинять прилюдну наругу над тими, що, вийшли з великої війни, тими самими методами хотіли звільнити край від панування чужинців.

– Сі ідеалісти – прекрасні люди, – читаємо далі, – але яка користь від них для нації? Від них і від максималістичних кличів та великих програм? «У політиці, на жаль, часто краще оминати велику програму малими реальними здобутками (хай живе «автономія» і «сменовеховщина»! – О. В.), ніж іти геройськи у бій, не думаючи про завтрашній день».⁴

Такою стає в нас *communis opinio doctorum*, які, щоправда, не важаться ще плюгавити всіх борців 1914 р., але зате самий сей рік. Битва скінчена, борців поховано. По полі сновигають гієни і ждуть на хвилину, коли можна буде розривати могили і знущатися з похованих. О, поки що вони лише тиняються навколо, але завтра, коли їх не відігнати, се буде вакханалія без прикладу!

«Мусимо рахуватися з цифрами та фактами?» О, певно! Яка шкода, що не слухано сих мудреців у 1918 році! Бо цифри нам сказали б, що є нас тут лише 4 проти 25, а там 30 проти 70. Скільки жертв заощадили б ми собі, коли б ті, що діяли тоді, мали гієнську мудрість, рахувалися не з абстрактними ідеалами, а з цифрами і фактами і «думали про завтрашній день».

Чому не слухали в нас їх, які знали, що війна ніколи не приносить добра, опріч руїни, крові та сліз? Треба було послухати, і «не плакали б діти, мати б не ридала», і наш «добробут» не був би зруйнований! Чому Хмель не мав їх замість Дон Кіхота – Богуна за дорадників? Тоді він одразу передбачив би, що нічого з того всього не вийде! Чому не повчали предки їхні Мазепу? Не скінчив би на мандрах свого зламано-го життя старий гетьман, і не проклинали б його по смерті. Правда, тоді б ми не мали в нашому минулому ні Полтави, ні Жовтих Вод, ні Крут, ні збомбардованих столиць – усіх тих споминів, що сталять волю нації і стирають з її чола ганебну пляму раба, але зате мали б ми «добробут», «культуру» й «економічний розквіт»! Мали б замість підбою *penetration ra-cifique* чужинців, для яких ми зберегли б наші багатства, і культуру, і мораль розсудних людей, що повчають нас «рахуватися з цифрами і фактами» й «оминати великі програми малими реальними здобутками».

Яке щастя, що нація не пішла за ними! Яке щастя, що ми можемо ще нищити шкідливий вплив сих «ідеологів»!

Вони кажуть, що Україна збудилася в пожежі і крові – і «тільки збудилася». Але ж хіба не розумієте ви, який се великий здобуток, що нація, яка спала двісті літ, нарешті прокинулася зі сну? Невже ви не розумієте, що обуджена воля до життя є добром, тисячу разів вартнішим від вашого «добробуту» і «культури», поза якими не бачить світла лише гендляр і найтемніший хлоп, а за якими ховалася резигнація з національного ідеалу і лінощі боротися за нього? Невже ви не розумієте, що се вже страшний здобуток, коли нація відкинула від себе сю філософію крамара і здобулася нехай на невдале, але на величне й шляхетне зусилля? Кажете: зривалася та й упала! Але чи ж ви не бачите, що впала вона не тому, що йшла за духом «імперіялізму», а тому, що замало всякнула його в себе? Програла ми тому, що йшли до своєї мети з духовістю пацифістів з-перед 1914 року. Ся наша духовість була причиною нашої поразки. Вона була причиною нашої легковірності щодо «шляхетних замірів» противника,

³ Ibid. Ч. 166.

⁴ Ibidem.

нашої віри у «вічну справедливість», в Антанту, в Росію, в Лігу Націй, причиною нашої безрадности по 14 березня. Наш страх перед ризиком, страх іти без поводиря, погоня за «реальними здобутками», страх перед руїною, брак великого ідеалізму – ось були причини нашої невдачі, а не те, що ми «не думали про завтрашній день», і не тому, що гонили за ідеальним, замість за «реальним». Власне, замало в нас було з того духу 1914 року. І тому не каркати над невдачами, не проклинати ідеалізм нації, не прихвалювати «малі реальні здобутки», не підносити наново ідеали матеріяльного добробуту, ані мораль резигнації з усього, що є понад дрібними щоденними інтересами, маємо ми в річницю великої події, а навпаки – плекати новий світогляд сильних рас, що з неї ніби наново народився, і яким ще так мало перейняті ми. Згадайте зацитовані на початку статті слова Петра Орсі! Лише нація, яка думає, як він і його земляки, має світлу будучину. Хто ж думає лише про «добру адміністрацію», про «реальні здобутки» і число соймових мандатів у добу катастроф, перестерігаючи націю перед ідеалами, які окупаються руїною і кров'ю, – кінчить там, де кінчили Тарговичани і Кочубеї...

«Крім горя й економічної руїни, війна не принесла нічого», – так думають наші пацифісти і проклинають річницю 1914 року. Так думають представники zdeгенерованого гуманітаризму передвоєнного покоління націй-калік. А ось що пише про те саме визначний представник здорової американської нації Теодор Рузвельт: «Коли б творці Унії 1861 року вважали мир за найбільше щастя на землі, а війну і боротьбу – за найбільше зло і коли б вони не порушили миру, напевно, ошадилося б тисячі людських існувань і тисячі доларів... Але в такому разі ми самі видалися б собі боягузами, для яких немає місця серед великих народів землі.

Земляки! Рідний край накладає на вас не життя, повне вигід, повне праці. Коли відступимо перед боротьбою, яка лиш одна провадить до перемоги, хоч би й була здобута з небезпекою втрати життя і всього найдорожчого, тоді відсунуть нас набік міцніші й сильніші народи».

Скажуть: се мова переможців! Неправда. Так думали і у Франції по 1871 році, і лише тому, що так думали, дочекалися по 1871-ім році 1918-го.

Для потіхи наших пацифістів згадаю, що історія навіть доводить, що сей агресивний дух сильних рас, який промовляє до нас у словах Рузвельта, лише сей дух є запорукою успіху нації в життєвій конкуренції. Скільки разів обмежували сю конкуренцію, намагаючись накинути націям якийсь універсальний закон: по 1815 році – «священний союз», у 1899 – Гагський трибунал, перед упадком європейської Туреччини – «європейський концерт», що хоронив непорушність статус-кво на Балканах, по революції 1917 – рах *moscovitica* у Східній Європі і Версаль із Лігою Націй – в Західній. Все надаремно! Перемогав завше закон вільної конкуренції, а не тих, які хотіли його обмежити. Перемагало право сильнішого і відважнішого, ідеалізм над матеріялізмом, максималізм над страхом перед «завтрашнім днем».

Коли і се не промовляє до переконання наших прихильників «цифр і фактів», яким конче потрібні «реальні здобутки», можемо покликатися і на них. Так, правда! Ми намагалися встати, але не встали. Інші, не ми, лишилися панами ситуації. Але тоді, коли сила нашої експансії, і то навіть у порівнянні з часами останнього зриву в 1709 році, значно зросла, чи можна те саме сказати про силу експансії тих народів?

Річ Посполита 1924 і Річ Посполита 1772 є в таким самим відношенню до себе, як теперішня Швеція та імперія Карла XII. Замість цілої Білої Русі, її дрібна частина. Замість Київщини, Поділля і цілої Волині – лише дрібний її шматок і Галичина. Далі – польська експансія за найбільш сприятливих умов не пішла, агресивна сила онуків

у порівнянні з агресивною силою дідів страшенно змаліла. Відтята від одного моря, нова держава майже відрізана й від другого, і коли се є так, а не інакше, то великою мірою завдяки зростаючій опірній силі нації, яка стала тому на перешкоді... Чи се не «реальні здобутки»? І чи їх маємо завдячувати політиці «малих діл», чи іншій?

А Росія! Її кульмінаційний пункт у минулому. Тепер експансивна сила сеї раси іде вділ. Панування Александра I було сею кульмінацією. По ній прийшла севастопольська поразка 1856, поразка на Берлінському конгресі 1878, коли Росія уступила шмат чужої завойованої території (Східна Румелія), нарешті – поразка японська, коли Росія уступила шматок уже власної землі (половину Сахаліна), і велика війна, що принесла страшну ампутацію окраїн, падіння престижу в Азії і розпорошення константинопільських снів! І знову-таки, велику роль у підкопанні престижу Росії і в одубінні її експансивної сили відіграла нація, яка відділяє її від Чорного моря. Чи се не «реальні здобутки»? І чи їх осягнуто методами «малих діл»? І чи нашим нащадкам не буде улегшена боротьба сею політикою, яка не лякалася накликати на країну «горе, занепад культури, моралі й економічну руїну»?

У 1914 році настав великий здвиг у психології народів Європи і в нашій. Жертовність, посвята для ідеї нації, здатність віддати все – добро живого покоління і його добробут – для великої ідеї, здатність до ризику і героїзму заступили місце дотеперішньої філософії, що цінувала спокій понад усе, а економічний поступ уважала за самоціль.

Сеї новий дух, що повів на нас по 1914 році, що не угинався перед фактами, а все був готовий змінити їх, що виповідав війну географії і статистиці, що покладався не на факти і цифри, а на власну волю, на агресію і чин, – сеї дух, що так яскраво спалахнув у нас під час великої війни, зачав у нас занепадати. Скористаймо ж із десятилітньої річниці пам'ятної дати, аби пригадати сучасникам, що лише в ньому, в сьому духові, є рятунок для нації, що, лише свідомо плекаючи його, можемо зайняти те місце під сонцем, яке нам належить.

Не даймо новим, а таким старим теоріям оборонців «культури» прищепити нам психологію, з якою нас скоро зіпхнуть до ролі культурного гною дійсно сильні і дійсно культурні нації.

Річниця, яку обходимо, є справді велика річниця. Річниця, в якій ми збудилися, аби стати нацією. В якій – по довгій павзі – ми знову стали активною силою в історії. Не опльовуймо ж її, сю річницю, а шануймо як один із тих етапів, якими нація йде до своєї мети.

Не думаючи про завтрашній день, ні про реальні здобутки, ні про руїну, горе і кров, а лише про той ідеал, з якого наші *patres patriae*, спрагнені реальних охляпів, дозволяють собі вже потроху глузувати...

В. СТАРОСОЛЬСЬКИЙ. ТЕОРІЯ НАЦІЇ¹

[Рецензія]

Книга В. Старосольського розпадається на дві нерівні частини: першу можна прийняти майже без застережень в усіх її тезах, і другу, що викликає дуже багато закидів.

По вступних методологічних увагах старається автор відповісти на питання: що є нація? Удатною є полеміка з атомістичним розумінням нації. Цілковито можна підписатися під такими твердженнями, як: «суб'єктивний чинник бажання, волі становить суть зв'язку, силою якого якась кількість одиниць стає суспільним гуртом», або що «творчим чинником нації є воля, і, очевидно, «стихійна», а не «свідома воля» (37). Зовсім слушно відрізняє автор «народність» від «нації», називаючи останню «політично активною народністю» (67). Так само не викличе жодних заперечень теза про «об'єктивні прикмети нації, які є «тільки чинники, які допомогли національній спільноті витворитися» (89).

Натомість інші твердження автора видаються мені щонайменше слабко обгрутованими, особливо ж думка, що «народи нації є тісно зв'язані з народами політичної новочасної демократії» (70). Се невірно. Автор каже, що у феодальні часи властиво не було нації, «центрами політичних інтересів були династія, церква, стани, але не нарід як самосвідома цілість... Поза сими центрами народність, навіть оскільки вже витворилася була, представляла собою тільки певну кількість об'єктивних прикмет – вона не існувала як суб'єктивна цілість, тим менше як самостійний центр політичних інтересів, признаних за власні (67–68). Сю тезу тяжко оборонити. Бо, власне, сі «стани» й були тоді «народом». Коли говорити про масу як про «самостійний центр політичних інтересів», то нашій цивілізації ще, мабуть, далеко до народин нації. Безперечно, без політичної активності народности нема нації. Але ніколи народність у цілості не була «центром політичних інтересів», у ХХ віці так само мало, як і в ХV. Завше носієм національної ідеї є пануючий клас, який і є еманациєю політичного хотіння нації. Спершу таким класом була шляхта, потім третій стан, у Росії є нею (в теорії) пролетаріят, але ніколи ціла народність або її більшість. Твердити ж, що народини нації зв'язані з народинами новочасної демократії, значить ставити Польщу Войцеховського або Росію Леніна яко національний тип вище від Наполеонської Франції або Англії Пітта, що було б очевидним нонсенсом. Сам автор проговорюється в однім місці, що «аристократія творить сурогат нації в сучасному розумінню» (101). Нехай і так! Але таким самим сурогатом є і «демократія» (третій стан) на Заході і «пролетаріят» у Росії. Не тільки для аристократії, як гадає автор, а й для демократії і совітократії так само – «нація» однозначна з «упривілейованою частиною державної суспільности» (101). Різниця не квалітативна, а лише квантитативна. Сю думку знаходимо, м. и., у Шпенглера: «Пробудження нації до свідомости себе самої, – читаємо в «*Untergang des Abendlandes*» (т. II, ст. 206), – відбувається завше поступово, отже, переважно в однім поодинокім стані, душа якого є найсиль-

¹ В. Старосольський. Теорія нації. Вид. Укр. Соціол. Інститута. – Відень, 1922. – Ст. 144, вел. 8.

² «Присмерк Заходу» (нім.).

ніша. Кожна нація представлена в історії своєю меншістю... Як довго якийсь нарід є нацією, є в нім якась меншість, яка в імені всіх представляє і робить його історію... Культурного ж народу, який би значив те саме, що «всі, нема» (ст. 207). Ведучи політично і культурно за собою нарід у його боротьбі за існування серед інших народів, ся «меншість» формувала з нього політичну націю. У сім сенсі, каже Шпенглер, що французи стали нацією в 1214 році в битві під Бувіном та що Габсбурги створили австрійську націю (219). Пізніше націотворча роль династичного принципу скінчилася, але тоді його місце зайняв інший, який взяла за свій нова «меншість». Завше «меншість»!

Сам автор цитує фразу з «Комуніст[ичного] Маніфесту», де говориться, що «пролетаріят мусить у першу чергу добути собі політичне панування, піднести себе на становище національного класу, уконституювати себе як націю» (ст. 69). Отже про таке саме «уконституювання себе як націю» ходило свого часу і шляхті, і буржуазії або, як каже Шпенглер, «Adel wie jeder Stand erlebt den Rest der Nation nur in bezug auf sich selbst³» (II, 455). Що ж дає право авторові визнавати як націю один стан і відмовляти сього права іншим, таким же самим «меншостям»?

Правда, що демократія, особливо соціалістична, покликає кожного до політичної творчості, до Mitentscheidung⁴ (О. Бавер) і тим особливо спричиняється нібито до витворення свідомої політичної активності в масі, отже, національної свідомості. Але, як показує досвід Совітів, се Mitentscheidung широких мас у політичній життю соціалістичної країни є на практиці лише фарсом і дуже часто є таке саме примусове, як за панування інших станів. (М. ин., на с. 84 автор каже, що соціалізм є ідеологією «трудової народної маси». Яко *rium desiderium*⁵ таке твердження можна було б ще зрозуміти, але як констатування «факту», який є в повній суперечності з дійсністю, не повинно би знаходитися в науковій праці, бо на ділі соціалістична доктрина не обіймає не тільки цілої «трудової маси», хоч би лиш на нашій континенті, але навіть не цілого пролетаріату, який є зникаючою меншістю «трудової маси».

При сім не треба думати, що «маса» зовсім пасивно іде за «меншістю». Вона є в більшій або меншій ступені активна. Лише елементи, що формують її політичну волю, міняються: раз се є спільна династія, раз ідея народної суверенності. От як каже знаний соціолог Дюркгейм: «die Symbole, unter denen die Gesellschaft (отже, є і нація) sich erfasst, wechseln, mit ihrem S...n.» (Die Methode d. Sociologie von E. Durkheim, autoris. Übers., S. 14⁶). Але все ж ці «символи» в свідомості мас існують. Хоч розуміється, думати, що «національна свідомість» мусить бути в кожного члена нації або в її більшості, се значить занадто механічно розуміти спільноту (видом якої є нація), яка ніколи не є звичайною сумою одиниць, що її складають. У сумі може бути щось, чого нема в кожній зі складених одиниць. В'язати «націю» з «демократією», як се робить автор, чи не значить се іти слідами тих моралістів, які відмовляли дикунам всякого етичного почуття, а чужим релігіям – засад моральності?

Подібних до розвинених тут мною думок тримався також партійний товариш автора – О. Бавер. Він тої думки, що феодальна культура зробила німців нацією (О. Bauer. «Die Nationalitätenfrage u. die Sozialdemokratie», S. 37⁷). Для нього навіть

³ Кожен стан відчуває решту нації тільки у відношенні до самого себе (нім.).

⁴ Спільне рішення (нім.).

⁵ Благочестиве бажання (лат.).

⁶ Die Methode d. Sociologie von E. Durkheim (нім.) – Дюркгейм Е. *Метод соціології*. – Ред.

⁷ Bauer O. Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie (нім.) – Бавер О. «Національне питання і соціал-демократія». – Ред.

у часи демократії широкі народні маси є лише «Hintersassen der Nation⁸» (ст. 104), історію якої робить хто інший.

Неслушно також недооцінює автор значення «меншостей» як культуротворчого чинника. Релігія (особливо се видно на протестантизмі), писемна мова, штука – все се великою мірою накинута «масі» її «меншістю». І тут, отже, не тільки в політиці, нація формувалася давно перед «демократією». Вказівка автора, що, напр., феодальна «меншість» не могла відіграти ролі культуротворчого чинника вже з огляду на «космополітичний характер» духу її культури, не слухна. Космополітичною в культурнім відношенню є певною мірою всяка правляча «меншість». Уже через те, що вона, її члени передовсім підтримують нівелюючі міжнародні зносини. Буржуазія в сім відношенню нітрохи не різниться від феодалів, а обидві вони – від Бели Куна і Троцького. Та се не заважає фактам, що большевицька культура є суто російська та що німецька феодальна культура свого часу була «die einigende nationale Kultur⁹» німців (O. Bauer. Op. cit., 166).

Національному чинникові автор протиставляє інтернаціональний і тут його філософія нації зачинає сильно кульгати на еkleктизм. Про «затирання різниць, які колись ділили народи» (111), тепер, здається, не доводиться говорити. Починаючи від упадку світської могутності папського Риму і кінчаючи на останній війні та її наслідках, ми є свідками зростаючого впливу національного, а не універсального принципу. Не знаємо рівно ж, на чім спирає своє твердження автор, що «міжнародне право справді переходить з царства мрій у царину реальної дійсности» (115). Ледве, чи дасться погодити з наукою оперування такими неозначеними поняттями, як «людство», як щось, що має певні інтереси і цілі (117). Незрозумінням власної дефініції нації звучать старання оправдати (?) існування нації «зі становища загальнолюдських інтересів» (ст. 120).

Для нашого читача перша частина книги (з її волюнтаристичною теорією нації) буде корисною лектурою. На жаль, не можна сього сказати про другу частину, написану з вузькопартійного погляду, повну тверджень, які не дадуться справдати науково.

⁸ Безземельні селяни нації (нім.).

⁹ Об'єднуюча національна культура (нім.).

ПАНСЬКО-МУЖИЦЬКИЙ ЦЕНТАВР І НЕОМОНАРХІЗМ

Пансько-мужицьким центавром назвав нашу націю П. Куліш, хочаби підкреслити те дивне порізнення між нашими «командними» класами і народом, яке визирає з кожної сторінки української історії.

Зрозуміти те порізнення пробували многи; многи старалися знайти вихід зі сліпої вулиці та, скориставши з научок історії (з яких ніхто й ніколи не користав), винайти таємний припис, що поміг би всім «русичам» нарешті знайти себе і, за прикладом спритніших народів, збудувати свій власний home. Таких приписів маємо цілу низку, в останні часи до них прилучилася ще одна, скажімо відверто, дуже цікава теорія нашого падіння разом із указанням дороги для нового покоління. Сею теорією є український неомонархізм, його біблією є «Хліборобська Україна», її пророком – В. Липинський.

Хто може увільнитися від різних «наукових» схем людської історії, де все наперед приповіджене, а вміє натомість відчувати її дивний ритм, той легко зрозуміє, чому по оргіях «демократизму» з'явилася в нас монархічна ідеологія. Але ся поява має ще й глибше значення, бо в «новині» монархічної ідеї чується наша стара «давнина», ідеологом якої був ще Панько Куліш.

Не є завданням сеї статті зупинитися над соціологічною частиною науки наших монархістів – вона вимагала б окремої розвідки. Що нас тут займає, се її політична частина. Ся остання розбивається на частину «негативну» й «позитивну». Щоб бути відразу ясним, зауважу, що, як в цілій українській творчості, негативна сторона і тут вийшла яскравішою і цікавішою, позитивна – слабкішою, нереальною, утопічно-сентиментальною.

Переповідати негативну частину хліборобської ідеології значило б реферувати цілі сторінки з «Хліборобської України», написані сильно, передумано і з темпераментом живої людини, повні влучної характеристики анемічного українського «народолюбства» – можемо зректися сеї приємности, відсилаючи цікавого читача до відповідних книжок монархічної біблії. Але, погоджуючись багато де в чому з хліборобською критикою української демократії, мусимо цілком инакше поставитися до активної пропаганди гетьманського монархізму й особливого хліборобського «державництва». Ідеологи нашого монархізму звать себе хліборобами-державниками. Вони хочуть бути виразниками думок і стремлінь, навіть цілого світогляду, хліборобського класу, і коли в їхній політичній концепції на кожному кроці слідно вплив французьких неомонархістів або їхніх симпатиків – Шарля Мораса, Пегі, а почасти й (кепсько зрозумілого) Бареса, то в класовій їхній ідеології знаходимо великі сліди Куліша і Шпенглера, думки якого про органічні і неорганічні культури, може, й не знані нашим «державникам», все ж домінують над цілою їхньою наукою.

Що ж таке «хліборобський» клас в уяві наших монархістів? Се те, що на галицькім політичнім жаргоні зветься «великі рільники» і «малі рільники» разом узяті, се-то ціла, зв'язана фізичною або організаційною працею з риллею верства, незалежно від розміру власности, але верства власницька, «хозяйська», не пролетарська. На

думку монархістів, ціла ся верства має спільні інтереси супроти інших консументів хліба, спільну ідеологію і позбавлена всяких внутрішніх антагонізмів. Сей клас пов'язаний із землею і як такий є найміцнішою підпорою здорового соціального і політичного світогляду, одинокий клас, на якому дасться збудувати на Україні міцне суспільство і міцну державу. Правда, на Україні ся верства розбита і ослаблена всередині «сильними економічними, політичними і національними антагонізмами» («Хліборобська Україна», II, III, IV, ст. 12), але для монархістів сей розбрат є явище так само аномальне, як брак «класової солідарности» пролетаріату для соціалістів. Єдність між «верхами» хліборобського класу і його «низами» мусить бути привернена – інакше немає ні соціального порядку на Україні, ні України загалом, як окремої держави. Як сю єдність привернути? Організацією хліборобської верстви під проводом її «найкультурнішої» великовласницької жменьки (се істотний пункт програми!) і запровадженням монархії. Ся найкультурніша жменька є для монархістів «дворянство» – спольщена і змосковщена українська шляхта. Незважаючи на всі відмінності національні, культурні і релігійні, ся верства є так само єдиною для Липинського, як була вона єдиною для Куліша; для Куліша Замоїські, Жовківські, Потоцькі, Гербурти й Синявські були «представниками шляхетського руського народу» (П. Куліш. Історія возсоединенія Русі. т. II, ст. 281–3) – не інакше і для Липинського. На думку першого, аби «не посрамити землі руської» махали шаблею Яреми Вишневецькі, на думку другого – теперішні Яреми є лише заблудлі вівці матері України, і ще невідомо, чи «лакомство нещасне», а чи непоправний анархізм українського плебсу, знана «малоросійская шатость» змусила їх шукати талану в чужинців...

Ідеолог «Хліборобської України» зважає на важкі закиди, які насуваються на язик кожному, обізаному з соціальним уверствованням України та роллю нашої шляхти, і тому вже згори признав, що «в масі своїй все наше – помосковлене і спольщене – дворянство вже у великій мірі виродилось» та що «сі послідні могижане шляхотсько-козацької доби нашої державности мусять вкінці зникнути» («Хліборобська Україна», II, III, IV, ст. 13), бо «такий суворий закон природи», – але ... все ж ніхто инший, як саме сі «останні могижане» і мають відродити славні традиції нашого минулого! Вмираючи, вони мають бодай «засіяти землю своїм зерном», бо хліборобський клас як цілість до державного будівництва ще не дозрів, бо «державну, політично-організаторську традицію серед хліборобського класу тепер, у сьогоднішній день, має лише одно дворянство» (Ibid., ст. 14); лиш воно зберегло державнобудівничі традиції, почуття суспільного обов'язку і моральну дисципліну. Правда, його роль під час революції не була блискуча, але се було хвилеве явище – «хвилева протрація і хвилева непідготовленість нашої старої національної аристократії до політичної влади під час революції» (Ibidem. V і VI, ст. 66). Одинокою носителькою державної культури, без якої не може бути збудована держава, є власне се дворянство. Треба лиш сю культуру вжити на будову держави, «поставити в сприятливі зовнішні умови розвитку. Для державної культури такими сприятливими умовами розвитку є такі чи інші форми державного ладу. Від сприятливої форми державного ладу на Україні залежить поворот українського... дворянства до рідної нації, залежить використання його державної культури для будови української держави і нації» (Ibidem Збір. II, III, IV, ст. 16). Формою державного ладу, яка уможливить се «використання», є «трудова монархія». Ся трудова монархія притягне і зденаціоналізовану шляхетську верству і допоможе народженню нової державнотворчої української аристократії. Перетворити стихійне національне почуття маси в свідомий націоналізм не можна методами демократії – літературною пропагандою і агітацією: «Ані німці, ані французи, ані мос-

калі, ані поляки, ані жодна інша нація не усвідомлювались, не ставали націями в дорозі демократичного плебісциту, демократичної, політичної і літературної агітації... В розвитку всіх великих історичних європейських націй... помічається одна спільна риса. Всі вони перейшли через фазу персоніфікації вродженого їм містичного ірраціонального почуття нації в образі так само містичного, так само ірраціонального за своїм походженням монархічного державного ладу. Тільки тоді дримаюче в народних масах... почуття своєї національної окремішності усвідомлювалося, ставало ідеєю творчою, динамічною – ідеєю національною, коли сі народні маси персоніфікували його в особі маєстату голови держави і нації... І наша нація... мусить перейти через стадію персоніфікації свого... почуття національної індивідуальності» (Ibidem. Ст. 23–24). Іншими словами, Наполеон? Але де! Проти нього хлібороби протестують з цілою пристрасною старих французьких роялістів. Наполеон в нас з'явитися не може, бо для того «народ наш мусив би вже мати усвідомлену свою стихійну, неусвідомлену національну душу», без чого ніякі Наполеони неможливі... «Без попередньої коронації українського законного, діничного, родового гетьмана-монарха не може відбутись коронація безтрадиційного, маючого за собою тільки закон удачника Наполеона-отамана» (Ibid., ст. 29). Отже, український легітимізм, *s'il vous plait*, «ідея нового монархізму» (Ibid., ст. 40), для якого справа «персоніфікації» і персони є справою бути чи не бути Україні.

Така головна суть ідеології хліборобів-державників в її «внутрішній» політиці (про зовнішню пізніше); провідна роля шляхти в єдиному хліборобському класі, монархія як ціль, створення «сприяючих умов» і «персоніфікація» – як засоби... Охоплюючи уважним оком сю ідеологію в цілості, не можемо її інакше назвати, як монархічною утопією. Змістом може вона відрізнятися від утопій соціалістичних, але духом, термінологією («трудова монархія» – «трудова республіка»), нереальністю і фантастичністю конструкції вона ледве чим відрізняється від творів Мора, Беламі, Велса й інших утопістів.

Підставою, ґрунтом монархічної утопії, без якої вона б умлівіч розсипалася, є, звичайно, «хліборобська» ідея. Не хочу тут порушувати тези про спільність інтересів цілого хліборобського класу, яку «Хліборобська Україна» приймає як аксіому, не пробуючи її навіть сяк-так аргументувати. Думаю, що сю тезу тяжко було б боронити (що іншого теза спільності інтересів селянства), але не про се тут ходить. Абстрактно беручи, земельна аристократія як правляча верства не лише в «своєму» класі, але і в нації, не тільки в минулому, але і сьогодні не є ніяка утопія: пруських юнкерів, англійських лендлордів як правлячу аристократію не треба шукати аж у музеях, отже – знову в абстракції, – чому б їм не бути й в Україні? Чому б і там не затертися антагонізмам усередині одного хліборобського класу? Але нам ходить не про єдність хліборобського класу, лише про здатність його «верхів» вести за собою клас і націю. Про се саме ходить і Липинському. Провідна верства може мати не знати які привілеї – ніхто їй не заздритиме і не робитиме проти неї революцій, поки вона є соціально або політично корисна для нації і вміє боронити своїх прав. З сього в класовій динаміці одиноко міродатного погляду маємо оцінювати і першу тезу хліборобів. Як же з сього погляду виглядає становище шляхти на Україні? Я вже згадав, що й самі хлібороби подекуди тверезо дивляться на сю верству як на верству вже здегенеровану, але все ж признають їй право проводу нацією як верстві, що тільки вона має всі кваліфікації на провід класом, нацією і державою. І в тім є перша і засаднича помилка сеї ідеології, диктованої їй автором більше чуттям, як розумом. Хто не вірить власному спостереженню, прошу, хай читає спогади графа Вітте: більш

жорстокої та в'їдливої сатири на всеросійську (в тім числі й українську) шляхту мені ніколи не доводилось читати. Твори Терпігорева і Гончарова бліднуть перед сею не-вблаганною характеристикою, яка відмовляє дворянству всякого державнотворчого хисту. Зрештою, й факти останніх двадцяти років визнали рацію не хліборобам, а графові Вітте. Коли ж говорити спеціально про українську шляхту, то коли виявила вона державний розум, ідейний розмах, посвяту для своїх переконань? Чи тоді, як пертракувала з російським Кобленцем, організуючи російську Вандею в безпечній Україні за гетьмана в 1918 році, чи коли його ганебно в небезпеці покинула? Чи тоді, коли піддала себе і край під накази графа Келлера, чи коли у своїм засліпленню не дозволила гетьманові стати на єдино правдивий, і, хто знає, чи тоді ще не можливий шлях порозуміння з селом? Не перечу, що для культурного розвитку краю українські шляхтичі зробили багато, що як культурні робітники багато з них були б пожадані і в будучій Україні, так само як многі з них могли б служити державі як адміністратори, дипломати тощо, але в уже упорядкованій державі. Се роблять і Брусілови у большевиків, і Слашови в них же, а спершу робили у Врангеля. Та не мають сі люди того творчого темпераменту, який будує держави і організує ще не зорганізовані нації. Зрештою, практика хліборобських політиків не тільки в краю, а й на еміграції не свідчить про їхній державнотворчий сприт: накладання деяких із них з російськими монархічними колами, а других – з Варшавою доводить якнайкраще, що вони хворіють якраз на всі ті гріхи, які закидають українській «демократії», та що, як і та, вони скоріше керуються у своїй акції моментом соціяльним, як державним. Клас, що претендує грати провідну роль в історії, мусить мати моральне на се управління. Се моральне управління має значною мірою великобританська аристократія та погорджувана нашими «демократами» охлократія, що повалила Еспанію, Голландію і Наполеона. Має се управління почасти мадярське джентрі або пруське юнкерство, але хто з нашої шляхти може рівнятися з людьми, що видала ся верства у згаданих країнах? Чи наші, зрештою, милі й симпатичні Лизогуби й Василенки або більш милі, як симпатичні, Вишневські і Андрю справді так подібні до Тісси, Бороєвича, Пітта або таких «краут'юнкрів», як фон Зект, не кажучи вже про Бісмарка? Чи в них збереглося хоч трохи з крові їхніх предків Войнаровських, Орликів або хоч би Безбородків? Хто не засліплений чуттям наважиться твердити се? Хто твердитиме, що сей клас може ще претендувати на право проводу нацією?

Історія любить несподівані жарти, не виключено, отже, що колись ся верства, якій уже вдалося опанувати гетьмана в останні часи гетьманства, знову прийде до влади на Україні, але се буде хіба так, як за часів реставрації у Франції: себто наша шляхта прийде до влади не внаслідок своєї сили, а лишень повного морального вичерпання нації; по-друге, не внаслідок власної сили, а завдяки помочі чужих багнетів якогось Кирила чи іншого «блюстителя престолоа». Цілком так само, як завдяки багнетам московського «пролетаріята» панує в нас тепер український «пролетаріят»; по-третє, такий тріюмф нашої шляхти був би такий самий короткий, як тріюмф тих «ізгоїв», що повернули до Парижа з неfortunним Людовіком XVIII-им. Тривалого сей експеримент нічого не дасть. Не будучи прихильником УНР і не вірячи в так звану «Петлюрівщину», мушу ствердити, що монархічна українська ідея як ідея, що не виявила навіть такої опірної і притягальної сили, як остання, ані такого патосу, є нежива ідея.

Нездатність шляхти самій, з власних сил стати на шлях будівництва держави, мабуть, неясно відчував і автор хліборобської програми, бо инакше не заплутався б він у тім зачарованім колі, яке уважний читач, певно, вже відкрив у цитованих вгорі розумуваннях «Хліборобської України» про монархію. Там читали ми, що одино-

кою носителькою державної думки («культури»), без якої не може бути збудована держава, є шляхта. Але, щоб ся думка могла, дійсно, створити державу, треба «поставити її в сприятливі зовнішні умови розвитку»; сими сприятливими умовами є певна, стисло означена форма державного ладу, а ця форма може бути, очевидно, в уже існуючій державі – трудовій монархії, яка і використовує державотворчі здібності шляхти. Отже, для того, аби шляхта могла збудувати державу, треба держави, яка б допомогла сій шляхті будувати державу ... Зачароване коло, з якого один вихід – Deus ex machina, «трудова монархія»! Але в сім більше трагізму, як смішності. Коли в автора се не логічний ляпсус (я гадаю, що не ляпсус!), то між його поглядом і моїм немає різниці: я також думаю, що шляхта, або краще її недобитки, тільки тоді стане державотворчим елементом, коли вже заіснує не шляхтою створена і не шляхетська держава, як се було за козацької держави Хмельницького.

Монархія, дідична монархія є другим пунктом хліборобської ідеології. Я ніколи не робив з форми державного устрою фетиша. Се є річ відносна і мусить бути підпорядкована категоричному імперативові незалежності нації: не та форма ладу добра, яка є добра «принципово», лише та, яка сю незалежність ліпше забезпечує. Ні монархізм, ні парламентаризм не мають бути цінностями в собі, і для кого вони є цінностями в собі (як для демократів і монархістів), той, мабуть, робить натиск у своїй програмі не так на політично-державні домагання, як на класово-соціальні: для одних – демократія, для других – хліборобократія є важливіші від самостійності. В сьому між хліборобами і Кулішем є багато подібности в думках. Воюючи проти українського анархізму, вони воювали не так проти чинника антидержавного, як проти чинника «антипанського»; в їхній різкій боротьбі з сею анархією керувала ними не так любов до запропашеної через сю анархію державности, як туга за спокійнішим життям мирного, статечного гречкосія. Що так було насправді, видно з прив'язання Куліша – сього типового ідеолога, несвідомого ще політично українського «куркуля» – до анархічного царату, що забезпечував «порядок»; видно се й (про се пізніше) з прихильности хліборобів до ідеї федерації з «новою» Росією. Головне – «хлібороб» і «лад» державний, а який – свій чи чужий – все одно: не буде Галя, буде другая!

Нічим иншим, як такою утопією ладу і порядку, є і хліборобська «трудова монархія», в якій сама назва («трудова») позичена з сентиментально-утопійного словника соціалістичних демагогів і від якої заносить специфічним «одором» соціальної монархії російських слов'янофілів, звульгаризована теорія яких у вигляді ідеального «царя-батюшки» ще донедавна покутувала по російських «градах і весях». Читаючи про сього ідеального «трудового монарха», що стоїть понад класами і станами, пригадуються подібні ж стародавні утопії, як, наприклад, лорда Болінброка, який ще у XVIII віці написав книжку про «Ідею патріота-короля» («Idea of a Patriot King»), сеї «панатеї» і «чуда», яка, так само, як і в Липинського, мала визволити хлібороба від панування фінансової плутократії (the landed men від the moneyed men). Утопія, яка у XX віці ще менше, як у XVIII має вигляди на здійснення.

Повторюю, я ніколи не робив з форми державного фетиша і вважаю, що застосування чистого парламентаризму для країни в такому географічному становищі і з так невиробленою політичною культурою, як Україна, є абсурдом, про який можуть мріяти хіба золотоніські Марати; думаю, що непарламентарна демократія, як, наприклад, в Америці (де міністерство відповідає лише перед президентом), була б відповіднішою формою державного ладу в Україні; але заприсягатися якраз на монархію так само є недоречно, як бачити світло лише в чистій демократії. А що коли ця форма ладу буде помостом для з'єднання до купи всіх «галузок руського народу» чи й тоді робити собі з сеї форми табу?

Автор сих рядків був прихильником гетьманської ідеї ще тоді, коли великого труду коштувало з'єднати для активної служби сій ідеї тих, що, як тепер виявляється, з молоком матері прийняли в себе гетьманську ідею. Не заперечує автор сих рядків і тепер можливість реактивації гетьманщини, але як самочинної реактивації ідеї людиною, що вийшла з революції чи з революційної ідеї або до неї пристала, як се зробили обидва Наполеони в XIX в. і як се міг би зробити (але вже ніколи не зробить) на початку гетьман Павло Скоропадський, що *de jure* опер свою владу не на легітимістичній засаді «союзу трьох Русей», а на IV-му універсалі української революції, як обидва Наполеони оперли свою владу не на *Dei gratia*, а на плєбісциті. Цезаризм може бути революційним, *Dei gratia* – ніколи! Але з сею ідеєю немає нічого спільного ідея легітимного гетьманства, яка є лише помостом до російського монархізму.

«Як почалася революція, як скинуто було царя, у декого з нас і серце впало... Одно нам було ясно: має змінитися цілий лад, до якого... ми... вже добре привикли... А ми, мужики-хлібороби, легко наших звичаїв... не міняємо... Нема де правди діти: царя ми не те що любили, але такий порядок, що в державі є одна голова, нам найближчий, найрідніший. Ми все думали, що, як у хазяйстві без хазяїна, а в сім'ї без батька, так і в державі без одного голови, без царя не буде добра». Ось як виглядає пропагандова брошура зближеної до хліборобів-державників «української народної партії» («Листи від українських хліборобів до української інтелігенції», Відень, 1921), ось до чого на практиці веде популяризація монархічних ідей: до пропаганди російського цареслав'я, і се найважливіший аргумент проти наших монархічних фетишистів.

Мушу зробити застереження: вважаючи пропаганду українського монархізму серед нинішніх обставин за шкідливу утопію, я зовсім не відкидаю ролі наполеонізму в дальшому розвитку української революції. Але якраз її виразно відкидає Липинський. І тут є друга ахіллова п'ята (зрештою, не остання) хліборобської концепції. Чим, як не Наполеоном, був Кромвел? Чим був – правда, в мініятурі – Пілсудський для свого народу, чим був Муссоліні, нарешті, чим був Хмельницький? Революція дуже часто приймає такий кінець, чому б не могла вона прийняти сей кінець і в Україні?

Для хліборобів се неможливо, бо «кожна нація має перейти стадію персоніфікації вродженого їй ірраціонального почуття нації». Хай буде. Але чому ж ся персоніфікація не може собі знайти об'єкта власне в диктаторі, а конче в «законнім монархові»? І як сего монарха знайти на Україні? Чи не заходить тут знову зачароване коло, нерозуміння динаміки революційного процесу? Аби стати монархом, диктатор мусить захопити за собою маси і стати втіленням їхнього ірраціонального почуття нації, але – кажуть хлібороби – аби захопити націю, сей диктатор уже мусить бути коронований. Без коронації «законного» монарха не може відбутися коронація первеню – Наполеона! Зрештою, як же відбулася перша «персоніфікація», скажімо, першого Капета або Карла Великого? Чи вони мали попередників? Чи їх хтось зробив, чи вони себе самі зробили? Перший Бонапарт виплутався з сеї прикрої колізії, вирвавши з рук папи корону і поклавши її собі на голову. Коли б він захотів слухати наших хліборобів, то Франція не тільки не мала цісаря б, але, певно, ні Людовіка XVIII, ні Карла X, ані Луї Філіпа, ні Наполеона III. «Хліборобська Україна» каже, що для того, аби в нас з'явився диктатор, «нарід наш мусив би вже мати усвідомленою свою стихійну національну душу». Чому? Чи той хаос племен і рас, з якого вийшов як їхній пан тисячу років тому Гюг Великий, граф Паризький, – чи сей хаос племен мав тоді більш усвідомлену національну душу, ніж український нарід року Божого 1925? Правда, що формування великих європейських націй почалося з персоніфікації, як каже Липинський, або що всі вони, як каже Шпенглер, династичного походження.

Мало бракувало, щоб не постала тим самим способом українська нація за Хмельницького. Але се не значить, щоб усі сучасні нації постали в такий спосіб та щоб інших способів формування нації вже не було. На думку Липинського, жодні нації не формувалися в дорозі політичної і літературної агітації. Се не слушно. У 1789 р. Франція заступила династичний момент іншим. Так само чехи й американці. Як можна замикати на ці історичні факти очі? Чи се не нагадує аргументу поляків, що у ХХ віці нові нації не постають? Чи се не значить, що для їх створення треба звертатися аж до «чуда» («трудового монарха»)? Зрештою, коли навіть прийняти тезу Шпенглера, що всі «фаустівські» нації є династичні єдності, то чому не можемо й ми записати себе до них, але природним і не фантастичним шляхом? Липинський твердить, що без коронації «законного» монарха не може бути коронації монарха-первеню. Я думаю, се значить ставити історію на голову: та ж не Цезар прийшов по Августі, лише Август по Цезарі. Таких «законних» монархів Україна вже давно не мала, але на Україні вони ще недавно були, і тому кожне підтримання сеї традиції «законної» монархії конче виллється, як се я вже показав, у пропаганду монархії російської. Хвалючи лояльність до короля української шляхти за давньої Речі Посполитої, Куліш писав, що се «благоговеніє к особе монарха» наших предків було «чувство прекрасное, служеніє доблестное, но для ідеї возсоєдіненія Русі крайне вредное» (Op. cit., ст. 281–283). Перефразуючи се речення, можна сказати, що «благоговеніє» наших хліборобів до «особи монарха» є річ, гідна похвали, але для справи української незалежності шкідлива і корисна хіба тільки для справи «воссоєдіненія Русі»...

Підносячи ідею монархізму, хлібороби недооцінюють значення революційної стихії. Позичаючи термінологію в одного французького політика, скажу, що справа української нації перестала бути *res regis*¹ так само, як і справа нації французької, яка стала справою нації *res gallica*². Тепер справа нації – се спліт цілої низки настроїв, пристрастей, вірувань і змагань. Вони, ці пристрасті, є реальністю, з якою політик має рахуватися, хоч би й не був демократом, і до їх опанування стреміти, але пам'ятаючи, що ідентифікувати *res ucraïnica*³ з *res regis* тепер уже ніяк не можна. Липинський каже, що Хмельницький організував українську націю – за нашою термінологією – *gen ucraïnica*⁴, «зверху», згори, винищивши «польських і українських демократів» (VII і XVIII, ст. 74, прим.), але се занадто довільна інтерпретація чину Хмельницького! Хоч би як ставитися до анархістичности Вишневецьких і Киселів, але демократами їх ніхто не назве. Крім того, аби могли зорганізувати націю «зверху», Хмельницький мусив спершу виступити проти вже існуючого, спираючись на низи, себто на ту саму демократію, на яку спиралися всі Кромвели й Наполеони. Для створення своєї самодержавної монархії Хмельницький, дитина революції, мусив, висловлюючись мовою Куліша, спертися на «розбишацькі елементи» або «з'єднати в однім підприємстві дикі елементи суспільности з елементами культурними». Він побачив у сім мотлоху «прісутствіє ідеї созіданія чого-то іншого» і вмів його опанувати. Наші монархісти хочуть будувати відразу, не розчистивши наперед місця, недооцінюючи ролі «розбишацької стихії», як її перецінювали наші соціялісти: горе всіх неприєднаних «принципових» якобінців і легітимістів, причина їхньої спільної загибелі. Зрештою, коли б навіть прийняти що ніхто, тільки шляхта українська створила державу Хмельницького, то від того часу минуло майже 300 літ, а з ними навіки

¹ Справа правителя (лат.).

² Справа галльська (французька) (лат.).

³ Справа українська (лат.).

⁴ Справу українську (лат.).

минула й героїчна доба української шляхти. В «Хліборобській Україні» читаємо, що «з боротьби місцевого «народу» з місцевими «панами», навіть як би така боротьба прийняла гасла національні, нових органічних націй і нового організованого, розумного громадського життя на такій землі ніколи і ніде не буває» (Хліборобська Україна. Ibid., ст. 83). Та се категоричне твердження також ледве чи виправдує приклад історії: чим же була французька революція 1789, як не боротьбою «народу» з «панами», спершу під соціальним, а потім під національним гаслом?

Се не значить, звичайно, що шлях наполеонізму є шлях, на який неминуче вступить українська революція. Бо в історії бувають не лише переможні, а й невдалі революції. Але сі революції dokonуються і опановуються людьми, які апелюють спершу до «розбишак», а не до почуття легітимізму, який революція нищить, – людьми, яким йдеться про опанування зревольтованої маси, а не про принципи; людьми, які були нині монархістами, завтра – республіканцями (Робесп'єр), нині – за Установчими зборами, завтра – проти них (большевики); які так мало журилися зовнішніми «принципами», що, засновуючи республіку, назначали себе її «лордом-протектором» (Кромвел), або вибивали на своїх монетах з одного боку – «Французька республіка», а з другого – «Цісар Наполеон». Автор хліборобської ідеології, правда, цитує Сореля, але ціла наскрізь революційна концепція Сорелевої революційної «легенди» «міту» залишилася чужою «Хліборобській Україні».

Повторюю, революція може не вдатися, і тоді, можливо, шляхта затріюмфує в Україні, але лише на дуже короткий час. Не має вона тих чеснот, що дали змогу англійській аристократії шляхом мудрих поступок зберегти провід нації, а опріч того, і соціальна база панування сього класу (земля) зачала їй усуватися з-під ніг ще перед революцією (нагле ущерблювання шляхетської землевласности), а й свої моральні титули вона поволі розгублювала. «Нарід» ніколи не йшов за слабкими, хоч і найбільш народолюбними панами, а скрізь і завше йшов за панами сильними», – читаємо в «Хліборобській Україні» (VII, VIII, ст. 160). Дуже мудрі слова, але якраз вони і доводять, що українська шляхта як клас не може претендувати на роль, яку їй накидають публіцисти з «Хліборобської України». Користаючи з термінології сего журналу, ужитої на іншу адресу, можна ствердити, що ся шляхта не має вже «притягальної сили» для мас, що вона стала «м'якотіла і лінива». Липинський докоряє народіві, що він ще не усвідомив своєї стихійної національної душі, але як же може допомогти йому її усвідомити та сама шляхта з «державотворчих, за своїм вихованням російських та польських елементів», що, як він сам каже, «почала саме українізуватися» («Хліборобська Україна». VII, VIII, ст. 115 прим.)? «Культурні і милі поодинці, вони як політична сила являють собою абсолютно незорганізовану... групу лінивих, м'якодухих і здеморалізованих нащадків старої місцевої колись правлячої колоніальної аристократії», – пише «Хліборобська Україна» про еспанських креолів у Мексиці, але ми б воліли застосувати сю блискучу характеристику до нашого дворянства.

Далеко завів би нас розгляд зовнішньополітичної концепції хліборобів-державників. Вистачить лише згадати, що концепція, яка не знає ідеї самодостатньої, з власною зовнішньою політикою, України, лише ідею «Сходу Європи» з нібито спільними завданнями проти «європейського Заходу» (гл., опріч «Хліборобська Україна», американську «Свободу» за 10 вересня 1922, розмова з Липинським), концепція, яка обстоює «міждержавний союз трьох Русей» (?), «мілітарний та економічний союз з Росією» («До українських хліборобів». Видання ініціативної групи «Українського союзу хліборобів-державників». – Відень, 1920), концепція, яка дуже легко від сього «союзу» переходить до «федерації», вважаючи, наприклад, що за федератив-

ним маніфестом гетьмана 1918 р. були «поважні тактичні причини міжнародного характеру» («Хліборобська Україна II, III, IV, ст. 33), – просимо прочитати спомини ген. Черячукіна, щоб переконатися, що ніяких таких причин насправді не було. Така концепція не може задовольнити нікого, хто марить не про фіктивну, а про справжню самостійність і самовистачальність свого краю. Традиції тут також ні до чого, бо, здається, ні Мазепа, ні Орлик, ані Полуботок про такі «союзи» не мріяли. Та й сакраментальне слово «державник» тут нічого не значить. Куліш також був державником, бо протиставляв анархістичній стихії державницьку ідеологію, але не свою, а чужу. Се треба пам'ятати, коли в нас говориться про державництво.

«Брак реалізму... єсть звичайно ознакою класів ослаблених, вимираючих», – пише «Хліборобська Україна» (VII, VIII, ст. 193 прим.) – і слушно. Тільки сей брак реалізму я бачу якраз у цілій концепції хліборобів: у її звеличенню дворянства, в недооціненню ролі «розбишацтва», в сентиментальній утопії «трудової» монархії, нарешті, у вірі в можливість рівноправности України у спілці «трьох Русей». Брак реалізму і стара надія на сторонню силу, що повстає і рятує націю не з неї самої, а як *Deus ex machina*.

Тим не хочу негувати всяке значення роботи «Х. У». Як реакція проти безнадійної хамократії, що панує в нас, і матеріялізму, як ідеологія, що звертає увагу на значення активно творчого елементу нації, на значення «органічності» культури народу, – ся ідеологія має свою, навіть велику вартість. Але лише для тих, хто продумає її, приймаючи критично одне і відкидаючи друге; для тих, хто потрапить бути щирим у своїх переконаннях, як є ним ідеолог хліборобського державництва. На жаль, того не можна сказати про його прихильників і деяких ворогів у сім краю, де одні роблять рекламу гетьманській ідеї майже в тім самім числі часопису, в якому розхвалюють Совіти, а другі відкидають ідею монархізму лише тому, що офіційно инша панує тепер в Україні.

Мимо її ширости, а подекуди навіть патосу, чимось понурим і сумним віє від цілої ідеології «Хліборобської України», голосом зануреного в історичних фольантах ерудита, відірваного від гамірливого життя, а якась дивна ображеність і подразненість тону в полемічних уступах (м. и., проти автора сих рядків) справляє враження непевности себе самого. Ані сього ображеного тону, ані сентименталізму, звичайно, не знайти в неукраїнських монархічних ідеологів – ані в публіцистичного Торквемеди, Жозефа де Местра, ані в повного духу *combative*⁵ Доде. В тоні «Хліборобської України» чутно радше розслабляючу чутливість наших кирило-«методистів» та инших там не люблених «Хліборобською Україною» демократів або Ренана чи Шатобріана – тих, у творах яких бринить нотка жалю за чудовим, безповоротно минулим...

«Негативні» (чи позитивні?) сторони хліборобської ідеології, про які я вже згадав, напевно, ввійдуть як щось тривале в історію української політичної ідеології. Але не її «злободенні» догми. Загадка українського Сфінкса, «пансько-мужицького центавра» владно домагається свого розв'язання. Але до сеї розв'язки візьмуться ті, що вийшли з революційної стихії, а не з боротьби з нею, для яких нація є нація, а не причепок фантастичного «європейського Сходу».

Українська стихія діждеться свого приборкувача. Хочемо вірити, що його видасть власна нація, але, в кожному разі, не монархічними закляттями викликати його. Людську стихію опановує лише той, хто її зрозуміє. До неї так само, як і до фізичної природи, стосуються слова Бекона: *non, nisi parendo, vincitur*⁶.

⁵ Войовничість; боездатність (франц.).

⁶ Це слова з афоризму Ф.Бекона *Natura non nisi parendo vincitur* – Природу перемагають, лише скоряючись їй (лат.). – Ред.

ТАРГОВІЦА ЧИ ПОЛТАВА?

Уміщуючи надіслану нам статтю д-ра В. Залозецького, редакція лояльно виконує свою обіцянку застосувати до порушеного тут питання засаду «*audiatur et altera pars*». Через те, що остання книжка «Хліборобської України» присвятила так багато сторінок полеміці з думками, висловленими мною на сторінках цього журналу, вважаю за потрібне, припиняючи дискусію, додати кілька слів з приводу нашого «монархізму».

Аби вийти з тих неясностей, якими повна стаття Залозецького вже через саму її форму (половина статті вміщена в примітках), сформулюю три головні питання, за які в нас іде суперечка. Сі питання такі: 1) До якої мети має змагати наш націоналізм? 2) Хто, яка верства має або може стати на чолі цього руху? 3) Яким шляхом відбувається мобілізація національної волі?

Що, Хто і Як – ось три питання українського націоналізму.

Спершу, отже, знову виринає те прокляте питання «самостійности», з якого «федералістична», «союзівська» або «соборницька» еквілібристика зробила поняття без змісту. Залозецький обурюється на твердження, що ідеологія «хліборобів-державників» не є державницькою і цитує фрази з «Хліборобської України», де дуже часто говориться про самостійність і про Україну (все з великої букви). Я міг би визбирати таких фраз із згаданого журналу ще більше, але фрази все залишаться лише фразами. Всі наші угруповання «самостійницькі», та се не значить, щоб усі вони справді були державницькими. Важливі не вирвані фрази, а дух ідеології, а сей дух у «хліборобів-державників» явно протидержавницький. Не буду тут повторювати того, що сказав у статті, з якою полемізує Залозецький, – про те, що «хлібороби» думають не поняттям України, лише поняттям мітичного «Сходу Європи», якого ніби інтегральною частиною є наш край; ані про те, що «союз» з Росією дуже часто й легко переходить у них у «федерацію»; ані про те, що питання незалежності чи залежності є для них лише питанням тактики (залежно від «обставин») – усі сі аргументи на Залозецького не зробили враження. Але, на щастя, нові – проти нього – дає мені остання книжка «Хліборобської України».

«Хлібороби» не розуміють, як можна мати якісь там «орієнтації», oprіч орієнтації на український нарід, а тим часом і в них є «орієнтація», дуже виразна і... зовсім не українська! Так підставою їхньої програми є «політичний союз з Москвою» – «в ім'я нашої спільної з Москвою оборони перед експлуататорськими щодо нас тенденціями Західної Європи». Се ясна програма, «хлібороби» можуть бути переконані в її слушності, можуть вони її звати, як хочуть, але не сміють заперечити, що се є також «орієнтація», і то орієнтація виразно москвофільська.

Зрештою, вони й самі своєї назви не цураються. Читаємо в останній книзі «Хліборобської України»: «Правнодержавним актом, на якому спочивало все реальне державне існування української нації в останній довгій добі її історії на Великій Україні, була Переяславська умова та її пізніший відгомін на Правобережжі – Тарговицька Конфедерація. Се єсть наша національно-державна... ідеологія» («Хліборобська Україна», V, 312). Правда, «обидва сі акти були проявом нашого споконвічного каліцтва», але все ж автор думає, що «український консерватизм... мусить спиратися тільки на сих зреалізованих правнодержавних актах, на сім традиційнім досвіді нації, який себе в історії, в реальнім життю оправдав» (Ibid., 312).

Повторюю, можна бути різних думок про відвагу публіциста, що будову української держави радить спирати на «традиціях» Тарговіці, але ніхто не сміє сказати, що тарговічани були державники, ніхто не сміє твердити, що і вони не мали «орієнтації» або що їхня орієнтація не була виразно москвофільська. Коли кому й цього мало, нехай прочитає уступ про «місцевих українських соціально-консервативних москвофілів, які споконвіку творили і сьогодні творять більшість активних державно-творчих сил місцевого українського громадянства і без яких будова української держави... абсолютно неможлива» (Ibid., 367)... Обгрунтовуючи ці свої розумування, автор каже: «Пояснити ці речі більшості української інтелігенції дуже трудно». Я гадаю, що він має повну рацію!

Нарешті, аби виговоритися до кінця, в маніфесті всіх об'єднаних «хліборобських організацій», видрукованім у тій самій книзі «Хліборобської України», читаємо, що «хлібороби» – «дуже радо нав'язали би контакт із московськими монархістами і встановили б з ними союз проти наших спільних зовнішніх ворогів» за умов, коли б вони визнали суверенність України з гетьманом Скоропадським на чолі та коли б самі українці створили свою сильну гетьманську організацію. Про останнє нема що говорити, бо очевидно, що для контракту треба обох контрагентів. Але чи ся концепція, може, також державна? Чи «хлібороби» справді вірять, що Маркови і В. Шульгіни «без задньої мислі» визнають їхню суверенність? Чи по досвіді «федерації» 1918 року хтось нашим «хліборобам» повірить, що сей «союз» із російськими монархістами обмежиться лише союзом проти зовнішніх ворогів? Чи особа «хліборобського» суверена, який проголосив власне сей акт «федерації», є гарантією, що ці побоювання даремні? А далі, союз з монархістами – значить союз із монархом. А що, коли в Росії з'явиться новий Романов? Та ж головною підставою «хліборобської» ідеології є вірність даній нашими дідами в Переяславі присязі; є твердження, що тільки зречення трону Ніколая II дало право українським консерватистам будувати свою окрему державу – що, як сей новий Романов заапелює до «почуття лояльності» наших «хліборобів»? І нас хочуть переконати, що ся ідеологія не лише державницька, а що вона одиноко державницька українська ідеологія! Чи се не значить занадто розраховувати на повну безкритичність громадської думки?

Коли ближче вглянемося в програму «хліборобів», легко переконаємося, що вони принципово безпринципні у справах державности. Як і їхні соціалістичні антиподи, вони мають тільки ясний, соціально-класовий ідеал, не маючи ідеалу політично-класового.

Коли б вони мали свій політичний ідеал, то – назовні – вони шукали б союзів із тими силами, які могли б допомогти сей ідеал зреалізувати, не дбаючи ні про політичний, ані соціальний устрій «союзника». Так, республіканська Франція уклала союз із самодержавною поміщицькою Росією, і Александр III стоячи вислухував «Марсельезу»; так деякі німецькі соціалісти свого часу вважали своїм союзником Наполеона III, а большевики, знищуючи соціалістичну директорію, допомагали шахам, султанам, емірам та іншим деспотам проти вільної Англії. Наші ж «державники», праві і ліві, укладають «союзи»: одні конче з монархістичними державами, другі – конче з соціалістичними, себто не зважаючи на заперечення. Їм головню йдеться не про те, щоб «союзники» зміцнили міжнародне становище їхньої держави, лише допомогли здійсненню їхнього соціально-класового ідеалу, одні – «революційного», другі – «контрреволюційного, хоч би ціною втрати власної державности.

На думку «хліборобів», суть Переяслава і Тарговіці «лежала в скріпленню місцевих слабких консервативних українських елементів союзом з найсильнішою точкою

опори консерватизму – династією Романових. Коли б були здійснені початкові – перед 1648 р. – плани статечної козаччини і консервативної української шляхти – плани скріплення польської влади королівської, то можна думати, що такий союз був би укладений з династією польською... Але сильна польська монархія стала, на жаль, політичною утопією («Хліборобська Україна», V, 313).

Як бачимо, свого зовнішньополітичного ідеалу наші «державники» зовсім не мають; Україна може гравітувати, на їхній погляд, і на Захід, і на Схід, і до Польщі, і до Росії, бути самостійною чи «сфедерованою», тільки аби класово-соціяльні ідеали верхньої верстви були здійснені. Та сама психологія, що і в лівих «державників: ubi bene, ibi patria¹. Не дивно, що п. В. Липинський (так само, як і ліві «державники») не розуміє, що то є «примат зовнішньої політики над внутрішньою», винахід якого він фальшиво приписує мені. Про сей примат думав ще Бісмарк, коли укладав союз раз з цісарем, раз із демократією – залежно від того, що могло в даний момент скріпити зовнішню міць держави (а не соціяльні привілеї своєї юнкерської касти!). Наші «державники» є спершу «хлібороби» або «соціялісти», а потім уже державники, і тому вони не розуміють, як хтось може, говорячи про національний ідеал, відкидати всякі гетерономні принципи.

Сам ідеолог «Хліборобів» каже: «Власне слабкість волі і гниле сковзання ... за стихійними імпульсивними хотіннями, якого б то не було, аби тільки «ладу», не дає послухати нашим державнотворчим верствам... голосу совісти, чести і розуму» (Ibid. 97), не дає їм стати державниками передовсім. Се якраз те, про що я говорив у статті, з якою полемізує Залозецький. Нехай він передумає сей уступ свого ідеолога, а тоді зрозуміє, чому наші праві «державники» в ім'я сього «ладу» готові були йти спершу на «союз», потім на «федерацію» з Кирилом Володимировичем, нарешті на Тарговицю – точнісінько, як «соціялісти» в ім'я милого їм «безладдя» йшли на «порозуміння», потім на «єдиний фронт» із большевиками, аж опинилися в совітській Малоросії з болгариним Раковським, румуном Фрунзе, поляком Дзержинським і жидами... В наші часи всяка ідеологія, яка не висуває примат класово-політичного ідеалу над класово-соціяльним, не є державницькою ідеологією і мусить скінчити своєю Тарговицею, як се вже зробили наші «ліві» і як збираються, нав'язуючи до «традиції», зробити «праві»...

Ще яснішу відповідь дають «хлібороби» на друге питання – хто має збудувати державу? Се колишнє царофільське «об'єдінююче дворянство» в Україні, яке нібито єдине зберегло державнотворчі традиції в нас і може прищепити їх активним елементам хліборобського класу загалом. Що підставою української нації і держави може бути лише хліборобський клас – хто ж про се сперечатиметься? Хто сперечатиметься також про те, що дійсно, а не на словах державнотворчі елементи з колишньої хліборобської аристократії треба буде втягнути у процес державного будівництва? Але в сім процесі гратимуть вони підрядну, а не головну роль (як верства), а коли й гратимуть (як одиниці), то підпорядкувавши свої групові стремління стремлінням цілого хліборобського класу. Тут знову відсилаю Залозецького до «Хліборобської України». Бо сам п. В. Липинський не щадить слів для характеристики нікчемности сеї верстви. Він пише, що «більшість українських «поміщиків» – се ті, що пристосувались... се власне «демократи», що Україною хотіли правити не своїм мечем, не своїм гетьманством, не своїм завоюванням, але хитрою орієнтацією, демократичним умінням винюхувати подиктовані метропольною владою «народні бажання» і держати ніс за вітром сих «бажань»... Правда, автор зараз-таки додає, що «слабкість і

¹ Де добре, там Вітчизна (лат.).

всі численні гріхи старих панів українських» нічого не значать, бо «незважаючи на все своє каліцтво, сі старі пани – се єдиний державотворчий елемент серед української... нації» («Хліборобська Україна», V, 356). Але я думаю, що ся теза знову належить до тих, які «трудно пояснити українській інтелігенції».

В оправданні слабкості сеї групи та її сталого хитання між Польщею та Москвою «Хліборобська Україна» покликається на нібито анархізм української нації: «Вся Україна – се переважно анархісти, дрібні розбійники пера, розкудкудані романтики і до ніякої організованої політичної праці не здатні руїнники» (Ibid. 317)². Рятуючись власне від сих руїників, що перешкоджали еліті нації будувати свою державу, ставали предки «хліборобів-державників» поляками або москалями. Помилка! Бо в дійсності вони ставали полонофілами або москвофілами через свою слабкість, через брак прикмет, потрібних для панівної касті. Бо панівна верства або та, що нею хоче стати, має вміти приборкати розгнuzдану анархічну стихію. Прошу історика пригадати, які повстання анархічної черні поважно загрожували панівній верстві на Україні по Мазепі. Жодні, а все-таки ся верства випустила провід краєм зі своїх рук. А вже зовсім поважні розрухи не загрожували торговичанам (Гайдамаччина була малим локальним бунтом), а все ж ся верства також пішла до «царя восточного». Чому? Чи хтось перешкоджав її державному будівництву? Ніхто й ніщо, лише її слабкість і нікчемність.

«Хліборобська Україна» пише, що «знищення сієї панської меншости з допомогою народної більшости клало завжди кінець усім (самостійницьким) змаганням» в Україні (V, 357). Слушно! Але лише тоді, коли ся меншість справді змагалася за сю державу. Автор каже, що Петро, засилаючи на Сибір мазепинців, або якобінці, що стинали голови провідникам шуанів, знали гаразд, де, в якій верстві було джерело сепаратизму від Росії, відповідно, від Франції. Слушно! Але ж мазепинці і шуани на чолі свого народу повставали проти Росії, відповідно, Франції, а наші торговичани – в момент революції – закликали до союзу або «федерації» з метрополією. Де ж є подібність між одними і другими? Слушно сам же п. Липинський каже, що «всі аграрні реформи» є скрізь і завжди наслідок внутрішньої слабкості природних організаторів хліборобського класу» (Ibid., 353). Ознакою слабкості, організаційної нездатности й було москвофільство українського «дворянства», а не «анархія черні», з якою воно повинно було, але не вміло дати собі раду. Нав'язуючи до моєї попередньої статті, каже «Хліборобська Україна»: «Серед численних... докорів старим українським панам єсть і такий, що вони, мовляв, до англійських, німецьких, угорських і т. д. панів неподібні», які зорганізували свої нації і, натякаючи на підтримку сими націями своїх аристократій, питається «Хліборобська Україна»: «Хто сотворив той авторитет Піттам, Бісмаркам і Тіссам, без якого вся їхня діяльність була б абсолютно неможлива?» Хто? Вони самі! Авторитети, як і права, не даються, лише беруться. Не рожами був встелений шлях сих державних мужів, а що Тісса мусив виробляти з своїм народом і навіть братами-шляхтою, – се в усіх у свіжій пам'яті. Але сі магнати все були політично зі своєю нацією, не тільки в щастю, але й у недолі. Неважливо, якою мовою говорить ся провідна верства та якої вона є культури, але важливо, щоб вона думала і чула з краєм, не виламувалася з обов'язку служби територіяльним інтересам нації (як се робило наше «дворянство», служачи метрополіям), і тоді нація буде з нею. Тим пояснюється, між иншим чому Горті міг стати на чолі угорської нації, чому роль шляхти не скінчена ні в Пруссії, ні в Англії, ні в Італії.

² Слова на адресу противників: «нахабний», «брехливий», «шумовина» та вище зацитовані є ще найбільш елегантні у словнику «аристократичних» публіцистів із «Хліборобської України»; не думаємо тут із сього словника користати.

Ані Штайн, ні Блюхер не пропагували «союз» із Наполеоном, польська шляхта підймала повстання проти пануючих, а Кошут не чекав із будуванням власної угорської державности, аж «його суверен» йому на се дозволить. А тим часом якраз се робить наше «дворянство»! Наші хлібороби кажуть, що українська нація має сліпо вірити в державний розум «дворянства» і йти за ним: «Тоді тільки, коли українська ідея національна допомагатиме, а не заважатиме будові держави, люди, які в хвилини криз метропольних влад матимуть хотіння і дані будувати окрему державу на українській землі, будуть приймати сприяючу і допомагаючу їм українську ідею національну» (Ibid., 281). Ну, а коли криза метропольних влад не настала б чи наш «організаторський клас», подібно Кошутові, і тоді б хитав підставами чужої влади? Крий, Боже, на се не дозволить їй «почуття чести і лояльности» супроти чужої влади... пардон, династії. Ось що пише п. В. Липинський про ген. Залеського: він служив у царській кавалерії, яка повстала колись із українських слобідських полків, і тому «мусив... знати сю українську полкову традицію (sic!). І власне в ім'я сеї нашою... минувшиною створеної... політичної традиції, він служив вірою і правдою державі російській. Відречення від престолу династії, якій... предки ген. Залеського в Переяславі складали присягу, звільнило його від сеї кожного державника, традиціоналіста і консерватиста зобов'язуючої присяги. І тоді (лише) він пішов за голосом любови до своєї Землі» (ст. 281–282)... Тут нема що коментувати, але що сказати про претензії вести за собою край верстви, яка, аби піти за голосом любови до своєї землі, чекає наперед, аби її «звільнила з присяги» чужа влада, яка сама тисячу разів зломила свої супроти сеї землі найурочистіші обіцянки? Що сказати про «еліту», яка лиш тоді зачинає думати про свою землю, коли їй на се дозволить чужий «пан»? Чи вони запитали себе, чи нація захоче чекати на їхню «любов» сто або двісті літ, і чи не подумали, які смішні їхні претензії підшиватися під тіні великих організаторів, але й великих бунтівників – Хмельницького, Мазепи й Орлика та інших? Які не чекали сприятливої нагоди, лиш самі творили події. Які не робили point d'honneur³ з вірности «суверенам», що топтали права їхні і їхньої нації. Ні, не власна воля до влади, не традиції, які (окрім «кавалерійської») наше «дворянство» забуло, лише розпад Росії і той масовий націоналізм, який «державники» називають «літературою», змусив нашого «хліборобського» Савла обернутися в Павла. Але чи такі пасивні елементи суспільности можуть вести в ній провід? Я не кажу, щоб богатьох з сих дворян не можна було притягти до будови держави, але лише тоді, коли або розвал Росії, або воля нації поставить їх перед доконаним фактом створення осібного політичного осередку в Києві, як се сталося 1918 р. Тоді вони підуть служити Україні, як пішли старі аристократи служити Наполеонові, а стара українська шляхта – Хмельницькому. Інакше – думаю, що ні...

З усіх перелічених угорі питань державного будівництва – «Що», «Хто» і «Як», найцікавіше, мабуть, се останнє. Спір між «наполеонізмом» і «неомонархізмом» зводиться до того, чи нація зуміє в сей момент кризи видати з себе самої нову аристократію, нову владолобну провідну меншість, яка б стала речником хотінь нації і згуртувала її в міцне державне тіло; чи до того здатне тільки «державнотворче» панство старе, що спирається на традицію нашого монархізму? Монархісти гадають, що до того здатна лише «національна законна влада», «оперта на авторитеті», якою є дідична монархія. Лише вона посідає ідею, яка зібрала б розпорошену, атомізовану суспільність коло одної мети, пхнула б її до одної акції. «Наполеонізм» сього не зробить, по-перше, тому, що «нації української ще нема» і «доки не буде на українській

³ Питання чести (франц.).

землі окремої суверенної держави – її не може бути». На думку п. В. Липинського, український нарід не нація, а плем'я (і то навіть у потенції не нація), бо «нарід український є в такому самому національному відношенні до народу московського», як бельгійські валлони до французів, австрійці до німців, а не як поляки до росіян або болгари до турків (V, 331), одним словом – «две рускія народності». Очевидно, збудувати щось на національній свідомості племені, яке її не має, ніякий Наполеон не втне. «Не можна концентрувати того, чого ще нема; не можна розпікати до національного жару тої національної свідомості, якої маси українські на теперішній стадії розвитку ще не одідичили. Націоналізм український як метода політичного використання емоцій мас був би можливий тоді, коли б перед тим існувала українська держава, коли би в тій державі витворилась українська свідомість національна...» Але «утопією є хотіти будувати державу при допомозі націоналізму, для якого в свідомості недержавних українських мас ніякого ґрунту немає» (V, 336). Українську галузку російського народу в одну державу можна зорганізувати (подібно як австрійську галузку німецької нації), «лише коли входять у гру династичні інтереси, що тримають ці галузки нарізно, в окремих державах. І як (колиб вони жили разом) на австрійським націоналізмі самим не можна було б перепроводити сепарації Австрії від Німеччини, так не можна виділити й України в особну державу, поки, як *deus ex machina* не з'явиться (NB: звільнений від присяги Росії!) кандидат на монарха, який се схоче зробити...

Лишімо поки що сю «оригінальну» концепцію такою, якою вона є. Вона має в собі дивну суперечність. На думку наших монархістів, се «законне право на владу» є «оперте на традиції, на тім, що нація сотворила в минувшині» (V, 341). Ну, коли нація сотворила собі таку традицію, традицію державної влади, і нею живе, то значить, се вже свідомо нація, значить, у ній є вже та національна свідомість, яка потрібна для «наполеонізму». Самі ж «хлібороби» визнають, що Наполеони, Кромвели й ин. можуть по падінню «законної» влади з'являтися тільки там, де попередня власна державна традиція вже скувала нарід у свідому націю. Ну, а коли се лише ляпсус і нація наша ніяких традицій не має, то на чім зіпре своє «законне» право хліборобський монарх? Се ж коло без виходу!

Але приймімо, що він се своє право зуміє оперти на традиції. Коли ж сеї традиції, про яку говорить «Хліборобська Україна», в нас зовсім нема! Монархісти виставляють як традицію «відновлення гетьманства, але не в колишній формі монархії елекційної, яка себе на Україні політично не оправдала, але в формі монархії невиборної, дідичної»... (V, 369). Отже, сам автор відкидає нашу, справді традиційну «колишню» форму елекційної гетьманщини, ставить на її місце незнану в нас форму дідичної монархії (невдалі спроби запровадити її Хмельницького і Розумовського) – і каже нам, що се є наша традиція! Так довільно грає автор із підставовими поняттями своєї теорії, з якими вона стоїть і паде. Сам же він каже, що «ніякого консерватизму на незреалізованих ідеологіях будувати не можна. Не можна консервувати того, що хотіло бути, але не було» (V, 312). Отже, будувати на «традиціях» дідичної монархії – чи се не значить будувати свій консерватизм на незреалізованих ідеологіях, консервувати те, «що хотіло бути, але не було?» Певно, самі «хлібороби» відчувають тут якусь суперечність, тому-то вони все й збиваються на Тарговицький шлях – по Мазепі, дійсно, традиційний шлях нашого великого панства.

Зрештою, сю ідеологію дідично-монархічної гетьманщини причеплено до нашого реставрованого в 1918 р. гетьманства штучно і пізніше так, що ся «дідична» ідеологія була чужа навіть особі, коло якої тепер наші «державники» гуртуються.

У споминах своїх у тій самій «Хліборобській Україні» пише гетьман П. Скоропадський, що, переймаючи владу на Україні, він «тоді зовсім не думав про відновлення в Україні гетьманства (отже, не тільки діничного, навіть пожиттєвого – Д.Д.), а тільки про коротку диктатуру на час» (V, 65). Quel horreur!⁴ Се ж не тільки ідея «фашистських охлократів», але навіть їхня термінологія – «диктатура!» В іншому місці гетьман каже, що його державний переворот уявлявся йому подібним до «якогось кавалерійського рейду» (V, 87), щось, отже, на кшталт наполеонівського 18 брюмера, або фашистського «маршу на Рим», або «кондотеризму», який так лякає п. Залозецького! Як гетьман розумів своє завдання в 1918 р., так розуміли його й ті, які тоді йшли з ним (ще тоді, як декого з теперішніх гетьманців довго треба було до того намовляти), і йшли до останнього моменту, доки була надія, що, вгамувавши соціалістичну анархію, він приведе Україну до славної будучини, а не до того фатального акту «федерації», який край переплатив своєю незалежністю, а він – утратою влади...

Отже, бачимо, що сам автор перевороту 1918 р. не розраховував на ніякий «авторитет традиції» ані «законности», лише на власні прикмети і здібності! Хто сього не розуміє, той говорить на вітер: бо, оцінюючи ті чи ті акції в момент кризи існуючих авторитетів (у момент революційний), він не зважає на сей стан кризи, думає, що живе в нормальних часах. Даремно думає Залозецький, що – в даний момент – коли на Україні спроби диктатури повели до розгардіяшу і до стабілізації влади не привели, що причина лежить у самій ідеї диктатури. Сьому самому хитанню підлягають тепер і «законні авторитети», не кажучи вже про чотири (а з німецькими – кільканадцять і чотири) монархії, що перестали існувати, – російську, німецьку, австрійсько-угорську й оттоманську – чи стабілізували край «законні» монархії у Греції, Болгарії, Португалії чи в Іспанії й Італії, власний «авторитет» монархій урятував їх від революції, чи авторитет якоїсь нової, зовсім не традиційної сили? Скрізь тепер в Європі легальний авторитет тратить блиск, скрізь іде шукання за новим принципом влади, і коли диктатурі не все вдається сей новий принцип влади знайти, то на такі самі невдачі наражена тепер і монархічна «законна» влада. Про се пише, між іншим, і той Фереро, на якого покликається Залозецький, його не розуміючи. Він виразно каже, що головною причиною кризи Римської імперії була зовсім не «отаманія» (як думає Залозецький), ся «отаманія» була наслідком кризи держави, а «головною причиною поважних труднощів, що хитали підставами імперії в добу від Августа до Нерона, була ся стара аристократія, яка мало не привела імперію до загибелі» і яка, подібно нашим «хліборобам-державникам», втратила владолюбність та інстинкт панування. Тоді з'явилися «отамани». Традиція «законности» настільки вже втратила всяку організаторську силу – в сю розкладову епоху, – що коли авторитет вибраного легіонами імператора освячувався навіть традиційною легальною владою-сенатом, то й тоді він не утримувався, «якщо вибраний імператор не був дуже сильною індивідуальністю і не користувався великими особистими впливами» (Фереро).

Тут ми підходимо до сути справи: в моменти революційні, в часи занепаду або розкладу старих авторитетів і старих правлячих аристократій (а ми якраз такий момент переходимо), нова аристократія (чи новий шеф нації) може утвердитися не ареолом знищеної традиції, але своїми особистими прикметами, умінням повести за собою націю. Се останнє вдається й недобиткам легітимізму, але коли стара влада лише «послизнулася», а не остаточно, збанкрутована, впала. Так було, між іншим, з реставрацією королівської влади в Англії, по Кромвелу; але, гадаю, ніхто, опріч них самих, не буде рівняти політичний сприт і державну мудрість «хліборобів-держав-

⁴ Який жаж! (франц.).

ників» з англійською династією та її аристократією. Ферреро пише, що для «провінціалів з варварських країв імперії», з яких набиралися легіони, сенат стратив свою повагу; отже, в кожній революції приходять до голосу «варварські» елементи, яких старий принцип влади не зобов'язує і для яких треба знайти новий. Кажуть же самі «хлібороби», що «законна» влада може перемогти тільки тоді, коли її прихильники «добровільно віддадуть себе на службу» її носієві, коли вона викличе у своїх слугах «внутрішній порив» (V, 180), що без «внутрішньої моральної сили авторитетності не можна буде (їй) здисциплінувати нові активні елементи» (V, 373), нарешті, кажуть вони, треба, щоб ся «законна» влада знайшла «пошану серед самих українських націоналістів» (V, 341), серед «народу». Отже, в суті речі, «хлібороби» визнають, що без особистих прикмет нової влади (хоч би й як вона була «легітимна»), без уміння викликати на свою користь «внутрішній порив» мас, нічого ся легітимна влада не вдіє. А що ж се є, як не замаскована «отаманія», «наполеонізм», який апелює не до старих, лише до нових принципів влади? Що се, як не визнання, що без «оволодіння масами», без наполеонівських методів жодна «легітимна» влада нації за собою не поведе?

У першій підручнику історії, що потрапив мені під руку, стоїть: «своє вивищенне перші Капетінги завдячують територіяльній могутості, успіхам в боротьбі з норманами, допомозі духовенства, своїм видатним здібностям і нікчемності їхніх противників». Алгебраїчна формула постання нових аристократій! Нашим «державникам» бракує лише видатних здібностей та «боротьби з норманами», з якими вони натомість уклали «федерацію». У «Хліборобській Україні» читаємо: «Коли б революційна козачина прийняла була в поч. 1649 р. державні плани місцевої консервативної православної шляхти... та проголосила була воєводу Адама Киселя королем Руси, не було б кількالكітньої пізнішої руйницької різни» (V, 177). Трагічне непорозуміння! Авторіві і через голову не проходить, що нових королів ліпитись з іншого тіста, не з Киселя, Монка, генералів Залеських та інших лоялістів; що ними стають – у моменти криз – лише ті, хто пристав до маси, яка перевернула цей принцип авторитету, аби натомість скоритися іншому; що речником нової ідеї не може стати той, хто цілий час боронив від неї стару... Прекрасно про се каже Карлайл: «Доки людина є людиною, все буде Кромвел або Наполеон конечним закінченням санкюлотства... У революційні часи, коли монархія здається мертвою і знищеною, з'являються Кромвел і Наполеон наново як монархи... Прастарі часи оживають перед нашими очима; спосіб, якими творилися королі і спершу поставали монархії, в історії сих двох маніфестується наново». Се є відповідь на твердження наших «хліборобів», що нова влада не може постати серед нації, яка не пройшла через стадію монархізму, бо як же тоді постали перші монархії?

У філософічну форму вбрав розвинені тут думки в одній статті Зіммель, який каже: «Доки взаємовідносини (соціальної) групи непевні й хисткі (себто в революційну добу – Д.Д.), правлячі функції вимагають стисло означених особистих властивостей... Там, де асоціація ще нетривка, вона дбає про те, щоб (бо се в її інтересі) влада не дісталася нікому без змагання і без конкуренції між осібниками. (Отже, та конкуренція між «отаманами», якої боїться Залозецький, є конечною, в інтересі самої суспільності витвореною установою – Д.Д.). Але там, де форма суспільної організації вже солідно усталена, там огляди на особисті якості мають другорядне значення», там вистане дідична форма влади та її абстрактна повага.

Нехай наші «хлібороби» подумають трохи над сею глибокою заувагою знаного соціолога, яка так чудово підходить для наших часів, і нехай вони відповідять собі,

чи наша суспільна організація вже «солідно усталена» чи ні; якою, отже, методом можна її утворити та чи сама «традиційність» гетьмансько-монархічної влади, незалежно від особистих прикмет її представника, допоможе йому щось чи ні?

«Хлібороби» кажуть, що диктатура не може витворити стихійного почуття нації; що будувати на самім національнім підемі – утопія; що нація спершу мусить бути вихована на державній культурі, щоб у неї збудився націоналізм («свідомість»); що рушійні сили нації ідуть «зверху вниз» (від «панів» до «народу»), коротко – що без держави не постане нація, а в наших обставинах – без Deus'a ex machina у вигляді «дідичного монарха». Таке твердження опирається або на непорозумінню, або на свідомім легковаженню історії. Чи Хмельницький не був виданим самою нацією речником її стихійного пориву, чи він не взяв собі за зброю націоналізму в тій його формі, в якій він за нього існував? Чи модерні балканські держави або Ірландія не постали з розбудженого націоналізму? Чи Карагеоргій був «законний» монарх? Чи Вашингтон не був американським Хмельницьким і чи там не постала спершу нація, а потім держава, зроджена з загального пориву, що створив нову націю? Хто, нарешті, створив німецьку та італійську нації, чи їхні незчисленні суверени, які на думку самих «хліборобів», скріплювали лише почуття партикуляризму, чи «інтелігенти» – Данте, Мак'явеллі, Мадзіні, Кардуччі, націоналізм, що йшов «знизу», часто наперекір монархічним традиціям?

Певно, «низи» дають лиш імпульс, підклад, вони ніколи не є організуючим чинником, таким чинником все є владолюбна меншість; національно свідома, не імпотентна, а владолюбна меншість, яка спершу об'єднує масу в боротьбі за ті вияви чужої ідеї, які вона відчуває у щоденнім життє, яка потім розширює її ідеали і домагання і надає їм характер боротьби за нову, свою національну ідею, – ось кого можемо назвати рушійними силами історії. Такий був процес «відродження» чеської нації, балканських, ірландської, постання американської, не інший він буде і в нас. «Хлібороби» думають, що такого загального націоналізму з нічого збудувати не можна ще й тому, що в різні боки в різних частинах України він звернений, та се значить легковажити історію: революційна Італія мала також не один фронт (Трієст і Трентино – Ніцца і Савоя), як і Болгарія (Адріанопіль – Македонія), але все ж там був можливий загальнонаціональний порив.

Ще смішніші твердження «хліборобів» про руйнівну силу «ненависницького», емоційного чинника, на яким нібито нічого позитивного збудувати не можна. На дрібничковім злісництві, особливо до своїх політичних противників, певно, нічого не збудуєш, але чи ж кожний великий рух, кожна нова ідея, починаючи від християнства, не приходить «з грозою праведного гніву» (Самійленко) на чолі? Хіба лиш політичні євнухи не розуміють сього або ті, які шукають не тріумфу нової ідеї, а її марного компромісу зі старою. У своїй прекрасній книзі про «Князя» пише Мак'явеллі: «Вже час, аби Італія по таких довгих терпіннях нарешті уздріла свого визволителя. Не можу висловити, з якою любов'ю, з якою жадобою помсти, з якою ніжністю, з якими сльозами стрінуть його в усіх тих краях, що так натерпілися від чужинецької навали». Так писав великий італійський патріот, і так ніколи не написати нашим Кисілям, які ніколи не зрозуміють, що самою «ніжністю» і «сльозами» ще нічого на світі не будувалося.

Я закінчую. Програма «наполеонізму» (що є просто програмою консеквентного націоналізму) не має в собі нічого ані утопійного, ані негативного. Навпаки, «хліборобська» концепція з її надуманою «традицією», з її вірою в модерних Кисілів і в можливість національного порозуміння – є найгіршою інтелігентською, бо цілковито

то відірваною від життя утопією, прекраснодушною «маніловщиною». Націоналізм не думає запроваджувати диктатуру одної касты і не цурається співробітництва всіх державотворчих елементів суспільности. Ще заки зачала виходити «Хліборобська Україна», я ставив політиці Центральної Ради приклад Наполеона, який «не лякався брати до свого ковчега, в котрім він вирятував Францію від революційного потопа, і чистих, і нечистих звірят, змушуючи собі служити всіх: і бонапартистів, і монархістів, і якобинців. («Міжнародне положення України і Росія». – Київ, 1918). Ніхто не є також такий наївний, щоб уважати диктатуру за постійну форму правління; се – переходове явище: чи сам диктатор покладе початок якоїсь династії, чи усталить (як Вашингтон) тверді підстави нової республіканської форми правління, про се нема що думати, і нема тут ніякої суперечности, як гадав Залозецький. Коли я говорю про диктатуру, я говорю про переходовий стан, коли я говорю про державний устрій на взір американського – я говорю про більш-менш усталену форму в уже уконституційованій державі. В нас величезну вагу кладуть як праві, так і ліві на форму правління, бо в'яжуть з нею задоволення своїх класово-соціяльних ідеалів, про які їм головно ходить. Але ось що пише італійський соціолог Дж. Феррарі про Мак'явеллі: «Чи був він республіканцем, чи монархістом? Він був і одно, і друге відповідно до обставин: ...коли сподіваються сильного уряду в Флоренції..., він республіканець, коли бачить, що могутність Італії дасться досягнути лише через монархію, він на боці принців». Іншими словами, він вітає кожного шефа (принца чи ні), який є настільки міцний, щоб об'єднати і збудувати італійську державу, устрій її є для нього річчю другорядною. І се є також той «примат зовнішньої політики», якого наші «класократи» справа і зліва не годні зрозуміти.

Наша відповідь, отже, на питання «Що?»: не (правий чи лівий) класократичний Мілленіум, хоч би ціною «федерації», лише політична влада для себе, для краю в першій лінії.

На питання «Хто?» – не «маси» (наше «демократництво») і не «законна» влада «старих панів», лише нова національна аристократія плюс «легітимісти», плюс «якобінці», нове плюс старе, а не навпаки.

На питання «Як?» – не компромісом із більшовиками (наші «есдеки»), ні з соціялістами-еволюціонерами (наші «есери»), ні з монархістами («хлібороби»), лише контра, обов'язково контра ідеї, яку треба поборювати, а не бути в союзі з нею.

Коли се утопія, то потішмо себе, що сим утопічним шляхом ішли всі нації, що потрапили були в таке становище, як Україна, і з нього потім вийшли.

Коли ідеєю Тарговіци дійсно перейняті ціла тактика й програма «Хліборобської України», то суті ідеології, яка їй тут протиставляється, найліпше відповідає назва «мазепинства»: через її цілі, через способи їх досягнення (contra, не cum) і через сили, що на них хоче опертися і які, як у 1709 р. (Мазепа і Гордієнко), є провідна меншість і «голото».

Тарговіца чи Полтава? Се прокляте питання все зморою стояло перед нами. Останній час, аби його розв'язати так, як того вимагає майбутнє нації, а не її «традиція»...

ЄДИНИЙ ФРОНТ

Хвилева невдача незалежницької політики на Великій Україні викликала в нас ту горячкову працю над «підведенням підсумків», яка звичайно характеристична для моментів «предишки». Тепер причину нашого лиха, а разом і програму відбудови винайдено. Знайшли його якраз ті політичні кола, які катастрофу національного будівництва в першій лінії завинили – наші демократи. Довгий час лунали в сім таборі нарікання на зле функціонування партійної оркестри, довго, подібно квартетникам Крилова, взивали вони своїх пророків привести в порядок їхню банду, аж поки ті не знайшли секрет: квартетники «не так сиділи»... Зробіть єдиний фронт, орекли партійні провідники, а тоді:

Мы верно уж поладим,
Коль рядом сядем –
тогда пойдет уж музыка не та.

Сю раду криловського єдинофронтowego осла і взяли собі за девізу наші демократи.

«Громадянський мир», «згода в сімействі», «єдиний фронт» – сі ідеї стали раптом останнім словом політичної мудрости кожного з філістерів, що вважав себе державним мужем, і ні одна розправа сих державних мужів про причини невдач визвольної боротьби не кінчилася без стереотипного висновку про недостачу національної єдності, яка згубила все.

Справа з «Єдиним фронтом» стала актуальною як на вигнання, серед недобитків наших «партій», генералів без армії, так і серед їхніх нечисленних прихильників у краю. Через те, що ті елементи на Україні, які, хоч ворожі Росії, порвали з ідеологією наших «партійників», не мають змоги публічно висловити своїх гадок, виглядає, що платформа наших «єдинофронтівців», дійсно, є платформою воюючого українства. Се, розуміється, величезне непорозуміння, а відкрити його – завданням сеї статті.

Чи дійсно «малоросійская шатость» була причиною фатального висліду кількालітньої національної боротьби? Так, але в тім значенню сеї «шатости», про яке буде мова нижче, а в ніякім разі не в тім, як її розуміють прихильники громадянського миру. Наполеон – людина, яка ліпше від соціологів і практичних політиків визначалася на законах суспільної динаміки, – свого часу сказав:

«Люди, які змінили світ, ніколи не осягли сього через з'єднання провідників, лише завше через розворушення мас. Перший спосіб провадить тільки до різних інтриг і до другорядних вислідів. Другий – се шлях генія, який змінює обличчя світу».

Про сей другий шлях знали всі революціонери, починаючи від засновників християнства і магометанства, а кінчаючи членами французького Конвенту, Кромвелем і большевиками. Але не знали того наші партійники. Не знали, що політичний успіх осягає той, хто імponує масі силою своєї віри, невгнутістю своєї волі, а не той, хто ліпить до купи різні політичні групки, вишукуючи поєднавчі формули і змінюючи свої політичні переконання відповідно до «завдань моменту». В сім і лежить прокляття нашої демократії та її провідників.

Що значить єдиний національний чи там національно-демократичний фронт? Се значить вироблення спільної політичної платформи, яка об'єднала б у спільній акції,

по змозі, всі національні (відповідно, всі національно-демократичні) угруповання, «партії» та кліки. Гасло, на перший погляд, чудове, і для всіх, хто й досі, хоч би як він звався, соціал-демократ чи соціаліст-революціонер, живе ідеями «Кієвской Старины» чи «Громадської Думки», – ліпшого гасла й не знайти. Але воно має дві істотні вади. Воно вважає вже за розв'язані два питання, які треба щойно розв'язати, щоб визнати рацію нашим демократичним політикам. Перше: чи метода «розворушення мас», якої досі вживали сі політики, дійсно, оправдала себе, так що обійдеться і без її перегляду? Так що вистане лише механічно сполучити на одній платформі «верхи»? А друге: коли правда, що кожна активна група повинна мати «думу і волю єдину», то чи се значить, що сю активну групу треба ліпити з усіх національних (відповідно, національно-демократичних) груп? Чи се значить, що бойову армію націоналізму треба формувати так, як формував залогу свого корабля праотець Ной, беручи до неї по парі всіх чистих і нечистих звірів? Наші демократи мовчазно при- такують на сі питання. Тим часом обидва треба рішучо заперечити! А коли їх заперечити, то в тій хвилі усунеться ґрунт, на яким будують свої комбінації єдинофронтові Талейрани.

Передусім теперішня панацея демократів зовсім не є щось нове. Єдиний національний фронт був у нас усе. Був він за Центральної Ради, був за Гетьманщини (Національний союз), за Директорії, за якою ліві демократи йшли з обов'язку, а праві – з політичного боягузтва. І незважаючи на се, виграли не ми. «Українські демократи» зі своїм єдиним фронтом мусили капітулювати раз перед Керенським, який не тільки не мав на своєму боці єдиного фронту російських партій, а навпаки, проводив завзяту боротьбу з царистами, кадетами і більшовиками. Вдруге скапітулювала українська демократія за часів Національного союзу і Директорії, і то незважаючи на те, що єдиному фронтові української демократії нічого подібного не могли протиставити большевики, змушені в той час змагатися з Денікіним, Колчаком, Врангелем й англійцями на Мурмані. На погляд наших демократів, се парадокс, але факт залишається фактом, парадокс діснійстю, а розумування наших демократів порожнім теоретизуванням, що «коль сядем вряд, то «музыка пойдет уже не та» – не справдилися.

А здавалось, що так легко було б переконатися, що російська революція в тім сенсі не становить ніякого виймку. Візьміть Велику французьку революцію. Чи був там «єдиний революційний фронт» – ся, на думку наших філістерів, істотна передумова перемоги? Було все, що хочете, лише не се. Була громадянська війна, була Вандея і Тулон, була Жиронда. Була завзята боротьба партій серед самих революціонерів, між конституційними монархістами і республіканцями, жирондистами і монтаньярами, цілком як тепер між большевиками, з одного боку, і меншовиками й «есерами», з другого. Були безперестанні перевороти в Парижі і зради генералів на фронті, і, незважаючи на се все, – осамітнена, роздерта внутрішньою боротьбою революційна Франція перемогла цілу скоалізовану Європу, в якій панував тоді повний «громадянський мир».

Або недалекий приклад Італії. Так довго, як різні парламентарні чарівники і майстри закулісних порозумінь між кліками ліпили «єдиний демократичний фронт» із позбавлених всякого почуття відповідальности і просто особистої гідности фракцій, лишалася Італія нездатною до жодної акції, спаралізована всередині, ослаблена ззовні. Се становище радикально змінилося щойно тоді, коли на чолі країни стала людина, яка не завагалася покласти кінець єдинофронтовому балакунству італійських центральнорадянців і, вбравши їх у спасенний намордник, звернула через їхні голови до маси. Дальші випадки показали, що Муссоліні не

переоцінював цивільну відвагу своїх противників. На історичнім засіданню римського парламенту, коли ухвалено диктаторське повновладдя новому прем'єрові, половина демократичних крикунів абсентувалася. Виявилося, що серед усіх цих демократів, соціялістів і комуністів єдиним відважним оборонцем засад демократії був... прелат Дон Стурдза і його партія.

Мимоволі насувається питання, що зискала б Італія, що зискав би новий прем'єр, коли б із такого матеріялу захотів ліпити єдиний фронт? Чи не вийшло б із того щось, як з глини куля, і чи не ліпше зробив він, відсилаючи цих «людей» у куток статистів, резервуючи для себе і для своїх авансцену? Чи не добре зробив для Франції старий Клемансо, засадивши в тюрму Кайо, замість пертракувати в ім'я «єдиного фронту» з ним, а значить, і з німцями, і сим не дав зникнути в нації духові відплати та привів її з Бордо до Версаля?

Уважне стеження політичних випадків «вчора» і «нині» показує, отже, цілу хиткість твердження наших демократів, для яких вимога єдиного фронту – вимога дня. Отже, одне з двох їхніх тверджень, що активну групу треба ліпити по можливості з якнайбільшого числа подібних до себе «партій», не витримує суду історії. В переворотові моменти, хоч і маленька групка, але з ясними цілями, волею та імпульсуюча масі зробить більше, ніж механічне сполучення лінивих думкою і хворих волею численних «партій», які готові міняти свою думку з кожним новим фактом або провокацією, а свою волю – залежно від усякого наказу тих, які в даний момент «на возі».

Друге твердження демократів, яким вони узасаднюють свою панацею єдиного фронту, се мовчазно, як аксіома прийнятий погляд, що сама політична акція кліки, яка робила досі нашу політику (всіх цих есдеків, есерів, есефів та ин.), їхній спосіб «розворушити маси» були цілком відповідні, що, отже, проводячи ту саму політику і вживаючи тих самих засобів далі, вистане лише міцніше зв'язати між собою верхні активні групи («партії») або деякі з них (утворити «єдиний фронт») – і справа буде виграна.

Коли б се, справді, було так, у Києві скоро знову тріпотів би прапор УНР. Але так не є, так зовсім не є. Наші демократи роблять собі непотрібні ілюзії. Не в тім була причина даремности дотеперішніх зусиль нації, що ті, хто став на її верху, не могли погодитися між собою, і не в єдиному фронті революційних груп причина перемоги Робесп'єрів і Леніних. Причина сього була та, що на провідників нації вийшли там Сен Жюсти, Карно, Леніни і Дзержинські, а в нас – криловські персонажі.

Першою передумовою, аби якась група діяла на масі і вела їх за собою, є подати сим масам свій ідеал у формі яскравого, ділаючого на їхню фантазію образу. Лише захоплюючий уяву мас образ створить коло сеї групки атмосферу виїмкового вольового напруження, героїзму і посвяти, які пхають маси до чину під проводом сеї групи. Для того програмові кличі активної групи мусять бути, хоч фантастичні й нездійсненні в повнім обсягу, але категоричні і ясні. Для того, якщо хочемо з'єднати маси для якоюсь ідеалу, ніколи не повинні представляти його здійснення у формі одного по однім наступаючих етапів, лише у вигляді вражаючого уяву юрби образу моментальної катастрофи. Так представляли своїм масам свій ідеал провідники Великої французької революції – перевернення тронів і вівтарів, винищення до ноги всієї європейської аристократії в один страшний і святочний *dies irae*¹. Так подавали масам свій ідеал большевики, викликаючи в їхній фанатичній уяві страшний і величний образ «дня мести народной», кидаючи, як Франція 1789 року, рукавичку цілій Європі,

¹ Судний день (день гніву) (лат.).

«скидаючи в море» Антанту в Одесі, Англію на Мурмані. Ідеал, показуваний масам у сих образах, має бути передусім простий та ясний, як більшовицькі «долой войну» і «грабь награбленное», не допускаючий жадних «але», ніяких «з одного боку... з другого боку», ніякого резонування і доказів. Він може бути невикональний, абсурдний (аби лиш будив інстинкти епохи), але мусить бути ясний і дразнити фантазію, викликаючи ентузіазм у масах.

Хто знає штуку збуджувати силу уяви мас, той знає також штуку правити нею. Коли наша демократія скінчила фіяском, то якраз тому, що не знала ні одної з сих штук, а зовсім не тому, що всі не «уселись чинно въ рядь». Захопливому образів світової революції, яка не знала компромісів, протиставляли наші політики ідею націоналізму (але без шовінізму і ксенофобії), державности (але сфедерованої), демократії (але з радами), пізніше радянства (але демократичного), ідею народу-господаря (але рівноправного з меншостями), нарешті ідею війни за рідний край (але з застереженням – «да мине нас чаша сія»). Чи такі гасла могли захопити юрбу вражаючим її уяву образом великого ідеалу, збудити ентузіазм мас, привабити широкою безкомпромісною програмою?

Сього образу не могли наші демократи дати масам тому, що самі його не мали. Тому, що їхнім угодним натурам була чужа всяка яскрава, всяка велична ідея. А ще й тому, що до свого ідеалу не приносили вони ні тої ексклюзивности закоханого, ні того фанатизму віруючого, які стрічаємо в діячів революції 1789 у Франції й Жовтневої 1917 р. в Росії. Того фанатизму, тої ексклюзивности, тої незахитаної віри в свою ідею, її бездоказової й безперестанної афірмації, якими одиноко імпонується юрбі й ведеться її за собою і яка є другою передумовою успішного діяння на маси. І, власне, сеї непохитної віри в свої незмінні ідеали українська демократія не мала. Чи могла імпонувати масам ідея, яку її жерці безперестанно толкували в інший спосіб? Яку сі жерці самі в негідний спосіб понижували, як, напр., на скандальнім процесі перед німцями в Києві, де засів на лаві оскаржених колишній прем'єр УНР, прем'єр з волі української демократії, що кликав німців до краю? Як могли збуджувати в масах пошану до своїх ідеалів люди, що, як президент Центральної Ради, вистосовували до російських червоних окупантів «челобитну», які – як самі казали – «через трупи наших партійних товаришів, що безвинно погинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понижених большевицькими генералами», простягали катам жебрацьку «руку згоди», готові «працювати під проводом» Раковського («Борітеся – поборете». – 1921 р., ч. 10, Відень). Як могли імпонувати масі «політики», як той другий прем'єр, що колись їздив шукати в Одесі помочі Антанти проти большевизму на те, аби скоро потім назвати перед російським судом цілий український визвольний рух бандитизмом? (гл. «Дело членов ЦК Укр. ПСР», Харків, 1921, зізнання Остапенка). Або які не уявляли собі «відродження нації» інакше, як через компроміс з пануючою силою – Росією Керенського, Раковського – інакше як через використання легальних можливостей, вчора «інструкції» Тимчасового уряду, нині – совітської конституції? Яку віру в свою справу могли мати сі політики, для яких кожна декларація, кожний новий указ Москви – як для гоголівського городничого сон про руді миші – звістували зміну політики відносно України, і зміну їхнього ставлення до Росії? Яку віру могли вони передати масам? Як могли спонукати їх іти за собою? Захоплююча величність, ясність ідеалу і тверда віра в нього – се були дві перші передумови успіху групи, що хоче стати виразником волі певного класу або нації та їм імпонувати. Третьою такою передумовою є енергія при переведенню своїх цілей

у життя, непохитна воля накинути сі цілі масі. Сеї волі також надаремно шукали б ми в демократів. За кожним вчинком діячів 1793 року у Франції чулося неперибиральне в засобах змагання накинути свою волю і масі, і противникам. Французька революція послала на смерть комуніста Бабефа і провідника роялістів герцога Енґієнського, у нас були великодушними із змовниками справа і зліва. Большевицька ЧеКа з її шефом Дзержинським допускалася масових убивств, але сі убивства проголошено актом державної влади, актом планової боротьби з антидержавними верствами, і такі акти діяли на фантазію мас, які знали, хто їх робить. Можна сміло твердити, що лише сими методами привернули большевики авторитет влади, розхитаний війною і революцією. У нас натомість могли тільки здобути на крадіж Доброго, на убивство П'ятакова, гр. Келера, Болбочана, Отмарштайна, акти, про які тяжко було довідатися, хто їх зробив, і які вже тільки тому, навіть коли вони виходили від влади, вже через їхню таємність не служили скріпленню її авторитету. Одночасно свідчили, оскільки походили від влади, про брак цивільної відваги, страх узяти відповідальність за свої вчинки, нездатність на великий жест, який певно не лишився б без враження на маси. Чи така влада могла комусь імпонувати?

Французька революція в іпостасі Комітету Публічної Безпеки тероризувала Конвент, а в особі генерала Бонапарта розігнала парламент Директорії. Большевики розігнали всеросійські Установчі збори. Не входжу в оцінку сих фактів, але, як подібний вчинок Муссоліні, свідчать вони про велику цивільну відвагу, почуття відповідальності і жадобу панування – есенціональні прикмети всякої влади, яка хоче бути справжньою владою. Ні одного подібного жесту не знає наша демократія. Дискусійні клуби, якими були Центральна Рада, Трудовий конгрес, займалися скільки хотіли дебатами і скільки хотіли наражали державу на небезпеки своїм безвідповідальним і безплідним балакунством – ні Бонапарт, ні Ленін у нас не знайшов. У нас ніхто не спішився взяти в свої руки владу, а всякий перекинути її на «парламент», або на збіговище представників по можливості більшого числа «партій», або на «народ». Розганяти ж ради республіки відважувалися наші «Бонапарти» тільки на еміґрації. Влада нашої демократії ніколи не зраджувала атрибутів влади, а вразлива на се маса не слухала її. В найважливіших моментах виступала анонімно, приховуючися за параваном «народного представництва» або найнятих Ринальдо Ринальдино. Що дивного, що її перестали зауважувати? Наша демократія не могла дати масам ні великої ілюзії, ні заразити їх великою вірою, ні дати приклад великої волі, не могла захопити маси. Кожний її крок був позначений поміркованістю, боягузством, акуратністю і нерішучістю філістера.

У своїй «Політичній психології» каже Ле Бон: «Ті, хто дійсно вміють опанувати людей, зачинають від того, що зводять їх, і тоді зведена істота, юрба або жінка, не має вже інших думок від того, хто її звів, ні іншої волі».

Сих прекрасних прикмет не мали наші малоросійські зводителі, і в тім тайна їхнього неуспіху в масах. Вони не мали ні яскравих ідей, які б звабили юрбу, ні віри навіть у ті, які мали, ні волі накинути їх масі. Їхні ідеї, віра і воля безперестанно хиталися. І в сім і була та «шатость черкаская», через яку все в нас пішло до чорта, а не в тім, що не було єдиного фронту нездатних ні до думання, ні до акції людей. А коли так є, що поможе ї тепер інакше розсадження наших музикантів? Нема нічого легшого виставити їх в одну лаву: вони так скоро позбуваються своїх учораших переконань! Особливо, коли в десятий і сотий раз жорстка мова фактів переконає їх у тім, у чім уже давно був переконаний кожний політик із пересічною логікою і з пересічною здатністю оцінювати явища щоденного життя. Але від одної резолюції Совнаркому

або промови Троцького в єдинім фронті поставала нова метушня і дезерція. Звичайно, скоро сподіванки московських «ходоків» виявлялися болотяними вогнями так само, як і та «праведная земля», якої вони там шукали. Тоді «ходоки» вертали, як блудні сини, скрушені додому, проповідуючи своїй аудиторії, від якої дістали патент на геніяльність, що вода, всупереч резолюціям Совнаркому, таки дійсно мокра, а вогонь пече навіть по ухвалах Комуністичного з'їзду. Блудні сини калялися, але фронт уже зламано, провокація вдалася.

Чи варто ліпити єдиний фронт із такого матеріялу? Що за потіха, що, зібравшись всі разом і «вложивши персти своя», вони повірять у чудо і знову здобудуть віру? Не три – один раз не встигне запіяти півень, як вони відречуться своєї віри. Що за потіха, що в хвилину п'яного каяття кожний з них, подібно до Міті Карамазова, б'ється в груди і зве себе «подлецом»? П'яний чад мине, прийде нова нагода і з нею нова «підлість», новий розвал фронту аж до нової істерії і до нового каяття і т. д.

Що з того, що навчені гірким досвідом, вони тепер поволі стрясають з себе колишні федералістичні й комуністичні мрії, вертаючи до націоналізму? Що сею дорогою треба було йти, ясно «було ще тоді, як українськими руками здушувалося повстання полуботківців, ще тоді, як писалася гумористична декларація Директорії (а були голоси, що твердили се ще тоді, а не *post factum*²). Але тоді наші демократи сього шляху перед собою не бачили. Де ж запорука, що в новій ситуації вони ліпше визнаються? Навпаки, ціла їхня психіка свідчить про те, що вони знову заблукають між трьома соснами, наражаючи на страшні шкоди справу. А зрештою, хоч би й присвоїли собі якусь геніяльну концепцію, чи ж будуть вони в стані вдихнути в неї той запал віри, який передається масам, чи знайдуть в собі енергію накинути їм нові ідеї? Ціла їхня політична культура, культура маломістечкового «частного повереннаго» або «бухгалтера», не дозволяє дати притакуючу відповідь на сі питання.

Не тішитися, а сумувати мусимо, що в той час, як «Украинская Жизнь» і «Нова Рада» проголошували лояльність до царської Росії в 1914 році або коли Центральна Рада капітулювала перед засудженням уже на політичну смерть Керенським, що в той час був у нас «єдиний фронт». Чи не ліпше було б, коли б тоді хтось сей фронт опортунізму розірвав? Чи не ліпше було б, коли б ми тоді замість єдиного фронту «умеренности и аккуратности» мали хоч невеличку, але енергійну групку, яка могла передбачити події і поставити все на карту? Яка б не вважала ворога за приятеля, не тратила б часу на закулісні угоди з клікою Керенського в той час, як треба було робити революцію з масою? Яка б не бачила в кожному підступі поступку, не впадала б у телячий захват від кожної провокації і не простягала б по кожній поразці «над трупами товаришів» руку згоди переможцям.

На прилучення цілого «свідомого українства» до такої знаючої свої цілі енергійної групи не довелося б довго ждати. Прийшли б усі, і кожний зайняв би відповідне своїм талантам становище: один, пишучи текст до фільмових драм або розправи про «єврейське» питання, другий, закладаючи хліборобські академії, третій, викладаючи історію літератури, і т. д. Тоді б, але лише тоді б і привернувся наш єдиний фронт. Іншого способу нема. Не в браку єдиного фронту, наша біда не в тім, що серед «партій» не вдається осягнути «думи і волі єдної», а в тім, що загалом не видно серед них ніякої волі і ніякої думки. Біда в тім, що інтелігентське покоління, що вийшло з міщанських кіл Великої України, ні морально, ні розумово не було приготоване до ролі провідника національної революції, що серед нього не знайшлося хоч маленької групки, яка сю роль зуміла б відіграти. Люди сього покоління були правдиві

² Після вчиненого; після того, як уже щось сталося, відбулося (лат.).

déracinés³, «вирвані з корінням» з того ґрунту, на якому зросли. Небагато з них, які ще міцно стояли на рідному ґрунті, одіичили брак політичної культури від віків засудженого на політичну бездіяльність класу. А більшість не мала нічого з психології селянина, хоч позбавленої ясних політичних гадок, але потенційно революційної та впертої в перепровадженню своїх ідей. Більшість інтелігентського покоління цього періоду мала цілком міщанську психіку свого маломістечкового оточення. Сю психіку переносили вони і в політику: нездатність орієнтуватися в з'явищах, які виходили поза їхній вузький овид, страх ризику, брак самостійности в осудах та всі чесноти старого українофільства – сентиментальне народолюбство, безплідний лібералізм, який не дозволяв «командувати» народові, лише його слухати, нехиті до всіх атрибутів усякої влади, до армії, до кари смерті, до держави загалом, гуманітаризм, інтернаціоналізм, глядання чужої помочи, переконування противника як метод політичної боротьби (ремінісценцією цих новорадянських методів є акція соціал-«ходоків») та ін. Се старе українофільство, що живе й досі серед наших «партій» та єдинофронтівців, уже видало все, що могло, і розкладається на наших очах. На «зарі туманної юности» в нації збуджувалася любов до «рідної мови» та історії, коли йшлося про втягнення маси в соціальний рух без власних політичних і національних цілей, се українофільство могло ще бути корисним. Уже з вибухом революції 1917 року виявилася його імпотенція і нездатність опанувати великий національний рух. Тепер ся течія гангренує. А їхні закордонні публікації, від яких віє прекраснодушною задухою старої «Громадської Думки», колись вражали своєю милою наївністю, тепер від них заносить «пошлістю». Ні на еміграції, ні в краю їхтіозаври вмираючого українофільства політично не творять уже нічого.

Сучасна хвиля потребує не одної армії, зліпленої з політичних недотеп, «сменовеховских» пройдисвітів, чесних «подлецов», «кающихся дворян» – лише залізної мітли, яка б вимела сміття з нашої хати.

Піднятися цього завдання може лише нове покоління в краю, нові люди, що виростили у вогні останніх подій, чужі розніженій психології та філістерським навичкам вмираючого українофільства. Піднятися цього завдання може група людей, що вийшла з цього покоління, яка зуміла б імпонувати і «партіям», і масі. Одним – поставленням їх перед доконаним фактом, другий – ясністю своєї програми, безоглядно вірою в неї і волею перепровадити її, не оглядаючись ні на що. Яка б згуртувала націю коло якоїсь великої ілюзії, шукаючи контакту з нею, а не з кліками.

Ся праця найактивніших елементів серед нового покоління на Великій Україні вже зачалася. Від її успіху залежить доля нашої національної справи. Що ж до «згоди в сімействі» і шукання єдиного фронту «партій», се завдання можна спокійно полишити криловським музикам. Чи їм їхнє діло вдасться, чи ні – справі визволення нації се не допоможе ані не зашкодить.

³ Викорчований; людина, яка втратила рідний ґрунт; вигнанець (франц.).

СИМОН ПЕТЛЮРА

З усіх ворожих собі ідей жодної не ненавиділа Росія так, як українську. Сміхом, наклепом та тюрмою поборювала вона її перед великою війною; своїми білими і червоними арміями – під час революції; розкладом і провокацією – на вигнання, щоб скінчити індивідуальним терором, жертвою якого впав на паризькій бруку колишній голова Директорії і Головний Отаман військ УНР Симон Петлюра.

Нічого в сім трагічній факті не змінює обставина, що – ймовірно найнятий – убивця є жид: се не була помста за видумані і вибрехані «кривди» сильнішого над слабшим, се була репресія щасливих поки що переможців. Там се відбувається в льохах ЧеКа й під стінкою, тут – серед білого дня, на вулиці, в надії на безкарність серед занархізованої, дезорієнтованої і опанованої жидівською пресою «громадської думки» далекої Франції. Там Євгенії Бош, Держинські і Троцькі, тут – «пролетар» Шварцбарт, канонізований месник за терпіння пануючого в Україні на спілку з Московією Ізраїля. За кордоном і в краю – інсценізація різна, але суть – та сама. Підкреслюють се однодушні похвали, якими большевицька і жидівська преса обсипує убивцю, ті відра помиїв, якими вона обливає українську армію, нарід і його боротьбу за визволення, а нарешті – поспіх, з якими запропонували свої послуги Шварцбартові – Хр. Раковський і Блюм, большевицький агент у французькому парламенті.

Але чому насамперед Петлюру вибрали вони собі за жертву?

Нетяжко відповісти на се. Є моменти в життю нації, про які вона згадує, як про першу любов дорослий мужчина, як про перше бойове хрещення вояк; моменти, коли думається здобути цілий світ, коли в великім напняттю волі стає нарід свідомим себе і тої життєвої енергії, що хвилює в нім. Такий момент пережила Франція за Жанни д'Арк, Америка – під час боротьби за незалежність, коли з ударення ворожих сил спалахнула іскра національної свідомости, надихнула великою ідеєю розрізнені й приспані волі, злучила їх довкола спільного осередку, створила націю... Такий момент перейшла Україна в 1917–1921 роках, і в сих роках на чолі руху поставив себе Симон Петлюра. Сим сказано все, сим окреслена роль сеї людини в українських визвольних змаганнях, у сім і розгадка трагічної події в Латинському кварталі.

Не рівняємо його ні до Хмельницького, ні до Мазепи, ні до Орлика. Не можна рівняти нашої скаліченої сучасности до зріжничкованого й барвистого українства тих часів, не можна рівняти вихованих на вузькопровінційній російщині діячів останньої української революції з «тінями забутих предків», що діставали едукацію в Західній Європі, в її старій і міцній культурі. Але людина, про яку тут говорю, лиш вона одна зуміла зайняти в наші бурхливі часи становище, подібне до становища тамтих. Що не мав він широкого розмаху в задумах, імпозантної сили у виконанню – се не зменшує факту, що на цілу голову переріс він своїх співпрацівників. Останні переплітали свою любов до справи дрібним амбітництвом і плитким інтриганством, він – з усіма своїми хибами – фанатично був прив'язаний тільки до справи. Сей фанатизм передався й масі, яка створила з нього свого героя, а з його імени – легенду, що її хотів убити Шльома Шварцбарт на бульварі Сен Мішель...

Серед хитрих Паньків, покутних адвокатів з претензіями на рідних Кавурів, комівояжерів, що уважали себе за Орликів, будши звичайними воронами, серед

закоханих у себе і чесних із собою політичних хамелеонів, невизнаних кандидатів на Муссоліні з душею старорежимного «унтерофіцера» і чеснотливих піпінерок з вусами в ролі прем'єра, не говорячи вже про цілу зграю аферистів, що прислалася до УНР, – серед цілого свого оточення був він один, що глядів не на дрібнички, а на суть, на примаду, що неподільно заволоділа ним і в ім'я якої взяв він у свої руки провід.

Від сеї хвилини і починається його трагедія. Логіка випадків поставила його на п'єдестал, на яким стали Ленін, Горті, Муссоліні, Примо де Ривера, Пангалос, або бодай домагалася від нього, щоб він собі створив п'єдестал одного з Кромвелів, якими все закінчується всяке санкюлотство. Але фатальне в нім було те, що він ані на санкюлотство не дивився як на санкюлотство, ані на себе як на диктатора. Він не бачив, ані на чім він стояв або повинен був стати, ані над чім поставила його химерна історія.

Він мусив витримати нагніт двох стихій: одної, серед якої виріс і яка витиснула на його дусі свою печать, – свого найближчого оточення, і другої – того матеріялу, якому мала надати форму його ідея. Перша стихія – се було українське інтелігентське народолюбство, друга – український нарід. Першу – мав він перебороти в собі, другій – себе накинути. Завдання було надзвичайно тяжке, і вже за саму спробу підняти його, варто на сю людину звернути увагу.

Його спроба не повелася. Не місце тут широко розбирати – чому. Ні на що не здадуться нарікання на «обставини» і на «ворогів». Треба передусім глядіти в причини неуспіху, які були в душі самих дійових осіб великої драми і яких вони не могли в собі поконати.

Середовище, в яким він виріс і якого був типовим представником, се було старе, виплекане на туманнім кирило-методіївстві і на драгоманівським всесвітійстві українство. Ідейне, але боязке й нерішуче у своїм характері; повне саможертви, закохане в ідеях «поступу», але й «постепенівщини» – в тактиці; націоналістичне, але обмежуюче свій націоналізм до значення чогось локального, провінційного – в програмі. Він, правда, належав до крайньої течії сього націоналізму, до РУП, до якого належало тоді все живе серед українства, але й ся течія була трохи затруєна «благонамеренністю і акуратністю» тодішнього українства. Заповідями сеї крайньої течії були: перша – «служеніє народу» і «меншому братові», що на практиці означало капітуляцію перед пасивною стихією і страх вибирати та наказувати; друга – «ідеї людяности і спільної для всіх справедливости», які на практиці веліли ховати своє національне обличчя, соромитися його, згори спихаючи цілий рух на оборонні позиції.

Диктатори, старі й нові, вміли перемогти в собі ту стихію, з якої вийшли: задивлені лише в ідею, вони легко усували зі шляху до неї найсвятіші засади. Він безперестанно на них оглядався, жертвуючи їм не раз самою ідеєю. В соціальной політиці він усе шукав середини між соціалізмом і «куркулівством», у внутрішній – між державництвом і «єдиним фронтом» із російською демократією, в зовнішній – між самостійністю і страхом розбити єдність європейського сходу. Тому аж до того моменту, коли самі події не лишили іншої лінії, він усе вагався між різними: з'єднував українських соціалістів і жидів, які були агентами російського большевизму, – для боротьби з ним; вагався проголошувати самостійність «захватним порядком»; до помочі ворожого Росії закордону звертався оглядно, з острахом, лише у крайній потребі. Хотів за всяку ціну уникати кроків, які можна було знеславити як зраду «революції», «соціалізму» і «демократії». Старі, вивітрілі, видумані чужими таблички

остороги ще тяжіли над його мозком, загороджуючи шлях до власної рішучої політики. Пристосована до потреб часу і нації лінія української політики називалася на сих табличках: в області соціальної – контрреволюцією, в області внутрішньої політики загалом – шовінізмом, а зовнішньої – зрадництвом (мазепинством). Сих табу боявся Головний Отаман, правда, трохи менше як редактор «Украинской Жизни», але респекту перед ними не втратив аж до кінця. Так хитався він між большевицькою «Декларацією» (Директорії) 1919 і – по одеськім десанті Антанти – правим курсом Остапенка, між диктатурою і парламентаризмом, між спадщиною УСДРП і селянським націоналізмом.

Доведений своїми невблаганними противниками до становища, з якого не було двох виходів, він розпочав відверту боротьбу з Росією. В ній виявив велике завзяття, але цілої країни не міг захопити за своєю ідеєю. Селянство, якого, замість вести, безнастанно питали по різних «трудовах» та інших конгресах, і «партії», яких скликали в різні «парламенти» і «ради республіки» для партійної гризні, замість простішими методами запрягти їх до спільної праці, – не чули в нім сили, що змушує до безоглядного послуху; соціалісти і місцеві большевики бачили в нім ворога, який салютує їхнім засадам, і хоч клянеться на тризуб, але – на червоному полі; жиди всякі його культурні автономії і жаргонових міністрів витлумачували за знак слабкості – ваду, за яку орієнтальна психіка сеї нації не лише ганить, але й за неї жорстоко карає... Лишалась армія. Він її створив, але в її формуванню занадто прислухався до «голосу громадянства», запроваджуючи інколи до війська «совдепи» або «демократичний принцип» (Волоховщина!), який невблаганно їй мстився.

Лише логіка подій, відруховий протест українських мас рівноважив певною мірою брак кермування згори, не даючи йому викривитися в небажану сторону. Розбурхані новою хвилею російського імперіалізму, маси самі мобілізувалися проти всього російського, незважаючи на те, чи їхній чин оцінювано як контрреволюцію, реакцію чи шовінізм. Сей настрої і використав він.

Але не зовсім. Він не опанував цілком розбурхані стихії, як і не здушив у собі духової спадщини старого українства. Правда, бувають моменти, коли найсильніша індивідуальність закінчує фіяском, бо не хочуть за нею йти маси, інертні або втомлені. Такий момент, наприклад, настав тепер для Росії, на думку одного з її знавців: проф. Саролеа пише в своїй книзі, що «в даних обставинах... навіть коли б Росія могла видати свого Муссоліні, він не повів би нації за собою, бо енергія народу вже зламана». Але в 1917–1921 роки енергія українського народу шойно наростала, і як наростала! Щоб налляти сю енергію в форми власного ідеалу, щоб викувати з неї потрібну для ідеї зброю, треба було її розпекти до білого: не лише залізо мусить бути горяче, щоб його кувати. Се чудово знали всі великі ковалі історії – від Робесп'єра і Наполеона до Леніна. Але сього не знав він, а може, й знав, але боявся застосувати в життю, бо думав про ті табу, про які була мова вище. Голосити війну проти москаля – був шовінізм. Розігрівати ворожі почування проти цілого російського народу була зрада ідеалів демократії! Роздушити раз на все большевицьку гідру всередині країни – се значило «втопити ніж у спину революції!» Взяти ініціативу в розпочаття громадянської війни з поміччю українських формацій царської армії – се значило йти на руку «німецькому імперіялізмові» і посадити на трон Гогенцоллерна замість Керенського!

Певно, він хотів опертися на стихію, але на стихію без ексцесів, себто на таку, якою вона не буває ніколи. Лорд Протектор, який вогнем і мечем перейшов цілу Ірландію, Гош і Бонапарт, які в морі крові втопили повстання у французькій Вандеї,

нарешті, большевики, що не вагалися змобілізувати маси для знищення всіх засад демократії, рівноправності народів і т.д. – перемогли в собі мертві таблички, аби осягнути суть, і опанували масу, допровадивши її до пароксизму шалу. Петлюра занадто оплутав свою совість мертвими засадами старого українства, аби затріюмфувати над ним, і мав завеликий респект перед демократією, щоб хотіти допровадити її до такого стану, коли з нею можна робити все.

Він робив, очевидно, багато помилок. Лиш не там вони лежать, де їх звичайно бачать. Можуть засуджувати його польську політику, але ми не можемо назвати інакше, як шарлатанами таких прокураторів, що (як Севрюки, Борщаки та ин.) тільки тоді стали антипетлюрівцями, коли вичерпався скарб УНР, а наповнився скарб їхніх теперішніх хлібодавців, або тих «соборників», що за страх, за совість або за срібняки роблять роботу Москви на Україні... «Чи він був приятель Польщі? – питається краківський «Час» і відповідає: Тяжко збагнути людську душу, а особливо в твердих хвилях рішучої боротьби за свободу, коли збройну боротьбу часто треба прикрашати дипломатичними заходами». Я думаю, що він був не більшим приятелем Польщі, ніж був приятелем Росії Мазепа, коли, готуючись до Полтави, виголошував тости за «Його Царське Пресвітле Величство», ані більшим приятелем Польщі, як був приятелем Франції Кавур, що за поміч проти Австрії відступав Наполеонові III Ніццу, в якій народився Гарібальді. Думаю, що в серці своїм Петлюра лишався вірнішим своїй ідеї, ніж маса крикунів, що ляляли помиї на його пам'ять, готові віддатися всякому, хто лиш схотів кивнути на них пальцем. У кожному разі, він не вештався по передпокоях Маклакових. Ані не з'являвся на суд держави, з якою провадив війну, аби заявляти, що не читав документів, підписаних ним. Ані діставав «залізних листів» від Раковського, ані просив його за них... А в тім сама галицька преса (опріч тої, яка мусить слухати своїх панів) перекреслила свій дотеперішній погляд на сую людину, а однодушний відруховий протест, який викликала смерть його серед галичан, з яких стільки робили спільну з ним справу на відповідальних становищах (як др. Д. Левицький, Ю. Бачинський, С. Вітик, др. Я. Олесницький, др. М. Рудницький, П. Карманський, А. Мельник, Є. Коновалець та інші), свідчить, що хоч би які помилки він робив у своїй зовнішній політиці, він робив їх під примусом обставин, і своєї великої ідеї ніколи не поневіряв.

Інші закидають йому «погроми». Не підходимо до сеї проблеми з погляду міщанської моралі. Для нас перемога української ідеї важливіша від життя тисячів українців, а тим більше – від життя тисячів Шварцбартів і Бронштейнів. І коли б визволення України йшло через сі тисячі, я гадаю, що жодний український патріот не зупинився б перед ними так само, як не зупинилися Леніни і Собельсони перед трупами тисяч і соток тисяч українських селян, коли йшло про уярмлення України. Але такі жидівські гекатомби нам не були потрібні, і в них Петлюра не винен. Вони не були помилкою його політики.

Його помилка була в іншому: в тім, що він покликував непотрібно жидів до свого кабінету і давав їм всілякі автономії. Жидівство – се характеристичний випадок для цілої його політики – він думав з'єднати їх поступками тоді, коли єдиним завданням української політики супроти неї було зломити її потугу на Україні і змусити її до безоглядної лояльності супроти української ідеї. «Погроми» Петлюри в устах жидів – се те саме, що «буржуазність» Центральної Ради, якою виправдували своє втручання в українські справи большевики. Се претекст. Суть є засаднича ворожість жидівства українській державності. Серед стосів того бруду, яким обкидало жидівство сую ідею, вибираю число «Жидівської Трибуни» (*La tribune Juife, Paris*)

від 4 червня 1920 р. Стаття присвячена походу українських армій на Київ і називає сей похід «політикою зради», очевидно, Росії. «Більше якраз, – читаємо там, – виясняли ми на шпальтах «Жидівської Трибуни», чому російські жиди... заінтересовані у збереженні державної єдності Росії». Вони ганяють остро, що Петлюра вертає в Україну і «несе з собою отруту зради, а його ім'я віщує невблаганну боротьбу проти всього російського». Се зрада Росії і «українські жиди не хочуть і не можуть бути співзмовниками сеї зради...» «Нині, як і все, ми боремося за відновлення єдиної і демократичної Росії... Здійсненню сього ідеалу присвятимо ми всі наші сили. Ми переконані, що наше становище відповідає інтересам і стремлінням величезної більшості російських жидів...». Отже, справа проста, Євгенію Боші там, а Шварцбарти тут нищать українців не за погроми і ні за що інше, тільки за те, що вони українці, себто за те, що мають аспірації відірватися від убогої жидами Росії. Не в стягненню на себе гніву інтернаціонального жидівства помилка Петлюри (він стягнув би його як український самостійник так чи сяк), його «помилка» була, що він посмів – в імени української нації – заперечити право панування на Україні Росії і жидам, яких ще Драгоманов називав «шкідливо-експлуататорським елементом» на Україні¹. І сей момент повинні оборонці українського імени на процесі проти убивці Петлюри підкреслити. Ми не маємо виправдуватися проти міжнародної шайки, що приплескує убивцеві тільки тому, що той діяв в інтенції російських і жидівських патріотів єдиної і неподільної Росії, ми повинні виступати не в ролі тих, що оправдуються, лише в ролі прокураторів перед громадською думкою Європи. Не як ті, що сидять на лаві оскаржених, лише як ті, що мають покликати на суд Європи банду злочинців, що називає себе російським урядом, і що вбивствами, розстрілами, економічною експлуатацією, відірванням від України її найцінніших територій, як Донбас і Крим, жидівською колонізацією, творенням на живім тілі нації молдавських, жидівських та інших автономних республік чинить наругу над найшляхетнішими стремліннями народу до незалежного життя.

Трагічна смерть Петлюри не має закривати нам правдивого вигляду речей. Се убивство є акт помсти агента російського імперіялізму над людиною, яка стала символом змагань нації проти її поневолення Росією. Справа не змінюється від того, що на цей раз агентом російського імперіялізму виступив жид. Зі стремлінням жидівства грати неналежну йому роль панів на Україні мусимо і – незважаючи ні на що – будемо боротися, але його силу зламаємо не скоріше, як зламаємо у себе потугу Росії. Один із добрих знавців наших відносин писав колись про сю справу: «Червоне російське правительство використало для своїх національних цілей жидів у повній мірі. Ні одно правительство не взяло до себе на службу стільки жидів, як то зробив московський Совнарком. Можна було завчасу передбачити, коли росіяни, мов Пилати, умиють руки і скажуть пригнобленим націям: «В усьому винен жид...»² Сей прогноз дивно покривається з прогнозом проф. Саролеа, майже ідентичний з ним. Але ми не маємо забувати про суть справи. Жиди винні, страшенно винні, як ті, що допомагали закріпити на Україні російське панування, але не «в усьому винен жид». В усьому винен російський імперіялізм. Лиш коли впаде Росія на Україні, зможемо й ми впорядкувати в себе жидівське питання так, як се лежатиме в інтересі українського народу. Як воно впорядкується, не знати; в кожному разі, можна згори сказати, що по досвіді Петлюри, який за свою політику жидівських міністрів і автономій дістав

¹ Евреи и поляки в Юго-западном крае // «Полит. Сочинения М. П. Драгоманова». Т. I. – Москва, 1908.

² Юрко Тютюнник. Зимовий похід 1919–1920 pp. – Коломия–Київ, 1923.

сім куль і знуцання над своєю пам'яттю цілого жидівського загалу, що по його до-свіді ледве знайдеться ще український політик, який піде в жидівській справі його дорогою...

Отже, не польське і не жидівське питання були ті помилки, за які можна винити Петлюру. Його найважливішою «помилкою» були «жіночі якості його вдачі», як каже один з його біографів і прихильників³. Сі його «якості» надхнули великою любов'ю до рідного краю його ідеал, але не дозволили дати йому виразний, яскравий вигляд, що вабив би маси і фасцинував їх. У його інтерпретації українська ідея не набрала сеї фасцинуючої ясности в практичнім її застосуванні ані щодо російської демократії, ані до жидів, ні до соціалізму, ні до селянства, ні до большевиків. Їй бракувало яскравого відмежування від інших. У ній мало було безоглядности, властивої всім великим ідеям і епохам, а заобогато покори перед стихією, яку треба було опанувати. В сім була трагедія його і його покоління та причина, що величезний народний зрив не дав сподіваних наслідків. Коли б наступне покоління могло винести з сеї трагедії сувору поуку! Коли б могло зятямити, що не за негуманність, лише за слабкість мститься історія!

Але, повторюю, його чин був одним з етапів, якими йде нація не вділ, лише вгору, не назад, а вперед. Ми певні, що на сій кривавій дорозі націю вже ніщо не стримає, ні смерть тої чи иншої людини, ні нові чорні списки, ніщо.

---

³ О. Доценко. Літопис української революції.

«ШАТОСТЬ МАЛОРОСІЙСКАЯ»

Модним стало в нас говорити про «кризи». Ледве одну перебудемо (себто занотуємо і обговоримо), вже стоїмо перед другою, а на овиді ввижається вже третя.

Такий стан речей випадало б, скоріше, назвати не критичним, а нормальним, коли б не ворохобна думка, яка все хоче бачити нормальне не в тім, що є, лиш у тім, що має бути.

Одно з сих «має» проти волі приходить на гадку, коли зупинитися над черговою нашою кризою – симптоматичною, як жодна инша. Маю на думці рівночасний майже наступ двох крайніх напрямків у сім краю на національний табір. Один – з боку перемальованих на червоно москвофілів, другий – з боку тих, які тепер радять закинути «безплідну тромтадрацію» і «романтику», лише «спокійно вижидати», а в межичасі вернути до тактики 60-х років минулого століття, «повні уповання, кажучи тим високим стилем, у справедливості взаємну, що братні народи кривди жодної собі не зроблять, що працювати будемо спільними силами для добра краю».

Виступ представників обох напрямків був такий наглий і безоглядний, що серед офіційного націоналізму скоїлося щось на кшталт паніки, «Меморандуми» й «інтерв'ю», «кавки» й нові літературні підприємства одних, штурм других на «Просвіти» у Львові і на Волині викликали велику збентеженість серед офіційного українства, як щось несподіване й нове.

І не слушно. Бо, зваживши холодним розмислом здвиг у нашім політичнім життю, побачимо, що у виступах білого і червоного угодовства рішуче нічого нового нема. Повторюється те, з чим уже бореться Велика Україна. Спершу панівна нація панувала на Наддніпрянщині, нехтуючи нею. Економічно, культурно й політично організація української маси йшла там рівнобіжно: у формах національноукраїнських і московських. Організаційне розмежування було цілковите. Але тактика змінилася, коли українство з руху культурно-національного стало поволі рухом політично-територіальним. Тоді російський імперіялізм «пішов у народ», з'явилися Віталій і Почаїв, «українські» чорносотенці, з'явилася соціал-демократична «Спілка», а нарешті – УРСР з «українізацією». Загнати процес відмосковлення України не було сили, лишалось іти на компроміс і, жертвуючи формою, рятувати зміст: патріотизм місцевий – нехай, але без «шовінізму», хай самостійний «Юг», але у згоді з «Севером», своя культура, але пересякнута чужим духом. З'явилися праві і ліві «Богданівці». Савенко, Шульгін і Затонський. Можуть бути й українці, але такі, щоб «потоками лілі кров'ю за общую родіну і «рідний свой край». Сочувствіє местному малоросійському патріотизму – так, але зась усякому «ізмєннічєскому двіженію», спрямованому «к разделу Россіи»¹.

Така є і большевицька програма в Україні, і ті самі цілі лежать також в основі виступів у сім краю, про які я згадав вгорі і які стремлять до опанування української стихії. Часи, коли не українці здобували посольські мандати в Галичині, давно минули так само, як і часи, коли, протиставляючись українству, могло дурити себе надією на перемогу москвофільство. Українство і тут так скріпилося організаційно, що побивати його стало можливим, лише жертвуючи формою для змісту. Так наста-

¹ В. Шульгін. Ненависть или примирение? («Возрождение», 13 января с. р.).

ли два явища: замість офіційної підтримки москвофільства, яка вже не оплачувалася, покликали даниловичівщину та ільківщину, а москвофіли перемалювалися в синьожовті барви «захітного цвета». Дві ідеї, що досі організаційно від українства сепарувалися, намагаються тепер увійти в його середину, прийняти його форму, надаючи їй старий зміст. Звідси «меморандуми» та «інтерв'ю», звідси й бешкет москвофільських «юнош» на загальних зборах «Просвіти».

Але ж се ще не відповідь на питання, звідки переполюх в офіційнім українстві? Ні, не відповідь. Відповідь буде така: було б болото, а чорти знайдуться. Відповіді треба шукати в тій «шатости малоросійській», яку так влучно підглядили в наших прадідів бояри московські, яка до нестями допроваджувала колись Петра Дорошенка.

Що се є ся «шатость»?

Прошу прочитати отсей уступ з нашого недавноминулого, з часів 1914 року, року великих сподіванок:

«Сливе під кожний вечір сходилися на спільну розмову й дискусії то за селом, то в горондівській великій корчмі, що стоїть недалеко від нашої команди. Тут Г. М. розводить широкі політичні плани, вірить в австрійську могутність та її прихильність, навіть любов до українців. В. М. будує у теорії для України великі фабрики автомобільних возів та саней... Ю. Б. постановляє звеличати Україну тим, що зробить виставу портретів усіх українців без розбору... М. Г. відгрожується Дажбогом, хінцями, японцями і Перуном, що при їх помочі збудує наймогутнішу в світі державу НеоУкраїну... С. обіцяє поставити на найвищому щаблі розвитку й сили заманливі для кожної держави українські гареми й жіночі кооперативи. С. запевняє, що без ніякого труду стане власником всієї української преси. Вуйко У. «бігмається», що своєю сотнею з верндлями й у малярських шароварах, без всякої проволочки й надуми, поперерізає московські лінії й продереться далеко аж поза Україну, в саму глибину Московщини. В. повагом казав: «Заскоро й без глибокої надуми привикаємо до всяких і безкритичних шляхів. Скажуть на когось «характерний діяч», так і кричимо скрізь: «Наш провідник, геній!» Скажуть другі через малу хвилину на того «генія» – «дурень», кричимо «дурень». Отся безнадійна, хамувата вдача проявляється у нас на кожному ступені»².

Так міркували ті, що мріяли Україну в 1914 р. збудувати, і вони найбільше мали право на такі жарти. Але чи ж се лише жарт? У кожнім дотепі ховається трохи правди. А правда ся є та, що цілий наш політичний світ був і перед, і по великим році неначе та «велика горондівська корчма», де, впоєні власними мріями й планами, жили ми в якімсь фантастичнім, нереальнім світі.

Чи в політиці, як у тій корчмі, не вірилося в нас не тільки в спільність інтересів, а й у «любов» до нас наших союзників? Чи не радили собі любити «всіх українців без розбору», хоч би сі українці й були генерали Залеські? Чи орієнтація на Енна в Одесі в кінці 1918 року не нагадувала своєю реальністю орієнтації на Перуна, і чи з російської орієнтації на Китай не зробили українські підбрехачі большевизму – власної? Чи не думають у нас і досі, що як тільки галичани у малярських вузьких шароварах злучаються з Великою Україною, то зараз і перевернуть догори ногами цілу Московщину? Чи не здійснили в нас у 1917 р. проєктів горондівської корчми, НеоУкраїну з невиданим у світі соціалістичним устроєм на диких полях? Чи не уносилися ми в практиці фантазією вгору, забуваючи про грішну землю, чи не металися, як вівці за чередниковою гирлигою, раз доб, раз цабе, самі не знаючи, чому

² М. Угрин-Безгрішний. Нарис історії Українських Січових Стрільців, Рогатин 1923, стор. 108 – 111. Ініціалами замінені імена, які нічого не мають до речі.

й нащо? Чи не брали «дурнів» за «геніїв» і чи не «привикали до всяких шляхів», на які нас заганяли?

Живемо у світі фантомів, в уроєнім оточенню, у фантазії, не в дійсності. Світ жив пристрастями – ми думали, що він живе програмами і деклараціями; він безперестанно мінявся, ми ж брали кожну зміну за *definitivum*³ і пристосовувалися; світом верховодила активна жменька, ми ж думали, що інертна маса, за чий нібито «настрої» ми повсякчас ховалися; у світі перемагав той, хто обставини нагинав до себе – ми думали, що той, хто сам до обставин нагинався. А що обставини в наші бурливі часи безперестанно мінялися, то, стараючись за ними поспіти, ми не знали краю нашої «шатости».

А ціла політика була через се низкою страшних несподіванок. Вірили в удачу закордонної акції, але 14 березня – ах, надія присла, як мильний пухир... Вірили в Будионного (пригадуються слова одного політика до мене в 1923 р. – «чи ви свідомі того, що за два тижні тут будуть большевики?»), а потім прийшло – ах, большевицько-польське порозуміння. Вірили, як наші волиняки, трохи в Сікорського, а потім – ах, так нічого й не зайшло з того, чого сподівалися. Вірили в «автономію», в організуюче значення сього клича, вірили в Совіти, а потім – ах, завелися і в однім, і в другім. Вірили широ в навернення москвофілів, тріумфальний лук їм будували, коли – ах, під самою тріумфальною брамою зробили тамті нам таке, що най ся преч каже... Вірили, що ліпше взяти всяку опозицію до середини; що коли потоп, то всіх треба брати до ковчегу, аж потім вийшов такий «ах», що довелось «розумово хворі» теорії видумувати. Вірилося в математику, в автоматичний закон більшости, в сойм, але – ах, виявилось, що в політичній математиці одиниця може бути більшою від 555, а десятки нулів – ніщо без одиниці перед ними. Вірилося в інерцію, в масу, в громаду (в «капусту головуату»), але на з'їздах «Просвіт» вийшло – ах, що менша маса може мати більшу силу, або бодай більший розгін, і навпаки!

Самі «ахи», самі несподіванки! І не те важливо, що приходили сі несподіванки, а те, що щоразу вони нас заскочували! Щоразу робили ми відворот, коли фронт вже проламано, коли багатьом не лишалося нічого, як підносити руки вгору. Бойкот університетський «зліквідовано» офіційно щойно тоді, коли його вже зліквідувало життя, отже не під кличем правильного відвороту на нові позиції, лише під кличем «рятуйся, хто може!» Від Сікорського відвернулися тоді, коли він від нас відвернувся. Совітам висловили недовір'я, коли вони, м'яко висловлюючись, плюнули на цілу галицьку інтелігенцію, плямуючи її «буржуями». На Антанту перестали покладати надії щойно по 14 березні. Проти селяробів пішли в похід, коли ті самі зламали «брудершафт», щойно по просвітянським бешкеті, по викуреній люльці миру.

Ніде передбачення, ніде спроби по-чоловічому поставити справу – та чи тамта сила є нам ворожа, отже, мусимо її поборювати. Ні, справа ставилась инакше: та сила, вправді, ніби нам і не прихильна, але нащо палити мости за собою? Та ж у своїм інтересі має вона зрозуміти, що так далі бути не може... Зазначаймо, отже, поки що своє становище, а тоді побачимо...

– Земля без викупу? – гарне гасло, але (між нами кажучи) се ж демагогія, а ще до того й глупа, бо цілком нереальна! Большевиків не переліциємо... Пізніше прийняли в програму і се демагогічне гасло, але по довгій і тяжкій надумі і кількох роках, коли авторське право на сей клич закріпили за собою інші – і його використали...

³ Остаточне завершення (*лат.*).

– Послідовний націоналізм? Певно, се одиноко нас вирятує, але – хоч се і не моя думка, – але на село з сим іти не можна, на селі не можна нічого говорити проти «Сходу»... Наприкінці і проти Сходу заговорили, але тоді, коли п'ять років безперервно тому Сходові рекламу робили.

– Боротьба з рідним москвофільством? Очевидно. Лиш, знаєте, яка ж тепер, властиво, різниця між ними і нами? Мова спільна, правопис спільний, союзи одні, бали спільні. Тепер з москвофілами вже хочуть боротися, але останні мають повне право кепкувати зі своїх вчорашніх приятелів – бачили очі, що купували.

І ся боротьба! Читайте «Волю Народу», і читайте «Нову Громаду», і «Народ». Милі сі дві останні часописі, з добрими намірами, але чи не нагадає їхня дискусія з москвофілами дискусію глібівського ягнати з вовком, якому він «каламутив воду», що той пив? Чи ж можна поборювати червоних демагогів тоном резонера з «Наталки Полтавки»?

Запитайтеся відповідального політика з Волині, чому не ведете боротьби тою самою зброєю (як війна, то війна!), чому не здираєте маски з «заступників пролетаріату», що дістають надхнення з червоної Москви *via*⁴ червона Варшава, що, лаючи інших «буржуями», самі мають і ставок, і млинок, і вишневий садок? І почувте відповідь: «Знаєте, не можна... Ви того не зрозумієте, і (схилившись до вуха) вони просто погрожують!..»

Спитайте тих, що здали позицію сельробівським крикачам у ковельській «Прогресі», чому не дали крикунам належної відправи, і почувте: «Та ж ми є люди культурні!»

– Не рвати з цілим світом, про всяк випадок і «автономія» не зашкодить, бо не знати, що ще буде. Не треба рвати з Совітами, бо всяко може статися. Не задираймося з сельробами, бо нащо розпоршувати «наші» сили... А на Угорській Русі: не можна ж ігнорувати настрої мас, та ж вони не знають навіть, що то є Україна...»

Виступити різко зі своєю гадкою, силоміць пориваючи за нею усіх – се демагогічна метода, ліпше порадитися, зробити дискусію, з якої учасник виходить, повторюючи знані слова:

Da stehe ich, ein armer Tor
Und bina so klug, als wie zuvor!⁵

Світ мар і привидів! Вистачило «Народній Волі» проголосити українську декларацію, як у нас зараз повірили, що вона, ся декламація, і є дійсністю, що народо-вольці підуть відтепер за народною волею, а не за «Народною Волею»...

Ударив большевицький грім, посипалися перед ним на землю, мов листочки з дерева, «сменовіховці», і в нас солом'яну могутність взяли за дійсність, а з дійсної сили, з тенденції, з дядька з обрізом – зачали глузувати, як найняті.

Захотілося Клемансо і Вільсонові затримати на хвилину маятник світової історії, і в нас рішили, що він навіки став, що хитання його – мана, а його спокій – факт. Отже, «витягаймо консеквенції» з власної сліпоти!

Дав цар конституцію, а цар – Думу, і в нас стало догмою, що пасивна виборча картка і арифметична більшість є дійсним фактом, а не сильна воля і творча меншість.

Коли ж така активна меншість або одиниця серед нас таки вирветься вгору, ми її зацитькаємо, і не за помилки, а власне за претензії удавати з себе дійсність, коли на

⁴ Дорога, шлях; дорогою, через (лат.).

⁵ Ось стою я, бідний дурень, і такий розумний, як нібито був раніше (нім.).

се має право лише число! Жодний провідник революції в нас «не був ніяким представником українського народу», бо «ніякого уповноваження від народного виборного органу не мав»⁶.

Така була ся ментальність, що блукала в уявленім світі марищ: ані смілости сказати, що є, ані взяти події за чуба, ні заглянути у вічі голій, неприкрашеній правді речей, ні протиставити фантомам – «фактам» власну дійсність – волю, ні понести її агресивно в саму товщу дригльоватої «нації».

А наслідки? Наслідки були такі, що орган найсильнішої в сім краю партії писав наприкінці минулого року: «По довгих і тяжких переговорах з різними людьми і групами постало 11. VII. 1925 року Об'єднання, котре... не мало довір'я не тільки серед широких мас народу, а навіть серед багатьох передових людей... Одним із найважливіших завдань партійного проводу було вироблення ідеології, програми, тактичних засобів і методів боротьби на кожній ділянці нашого життя»⁷.

Таке писалося в сьомому році по 1919! І коли зважити сей факт, а також і те, що нове Об'єднання було тою самою старою націонал-демократичною (трудовицькою) партією, то нетяжко буде відповісти на питання, чи партія тому не встигла виробити за сім літ ідеології, програми і тактики, що «не мала довір'я серед мас», чи тому не мала довір'я, що не мала вироблених програми, ідеології і тактики?

У кожному разі не могло викликати такого довір'я ні раптове висунення клича автономії, ні таке саме його усунення по непотрібній і зайлій обороні; ні довгорічне рекламування Совітів, щоб на останнім з'їзді ухвалити щодо них постанови, які не стояли в жоднім логічним зв'язку з тим, що досі писалося в партійнім часописі.

Так само не могла викликати довір'я і поведінка сеймового клубу, деякі члени якого по три і по чотири роки були патріотами, щоб потім, не знати, під впливом яких аргументів, стати зненацька комуністами чи «сельробами», з українців – москвофілами.

Не могло викликати довір'я, коли провідні члени партії у відповідь на тяжкі і конкретні звинувачення, замість очікуваного «Так» чи «Ні», відписували квазігумористичні замітки або статті, які потверджували те, що мали заперечити.

Ну, а все ж таки, наслідки, наслідки! Наслідки були ті, що в той час, як офіційне українство виробляло програму і тактику, дискутувало, роз'єднувалося і об'єднувалося, хухаючи, як на присок, на «демагогічні» гасла, які хотілося взяти в руки, і пекли вони, – знайшлися інші групи, власне ті, які прийшли надати українській формі «власний» (подиктований ким иншим) зміст. Вони, сі інші, дивилися на світ, який він є, а не який уявляється прекраснодушним жовто-блакитникам, звиклим до «конституційних» і «культурних» методів; так само, як не вагалися вони у Закарпатській Україні піднести український прапор (якого лякалися «націоналісти») і тим з'єднати маси, так виступили вони і деінде з яскравими гаслами економічними, політичними і навіть національними. Нехай се було в них засобом до иншої цілі, до уярмлення нашого селянства ворожою йому пролетарською російсько-жидівською ідеологією, але звідки сей підступ могли б розгледіти темні маси, коли він «неясний» і багатьом «інтелігентам»? А зрештою, розпорошену масу притягають тільки скрайні кличі, як лише скрайні бігуни магнета, а не його середина, притягають залізні порошинки.

І – характерно для вдачі української – тихий та спокійний, зрівноважений українець, що все оглядається на задні колеса, коли їде на своїм возі, який все потрапляє як не в яму ногою, то в кут головою, несеться, як вар'ят наперед, повний завзяття,

⁶ Винниченко В. Поворот на Україну. – Львів–Пшибрам, 1926.

⁷ Діло. – 28. XI. 1926.

як тільки лиш його посадять на чужий віз – як тільки дадуть «програму, тактику і методу» (а може, й ще дещо). Тоді він стає, як ті славні царські фельдфебелі «із малоросов»: «присягу сел», і з місця його не зрушиш!

Закволе ще є офіційне українство, аби виробити собі таких слуг. І – тут я повторюю вже не раз і не двічі сказане – не «фельдфебель» тому винен, не маса, лише ті, що мають претензії її вести.

Як дбаєш, так і маєш! Не цяцькалися б у нас з москвофілами, не виріс би нам понад голови і «сельробб», а коли б і постав, то, в атмосфері загального осуду і скомпрометування, ніколи б не вбився у силу.

Коли б називалося правдивим ім'ям всякого москвофіла на Волині, що став ідейним прихильником Собельсона й Троцького, Joint⁸ і жидівської колонізації, може, не поважилися б волинські «сельсоюзянці» йти з Серебряніковими і народовольцями.

Коли б не лякалися порядної чистки в партії, не страшні б їй були нині «варяги». Коли б офіційне українство зуміло яскраво зв'язати свої постулати з соціальними потребами села, не сміли б бруднити сього прапора комуністичні демагоги.

Коли б агресивно і доцільно виступало українство в своїй тактиці, не могла б пара крикунів загрожувати «Просвіті».

«Реальних здобутків» не мали б, як не маємо і тепер (і як їх не мають сельробби ані ільківці), але мали б масу, надихнену нашою, а не імпортованою, чужою, ідеєю. Замість того, маємо дискусії, вироблення програми, безбарвну пресу, яка щодня дезорієнтує читачів у щоиншій справі, і «культурних» діячів, що вірять лише у виборчу картку і мліють зі страху, хоч би й у більшості, перед купкою нахабних демагогів.

Повторюю, тут настало явище, подібне до того, що зайшло й у Великій Україні, через нашу нерішучість («культурність»), віру у фантоми, стремління відтягати неминучі конфлікти, або, як скромно каже Винниченко, «в силу тих чи інших обставин у даний момент існує той факт (ах, сі факти!), що на території всього СРСР є тільки одна організована сила, що взяла на саму себе провадження боротьби з капіталістичною системою..., се комуністична партія»⁹ А тому для українців, що рахуються з кожним «фактом» (поки другий не переверне його догори ногами), єдиний вихід – до сеї «одинокі організації сили» примазатися.

Подібне й тут: комуністи вибиваються в «організаційну силу» і до них горнеться не лише частина маси, але й перелякані новим «фактом» провідники. Але по сей бік Збруча є і друга організаційна сила, і силою того самого українського респекту до «фактів» до неї теж горнуться деякі провідники. Їх пошили офіційно у вар'яти... Не хочу, як неспеціаліст, забирати в сій справі голосу. Але треба не забувати, що атмосфера заразлива! Чи в партії, з якої вийшов сей ніби «вар'ят», не панувала атмосфера угинання перед фактами? Чи в ній не вільно було кожному шукати відповідної «програми, тактики і методи»? Чи навіть в автентичній інтерпретації не були сі програми і тактики до останнього часу чимось несхопним і туманним, що допускає різні тлумачення? Чи в сій партії не толерувалися відомі ухили від прийнятої ідеології («Політика!»), чи в партійному органі не проводять поруч свої ідеї: прихильники (ще вчора!) Совітів або навіть і нині (харківські аргонавти), і прихильники третьої Росії, визнавці самостійности та ідеологи «З'єдинених Держав Східної Європи», і т. д., і т. д.!

⁸ Joint – Джойнт, заснований у 1914 р. «Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет» - найбільша єврейська добродійна організація. Основні напрямки діяльності: допомога євреям похилого віку, підтримка сім'ї і дітей, розвиток єврейського співтовариства, міжнародний розвиток.

⁹ Винниченко, *op. cit.*

І чи з-під стягу такої ідеології не підуть у розтіч її вірні, як тільки ворожі сили натиснуть міцніше?

Атмосфера нерішучости, непевности, некарности і безкарности, яка панувала в партії, а з другого боку – імпонуюча українській «шатости» існуюча «організувальна сила» – ось були причини, серед яких зародилася ідеологія, що засуджує «безплідну тромтадрацію», висуває замість «романтики» – лояльний, вщеплений ще мудрими Габсбургами «реалізм».

Одна і та сама причина, яку можна назвати непристосованістю і хирлявістю національного табору, зродила ті «диверсійні банди», які, хоч і малі, творять у сім таборах заколот і замішання.

Сей стан триватиме доти, доки ми не визбудемося сеї «шатости малоросійської», доки не перестанемо жити у фантастичному світі горондівської корчми.

Фактів у світі немає, є лиш рух і воля, що ним керує. Є людські пристрасті, які рухають подіями і людьми. Решта ж – фантоми й примари. Хто хоче бути політиком і з'єднати когось для своєї ідеї, має знати, що факти – се крейдяне коло, якого лише курка не важиться переступити. Є не факти, а тенденції. Їх треба вичути і на них спертися, а решта – фантазія.

У своєму щоденнику з 1901 р. писав Л. Толстой з приводу студентських розрухів (пролог революції): «Се, властиво, суперечка між гнобителями – між уже готовими гнобителями і тими, які лиш хочуть ними стати». Трохи задрастично сказано, але коли під «гнобленням» розуміти активну волю накинути свою ідею нації, то Л. Толстой мав рацію: тільки, хто має сю волю, може провадити нацією, не той, хто дискутує, прислухається до голосу «громадської думки» і хилиться перед «фактами», що міняються, як образи в кіні.

В офіційнім українським таборі не чуто сеї волі.

Гіпполіт Тен писав про Наполеона: «Цісар бажає, поклавши собі в голову якусь думку; ледве зродившись, вона стає вже пристрастю». Сі пристрасті і панують над світом, скачучи над подіями, над «публічною опінією» та «ходом історичного розвитку», а не чисто інтелектуальна, безкровна гадка.

В офіційнім українським таборі не чуто сеї пристрасти...

У тім і є суть нашої постійної кризи. І тут не допоможуть ніякі механічні переписи (роз'єднання, об'єднання, програми тощо). Поможє лише новий дух і нові люди.

Світ цілий дрижить і в'ється довкола у вирі нових змагань. Іде генеральна ревізія одідичених від XIX віку понять: маса і провід, число і меншість, квантитет і квалітет, хмара нових проблем займає найсильніші розуми великих націй Окциденту. В Польщі іде непомітний, але інтенсивний перегляд старих цінностей, переминення романтики визволення на романтику панування. Перед сим новим ідеалізмом пасує старий, червоні Савли, іхтіозаври передпотопової доби, обертаються в червоно-білих Павлів, старих богів – як Жеромського, з пошаною і з музикою, але стягають з постаменту... В Росії саме життя вщеплює новий світогляд, міцний і сильний, желатиновій слов'янській душі. Лише в нас – не слідно сього.

Ромен Роллани, Маргерити, Тагори, Еренбурги і Декобри, запізнені епігони прекраснодушного XIX віку з індивідуалістичною распасаністю і культом вигоди – наша улюблена лектура. Ветерани літератури, хоч би повторювали написане сто літ тому, шануються як нові пророки! Дійсних великих мистців нашого Нині або не розуміють, або сплющують так, що вовком хочеться вити з досади.

Ні натяку на критику збанкрутованого світогляду, що привів нас до катастрофи. А в політиці – та сама «гнучкість стратегії», оглядання на «ситуацію», непохитна віра в

те, що є не в наших душах, а в зовнішнім світі, хоч воно і викликає «тривогу, сумніви і побоювання», а головне – страх перед людьми «клерикального способу думання, для яких існують (quel horreur!) абсолюти». Нахил до «реального способу думання», який бере явища релятивно, реагуючи на них відповідно до їхньої мінливої суті¹⁰, а не до непорушного в нашій серці. Одним словом, досягнути все і нікого не зачепити, щоб і пес був ситий, і ковбаса ціла.

З давніх часів датується «шатость» українська. Але найвищий час знищити її в собі. Коли українство на се в найкоротшім часі не здобудеться, його місце займуть різні «диверсанти» або чужі «організуючі сили».

А в дальшій перспективі настане те, чого боявся Баррес для Франції, загроженій інтернаціоналістськими і пацифістсько-угодовими кличами: «Колись, – писав він, – жили ми спільними думками та інстинктами», але тепер чужі хочуть «накинути нам їхній спосіб відчування. Тріумф їхнього світогляду допровадить до руїни нашого краю. Ім'я Франції, може, й залишиться, але специфічний характер нашої землі буде знищений, а нарід, що житиме на нашій території, прямуватиме до призначення, цілком протилежного до призначення і потреб давніх французів»¹¹.

Та сама перспектива відкриється й перед нами, коли, замість «націоналізму» в наведенню, не постане в нас реальний націоналізм.

---

¹⁰ В. Винниченко. – *Op. cit.*

¹¹ Barrés, Mauris. Scènes et doctrines du Nationalisme (франц.) – Баррес, Морис. *Сцени і доктрини націоналізму.* – *Ред.*

ДВІ РЕВОЛЮЦІЇ

«У перші дні березневого повстання український робітник і селянин перебував у стані досвітнього сну, його ще не збудив дзвін тривоги могутньої російської революції. Відтяти від передньої сторожі революції робітники й вояки тривожно прислухалися і чекали, що скаже червоний Петербург»...

Так пише сумної пам'яті Євгенія Бош історію української революції, очевидно, фальшуючи її, як усі Іловайські – червоні й білі¹. Бо так звана велика російська революція, що скінчилася поваленням царату, почалася на Україні; на Україні вибухли перші великі селянські повстання проти царсько-поміщицького режиму в 1902 році, захоплюючи цілу Полтавщину і Харківщину, ці повстання розколихали селянське море і пхнули його до революції, яка без села ніколи б не затріюмфувала в Росії – ні в 1905, ні в 1917 році, коли долю монархії рішили не робітники і не Ленін, а Волинський полк цісарської гвардії, що складався з українських селянських синів.

Се до теми «а любві к атчеству і народнай гордасті» совітських Карамзиних.

Але в одному все ж таки має рацію малоросійська Клара Цеткін: вона пише, що з момента тривожного очікування (що скаже червоний Петербург?) скористали слуги української буржуазії¹ і повели народний рух у власнім напрямку і під власним проводом. Ось тут і закопана собака! Не було ніякої російської революції в 1917 році (вона була лише в 1905), були дві революції – одна російська, а друга українська: відмінні класи висунулися на чоло кожної з сих революцій, а цілі, до яких стреміли, теж були різні. Коли се стало ясно, між обома революціями зачалася невблаганна боротьба, яка пустила в непам'ять коротку хвилину не спільної, а рівнобіжної їхньої акції – повалення царату.

Отже, перша, російська... Як найшляхетнішу прикмету підносили москалі безкровність сеї революції і не розуміли, що тим обеззартнювали її, бо безкровно не можна повалити ніякого ладу, який борониться. Безкровно гине лише режим, який сам паде. І так воно й сталося з царатом! Опора трону – «більшість дворянства, – пише компетентний свідок граф С. Вітте, – з погляду державницького являла собою жменьку дегенератів, яка, опріч своїх особистих інтересів і задоволення своїх забаганок, нічого не визнавала». Подібні свідоцтва знайдете і в записках ген. Денікіна, в писаннях славнозвісного монархіста В. Шульгіна. «Перші стали останніми – з сумом стверджує він в одному із своїх останніх творів,² – але, зрештою, хто ж тому винен? Хіба ж ми не мали все? Владу, багатство, освіту, культуру? І не зуміли вдержати:

До таво ль, галубчік, било!
В мяхких муравах у нас
Песні, резвость всякій час,

Рів'ери, Монако, вигоди й насолода, і... Ляоян, Цусима, і Мазурські болота! Шлях, яким падають у безвість всі еліти, які втратили право ними бути. Еліта, яка використовує свої соціальні привілеї для цілей особистих і не виконує своїх соціальних

¹ Евгения Бош. Национальное правительство и советская власть на Украине. – Москва, 1919.

² В. Шульгинь. Три столицы, Мѣдный Всадникъ, Берлин, 1927.

обов'язків, *celle qui jouit et qui n'agit pas*³, як чудово сказав Люсьєн Роме, завше уступає місце іншій. Так сталося і з дворянством у Росії. Ні воно, ні партії, що його підпирали, не мали вже інстинкту панування. Столипінський фашизм зійшов у могилу разом із його творцем, і романівський табір залишився без проводу. Ідеологи «нового царату», октябристи, не мали програми, ще менше – «прогресивні націоналісти», що перебігали з одного табору до другого; до «прогресивного блоку» дезертували навіть члени Державної Ради – головної опори трону; праві партії загалом перебували «в летаргічному сні», «розбиті й розпорошені» – так характеризує їх один поданий цареві монархічними колами меморандум, який ще за Штюрмера детально приповів прихід і перебіг цілої революції.⁴

Сила і думка, ось чим панувало дворянство в Росії, накидаючи народові себе і свою політичну ідею. В перших роках царювання Ніколая II Росією володіла вже інша думка, інша, ворожа царатові, ідеологія. Коли ж по вибуху війни до головної сили режиму, до армії, разом із загальною мобілізацією вдерлася демократична, антимонархічна Росія, доля режиму була приречена. Решту довершив воєнний розгром: цар зрікся трьохсотлітнього трону без спроб його боронити.

Падіння царату викликало революцію, себто вилив тих сил, що цілий час рвалися розірвати шкаралупу зненавидженого режиму, лише не мали на те потрібної сили. По короткім періоді ліберального хаосу влада перейшла до рук партії, яка готова була не лише боронити «здобутки революції», але й цілість імперії, і то засобами старого самодержавства, хоч і з іншими гаслами, – до большевиків. А большевики сперлися на міський пролетаріят, їхньою програмою було: в економіці – інтегральний комунізм, в політиці – централізм і «вся влада совітам», в національнім питанні – диктатура Москви.

Цілком інший вигляд прийняла українська революція.

На Україні головну роль у господарськім життю грало селянство, не робітництво. Всі навіть большевицькі історики української революції стверджують однозгідно, що «пролетаріят на Україні складав лише невеличку частину її населення, не маючи значного впливу на... життя»⁵.

А тим самим не було навіть тих передумов для большевицької революції, які були в Росії. «Лише на крайнім сході (Україні) була збита робітнича людність і тим самим – передумова для існування большевицької організації. Зрештою, на Україні існували об'єднані соціал-демократичні організації, де большевики мирно вживалися з різними відтінками меншовиків аж до оборонців. Та й у самих большевицьких організаціях, оскільки вони існували самостійно, не видно було твердої означеної лінії. Що ж до вияснення собі спеціальних українських обставин, то ся справа стояла в наших організаціях зовсім кепсько». У партійних колах сумнівалися, чи вдасться втягнути в революцію село, власницьке до шпигу кости і зовсім відмінне від «общинного» московського. Навіть виникла спершу гадка виділити з України Донецько-Криворізький район, полишивши три чверти України її долі, себто передати її в руки української дрібнобуржуазної контрреволюції (в руки української національної революції). Але тоді, «можна було легко передбачити, що, полишена собі, скріплена дрібнобуржуазна стихія, засмакувавши влади, без труда затопила б і сусідні пролетарські острівці»⁶. Що було чинити?

³ Які використовуються і які не діють (франц.).

⁴ Меморандум кружка Римського-Корсакова в «Архиве Русской Революции» «Slovansky Prehled» ч. 2, 1926 р. стор. 124.

⁵ О. Скрипник. Начерк історії пролетарської революції на Україні // «Червоний Шлях», квітень 1923 р.

⁶ Евг. Б о ш. Год борьбы. Москва, 1925. Вместо предисловия.

На се большевики спершу не мали відповіді або, що гірше для них, мали їх де-сять, і все різні. А тим часом українська національна стихія не «чекала, що скаже Петербург», а просто вибухла з властивим їй розгоном. За провідників взяла тих, які були, а за ціль – ту, яка диктувалася не Петербургом, а особливою соціальною структурою України. На Україні революція (большевицька) з самого початку спіткнулася о противника, якого в північній і середній частині колишньої Росії не було. Лютневі дні розв'язали сили молодій українській буржуазії, що виступила з новими гаслами, створюючи нові ілюзії, користаючи з нової фразеології, як всякий молодий рух. Велика буржуазія майже зовсім не з'являлася на політичній арені, її місце зайняли націоналісти, а на своїм стягу написали скасування поміщицького землеволодіння, укладення миру і опанування політичної влади народом. «Усе се, – пише большевицький історик, – не лише дало Центральній Раді успіх у масах, але довгий час збивало навіть з пантелику багатьох товаришів із рядів нашої партії, привчаючи вважати Центральну Раду мало що не близьким за духом союзником»⁷.

Ще далі посувається в своїх твердженнях інший большевик: «Взагалі інтелігенція, особливо селянська, ...а також селянство і міщанство й навіть досить широкі верстви робочих – вся ся більшість місцевого населення України з перших же кроків революції опинилася під усе більш зростаючим впливом різних партій соціал-патріотизму української барви. Національне пригнічення... дало свої наслідки.. Все сприяло тому, щоб боротьба класів в Україні на перших же кроках одяглась у шати національного питання, прийняла гасла... національної автономії, а навіть національної незалежності. Попередня довголітня вперта праця прихильників українського національного руху виробила досить значну міцну кількість представників сього руху, захопила національним питанням досить широкі верстви населення». Більше! Автор (Скрипник) виговорюється навіть, що «організація українських націоналістичних сил» була «мобілізацією української революційної демократії», що «український націоналістичний рух... мав також і значення революційного з'явища», що «українське селянство часів жовтня не поділялося ще на класові шари і являло собою майже на всій території України... революційну стихію, що перебувала... під впливом напівреволюційних, напівшовіністичних гасел діячів УЦРади»⁸.

Так самі червоні революціонери в нападі широти признають, що, oprіч російської революції, була інша, українська. Спиралася вона на інші верстви (селянство), ставила собі іншу мету соціяльну (не комунізм, а ліквідацію поміщицтва), іншу політичну ціль (національну незалежність), диктовану потребою взяти у свої руки провід переворотом.

Як поставилася до сеї української революції революція російська? Лібералізм російський (Керенський – Мілюков) хотів її задушити, а тоді пішов з нею на угоду, що лишилася на папері. Большевизм спершу цілковито втратив голову перед несподіваним явищем, на яке не міг знайти відповіді в марксовім Талмуді. Він і рад би був уступити в бій з новою силою, та «треба отверто сказати, що зброю до сього бою хоч і дали нашій партії старі праці Володимира Ілліча, але в момент, коли сю зброю треба було вжити, вона виявилася не досить вигострена». Тому-то перші часи по скиненню царату «большевицька тактика на Україні була більш опозиційною, ніж революційною». Під впливами іншого оточення «вона була більш революційно-демократичною, ніж революційно-соціялістичною тактикою», а «питання соціяльної революції, питання боротьби за владу вони (большевики) ставили лише як програ-

⁷ Ibidem.

⁸ Op. cit. «Червоний Шлях», квітень і травень 1923 р.

мове, як питання пропаганди й агітації за конечну ціль, але не як гасло сьогоднішньої і завтрашньої боротьби»⁹. Сили большевицької партії на Україні (сій твердині меншовизму) були малі і розпорошені. На 6-ім партійнім з'їзді большевиків (26. VII 1917) було занотовано по цілій Україні лише 22.303 партчленів у 12 парторганізаціях. Осібного українського осередку для них не було, бо серед партії було, – каже Скрипник, – «деяке недовір'я до самої можливости всеукраїнського партійного об'єднання як факту можливого партійного сепаратизму»; а декотрі товариші доходили до того, що заперечували саме існування України як окремої країни, що доводили, «нібито російська культура на Україні є культурою пролетарською і, як така, повинна культуру українську, селянську, відсунути»¹⁰. «Наслідком всього сього було те, що поруч з об'єднанням партійних інституцій дрібно буржуазії, з фактом існування й організації державного центру в Києві не існувало жодного партійного центру большевиків, жодного центру для скупчення сил пролетаріяту в боротьбі проти того дрібнобуржуазного центру, себто, як казав Скрипник, проти української революційної демократії.

А такий центр був потрібний, бо, «незалежно від нашої волі й нашого бажання, питання про державну владу для всієї України поставлено було життям; воно стало й перед большевиками, і вони мусили встановити до нього своє ставлення». Тим більше, що, захопивши владу в руки, Центральна Рада мусила виступити і проти большевиків. «Се було неминуче. До того вела вся логіка українського національного руху і соціяльна істота головних партій, що стояли за УЦР, а також до того привела, без сумніву, й позиція большевиків України в питанні про владу. Всі большевики... стояли за лозунг: «Вся влада радам». Правда, заряд партії був «не об'єднаний організаційно,... не виробив єдиної тактики та єдиних поглядів на головні біжучі питання моменту», але «з ентузіазмом брав на себе головне завдання – завоювання державної влади».¹¹ А що вона належала виконавчому органу української революції, то боротьба з нею стала гаслом революції російської.

Спершу українському кличеві – Установчі збори українські! – протиставлено клич «Вся влада совітам»; коли ж з'їзд совітів, скликаний до Києва, теж дав більшість українській революції, большевики вдалися до засобів, до яких удаються всі «культуртрегери» й імперіялісти, які стремлять підбити собі якусь колонію: замовляють маніфестацію – менш або більш численну – своїх агентів, ніби пригнічених владою, з проханням про поміч до імперіялістичної держави, яка бере їх в оборону, посилаючи своє військо проти нової жертви. Так робила Англія в Трансваалю в обороні «утлєндерів», європейські держави в Китаю. Так зробила й совітська Росія, скликаючи до Харкова «з'їзд совітів», представників «пролетаріяту», який – самі большевики свідчать – «у значній мірі був під впливом обивательських міщанських поглядів, мав у собі багато різних угруповань революційно-міщанського кольору, як-то: анархо-синдикалістів чи анархістів..., ідеологів босяцького пролетаріяту»¹². Постанови сих ідеологів босяцького пролетаріяту, що з'їхались майже поза кордонами України, охрещено ухвалами всеукраїнського з'їзду совітів, а боронити їх послано з Росії банди червоного вояцтва з китайськими й латиськими наймитами.

Так зачалася боротьба за владу між українською і російською революціями, боротьба, яка й досі не скінчилася і яка привела до хвилевої перемоги Росії...

Розглядаючи річ ретроспективно, цілком ясно стає, що ціла боротьба на Україні в 1917 р. і аж досі зводилася власне до сього питання влади. Решта – се була облуда

⁹ *ibidem*.

¹⁰ Національна політика КП(б)У // Комуніст. 21. VII. 26.

¹¹ Черв. Шлях. –1923. – Ч. 1.

¹² *Ibidem*.

і демагогія. Так, зовсім не тому виступили большевики проти української революції, що вона провадила «буржуазну» політику на селі; бо самі тепер пишуть: «Ми повинні допустити розвиток капіталістичної господарки на селі»¹³, бо самі прийшли тепер до понехання своїх комуністичних утопій і до попирання столипінського «старательнаво крестьяніна», до цілої низки поступок буржуазній стихії (визнання приватної власності, найманої праці, оренди і ин.). Ходило тільки про те, щоб звалити політичного конкурента та щоб економічними поступками селу купити собі політичне над ним панування, цілком так, як се зробив цар Олександр II в 1863 році, даючи волю селянам. Як царат тоді, так большевики тепер, самі перекреслили засади своєї економічної системи, аби зберегти політичний провід; про нього й ішлося в обох випадках, а зовсім не про якусь «революційну» чи «контрреволюційну» політику на селі.

Що тут не йшлося і про боротьбу з «контрреволюцією» свідчать уже цитовані вгорі вислови самих большевиків (у нападі щирости і *post factum*), що український національний рух був чинником революційним.

Так само, не увільненням України з кліщів «європейського імперіялізму» журилися большевики, лиш знову-таки – захопленням влади над краєм, а найліпший тому доказ, що большевики готові були в Берестю так само «віддати край в експлуатацію Німеччині», як і Центральна Рада, за що на неї напали червоні демагоги. Євгенія Бош пише, що під час берестейських переговорів, «на екстремім засіданні Народного Секретаріату (видуманого большевиками «уряду» для України в Харкові) прийнято постанову всіма большевиками і лівими есерами вислати до Берестя мирову делегацію з наказом: згоджуватися на все, навіть на виповнення торговельного договору, що уклала Рада, лише за однієї умови – викреслення 4-го пункту мирного договору (що говорив про ліквідацію совітської влади на Україні). Центральний Виконавчий Комітет України підтвердив сю постанову цілком, підкреслюючи, що «на всі умови ми повинні іти і підемо, бо вести війну під теперішній час не маємо сили, тільки, безумовно, домагаємося збереження совітської влади».¹⁴ Як бачимо, той торговий договір, за який і досі ще большевицькі шахраї лають Центральну Раду, що вона «запродала край імперіялістичним хижакам», сей торговий договір готові були визнати й вони самі, аби лиш «імперіалісти» ласкаві були залишити в їхніх руках владу на Україні. Отже, і тут ішло передусім і винятково про сю владу, а не про якусь боротьбу з чужим імперіялізмом. Не про що инше йшлося й тоді, коли вони заперечували значення державних кордонів у «соціалістичнім будівництві», а потім відкраювали від України Крим і Донбас. Так само, коли большевики виступали і виступають проти Української Автокефальної Церкви, то зовсім не тому, що «релігія – опіум для народу», а тому ж, чому проти сеї церкви виступав і цар Петро, – щоб зламати її організаційну самостійність, через яку вона мала вплив у нації, щоб оволодіти нею. Тоді – через підпорядкування синодові, тепер – через впровадження московської експозитури «Живої Церкви».

Подібно диктатуру російської культури, про яку мріяли спершу большевики, вони хотіли встановити не тому, що «російська мова – мова революції», а з тих самих причин, що й декабрист Пестель у своїй «Русській Правді», який всі племена і народи Росії прагнув перетопити в одну націю з одною культурою й мовою, очевидно, російською: для збільшення її сили назовні. А коли партія висунула клич «самовизначення народів», то, знову, не в ім'я якоїсь справедливости, і не тому, що се

¹³ Більшовик. Орган. ЦККП(б)У, 1925. – ч. 2-3, 1925, С. 5.

¹⁴ Е. Бош. Национальное правительство и советская власть на Украине. – Москва. – 1919. – С. 33–34.

було большевицьке гасло, лише на те, щоб, «оцінивши цілу вагу національної проблеми, вирвати се величезної ваги і сили гасло, гасло національного визволення... з рук дрібної буржуазії, зробити його своїм»¹⁵, а тоді використати так, як царат – гасло слов'янського визволення – для уярмлення Болгарії, анексії Бесарабії та ін., для зміцнення своєї сили.

Так само, коли большевики воювали з українською «жовто-блакитщиною» в театрі, щоб потім знову пустити на сцену Садовських і Саксаганських; у кооперативах, щоб потім знову відкрити їх під власною орудою; у пресі, щоб потім знову пустити її в рух, але з комуністичним змістом, то не в ім'я боротьби з «контрреволюцією», лише на те, щоби громадську думку і чин позбавити власновільного вияву, зробити з них знаряддя для накинення чужій і ворожій стихії власних думок, угинаючи її в ярмо, під владу власної політики. Се було неможливо? Чому! Большевики вірили в можливість сеї операції, бо думали так, як той самий Павло Пестель, який казав, що «народи є такі, якими їх роблять закони й уряди»; який у майбутній «вільній» Росії хотів заборонити всі політичні товариства і який надавав у ній (цілком як тепер большевики) величезну роль... таємній поліції!

Так само, коли Ларін пише, що аж до 1926 р. «пролетарська революція» боролася «за утворення першої передумови до... нормального господарського розвитку: за збирання до купи, в єдине ціле всіх частин розшматованої буржуазно-поміщицькою контрреволюцією держави – України, Великої Руси, Сибіру, Туркестану, Дону»; що «воюючий большевизм, як новий Іван Калита, знову зібрав землю»¹⁶, спираючись тепер на більші джерела могутності», – то й у сім подвигу збирання «русских земель» ішлося не про інтереси пролетаріату, лише – російської держави, які були ті самі за Івана Калити, за Миколи Романова і за Володимира Леніна.

Ні, не за соціальну революцію боролися большевики; привертаючи приватну власність на селі і роблячи ставку на середняка; не з шовінізмом змагалися, встановлюючи потьомкінську українську «державу» у власнім заряді; не в обороні пролетаріату проти Центральної Ради на Україні виступали, якому вони потім накинули акордову роботу і забгали свободу слова, організування і страйків; не з європейським капіталізмом, забираючи Одесу... Вони просто боролися за захоплення влади в свої руки на Україні, а живали для того всяких демагогічних засобів, які були під рукою; боролися за те, щоб стягти існуючу політичну «верхушку» нації, і, обезголовлену і обезмозчену, уярмити її, загарбавши край. Цілком так, як колись Петро і Катерина нищили політичне значення українського козацтва, тодішньої провідної верстви. Оборона ж демосу в обох випадках була нікчемним «хлополапством». Усі трюки й фортелі, якими старалися совіти закріпити свою владу на Україні, були позичені не з «Капіталу» Маркса, лише з арсеналу консеквентного державника, у Олександра II, у Пестеля, трохи в Івана Лютото, в Івана Калити, трохи в Петра і Катерини. З затаєною метою забезпечити тріумф російського великодержавного імперіялізму засобами, якими він досі одиноким тримався: розпорошенням людности, нищенням незалежних органів громадського чину й громадської думки, знищенням самої можливості постановки об'єднуючих сю людність політичних кличів.

Се явище страшніше, ніж видається на перший погляд. У нім російськість російської революції та її світове значення. В тім, що московські слов'янофіли стали підпорою зненавидженої петербурзької монархії, в тім, що «західник» Герцен накликав

¹⁵ Е. Бош. Год боротьби. Вместо предисловія.

¹⁶ Ю. Ларін і Л. Крицман. Нарис господарського життя й організація господарства Радянської Росії. – Київ. – 1921.

на Захід катастрофу, в тім, що «марксист» Л.Троцький став практиком євразійства, що Ленін подібний до Петра, а Петро до Івана, в тім, що царське самодержавство мусило стати революційно-бунтарським назовні, а світовий революційний більшовизм – самодержавним усередині, як і в тім, що обидва засадничо ворожі Європі сплелися в одно – в «биль царей і явь большевіков», у тому й лежить ціле значення російської революції, ширше й глибше від її канонізованої офіційної ідеології.

«Росія, – писав знаний ідеолог московського імперіялізму К. Леонтьєв – се не просто держава. Росія, взята в своїй всецілості, з усіма своїми азійськими володіннями – се цілий світ окремого життя..., що не знайшов ще собі своєрідного стилю культурної державности... Тому не лише вигнання турків з Європи і не емансипація слов'ян і навіть не створення ...з усіх слов'ян... конфедерації повинні ми мати на думці, а щось своїм задумом незалежніше і ширше».¹⁷

У такій площині маємо й ми уймати російську проблему, що зморою тяжить на нас і тяжітиме на наступних поколіннях; як ідею чужу й ворожу нам, вихованим на засадах єдино творчої культури Окциденту. Хто ж думає, що в нашому спорі з Москвою йдеться лише про форму правління або землеволодіння, той нічого не розуміє ані в російській, ані в українській революції. Коли йдеться про порівняння, то не Вандеєю була повстанська Україна, лише революційною Німеччиною, яка повставала проти франкського революційного імперіялізму, що вийшов із засад 1789 року.

Але все ж таки факт є той, що нас перемогли та що ми ось уже кілька років мучимося питанням, чому се сталося. Не буду тут повторювати глупих фраз про *vis major*¹⁸ – на се є спеціальні органи преси, що вибілюють своїх політиків, спихаючи цілу вину за їхню нездарність на так звані обставини. Не гадаю рівно ж писати цілі дисертації на тему «Чому» – не вистачило б на се тут місця. Хочу лише (поминаючи обставини, які були і в Балтійських державах, і в Фінляндії, і в Польщі) кинути кілька загальних і найважливіших уваг на вказану тему.

Земля, мир і влада – ось три кардинальні питання, які поставила для розв'язки нам революція, поручаючи одночасно розв'язати їх революційним шляхом. Спершу Україна й пішла сим шляхом, але недовго. Лише доти, доки не прийшов до себе зненацька заскочений противник. Відтоді в тактиці обох революцій спостерігаємо велику різницю.

Большевицька партія зараз з початку революції була «надхнута революційним духом» і «з ентузіазмом брала на себе головне завдання всього пролетаріату – завоювання державної влади».

А один із найвидніших провідників української революції, відповідаючи самостійникам, говорив на 2-му військовому з'їзді: «В даний момент не можемо вимагати більшого, ніж автономії... Захоплювати владу ми не хочемо»¹⁹.

Большевизм уважав се захоплення політичної влади за своє головне завдання, а другий провідник української революції, її папа, писав у той час: «Українська інтелігенція мала відповідно укласти свою програму і тактику так, щоб політичні і національні домагання... були побічними завданнями в розв'язанню соціально-економічної проблеми»²⁰.

Українська Центральна Рада в 1-му Універсалі відклала рішення земельного питання аж до Всеросійських Установчих Зборів, яких ще не було... А 2-й Універ-

¹⁷ К. Леонтьєв. Восток, Россия и Славянство. Собр. соч. – т. V. – Москва, 1912.

¹⁸ Незборна сила, створена обставинами, стихією тощо (лат.).

¹⁹ З промови В. Винниченка («Летопись революции», журнал Истпарта Украины, № 3, 1926 хтоп. 55).

²⁰ Вислів М. Грушевського.

сал «рішучо відкидав спроби самочинного здійснення автономії України» – знову до Всеросійських Установчих Зборів, яких ще не було. Большевики ж на другий день по захопленню влади (8 листопада 1917 р.) оголосили декрет про скасування власності на землю і розігнали Установчі Збори, які вже були...

Центральна Рада висунула гасло миру, але його конкретну реалізацію відклала до утворення центрального російського уряду, «який користав би довір'ям усіх народів Росії». Селянський з'їзд, за намовою наших провідників, ухвалив (28 травня до 2 червня 1917) укласти мир лише «по згоді з союзниками», бо «розгром російського війська загрожуватиме руїною Україні»... Бо найважливішою річчю для українських дипломатів було не допустити до сепаратного миру, не допустити, «щоб німці та австрійці перекидали свої полки на англійців, французів та інших». З тих самих причин той самий дипломат радив не проголошувати незалежності, бо «незалежність нам підсувають німці, і тому їй не треба оповіщати», ліпше «помирися з большевиками»...²¹

Такої лінії трималися в нас. Большевики ж зараз по перевороті зробили перші дійсні кроки для укладення сепаратного миру, і тільки тоді, коли вони виповіли Україні війну і самі зачали мирні переговори від імені Росії й України, зважилися українські політики на IV універсал і на замирення з центральними державами: коли «нас приневолили, щоб ми самі взяли нашу владу».

Большевики вже кількадесят літ перед революцією рішили справу про форму правління; ще на Стокгольмському з'їзді говорив Плеханов у 1903 р.: треба зберегти установчі збори по переможній революції, коли дадуть нам більшість, або розігнати їх, коли вони будуть проти нас. У нас же цілий час товклися з питанням: парламент чи совіти, заміняючи суть формою, боротьбу за владу боротьбою за етикетки, «принципи». Програмова декларація Директорії побачила світ щойно півтора місяця по розпочаттю повстання, а земельний закон аж 8 січня 1919 року; доти ж українська людність мала вичитувати програму нової влади, хіба що з козацьких оселедців.

Російська революція відразу проголосила своїм ворогом революцію українську з її «шовінізмом» і «буржуазним» самовизначенням націй. І хоч самі признавалися, що український терен був несприятливий для большевицької революції, відразу взяли до її проведення. У нас рішили, що «революція на Україні мала ті самі об'єктивні завдання, що і революція московська», – а що «не мала таких внутрішніх умов для їх здійснення (насамперед вона не знайшла в себе розвиненого пролетаріату, який був історично покликаний відігравати за допомогою селянства провідну роль у сій революції), як у Росії», то й «підпорядкування України впливу російських політичних сил стало неминучим».²²

Большевизм, поставивши собі одну мету – захоплення влади, не лякався збудити звіра – народний гнів, на гребені якого дійшов до шпилів влади. Провідники української революції робили все можливе, щоб не йти «самочинним шляхом», щоб не шкодити «безкровній революції», щоб здобути свободу «без різких пертурбацій» і «без конфліктів», без викликання розгніваного звіра. Тому підтримували царську армію, замість розкладати її, тому гальмували стихійну мілітаризацію нації, тому зволікали з радикальним проведенням земельної реформи; тому боролися з «шовінізмом» замість його підсичувати, тому, нарешті, уступили місце тим, хто краще розумівся на психології революційної маси і не мріяв під час перевороту про угоду.

²¹ З промов генерального секретаря закордонних справ О. Шульгіна («Летопись революции», М., Т. 1, стр. 70, 72.)

²² Мазепа Ісаак. Большевизм і окупація України. – Львів, 1922, ст. 65.

Або, як меланхолійно пише про се проф. М. Грушевський: «Жаль, розуміється, що наші плани безкровної революції і мирної будови українського національного життя, можливо без конфліктів і різких пертурбацій, з котрими ми вступили до революції, і вся та кропотлива муравельна праця, котрою Центральна Рада збирала українську землю, розбилася о втручання сторонніх сил, і революція, вирвавшись з нашого проводу, пішла своїм стихійним, історично-революційним розвитком»²³.

Мимовільне признання, що сі люди хотіли спровадити революцію на протиреволюційний шлях! Се не була «контрреволюція» (як і большевицький підбій України не був «революцією»), але се було старе філістерство в нових шатах, се був страх перед стихією і її зривом, гамування його, який був на Україні гарним та імпазантним – страх перед «об'єктивним ходом подій», перед «союзниками», перед «урядом», перед кожночасною політичною констеляцією, перед власною тінню, страх ініціативи, а головно – чисто плебейське переконання, що соціальні й національні здобутки можливі без сягання по владу. Творення совхозів, жидівська колонізація, польські і молдавські райони на Україні, нечувана дорожнеча предметів продукції, величезні податки, обкраяння української території, трата українського майна на цілі совітської імперіялістичної політики в Китаю, над Балтикою і по цілім світі – показали навіть сліпим, чого варта «земля і воля» без влади, але тоді в нас сього останнього чинника не дооцінювали.

Убогодухі і тепер ще питаються: і що в тім злого? Чи ж не маємо досягнень і чи не отримали ми стільки, скільки могла якраз «вмістити» нерозвинена українська національна стихія? Ні, ситуація прикріша, як здається на перший погляд. Коли б лише ми були переможени! З ким таке не лучалося? І чиїх нервів не стала славно поразка? Але зручна політика московських переможців робить із поконаних – рабів, які славословлять тих, яких треба послати на шибеницю. Робить за думкою всіх урядів колишньої Росії! Яка була ціль політики Петра і Катерини на Україні? Вибити з міцних українських голів «развратное мненіє, по которому считают себя народом, от здешняго (російського) совсем отличным». Один народ і одні політичні цілі! Ось був ідеал. Ту саму думку наново висловлює один зі слуг Ніколая I. У записці до сього царя шефа жандармів графа Орлова (з приводу кирило-методіївців) знаходимо пораду, щоб усі професори й письменники і на Україні писали в напрямку урядовому... не даючи переваги любові до рідної землі над любов'ю до Російської імперії, виключаючи все, що може вадити сій любові». На папері царська примітка: «Справедливо!», під якою підписатися могли б і Сталін з Леніним. А граф Уваров, царський міністр, розвивав сю думку так: «Малоросійський дух не причасний до ніякої лукавої зради. І коли він шанує свою минувшину..., так се ми бачимо і в інших народів, які мусили злитися з якимсь могутнім народом, загубити своє окреме значення і змушені були визнати над собою владу іншого, сильнішого начала»²⁴. Теж большевицька програма! Минувшину можеш шанувати, але перед тим мусиш злитися з «могутнім народом!» Писати рідною мовою? Скільки хочеш, але «в урядовім напрямку!» Любити рідний край? Чому ні! Коли вже тобі так імпонують галушки й запіканка, але понад сю любов має стояти «любов до Російської імперії, або (як кажуть тепер) до «світової (світ – Москва) революції!»

Прищепити почуття російського патріотизму і задушити власний патріотизм або звести його до вузьколокального – ось мета всіх урядів «сильнішого народу» на

²³ «Борітеся – поборете». – 1920, Ч. 4, ст. «На село!»

²⁴ Ст. проф. Д. Багалія «Шевченко і Кирило-методіївське братство» в кн. «Т. Шевченко «Кобзар». – Харків, 1918.

Україні. І, коли хочете, від удачі або невдачі сеї забаганки залежить удача або невдача української справи, а не від соціалізації чи куркулізації землі, числа «Просвіт», форми правління чи форми сполуки України з Росією. Знаний монархіст, російський патріот, малорос-«богданівець» В. Шульгін пише про се:

«Ось на вибір дві можливості.

Перша. Немає не лише «самостійности», а навіть і «автономії». Україна правиться «на точних підставах» петербурзького обіжника. Але обіжник сей вбиває в людність думку, що вона є нарід український; що ніколи, ні в сні, ні на яву український нарід народом російським не був; що росіяни – се тільки ті, що живуть у Москві й Петербурзі; що Богдан Хмельницький вибивав з неволі не «русскій», а український нарід, і т. д.

Друга. Постала самостійна південноросійська держава з королем Маляя Руси на чолі, як було за Данила Галицького. В сім королівстві не гвалтують правди і совісти; дають народові правильні уявлення про те, який він є нарід за природою; дають йому вільно розвиватися як народові русскому або малорусскому.

Я без вагання вибираю комбінацію номер два. Чому? А тому, що король Маляя Руси завше зрештою договориться з імператором всеросійським, як договорилися незчисленні німецькі королі з Гогенцоллернами.

Але коли... вбити в нарід, рівний численністю майже народам французькому і англійському, що він нарід зовсім відрубний, то сей нарід, нарешті, зробить страшне повстання. Бо й нащо ж жити тридцятимільйоновій громаді «зовсім самостійного» народу несамостійним життям?

Я умисне так різко ставлю питання, щоб з цілою ясністю висловити мою думку. Найголовніше в так званім «українським» питанню – не форма співжиття з Великою Руссю, головне – утримати південноросійську людність у свідомості своєї російськості. Решта докладеться. Але без сеї свідомости, тобто коли вона втратиться, всяка федерація є мара і мильний пухир... Як тільки пропаде ся свідомість, нарід чорної землі і білих хаток замість джерела сили буде причиною вічної слабкості, кублом зради, буде тою «третьою російської справи, яка встромить ніж у спину іншим двом третинам, як тільки з'явиться до того нагода»²⁵.

Довга цитата, але повчальна! Вона вказує на суть української проблеми. Вона показує, що всі сі, хто ставить тезу ідентичности завдань нашої і російської революцій; хто хоче досягнути національної свободи «без пертурбацій»; хто хоче погодити «любов до рідного краю» з «любов'ю до Російської імперії», як се роблять змінюхівці і хлібороби, що осуджують завогнення ненависти до «братнього народу російського», прирівнюючи його до прусаків, а нас – до баварців, – що всі вони забивають у нації те почуття національної відрубности, без якої, як стверджує В. Шульгін, навіть у самостійній державі буде Україна колонією Росії.

«Утримати Україну в свідомості своєї національної одрубности, решта – докладеться!» – скажу я, перефразуючи В. Шульгіна. Тоді, і лише тоді, зможе стати Україна тим, хто «встромить ніж» у тіло російського імперіялізму. Лише вбивши в собі «любов до Російської імперії», знайдемо правдиву любов до «рідного краю»; лише тоді перестанемо вважати за свої чужі економічні, політичні, соціальні і культурні ідеї. Лише тоді здобудемося на відвагу створити, спершу в наших серцях, свій власний світ з голосу крови та інстинкту землі. Лише тоді вдасться нам горячу лаву народньої стихії, як у 1917 р., перелити у власні форми і ввігнати у власне річище. Коротко: тоді, коли об'єктивно революційна українська проблема стане й суб'єктивно

²⁵ В. Шульгін. «Ненависть или примирение?» (Возрождение. 13.1. 1927. Париж.).

революційною в головах нашої «еліти», свідомої непримиренної суперечності двох протилежних ідей: російської і української.

Брак сей «суб'єктивно революційної» свідомости в нашої «еліти», яка не здобулася надати власної форми ідеї, прихованій об'єктивно в розгуканій стихії, та страх опанувати її – ось були причини невдачі нашої революції 1917 р.

Але річницю 1917. р. ми стрічаємо не з головою, посипаною попелом! Події останніх десяти років показали, що український Ульстер – без ваги в краю, а переважує нас лише тягарем метрополії; сі події показали нам, що сили, приспані в організмі нації, нині викликають жах там, де вчора лише викликали глум. Події останніх десяти років показали, що сі сили, хоч і хаотичні, вже відірвалися духово від давнього метропольного осередку, шукаючи власний; що той давній центр – безрадний супроти нової проблеми...

Як і супроти інших: тривожні для Совітів вибори 1926 р., повільне усування соціальної підстави комунізму – небезпечний пістряк у лоні єдиної колись партії, бита ставка на світову соціальну революцію – ось той тягар, який тягне совітську Росію на дно. А разом з нею й російську імперську ідею загалом: 1855 в Криму, 1905 в Манджурії, 1914 – 1917 в Європі і воєнна боротьба з Україною скінчена наразі «федерацією» – ось етапи повільного зануку російського імперіялізму, його гангрена. Революція 1917 р. в Росії була спробою стримати сей процес, збудувати на нових підставах імперію; революція 1917 р. на Україні є спробою прискорити сей процес розпаду метрополії. Лише сліпий може сі дві революції та їхні цілі ідентифікувати!

В останні роки московська метрополія зробила дива політичної штуки, аби втриматися на українським вулкані, і от ми є щасливими свідками того, як намарно йде ціла сизифова праця, як росте і кріпне економічно українське село і як зачинає готуватися до боротьби за політичну владу з наїзником. За сі десять років український селянин набрав досвіду, немов за сто літ; *ad oculos*²⁶ побачив він, що зміст історії – се не боротьба «панів», а народів між собою та що лиш та нація є щось, яка є силою; що байки про інтернаціоналізм є маскою фарисея, за якою визирає вовче обличчя цинічного імперіялізму; що не «союз» із ним, а повне знесення кремлівського Івана Калити виведе нас на шлях світової історії...

«Кулацтво – (себто вороже Совітам село) – читаємо в «Комуністі» – в результаті нової економічної політики... прийде скоро до безпосереднього конфлікту з диктатурою пролетаріату. Поки що воно займається дохіднішою справою, займається збагаченням себе в тих рамках, які встановила для нього нова економічна політика, але лише тому, щоб, коли сі рамки будуть загісні, знову поставити на порядок денний рушницю».

Коли се настане, настане другий акт української революції, «последній і решительний бой» вмираючого комунізму.

У наших інтересах є, щоб ся смерть настала власне так, а не «еволюційним шляхом» і не шляхом палацового перевороту або інтервенції. Се полегшить Україні боротьбу з «третьою Росією – ліберальною, есерівською, есдеківською чи монархічною.

²⁶ Наочно (нім.).

«ПАТРІОТИЗМ» І НАЦІОНАЛІЗМ

Хто відчуває над собою цінності, які він бере сто разів вище від добра рідного краю, отже цінності інтернаціональні, той є облудник, коли вдає з себе патріота.

Ф. Ніцше

Минуло майже сім років від «замирення» східної Європи. Тисяча звихнених існувань, невідбудовані руїни, незалізані рани, «сменовеховство», яке потягло у свій вир навіть кількох наших «славних» і «знаних»...

Але – один позитивний (і несподіваний) наслідок. Виявилося, що ми, як цілість, не зі скла. Червоний і білий молоти, що торощили тверду хохлацьку голову, розбили тільки скорину з нікчемности й забобонів. Усередині ж показався міцний горіх із шляхетного металу, який, що більше товчеться, то більше гартується. Поволі дискредитувалися у нас старі чужі пісні, натомість поставали інші: недавні, а такі нові в нас думки націоналізму.

Та хутко сі думки стрілися з сильною реакцією космополітично налаштованого українства.

З різних таборів ішла ся реакція: з табору українського монархічно настроєного «дворянства», яке шойно громи революції обудили до окремого політичного життя; з боку українських соціалістів з-за Збруча, нарешті, з боку старого галицького угодовства, яке тепер ховається під маскою «консерватизму» та церковности.

Стихийне пробудження нації? Великий революційний здвиг? Майбутнє народу на сім будувати? Се химера! Се лише анархія, некультурність, се чад і дим божевільної доби, – казали вони. Гнів народний, націоналістичні гасла, ксенофобія? Се п'яні випари п'яної епохи, маячення очманілих осібняків, які самі не знають, чого хочуть, і які нічого позитивного створити не вміють, – казали вони. Не анархія, а культура, не ненависть, а любов, не ксенофобія, а згода, не націоналізм, а патріотизм урятує нас!

Того нового «патріотизму» вчили вони нас, а за зброю витягали поживклі шпаргали з Драгоманова й Костомарова, другі – обеззубленого Маркса в спеціальнім виданню для «неісторичних» націй, а треті – навіть св. Письмо. Шляхи їхні були різні, але не цілі. Спільною була в них інтернаціональність їхньої доктрини, спільним і ворог; одною й аудиторія, яку хотіли собі здобути: всі бо вони свою особливу увагу звертають на молодь, на нове покоління: в «Поступі» друкуються листи до молоді, Коряки торощать націоналізм у червоних «університетах», молодь хоче організувати й «Зоря».

Борючись із націоналізмом, не могли вони поминути й нашого журналу, розмальовуючи націоналізм у найстрашніших барвах. Так, в очах монархіста націоналізм з'являється у формі апокаліптичного звіра, що веде до руїни: «Особливо цікаво описані знаки руїни в найтемнішій частині св. Письма, в «откровенії» св. Йоана, котрий згадує про чотири коні, що їхатимуть у час руїни світу: один з тих коней... білий, другий – рудий, третій – карий, а четвертий – блідий... І я поглянув, і ось кінч блідий, а той, що сидів верх нього, ім'я йому смерть, а пекло слідом за ним і дана йому власть убивати... мечем і голодом, і смертю, і звірми земними». «Отєє місце святого Письма пригадалося нам (стоїть у «Поступі»), коли ми скінчили читати книгу д-ра Д. Дон-

цова, що називається «Націоналізм», і дочитали ще деякі інші речі в ЛНВ-ку. Се він пускає головного коня націоналізму, котрий згодом убиватиме наш нарід у внутрі мечем роздору, і голодом, і смертю, і людей поробить звірами, як лише прийметься його пропаганда.»¹

Правда, як страшно? Ніколи не припускав, що журнальна проповідь націоналізму зробить таке потрясаюче враження на вразливе й кротке серце монархічного неофіта. Але не лише на його! У другім числі тої самої часописи читаємо: «Є в нас люди, що захоплюються фашизмом», а тим часом «се є поганська організація озвірілих шовіністів, організація, що свій нарід ставить вище від Бога». Сю течію треба поборювати всіма способами.² Таке саме пише й християнська «Зоря», таке саме пишуть і емігрантські публіцисти з монархістичного табору. Кампанія проти націоналізму ведеться й у Великій Україні, на всяких з'їздах, у підцензурній пресі. З постанов Політбюро ЦК КП(б)У довідуємося, що націоналістична ідея, мимо цензури, продирається до совітської преси на Україні. «За кордоном радянської України, серед українських письменників фашистсько-націоналістичного табору (мається на думці наш журнал) складається похід на літературному терені проти соціалістичної України»³, до того ж «(націоналістичні) настрої через «Літер.-Наук. Вістник» знаходять собі відгук і на Україні».⁴ Аспірації націоналістичного журналу, на думку совітських критиків, «широкі, всеукраїнські. Він закидає вудку і в радянську Україну. Ідеї «національної романтики» обраховані на українську інтелігенцію..., а передусім важить він на заможні шари нашого селянства. Бо столицінщина є, як говорив Тен, *idee maitresse*⁵ всієї «концепції» Донцова...»⁶ Сей зріст націоналістичної думки по обидва боки кордону «накладає на нашу (большевицьку) партію обов'язок зміцнити боротьбу з ідеологією українського націоналізму..., не допустити поширитися сій ідеології в робітничих і селянських масах»⁷.

Націоналізм – ось ворог для большевиків, для правої еміграції, для «автохтонної» «Зорі» і для ретроградного «Поступу», в яких пописуються ідеологи умерлої «Політики»... Що ж вони закидають націоналістичній доктрині? Що їй протиставляють?

Націоналізм, кажуть вони, не має в собі нічого будуючого. Саму негацію. Ширення національної ворожнечі є отрутою для народної душі. «Нація українська постане лише тоді, коли всі місцеві під'юджувачі соціальної та національної ненависти будуть посаджені у клітку»⁸. «Націоналістична демагогія не спирається ніколи на організованім лученню суспільних верств в одно національне тіло, а спирається на розбиванню і цькуванню одних частей суспільности проти других»⁹, на бунті проти «москвофільських» чи «полонофільських» своїх панів, що заселяють спільну з нами територію і з якими треба би шукати порозуміння і «спільної мови». Правдивий націоналізм повинен бути «опертий на любові до своїх земляків, а не на ненависти до них за те, що вони не українські націоналісти»... Головною ж прикметою правдивої національної (не націоналістичної) думки є «любов до землі, батьківщини – патріотизм, що протиставляє себе... націоналізмові»¹⁰.

¹ Гл.: «Поступ». Ч. 5 – березень. Стаття одного з чоловічих діячів протигетьманського повстання, д-ра О. Назарука

² Ibidem, ч. 6, мин. року.

³ Постанова Політбюро ЦК ККП(б)У, «Молодняк». Ч. 6–7 сього року.

⁴ «Перший всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників», ст. 66.

⁵ Головна думка (франц.).

⁶ «Новий ідеологічний маніфест українського фашизму» // «Більшовик України». Ч. 2–8 мин. року

⁷ Заява ЦК КП(б)У до Виконкому Комінтерну // «Народний Учитель», 6. VII ер.

⁸ В. Липинський. Листи до братів-хліборобів – Відень, 1926. Вступне слово.

⁹ «Зоря». – 3. VII. сього року.

¹⁰ «Поступ». – Ч. 3–4 сього року, ст. 123.

Правда, що за розмах?! «Какой простор» – у думках! Але сей «простор» правих «патріотів» здається нам трохи підозрілим, коли заглянемо до «патріотизму» лівих ворогів націоналізму. Виявиться, що й у них знайдемо не тільки той самий розмах, але й той самий патріотизм! Так, без жартів, большевицькі противники націоналізму – теж патріоти. Вони теж висувають свій, світський, патріотизм проти «анархічного» українського націоналізму. Не вірите? Читайте промову Бухаріна на однім із безко-нечних комуністичних соборів: се лише в імперіалістичну війну, – казав він – «отрицалась зацита атечества», але «для пролетарських республік оборона рідного краю є, навпаки, першим обов'язком пролетарських партій»¹¹. Отже, оборона patriae¹², що ж се є, як не чистісінький патріотизм? І знову такий, що протиставляється «анархічному» націоналізмові. Бо «націоналізм» прагне «інтервенції» й руїни, а червоний «патріотизм» – мирної відбудови рідного краю, не громадянської війни. Тут – «творчий» большевизм, що працює для рідної совітської України (патріотизм), там націоналізм – «чадний патос крови і меча», «розтлінна ненавистю психіка», «брутальна своєю класовою зненавистю» (що, як відомо, так шокує большевиків!), чужа всякій «любові до добра і правди»¹³. Зовсім як у правих!

Та «патріотизм» не є єдина спільна прикмета противників націоналізму. Праві «патріоти» – проти національної ворожнечі в Україні, ліві – також! Вони – «за виявленням всіх творчих сил українського народу», але «не шляхом протиставлення української культури культурам інших народів» (читай: московській), не шляхом «боротьби двох культур». Вони навіть за самостійну Україну, лише «шляхом братнього співробітництва трудящих мас усіх національностей», а ніяк не шляхом боротьби тої «трудящої маси», що під возом, проти тої, що на возі¹⁴. Сам Ленін рек: Якщо українець «захопиться цілком законною й природною ненавистю до москалів, колишніх гнобителів, якщо він перенесе хоч би частину сеї ненависти» – на теперішних панів своєї країни, то буде вергнутий, або й сам «звалиться в болото буржуазного націоналізму»¹⁵ – сеї комуністичної геєнни вогненної. Отже, і в правих – «патріотизм», і в лівих – «патріотизм», протиставлюваний націоналізмові. І в одних – спільна праця й «любов до своїх земляків» неукраїнської національності, і в других – мирне «співробітництво всіх трудящих усіх національностей»! І одні, і другі протестують проти ширення національної ворожнечі. Чи не забагато подібностей між «консервативними» та «лівими» противниками націоналізму? Чи не забагато облуди, за якою приховується старанно укривана, однакова для них мета?

Ся спільна мета в усіх отих угрупованнях, що воюють із «апокаліптичним конем» націоналізму, є! А впливає вона з того, що і «консерватисти», і «поступовці» (від «Поступу»), і большевики є інтернаціоналісти. Всі вони визнають над нацією якусь інтернаціональну доктрину і на її прокрустовім ложі прагнуть покласти сторозтерзану Україну. Для одних – сею надією є «християнство», на яке вони задивляються (як пізніше побачимо) через вузьку призму галицько-володимирського «П'ємонту». Для других – сею надією є «європейський Схід», «триєдина Русь», якої Україна є тільки частиною (як учили Іловайський і Липинський). Для третіх – се Інтернаціонал *sans frases*¹⁶.

¹¹ «Правда». – 22. VI. сього року.

¹² Вітчизни (род. відмінок) (лат.).

¹³ Прол. Правда, 5. і. с. р.

¹⁴ Тези ІД. К. К. П. (б) У. про підсумки українізації, Вісти ЇВ. VI. м.р.

¹⁵ Тези ІД. К. К. П. (б) У. про підсумки українізації, Вісти ЇВ. VI. м.р.

¹⁶ Нічого зайвого, стисло; *букв.* без фраз (франц.).

Сей власне інтернаціоналізм і заводить їх на найбільш несподівані стежки. Зачинають вони від «краєвості» (автохтонства): всі, хто населяє територію України, є українці, брати («земляки» правих, «трудящі» лівих), що мають між собою не ризикатися, а кохатися. Для правих із цього наказ: будуючи власну державу, треба йти рука в руку з місцевими «москалями» (відповідно «поляками»), бо (зовсім несподіваний висновок!) якраз вони й становлять «більшість активних державотворчих сил місцевого українського громадянства», а без них «будова української держави власними місцевими силами абсолютно неможлива!» Така бодай думка хліборобів-«державників»¹⁷.

Ім втворює «християнська» «Зоря». «Зорі» дуже залежить на боротьбі з «демагогією» в ім'я культури, опертої на «християнській вірі й етиці». Боротися ж із демагогією може тільки український консерватизм. Власне, «галицьке москвофільство було у своїм творчій та ідейній періоді виявом своєрідного галицького консерватизму», і «Зоря» страшенно жаліє, що те «ідейне москвофільство» не збереглося до наших часів¹⁸. Був прегарний антидот українській гайдамаччині! (І чого свого часу не помагали спізнені неофіти консерватизму гальванізувати москвофільство – графові Андрієві Потоцькому і Казимиру Бадені!). Але не все ще втрачено, треба, отже, і тепер стреміти до консолідації всіх консервативних (у тім числі і москвофільських) елементів, се тільки й врятує галицьку Льодомерію від анархії. Всі «земляки» – разом!

Як «Хліборобська Україна», як «Зоря», так і большевики. Кооперацію «трудо-вих елементів» розуміють вони так само своєрідно, як кооперацію «земляків» праві. Для большевиків «місцеві» українські сили теж нічого не в змозі сотворити без московських варягів. Забагато «шатости» в проклятім хохлі; від Харкова, не від Києва, поближче до «матушки Волгі», треба зачинати будову України тим, хто давно вже вважає Москву за свою «другу вітчизну». Змосковщене дворянство давніше, змовсковщений «пролетаріят» (партія) тепер – ось лиш хто збудує Україну!

Боротися – за таких обставин – з нашими «ульстерцями», з патріотами далекої метрополії – се злочин, як на думку хліборобів, так і на думку большевиків. «Малороси» – єдино творчий елемент, і баста! Всі ж поза ними – анархісти, яких треба «посадити в клітку», як каже Липинський, «поставити під стінку» – як каже Сосюра.

Така є їхня «краєвість». Але се ще пів біди. Бо зовсім вилучати ульстер від державної праці є, очевидно, абсурд, хоч ще більший – робити йому поступки на тлі державно-національнім. Та якраз до цього і приходять наші «патріоти». Якби-то вони розуміли згоду з ульстером на основі української державної ідеї! Але вони її розуміють на основі поступок державній ідеї метрополії і в своїх висновках не зупиняються перед жодним абсурдом. Большевики зачали від спільности інтересів «усіх трудящих» (автохтонів) на Україні: ні елліна, ні юдея. А скінчили канонем, що Росія, «СССР є вітчизною всіх трудящих»¹⁹, у тому числі й українських. А що «пролетар» має свою вітчизну боронити (як роз'яснив Бухарін), то й завданням пролетарської Української республіки є боронити Москву з таким самим завзяттям, як і Україну. Москва є «фортецею революції», а гасло «геть від Москви» є головна зрада, за яку нема пощади. Коротко і ясно, лише не знати, до чого тут український (хоч би й пролетарський) патріотизм, до чого автохтонство, до чого солідарність «усіх трудящих України»? Що за скок від «трудящих України» до «московської фортеці», яку мусиш або боронити, або дістанешся до неї під ключ?

¹⁷ «Хлібор. Україна». – Кн. 5. – 1924-5 р., ст. 367.

¹⁸ «Зоря». 1. VII, с.р.

¹⁹ Декларація опозиції підписана Троцьким, Зінов'євим, Каменевим та ин. 8. VIII цього року.

Такий самий несподіваний висновок і з правого (консервативного) «патріотизму». Спершу – союз із «державотворчими елементами українського громадянства», а на кінці – несподіваний союз «усіх трьох Русей» (або простіше: «волимо під царя восточного православного!»). Бо як такого «союзу» не підпишете, а зовсім незалежну державу схочете будувати, то всі «державотворчі» елементи підуть з метрополією проти вас. Хоч верть-круть, хоч круть-верть, а й тут кінчяться на метропольній фортеці. Як бачимо, співпраця «державотворчих елементів» і «солідарність пролетаріату» приводять до несподіваних висновків! Звідки ж ці висновки?

У пальмерстонівським запалі хвалився недавно Сосюра:

«Нам росіяни помогли
прогнать Петлюру з України».

Ось тут і закопана таємниця «солідарности пролетаріату». Не з місцевим пролетаріатом російським солідаризуються, а з метрополією. Метрополія в них – се не «між иншим», се «стовп і утвердження» їхнього ідеалу, се передусім держава, батіг, який шпурне навколішки український націоналізм, над яким самим Сосюрам в Україні ніколи не запанувати. Подібно й для хліборобів. Безсилі самі собою в краю, вони накликають поміч «європейського Сходу» (Москви), який єдино врятує їх («Україну») проти «брудної лапи облесливої і розкладової... західної демократії», як тамтих від «Петлюри». ²⁰ Демократія західна тут, очевидно, ні до чого, не в ній суть. Суть у тім, що праві, як і ліві, «патріоти» – жменька в краю, і без помочі метрополії ніколи панування над країною та її «демократією» не затримають. Звідси їхня програма – чинної підтримки Москви проти місцевого націоналізму («Союз советських і т. д.» і «Союз трудових монархій»), а всередині краю – опертя на місцевих агентах метрополії, на «державотворчих елементах» – на Скрипниках або на генералах Залеських. Ось куди веде їхній «патріотизм!» Спершу – солідарність «автохтонів» («земляків», відповідно – «трудящих»), потім – гегемонія «державотворчих» москвофілів над анархічними хохлами, а нарешті – або «Москва – наша родіна», або «кузькіна мати!»

Ся відданість метрополії досягає в них того ступеня, що ніхто з сих «патріотів» і не мислить України рівнорядним народом серед інших. Се – провінція Москви, «європейського Сходу», (СССР), злучена з нею долею й недолею, одне з нею ціле, вогненным колом відокремлене від «гнилої Європи». Нищити сю Европу – давній російський клич, а засліпленість наших патріотів СССР або «європейського Сходу» така велика, що вони беруть історичну ціль Москви за свою, її патріотизм – за власний. Большевики давно вже замінили клич боротьби з «європейською буржуазією» на клич боротьби з «буржуазною Европою», а потім – просто з Европою, нарешті потрапивши в річище політики своїх попередників у кремлівських палатах. З ентузіазмом підхопили сю тезу й наші Коряки, а тепер і «державотворчі елементи» з правого табору (на еміграції). Для Коряків – Европу треба знищити, зруйнувати і піском посипати. А ось як думає один із хліборобських «державних елементів»: «Маси «відсталих» народів, серед яких і ми займаємо не останнє місце, досі скористували від неї (європейської культури) дуже мало, а при дальшому її «нормальному» розвитку (тобто такому, якого бажать «передові» капіталістичні країни) скоріше програють, ніж виграють. І коли ся культура затріщить під ударами соціальної революції – не нам битися і жалкувати за нею, – соціальна революція нищитиме не нас... і сим може дати нам необхідну «предишку»²¹.

²⁰ Хліборобська Україна. – 1922 – 1923. – Збір. VII і VIII. – ст. 185, прим.

²¹ Хліб. Україна. – Збір. I. – 1920. – С. 98.

Правда, прекрасно? І сю неграмотну тираду про культуру, якої азбуки він не знає, пише не скручений лєнінським талмудом пирятинський «большевик», а «культурна» людина, учений із старої української родини, один із стовпів партії хліборобів-державників, монархіст і «консерватист». Від українського «автохтонства» до російського месіанства, як бачимо, невеличкий крок.

Бо не із заходу, а з сходу

Вітри історії гудуть! –

ось спільне *credo*²² не лише комуністичних наших «державників», але як виявляється, – і хліборобських. Бідна українська *patria*²³!

Прихильники «світової пожежі», оскільки він звертається проти Європи, наші «патріоти», одначе, рішучо повстають проти таких «некультурних» методів, як тільки справа зайде про їхню кохану метрополію, їхню надію і протектора. Спосіб, яким всі нації вибивалися на самостійний шлях, спосіб активного подолання перешкод, що на сім шляху лежали, для наших «патріотів» цілком неприпушений. «Як чинник, призначений на ослаблення Руси» (себто Росії плюс – яко додаток – України і Білої Руси) – Україна є ніщо і такої ролі не повинна підійматися. «Нам» треба не ослаблювати, а скріплювати московську Русь²⁴. Україна як незалежна нація або згине, або піде не проти, а в братерським союзі з Москвою. Італійці, серби, чехи й угорці воювали проти Австрії? Ірландці – проти Англії? Поляки – проти Росії, балканські слов'яни проти Туреччини? Можливо, але наших істориків усе се нічого не обходить. «Війна проти Москви розбиває українське громадянство на дві взаємно себе поборюючі частини», отже, призводить тільки до анархії. Ліпше виректися всякого сепаратизму, а тоді Росія, очевидно, дасть нам усе... Так розумували кабінетні українофіли минулого віку, так розумують тепер наші консервативні «патріоти», і широкий загал навіть не бачить, скільки в них є від Квітки-Основ'яненка, від В. Антоновича та інших могиканів нашого відродження, коли ми ще були тільки «літературною нацією!»

Не треба думати, зрештою, що наші «патріоти» лише москалів на Україні вважають за «державотворчий» елемент. Тут, у Галичині, таким елементом для «патріотів» є поляки. Ми маємо «рішуче шукати порозуміння з місцевими, у нас осілими... «поляками» і «росіянами»... Пам'ятайте, що сі місцеві «польські дідичі» прив'язані до рідної землі не менше, ніж ви. Коли їх викурюють, вони будуть і мусять боронитися (а коли не «викурюють», то тоді як?). Не маючи змоги боронитися українськими способами, одні спроваджують мазурів, а другі шукають між українцями Ількових. І доки «українці» будуть із них підпалами робити «поляків», доти вони з таким самим успіхом робитимуть із «українців» Ількових²⁵. Отже, порозуміння там, порозуміння – тут! Коли ні – анархія, від якої нас рятуй, Боже! Там – порозуміння з «державотворчими» ульстерцями привело до порозуміння з Москвою, тут воно має привести до порозуміння з Варшавою. І власне сю частину дволояльної ідеології хліборобів-«державників» і старалися розвивати покійна «Політика» і др. В. Бачинський (завзятий прихильник хліборобів), а тепер – поки що дуже обачно – «християнська» «Зоря». Завданням сього органу є «піднімати народню душу» та «виеліминувати все, що підриває мораль». Очевидно, треба про народню справу дбати; «інтерес національності є добром, а все, що її поменшує, є злом. Та публічний лад є добром,

²² Вір(у)ю; слово набуло значення символу віри, основ світогляду, переконань (лат.).

²³ Вітчизна (лат.).

²⁴ Ibidem. – Збір. VII – VIII. – 1921 – 1923. – С. 185.

²⁵ «Поступ». – Ч. 5 і 6 сього року. – С. 141.

далеко ще вищим, якому мусять піддатися всі інші поняття добра. Отже, публічного ладу невільно порушувати. Насильство навіть тоді, коли служить добрій справі, є шкідливим прикладом»...²⁶

Sapienti sat²⁷ і без пояснень. Тому не дурно і «Слово Польське» (20. 8.) похвалило «Зорю» і зачислило її (найвищий гонор!) – до табору УНСа. Для послідовності ті самі високі ідеї про лад і порядок розводить у тій самій «Зорі» головний менер збанкрутованої «Політики» і в стосунку до большевицької Росії. Мир чи війна? – питається він, і відповідає: мир! Бо війна з совітською Росією допровадить лише «до стократ гіршого пекла, голоду й нужди, ніж се було в Росії в добу воєнного комунізму»²⁸. Зрештою, – каже він, – для війни потрібен «ум і гріш», гроша «ми» не маємо, а того першого – теж Біг дасть, отже, й пощо бажати змін? Може, й так обійдеться, а коли ні, то займемося наразі високим завданням «ушляхетнювати серця і душі» молоді.

Куди се «ушляхетнення» заведе, коли ним займатимуться люди, для яких патріотизм – те саме, що інтернаціоналізм, які плутають Київ із Москвою чи Варшавою, сьому цікаво приглянутися! Колись Гоголь писав до Максимовича: «Дякую тобі за все... Уяви собі, я теж так думав: туди, туди! В Київ, в давній чарівний Київ! Він наш, він не їхній, хіба ж не правда?... Що ж – їдеш чи ні? Залюбився ж у ту стару товсту бабу Москву, від якої, крім ще й і матерщини, нічого не почувеш!» Він розділяв: тут – Київ, там – Москва... І яким же ж архаїзмом мусять звучати сі слова нашим новітнім «патріотам»! Для них (для червоних) «Москва – центр і мозок робітничого діла всього світу; се є наша Москва», – пише Шумський. А Поліщуки пишуть «наш Ленін». А проф. Багалій у розвідці про Сквороду називає його українським і в той же час російським філософом. А в Харкові з наказу Малоросійської колегії твориться «єдина українська література, хоч би й різними мовами», закладається союз пролетарських письменників України, незалежно від мови їхньої творчості». «Очі Леніна і Маркса нам протинаять тьму віків», – пише український «патріот» і запевняє, що «якби жив Тарас тепер, він був би членом ВКП(б)» – російської компартії!²⁹

Є від чого впасти в захват прихильникам братерського порозуміння всіх «державнотворчих елементів»! Є від чого возликувати ворогам анархічного націоналізму, що сіє розбрат між народами! Хто б думав, що аж на десятім році революції плодюча земля українська видасть такі буйні квіти «любови до добра і правди», як казав Я. Савченко!

Таке саме культурне «ушляхетнювання сердець молоді» йде і в правім таборі. В офіційнім органі хліборобів, у «Поступі», і в «Зорі», а особливо в «Хліборобській Україні». Передусім підносяться на належну височінь народні традиції. Правда, не традиції гайдамаччини й руїни, або мазепинства (на се не дав ще свого благословення всеросійський патріярх!), а здорові, не надихані духом ненависти, – от як традиції Тарговіци, Кисіля, вірних слуг царату – традиції шумовиння, що викинуло колись на берег розбурхане українське море і що його тепер визбирують «патріотичні» архівісти для молоді, як приклад гідний наслідування!

Щоб бути послідовними, сягнули вони й по Шевченка, який ані руш не хотів визнавати «державнотворчої» ролі приятелів наших «патріотів», який ніяк не міг переконатися, що «насильство, навіть коли служить добрій справі, є злим прикладом», а про «союз» трьох Русей навіть чути в своїй тупій голові не хотів. І тому політики з

²⁶ «Зоря», 27 Ні. с. р.

²⁷ (розумному) досить (лат.).

²⁸ «Зоря». – Ч. 10 с. р.

²⁹ «Молодняк». – Ч. 12. х. р, Черв. Шлях, ч. б. с. р.

покійної «Політики» (теперішні співробітники «Зорі») розвінчують Шевченка, щоб довести, що час скінчити з його культом, що нічого будуючого нації він не дає; що непотрібно лише роздмухує той полумінь гніву національного, який всякими способами гасять «патріоти» порозуміння направо і наліво.

Найбільше ж про «підняття народної душі» думає «Поступ». Спершу складається маленький індекс книжок, «котрі для молоді або не відповідні або не надаються», а до якого потрапляють: «новели атеїста Меріме», твори Опільського, бо «ширять зоологічну ненависть національну», Чайковського – «Корнієнко», Каченка – «Оповідання про військо запорозьке», Мордовця «Гетьман Петро Сагайдачний», Стороженка – «Марко Проклятий», бо «некорисно освітлюють нашу церкву, відповідно – її установи». Також «не надаються для дітей і молоді», «Оповідання» Кіплінга та «Оповідання південного моря» (обожання так зв. природного стану) Лондона³⁰. Лише пересиченням редактора треба пояснити, що на сей індекс не потрапили твори Лесі Українки, Франка, Куліша, Шевченка та інших, бо багато з тих самих гріхів проти «Поступу» можна закинути і їм. І се називається «підняттям народної душі»!

Хоч, прошу вибачення, про «підняття» теж дбається. Патріоти – ненаціоналісти і не живуть самою негацією. Замість «невідповідного» Стороженка і Кіплінга вони радять читати... «Pod znakiem Marji³¹», спеціально число 5-е, де стверджується «з радістю високий позем» журналу «Поступ»³².

Думаю, що сей «позем» польський журнал визнав би ще вищим, коли б «Поступ» умістив на індексі цілу українську літературу. На разі він того не робить, але подає список рефератів, виголошених на засіданню «релігійного гуртка (ЛУМ)» у Стрию, з яких подаємо заголовки: «Про заведення християнства на островах Гомбір», «Про долю мощів св. Йосафата», «Про сучасну недолю невільників в Африці» та ін.³³. Ми не вороги Церкви, а тим менше католицизму! Признаємо його велику, ще зовсім не скінчену роль в історії людськості, виховне значення Церкви. Але чи не відповідало б то більше християнській науці, коли б нашу молодь, замість справою африканських невільників, зайняли, наприклад, справою інших, що живуть не так далеко? Чи не спричинилися б ми більше ушляхетненню нашого юнацтва, коли б говорили йому не про запровадження християнства на островах Гомбір, а, скажімо, про завдання християнської місії на ближчих до нас теренах? Але се, певно, завело б нас на манівці «хижого націоналізму» і було б не так небезпечно...

Така наука наших «патріотів», що воюють із націоналізмом, таке є те позитивне, що вони несуть нашій молоді!

Се є повернення до традицій, – кажуть вони. Можливо, але до традицій тих «державнотворчих» слуг метрополії, як Кисіль, у якого, казали сучасники, українські кістки чужим м'ясом обросли; не до традицій тих, що разом із Мазепою й Орликом перед цілим світом оскаржували Москву за «насильства, ярмо і неволю», які та принесла на Україну; не до традиції тих, яким не «рідна по крони і духу» Москва шлях політичний показувала, лише *deus iniuriarum vindex* (Бог, що мстить за кривди), які носили свій патріотизм не на язиці, а в серці.³⁴

Се є повернення до духу «краєвості», територіяльності, – кажуть вони. Ні, се повернення до тих часів, коли в роздвоєній душі українця жило два патріотизми – один

³⁰ «Поступ». – Ч. 5–6 сього року. – С. 178 і 179.

³¹ «Під знаком Марії» (польськ.).

³² «Поступ». – Ч. 6. мин. року. – С. 3 оклад, і 96.

³³ «Поступ». – Ч. 6. мин. року. – С. 3 оклад, і 96.

³⁴ *Pacta et Constitutiones Legum. Libertatumque exercitus zaporo-viensis.* – Lausanne, 1916. – С. 2.

«краєвий», другий – «ширший», «общеросійській» або *ogólnopolski*³⁵, повернення до часів, коли вільно було *gente*³⁶ належати до одних, а *natione*³⁷ до інших, коли ще не стрічалися сміхом твердження, ніби «народ український перебуває в такому самому національному стосунку до народу московського», «як баварці до прусаків», а не як, наприклад, «чехи до німців, поляки до росіян»...³⁸

Се повернення до правдивого патріотизму, – кажуть вони, територіяльно-політичного, а не культурно-віровизнанневого. Байки! У патріота (в політичних справах) стоїть на першому місці *patria*, а в них – абстрактна інтернаціональна ідея, «європейський Схід», Комінтерн або довільно інтерпретований ідеал християнства, що, дивним дивом, покривається в них з ідеалом світського «публічного ладу» за всяку ціну, хоч би в ньому і панувало зло. Се не ідеї, що випливають із потреб певної землі, лише імпортовані, екстериторіяльні, а коли й патріотичні, то патріотизмом чужої вітчизни.

Вони є українські патріоти, кажуть вони, і ставлять на індекс Стороженка і Мордовця, і протестують проти культу Шевченка, а вводять натомість культ Леніна або «байстрюків Єкатерины»...

Вони нібито «ушляхетнюють душу» молоді, а впроваджують ніде не чуваний базарний тон у полеміку і вчать, що «лад» суспільний стоїть над честю нації, спокій теперішнього покоління над ідеалом, вигода над вічним зусиллям...

Ні, се не є патріотизм, се є старий наш провінціалізм, підмальований шмінкою з модних «державницьких» фраз. Се маска, позичена на час, яку відкладають по вжиттю. Коли бачиш отсих «патріотів», в пам'яті встають інші, напів забуті обличчя.

Коли я читаю «Зорю» з закликком до згоди і порядку, мені згадується промова о. А. Могильницького на першій галицькій соймі до другої нації: «Покажіть, що сьте браття, що сьте щирі други... А тоді всіх обивателєй обლობизаєм – чи ляхів, чи русинів». Коли я читаю про «нашу Москву» або «Схід Європи», нашу спільну вітчизну, про конечність порозуміння (хоч би шляхом поступок) з місцевими «поляками» і «москалями», коли я читаю про «дідичного гетьмана» під крилами московського монарха, мені згадується Кулішеве «Ляхів гудьмо, та з ляхами будьмо», нагадуються його гімни Катерині і Петрові, згадується Квітка... Згадується покоління занепаду по Полтаві аж до революції, лояльні до всіх, добровільні жертви й знаряддя всяких інтернаціоналізмів: «голодні пси, юрба калік», як вирвалося Я. Савченкові у хвилину натхнення:

Колись сонцями брикне чудо,
Але кривавим криком...
Але прокльонами – ні разу,
Роздуті щелепи й роти...
Ми тільки сунемося плазом
На власний ешафот, і тільки жебраємо сонця
Устами в'ялими не раз...

Ось який образ встає мені перед очима, коли вглиблююся в елеїну лектуру «патріотів»...

Чи подібну «ешафотну» психіку знайдемо і в інших сильних націй? Чи й там знайдемо явище, паралельне до того, що Гоголь назвав «залюбленням у ту стару,

³⁵ Загальнопольський (польськ.).

³⁶ (за) родом (лат.).

³⁷ (за) національністю (лат.).

³⁸ «Хліборобська Україна». – Кн. V. – 1924–1925. – С. 331.

товсту бабу Москву»? Знайдемо, але знову лише в часи занепаду. В Німеччині, по Люневілью і по Єні, коли над нею тяжіла тінь великого корсиканського завойовника, були Гумбольдт і Шиллер, які теж, як у нас тепер, мріяли про «ушляхетнення душі», *sittliche Grosse*³⁹ німецького народу, полишаючи британцям погоню за скарбами, а французам – за славою... Був Штайн і Гнайзенау, які бачили рятунок розтерзаної країни своєї у ... британському протектораті. Коли зростала по Садовій Німеччина і настав декаданс другої імперії, перед 1870 р., Ренан (а з ним багато французів) ширив культ Німеччини, яка має відродити духово лагінську расу своїм «ідеалізмом» (Фіхте), «вірою в людскість» (Гердер), «почуттям обов'язку» (Кант), яка була головним чинником поступу у світі так само, як для наших «патріотів» Москва. Подібну, на щастя, коротку, хвилю московського «інтернаціоналізму» пережила знову й поверсальська Німеччина. Як свідчить Еміль Людвік (*Nouvelles Litteraires*⁴⁰), «по війні ми мали російську епоху, фазу de Г humanite за всяку ціну».

Але так бувало лише в часи падіння, поки нація знову не протверезувалась від «інтернаціоналістичного» дурману. А тоді ставало зовсім инакше! Тоді сі нації вертали до «апокаліптичного» націоналізму, від якого верне нашим патріотам, що з «роздутими щелепами» «жебрають сонця» й донині.

Ось чехи... Бенеш, який у 1915 році, коли вислід війни був дуже сумнівний, пише книгу, в якій стоїть «*setegum autem senseo*⁴¹, Австро-Угорщина має бути поділена!», бо се є держава «варварська, злочинна і насильницька», держава, що має «зникнути з мапи Європи»...⁴² З такими настроями вступали чехи у велику війну, і чи таке «шовіністичне» їхнє ставлення до своєї метрополії допомогло чи пошкодило здійсненню їхньої програми?

Чи недовірливе ставлення Франції до культури «d'outr Rhin⁴³» не допомогло їй організувати перемогу 1918? І чи не були б німці на Сені, замість Франція на Рейні, коли б у ній досі панував Ренанівський ентузіазм до Німеччини? Чи уявлення Маркса і Енгельса про вищість німецької нації, особливо над слов'янами, не спричинилося до однодушності, з якою всі німці пішли в 1914 р. під прапори?

«Є три речі, – казав під час війни з Наполеоном своїм лейтенантам адмірал Нельсон, – які ви стало мусите мати в голові. Перше, ви мусите точно виконувати накази. Друге, мусите вважати кожного за вашого ворога, хто зле говорить про вашого короля, третє – ви мусите ненавидіти француза, «як того люципера».⁴⁴ Хто знає Англію й англійців, той знає, що устами Нельсона говорила ціла велика нація, яка не входила в компроміси з ворогами, поки не клала їх на обидві лопатки. І чи се «ширення міжнародної ненависти», сей «зоологічний націоналізм» допоміг чи перешкодив здвигненню Британської імперії? Наші «патріоти» скажуть, що сеж було під час війни! Але ж «Хліборобська Україна» говорила про «союз трьох Русей» і про «братній наряд російський» також тоді, коли Україна була у війні з ним!

Погляньте на американців. На сю «ясношкіру, блакитнооку і непохитну націю», як їх характеризує Д. Лондон, «правдиве втілення вічного неспокою її раси», що «кладе свою тяжку руку на цілий світ і топче ногами всі народи». Читайте промови

³⁹ Моральна велич (нім.).

⁴⁰ «Літературні новини» (франц.).

⁴¹ Але я думаю (лат.).

⁴² *Detruisez l'Autrich-Hongrie!* Par E. Benes (франц.) – Бенеш Е. *Знищити Австро-Угорщину!* – Париж. 1916. – Ред.

⁴³ За Райном (за російською традицією – Рейном) (франц.).

⁴⁴ *The Life of Nelson by R. Southey.* – Bielefeld u. Leipzig, 1908. – Р. 24 – *Сауті Р. Життя Нельсона.* – Білефельд – Ляйтцир, 1908. – С. 24. – Ред.

«пацифіста» Вільсона, між иншим, відповідь Німеччині в Балтиморі 6 квітня 1918 р.: «сила, сила до кінця має бути сею відповіддю, – казав він, – без меж і застережень, тріюмфуюча сила, яка зробить із права закон!» Що тут говорить його устами – толерантний «патріотизм» чи «апокаліптичний» націоналізм? І нащо стремите ви показати сей останній чимось страшним, а не здоровим виявом здорової душі народу, який не хоче гинути ані давати командувати собою?

Познайтеся з імміграційною політикою Сполучених Держав і Канади, які за ніщо не хочуть допускати до себе жовту расу ані гіндусів. Читайте їхню аргументацію! Вони хочуть утримати white Canada, білу Канаду, її погляди на життя, її культуру і не допустити до їх занечищення чужим і ворожим окцидентальній культурі елементом; вони слушно рішають, що коли б Господь Бог хотів, щоб жовта й біла раса жили на однім континенті, не поклав би між ними великого океану. Хочете знати, чим утрималася при життю велика заокеанська нація там, де се не вдалося навіть французам? Вам Токвіль оповість про се. «Довго думали, – писав Людовіку XIV, канадійський губернатор 1685 р., – що треба зблизитися з дикими, щоб їх офранцузити; тепер переконалися ми, що се була помилка. Ті, що наблизилися до нас, не стали французами, а французи, що приставали до них, зробилися дикими». «Англієць, – зауважує Токвіль, – навпаки, живе прив'язаний уперто до своїх традицій і до найдрібніших при звичаєнь своїх батьків, він залишився на американській самотині тим самим, ким він був серед європейських міст, отже, не побажав нав'язати жодного контакту з дикунами, якими гордив, дбайливо уникаючи змішувти свою кров з варварською». ⁴⁵ Завдяки сим своїм прикметам англійці опанували новий континент. Подібні «ексклюзивні» й «шовіністичні» прикмети мають наші селяни там, де стикаються з росіянами, і, мабуть, тому назагал зберегли свою думку від впливів російської «культури». Наші ж патріоти не вміють відсепаруватися – не кажу вже фізично, але й духово від чужої й ворожої культури, стаючи, мов ті канадійські французи, духовими метисами, приступними на впливи чужої інтернаціональної ідеї, ніколи не в стані розрізняти своєї patria від чужої.

Таке є у инших ставлення до своєї землі і до чужинців, з якими борються вони, такий є їхній патріотизм, – націй здорових і гордих. Таке ж і їхнє ставлення до своїх ульстерців, до тих, що не хочуть визнавати найвищого ідеалу нації, ведучи з ним, як наші «державнотворчі» москвофіли, боротьбу. Наші «патріоти» кажуть: «Війна проти Москви розбиває українське громадянство на дві взаємно себе поборюючі частини», призводить до анархії, – отже, залишмо сю ворожнечу і шукаймо компромісу. Але де ж війна не розбивала національного табору на ворожі частини? Може, в Італії (Д'Аннунціо – Джолітті)? Може, у Франції (Клемансо і Кайо)? Може, під час Столітньої війни не було у Франції ульстерців, що накладали з Англією? Може, в Ірландії не перешкоджали її боротьбі з Англією ульстерці? Може, місцеві німці не опирались повстанню балтійських держав? Скрізь, коли нація боролася за свій найвищий ідеал, були ті, що також в ім'я інтересів країни, наказували спокій, поміркованість – і улеглість переможцям. Але народи, свідомі своєї сили і свого післанництва, не зважали на сі голоси, не ставили пам'ятників своїм мертвим Кисілям і не шукали порозумінь з живими, з тою ідеєю, якій служили сі національні перекинчики. У сих народів се було не патріотизмом, а зрадництвом.

Свою нездатність до акції наші праві і ліві патріоти оправдували ідеєю «солідарности» народів – «трудожущих» пролетарів або «трудожущих» монархів, в обох випадках – «трюх Русей». Галицьке крило «консерватистів» ховається за католицизм.

⁴⁵ De la démocratie en Amérique, par A. de Toqueville (франц.) – Токвіль А. Демократія в Америці. – Ред.

Але велика наука католицизму в нічому тут не повинна! «Інтереси національності є добром, а все, що її поменшує, – злом, – кажуть наші «католики» і додають: та публічний лад є добром, далеко ще вищим... Публічного ладу не вільно порушувати. Насильство навіть тоді, коли служить добрій справі, є шкідливим прикладом». Так розв'язує конфлікт між вигодою одиниці, а добром загалу «Зоря», а ось що пише респектований у цілім католицьким і загалом християнським світі, відзначений папою, князь церкви: «Інтереси родини, класу, партії, тілесне життя одиниці (отже, «публічний лад») лежать на шаблях вартостей під патріотичним ідеалом, бо сей ідеал є Право, яке є абсолютне».

Наші зоряні «патріоти» пишуть: не дай, Боже, якихось революційних замішок у Росії або війни з нею, бо се принесе «пекло, голод і нужду»... Мовляв, і за ціну визволення не хочемо сього! А ось що пише той самий князь церкви: «Війна для війни є злочин... Але прагнути миру для миру, мира за всяку ціну – се значить прийняти однаково байдужо право і безправство, правду й брехню; се було б боягузтво і безбожність»...⁴⁶ Так усе наші доморослі інтернаціоналісти, хоч би до якої ширшої ідеї прийшли – зближення народів, католицької, пролетарської, – завше засвоюють ту її сторону, яка сприяє їх квієтизмові, яка ростить пасивність, інерцію й улеглість...

Скрізь у світі в муках іде народження нових ідеалів, здорові нації випльовують отруту, зажити в минулім віці, на нових основах іде виховання нового покоління. В яким дусі йде воно у великих європейських народах, можна собі уявити з кількох променів, якими ми вгорі спробували освітити ментальність сих народів. Але й у ближчих наших сусідів іде бунт проти «гуманного» братолюбства, яким ослаблювалася відпорність народу на чужі впливи. В Польщі йде ревізія «жеромщини» з її культом пасивного терпіння і неприкросних до народу інтернаціональних кличів. У Росії йде ревізія «безвольности» старої літератури. Комунізм поволі вироджується, стихія, що винесла на своїм хребті большевизм, переходить цікаву метаморфозу, червоні барди творять напружену й пристрасну поезію – не Комінтерну, а Росії – «Месії грядущого дня». Всюди йде ліквідація духового «всесвітництва», тільки нас воно чіпляється, мов реп'ях кожуха! Скрізь в Європі йде реакція проти російського духу, проти культури, що не знає розуміння ні людської гідности, ні почуття прав і обов'язку; культури, соціяльним ідеалом якої є казарма і кнут, яку характеризує повний брак духової рівноваги і витривалости, безмежна сентиментальність у чуттю і безмежне варварство в чині. Лише ми мусимо репетувати про «братній по крові, духу і культурі» (!)⁴⁷ нарід російський, даючи себе стягнути разом з ним у провалля «ізгоїв», паріїв серед народів. Лише ми плямуємо ім'ям шовінізму все, що, ведене здоровим інстинктом і традиціями нашого минулого, прагне увільнитися від згубного впливу сеї культури. Лише ми приєднання до сеї «культури» сміємо називати українським патріотизмом! Лиш ми, замість проти неї, перестерігаємо нашу молодь проти «атеїста Меріме» і Стороженка!

Ще одним аргументом прикриваються наші «патріоти». Вони, мовляв, не ширять (як їхні вороги – націоналісти) руїнницького «культурно-віроісповідного патріотизму», лише «територіяльно-політичний», що об'єднує всіх мешканців української землі за об'єктивною, а не суб'єктивною ознакою. Але й се є облуда, яка тільки через нашу легковірність і залюблення у фразях може набрати вигляду правди. Коли я

⁴⁶ Lettres de S.E. le Cardinal Mercier au cours du martyre de la Belgique 1914–1918. – Bru[elle] (франц.) – Листи до Його Високопреосвященства кардинала Мерсьє в мучеництві Бельгії від 1914 – до 1918 р. – Брюссель. – Ред.

⁴⁷ «Хліборобська Україна». Кн. V і VI. С. 69.

думаю про сі два патріотизми, мені все пригадується старий Адольф Вагнер, учений світової слави, якого я чув у 1914 році на однім диспуті в Берліні, присвяченим балтійським краям. Старому професорові, що сам був балт, дрижав голос зі зворушення, і він мусив перепинити промову, щоб здушити сльози. Він їх проливав на саму лиш згадку, що може залишитися в російських чи в латвійських руках сей «прекрасний німецький край», де кожна кірха, кожна ратуша, кожна миза лицарська нагадує безлік праці, вкладеної німцями для культивування країни. Він покликався, отже, на історію і працю минулих поколінь і, на перший погляд, очевидно, був щирим патріотом-автохтоном. Але ж щирими патріотами-автохтонами були й латвійці, які відмовлялися німецьким балтам говорити від імени їхнього краю! Хто ж із них мав рацію, чії претензії були більше оправдані? Що таке автохтонство?

Адольф Вагнер, певно, міг би сказати латвійським «анархістам» так само, як кажуть українським нащадки Кисілів, що вони «прив'язані до рідної землі не менше, ніж ви»,⁴⁸ але річ у тім, що автохтони на кшталт А. Вагнера були прив'язані не тільки до «рідної землі», але ще й до своєї «ширшої вітчизни», до Берліна, з яким вони назаваще хотіли злучити, як звиклу провінцію, Балтику. А латвійці, якраз навпаки, хотіли зробити з нього незалежну націю. Цілком так чинять і наші «автохтони» – хлібороби чи комуністи. Так, багато з них народилися в Україні, навіть їхні предки. Так, вони дуже прив'язані до «своєї землі», але ще більше до коханої метрополії (одної чи другої), якої лише додатком мислять вони собі Україну. Певно, що вони є патріоти українські. Таким патріотом був і Богдан Залеський, патріотом «Малої Русі» є і київський Шульгін. Але нам тепер сього патріотизму вже не вистачає! У часи, коли Кухаренко «не за Україну, а за ката її» проливав свою кров, коли головним заняттям українства було «іздание общепользних книг на малорусском языке», можна було ще в своїй совісті погодити два «прив'язання» – до «своєї землі» і до метрополії, як погоджував Містраль свою любов до солодкого Провансу з любов'ю до ще солодшої Франції. Але тепер, коли «своя земля» прагне стати власним політичним осередком, «автохтони» на кшталт А. Вагнера або змодернізованих тарговичан стрінуть у нації рішучу відсіч.

Не українські «анархісти», а такі ноторичні консерватисти, як редактори крамаржівських «Narodni Listy»⁴⁹ у Празі, писали: «автохтон – се не той, хто вродився в країні, а той, хто хоче визнати її географічну єдність, не підлеглу иншим, не дати заволодіти нею чужим».⁵⁰ Поки він того не визнає, він є колоніст, хоч би й не знати як любив «свою землю». Тому противиться орган Крамаржа визнати автохтонами тих чеських німців, які тяжать політично не до Праги, а до Берліна. Власне, на сій позиції і стоїть націоналізм, називаючи український «патріотизм» Залеських і Кисілів (а балтійський – Вагнера) правдивим його ім'ям – провансальством.

Важливо не те, хто де родився (прикмета пасивна), лише чи він хоче (активна прикмета!) здійснити категоричний імператив країни, що прагне жити сама для себе. Чи, може, сей ідеал незалежності вважають наші «автохтони» штучним, який не випливає з потреб і духу тої землі, де поховані мільйони тих, що за сей «категоричний імператив» умирали? Тоді ми не маємо навіть спільної платформи для полеміки.

Чи се значить, що націоналізм цілком негативно ставиться до українців иншої культури? Ні, він визнає їхню велику культурну і соціальну вагу, лише хоче, щоб вони стали справді автохтонами, щоб перестали думати про «ширшу вітчизну» та

⁴⁸ Поступ. – Ч. 5-6 сього року. – С. 141.

⁴⁹ «Национальный часопис» (чеськ.).

⁵⁰ Narodni Listy. – 5.VI. сього року.

про гумористичні «сходи Європи», щоб не вигрібали з політичного шпіхліра ідеї про «трі руські народності», щоб не гасили в нації того ентузіазму до справи, який горить у творах Шевченка і який єдино забезпечить тій справі перемогу. Не маючи за собою сього «ентузіазму», нічого не вдіє в Україні жодний «трудоий монарх»: його усунуть або так, як у грудні 1918 р., або з Москви – так, як Микиту Чорногорського усунув його сербський колега Петро, або «трудящих» Чубарів за наказом Кремля. Нас цілий час хочуть переконати, що для нас «мусить бути ближчий український москвофіл чи полонофіл (отсей малорос і «русин»), хоч би вони й не були «українськими націоналістами», ніж чужинець, що допомагає нашій справі.⁵¹ Певно, що вони є нам близькими, як довго їхня несвідомість (яку треба розсіяти) каже їм бачити їхній ідеал поза межами краю. Але коли сей «ідеал» є їхнім свідомо вибраним і горячо бороненим ідеалом, то тут і «спільної мови» з ними не може бути.

Нам кажуть, що ми не є територіялісти. Але ось як сформулював я ставлення до наших «малоросів» майже десять років тому: «Мусимо згуртувати всі творчі сили краю під синьо-жовтим прапором, пам'ятаючи, що жид, поляк або москаль, що твердо стоять на ґрунті української державності, є її ліпшою підпорою, як українці, що марять про федерацію»⁵². Чи говорити так – значить заперечувати територіяльно-політичний патріотизм? І чи не виглядає вже скорше на «культурно-віроісповідний» ваш патріотизм, що ділить «земляків» на чистих і нечистих не за їхнім прив'язанням до «своєї землі» та її ідеалу, лише до інтернаціональних доктрин «союзу трьох Русей» чи «Союзу Світських республік»? І чи, справді, не сміємо ми вважати більшим патріотом України чужинця (шотландця) Кривоноса, ніж «українця» Адама Кисіля, чужинця Кенігсека, славного товариша Мазепи й оборонця Батурина, ніж українця Кочубея, чужинця Синклера, ніж українців Затонського, Лизогуба чи Дзедушицького? Досить сі питання поставити, аби на них відповісти, аби показати абсурдність вашої «автохтонської» теорії.

«Патріоти» зліва скажуть, що наш націоналізм є «буржуазний», «куркульський», класовий. Ми слів не злякаємося. Самі ж ви признаєте, що, доки суспільство поділене на класи, існує завжди лише «частинно-людське», а ніколи «загальнолюдське»⁵³. Між нами різниця, отже, тільки та, що ваше «частиннолюдське», яке ви хочете зробити «загальнолюдським», є імпортоване і в Україні абсурдне. Наше ж, ви самі визнаєте, є суто українське, таке, що може стати колективним ідеалом нації.

Певно, що ідеал нації виростає з землі, на якій вона живе, але без сього колективного ідеалу нема ніякої нації, ні її єдності, ні сили. Підміняти ж сей власний колективний ідеал запозиченими з Півночі чи ще звідки є безглуздя. Скажете, якже тоді український націоналізм сей колективний ідеал усталить, знайде його? Не бійтеся, знайде його і через голови прихильників большевицької Москви, і монархічного Петербурга так, як знайшли його Італія, Сербія, Чехія, Угорщина, з яких жодна не йшла шляхом, вказуваним вами.

Коли хочете, сей наш патріотизм трохи нагадує американський, що витворений був на спілку «батьками-прочанами» та їхніми нащадками, і новими колоністами зі старого світу. Нашадків перших в'язало до купи почуття солідарности з мертвими, любов до рідної землі, землі батьків. Нашадки других (як наші колонізатори Слобожанщини й чорноморських степів) лишили могили батьків далеко за собою, і патріотизм, що витворився в них, мав трохи відмінний характер. Американський учений,

⁵¹ «Поступ». – Ч. 1–2, сього року. – С. 15.

⁵² Д. Донцов. Міжнародне положення України і Росія. Київ, 1918. ст.20.

⁵³ Черв. Шлях. – Ч. 5 с. р.

що займається сим предметом, пише, що повсталий з сеї амальгами почувань «патріотизм, або, ліпше, націоналізм, американський треба розглядати скоріше як факт моральний, аніж чуттєвий»; се є солідарність людей різних рас, що живуть на одній землі, які стали американцями англійської культури, але які пов'язані спільним «життєвим ідеалом» американізму; се є «акт віри», «нове соціяльне євангеліє», нова «концепція життя», «нова релігія»⁵⁴. Такою новою релігією є й український націоналізм, опертий на традиціях нашої землі, релігією, яка не допускає атеїстів.

Що є сей націоналізм? Се є власна політична ідея, не «союзянська» чи федеративна; се з'єднання для своєї ідеї всіх мешканців України, але не шляхом підтягування українців до малоросів, а навпаки; се традиціоналізм, лише не «малоросійський» і не «руський», а український; се любов до рідної землі, але як самостійного політичного осередку без яких-будь інших над собою; се консерватизм, оскільки він поборює всякий «інтернаціоналізм», всяку абстрактну доктрину – білу чи червону; се дисциплінована держава, все одно, яка в ній форма правління панує; се пошана до Церкви, від якої ми не домагаємося, щоб вона вважала «Боже» нижче від «кесаревого», але до якої маємо скромне побажання, щоб вона в душі своєї науки ставила вічне над дочасним, ідеал – над вигодою і «ладом» та натхнула б свою паству вірою в ліпше майбутнє, вірою, яка «без діл мертва єсть»; се привернення рівноваги між нашою захитаною національною думкою та інстинктом мас.

В ім'я сього ідеалу хоче український націоналізм з'єднати нарід в одне ціле, щоб він міг вирватися з усяких «східних Европ», як чехи та серби вирвалися з «Mitteleurop-и», як ірландці прагнуть вирватися з Британської імперії. Можете називати се ширенням ненависти і зоологічним шовінізмом, але лише він дає силу націям, що мислять про майбутнє, не про вчорашнє або нинішнє. Не сей «шовінізм» вбиває нарід «мечем роздору», як кажете ви, а розпуста думки; не те страшне, що він робить нарід «звірами», а те, що ви робите його вівцями. Всі знаки на небі вказують, що сей націоналізм росте, скріплений подіями останніх років, які, замість зробити з них традицію, очорнюєте ви. Ми ще не можемо дихати вільним повітрям сього майбутнього, але можемо бодай чути його, як недалеко від моря, ще не бачачи його, можемо ловити його свіжий, солоний запах.

Наприкінці всіх тих, що сумніваються, а особливо молодь, яку хочуть здеморалізувати наші «патріоти», хочу відіслати до гарної книги Фіхте про Мак'явеллі, де він всяку політику, иншу від римської, британської, від політики великого флорентинця, називає «плоскою, хирлявою і нужденною, яка за найвище добро вважає якусь гуманність, лібералізм, скрізь указуючи шлях золотої середини («патріотизмом» звете ви його!), себто згладження всіх суперечностей в один темний хаос; яка, закохана з вічним мирі, є ворогом всього сильного, всякої послідовности, всякого ентузіазму («чорною демагогією» звете ви його!), всякої великої думки і рішення»⁵⁵.

А великі проблеми вимагають великих рішень.

⁵⁴ Chinard G., prof. de l'Université de Californie. La doctrine de l'Americanisme (франц.) – Шинар Ж., проф. Каліфорнійського університету. Доктрина американізму. – Ред.

⁵⁵ Fichte. Machiavellis Politik, Reclam. Leipzig. – S. 48.

ЩО ТАКЕ НАЦІОНАЛІЗМ?

Націоналізм – течія, що називає себе якраз сим ім'ям, є нова течія в Україні. Бо всі інші напрямки нашої громадської думки від сеї назви та її змісту досі старанно відхрещувалися.

Що ж таке націоналізм?

«На вершинах суспільности так само, як у глибині провінції, в області моральности і в сфері матеріяльній, у світі комерційнім, промисловім і хліборобським і аж до верстатів робітницьких нас затрує чужинець, неначе той паразит»¹.

Так писав один з найвизначніших французьких мислителів нашого часу, даючи яскраву формулу націоналістичної доктрини, метою якої є боротьба з чужим в ім'я свого. Сю формулу може прийняти всякий, у тім і український націоналізм. З тою лише різницею, що головними противниками нашої доктрини всередині нації є, з одного боку, імпортований соціалізм, лише не німецький (як у Барреса), а російський, з другого – не фінансові барони (як у Барреса), а донедавна ще сильне феодальне монархічне дворянство. Назовні нашим противником, як і для французького націоналіста, є завойовницький імперіялізм з півночі: там його інвазії датуються ще з галльських часів, у нас – від XII віку. Опріч півночі, zagrożені ми й з інших сторін, але, як у Франції, не на Італію й Англію, так і в нас – не на захід була зосереджена оборонна енергія нації в останні часи. Розуміється, ся енергія скеровувалася також і проти Заходу, але по Хмельниччині Захід є для нас тим, чим Англія для Франції по Столітній війні; частина нашої програми, але не її суть, тим менше її цінність.

Отже, всередині соціалізм і монархізм.

Ми не є людодіди. Ми не є анархісти. Не фанатики класократії і ніколи не стояли за бунт для бунту. Але ми не є фанатиками тої чи тої форми правління, ми стоїмо лише за «примат зовнішньої політики над внутрішньою», який винайшов не, як думають монархісти, «один із найбільш галасливих представників українського інтелігентського націоналізму», лише незнаний українським історикам німецький історик Ранке, який внутрішній устрій держави підпорядковував вищій цілі – утримання державної незалежности. Про се пише найвидатніший з новочасних істориків Німеччини Герман Онкен: „Політична організація внутрішніх сил мусить підлягати зовнішньому наказові життя, не навпаки. Се відрізняє її (сю засаду) від усіх доктринерів певної форми правління, які не зважають ні на особливості становища нації назовні, ні на географічне становище або на оточуючий світ сусідів, ні на вплив усіх цих чинників»².

Монархія з чужим принцом при існуванні сеї системи в Середній Європі могла б кілька літ тому ще бути запорукою незалежности України, тепер монархія з українського роду, що вже присягнув на вірність державі російській, такої запоруки не дає, і тому ми проти неї...

Ми ніколи б не виступали проти класу, який, претендуючи на провід в національнім життю, довів би свою корисність для нації, яка, як італійська аристокра-

---

¹ Maurice Barrés – Scénjpt dortrines du Nationalisme. – Т. II. – С. 160, 161.

² Oncken. Über die Zusammenhänge zwischen äusserer und innerer Politik (нім.) – Онкен. Про зв'язки між зовнішньою і внутрішньою політикою. – 1918. – С.16. – Ред.

тія, що гинула по Шпільбергах та інших мордовнях, боролася б за незалежність нації, яка, маючи своїх Пушкарів, як Георга Дожу, що підняв повстання проти „панів“, коли Угорщина вела тяжку боротьбу за незалежність, здавила б і се повстання, і зовнішнього ворога; яка, як Орлик, клялася б спершу «боронити інтегральність території» України, а тоді вже – «свобод військо Запорізького», яка спершу думала б про «патріа», а потім ежє про «libertates³» свого стану»⁴. Але чи наша аристократія має з сею щось спільного? Аристократія, яка ставить інтереси стану над інтереси держави, яка братається з тюремниками наших Шпільбергів, яка лиш уміє нарікати на невдячність «черні», замість гартом і мудрістю здобути її і незалежність країни своєї? Чи всі сі колись «жадною толпою стоящіє у трона» наїзники, які ледве маленьку іскорку давньої величі видобули з себе в 1918 році, аби за першої небезпеки її згасити, є кандидати на провідників, перед якими могли б ми схилитися?

З почуттям болю і жалю відповідаємо: ні, тисячу разів ні! Вони є мертві для нації, і лише як одиниці можуть служити їй. У масі ж затрують душу народу ідеологією Переяславщини в її найгіршій інтерпретації.

Чи ми їх уважаємо за чужинців? Ні! Як Кисіль, вони кість від кости нашої, лиш, як і в тамтого, їхні кості українські обросли в них чужим м'ясом, а найголовніше – душа їхня стала чужою нам і краєві. Боремося з ними, як із тими, що стоять на дорозі державного визволення країни, і маємо право й обов'язок робити се, як ті французи, що в Столітню війну боролися з шляхтичами, які склали присягу англійському королеві.

Соціалізм? Ми не є «реакціонери», і ніхто б більше за нас не тішився, коли б робітництво наше досягло чисельної і моральної сили, напр., англійського робітництва, придбало собі його політичний змісл і активність. Але наш соціалізм – се соціалізм Сходу, се бунт невільника, який прагне нового «доброго пана». Се соціалізм фелаків, що вже не мають відваги сказати, що нація – се нісенітниця, але ще не мають відваги проголосити, що «нація – се я», се мій клас. Для того повстають вони проти всякої держави своєї, і тому не можуть вони ніколи створити власної. Тому їхньою доктриною є туманний космополітизм, тому слабка їхня відпорна сила, тому їхня програма – не аксіома, а теорема, що її треба довести, тому, замість віри, мають вони хиткий розум, що відступає перед силою аргументу, підпертого аргументом сили. Тому їхнім ідеалом є не нація, велика та дужа, сильна всередині і назовні, упоена власною працею й енергією, лише – плем'я, лише рівний поділ «благ», і пан, все одно – свій чи чужий, який сей поділ забезпечить. Тому є вони експонентами чужинців і їхньої науки, тому затрують вони душу нації розслабляючою наукою міжнаціонального братерства.

Тому обидві сі науки – монархізм і соціалізм – є так безсилі, і тому обидві зиркають поза межі держави. Перші – заслабкі, аби зорганізувати плебс, і тому шукають, як умираюча Австрія в 1849 році проти мадярів, чужої помочі проти збунтованої «черні». Другі – се гайдамаки, без політичного ідеалу і тому також спрагнені чужої організуючої сили. Як у давній Польщі, де «найясніша імператорова» була прибіщищем шляхти проти хлопства і хлопства проти шляхти. І одні, і другі все готові кидати чужому Цезареві кожного визнавця нової національної релігії, що голосить месіянство власного народу.

³ Вольності (лат.).

⁴ Pacta et Constitutiones legum libertatum Gekique exercitus zaporoviensis. – Lausanne (лат.) – *Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького*. – Лозанна. – 1916. – С. 19. – Ред.

І одні, і другі тому так люблять «європейський схід» з його аморфністю, де добре себе чують лише раби татарського монархізму або татарського колективізму.

Гаслом соціалістів є «земля і воля», в старовину говорили *panem et circenses*⁵, все одно, який цісар їх дасть. Гаслом монархістів є «порядок», символ – ліктор з різками. Кличем націоналізму натомість є «земля» (супроти монархістів) і «власна влада» супроти «волі» під чужим пануванням – соціалістів.

Чи се значить, що націоналізм висить у повітрі, що він безкласовий? Ні, лише ми тримаємося погляду Шпенглера на націю: «*jeder Stand erelbt den Rest der Nation nur in Bezug auf sich selbst*»⁶. Колись аристократія – се була нація, потім стала буржуазія, тепер у Росії – «пролетаріят». І ми б прийняли і одну, і другу, коли б сі наші класи схотіли нею зістати. Але вони того не хочуть, бо нація – се не Інтернаціонал, і не мітичний європейський Схід. Коли за сей ідеал не хочуть стати ні шляхта, ні робітництво, то взяти його реалізацію на свої плечі мусить селянство – той клас, який ніс, починаючи від 1917 року, тягар боротьби за визволення країни, який веде перед у продукції країни і який переповнений стихійним, щойно обудженим патріотизмом. Воно, селянство (уживаючи мови Шпенглера), є в нас тим станом, у яким відбувається пробудження свідомости нації; станом, душа якого найсильніша і яка всі інші „*durch die Macht ihres Erlebnisses im Banne hält*»⁷.

Чи ми є фанатиками села? Ані крихітки, і вважаємо абсурдом замикатися в його вузькі рамки, але почин перетворення України з нації-каліки на модерну націю вийде з села, національна стихія якого засимілює чуже почасти місто і дасть керунок його політиці як політиці цілої нації, як се сталося у селянській Франції, у фермерській колись Америці, в Сербії, в Болгарії та ін.

Провід у сім русі, у сформуванню класу в націю мусять узяти націоналісти різних станів, як провідниками національних рухів XIX віку були німецькі студенти й ремісники, італійські змовники, польські офіцери та інтелігенти балканських народів. Помагати їм буде спільна традиція, мова та спомини спільних терпінь і спільних зусиль.

Се що до нашого *quid*. Ще важливіше ділить нас наше *quo-modo* від інших українських ідеологій. Соціалісти стоять за соціяльну революцію, монархісти – за соціяльний порядок, за національну еволюцію. Ми – за національну революцію, протиставляючи першим наш націоналізм, а другим – нашу революційність. (Думки про національну революцію я спершу розвинув у «Нашім голосі», Львів, листопад 1910 р., у статті: Д. Закопанець. Новий революц[ійний] фактор і соціал-демократія). У сім є засаднича різниця в нашій програмі назовні. На нас нападають за «контра» в нашій програмі, за його «негативізм». Так, се контра є, і не випадково!

«Та сама мова, спільні легенди, каже Баррес, ось що становить націю. Появилася чеська, ірландська та інші нації... Як самоутвердилися вони? Через ненависть до сусідів. Погляньте на всі сі народи, що вийшли з-під турецького ярма. Що роблять вони спершу? Серби, греки, болгары: вони переслідують себе взаємно»⁸. Про сю ненависть говорить і Шпенглер, і Данте, і Мак'явеллі, живе вона в творця модерної Німеччини Бісмарка, який сильніше ненавидів своїх противників, аніж любив своїх компатріотів, у Лассаля, який дужче ненавидів третій стан, аніж любив четвертий. Ся ненависть є порушуюча сила, яка в огню боротьби творить нації, яка створила

⁵ Хліба і видовищ (лат.).

⁶ Кожен стан ставиться до решти нації тільки у стосунку до самого себе (нім.).

⁷ Силою свого пережитого тримає в очаруванні (нім.).

⁸ Barrés. – Ibid. – С. 203.

голландську націю з ненависти до Іспанії, французьку – з ненависти до Англії, чеську і мадярську – з ненависти до німців, італійську – з ненависти до Австрії, українську – з ненависти колись до Польщі, а тепер творить її з ненависти до Москви... Культ сей ненависти – се ніщо інше, як усвідомлений досвід поколінь, що боролися за своє визволення, се формулювання його прагнень, се капіталізований досвід віків, який хоронить націю від злиття з чужинцем, створюючи конечну передумову всякої здорової і дійсно незалежної нації. Се відворотний бік патріотизму, що безплідний і нездатний без неї. І тому кожний, хто старасться перекреслити сей досвід поколінь, хто забиває сей сентимент у душі нації, працює над її духовим, а потім політичним уярмленням. Бо лише з сього сентименту родиться той патос боротьби, який веде націю по дорозі до визволення... Забивати се „contra” може лише доктрина, яка проповідує наднаціональний патріотизм („Інтернаціонал європейського Сходу”), бо сю доктрину таке „contra” лише ослаблює. А доктрина націоналізму черпає в ній світогляд боротьби, який веде націю по дорозі до визволення.

Сим моментом різниться націоналістична ідеологія від третьої течії в українській політичній думці – від „провансальства”, від тої анемічної ідеології, яка закляттями, переконуваннями, з мусу лише підносила прапор боротьби з цілою ворожою нацією, вважаючи і сю ненависть за шкідливу, а боротьбу – за небажану. Як в отамана Сірка, в сім українстві жило дві душі, мирнокосмополітична і націоналістична. Се українство, як Сірко, приймало раду „Хай першая твоя душа напише:

Їм кров’ю те, чого так прагне друга,
Тоді вже зрозуміє всяк твої
Нові глаголи.
Сірко відповідає, що:
Все життя писав
Їх кров’ю людською, а врешті що?
і дістає репліку:
Вагаючись, писав... Непевною рукою...”⁹

Се вагання і ся непевна рука – се те, що різнить наше провансальство від націоналізму, який іде до своєї мети, не знаючи ваги, ні сумнівів, переконаний у тім, що лише закон боротьби панує в світі, і що се є добре.

Наші «історики» доводять, що од своєї метрополії одділилися сполучені держави Півн[ічної] Америки «не під гаслом націоналізму (бий англійців!)...», а під гаслом політичним: творімо, всі мешканці Америки, ... свою власну ... державу». Але се історична неправда! Ідея власної державности в головах провідників постала щойно в процесі боротьби, і то досить пізно (як у Богдана Хмельницького). Стимулом же розпочатої боротьби було, власне, «бий англійців!». Мова, віра чи рідна земля – це були смолоскипи, кидані націоналістами в маси, аби полум’ям ненависти запалити душі і аби (часто несвідома мета) в сім полум’ю зродилась душа нової нації.

Така є наша доктрина. Вона ставить патріа понад клас, а революцію проти чужої нації вважає за єдиний і конечний шлях до звільнення країни. Вона вважає, що збудження національного патосу і скерування його в два русла: любови до краю і ненависти до чужини – єдиний шлях для нашої нації. Вона думає, що лише власна незалежність, лише максимальний вияв сил нації забезпечить найкраще розв’язання соціального питання. Що лише вільна нація знайде вірну дорогу до своєї експансії назовні. Що лише вільна нація знайде найліпшу форму своєї внутрішньої організації. Вона вірить, що, як по упадку панства на Заході, так і по упадку російського це-

⁹ С.Черкасенко. Про що тирса шелестіла.

заропапізму, процес дальшої дезуніфікації Східної Європи йтиме лише під гаслом воюючого націоналізму.

Що без нього, з накинутим чужинцями ідеалом в області культурної, соціальної і політичної творчості, нація звиродніє і знидіє. Звідси відмежуємося ми від соціалізму, від монархізму і від демократичного провансальства, як від доктрин, які не хоронять націю від отруйних впливів чужої віри і, зменшуючи її відпорну силу назовні, гальмують кристалізацію окремого осередка національної волі на Україні.

Момент, що тепер настає на Україні, вимагає консолідації всіх сил, що можуть віддати себе на послугу новій ідеї націоналізму. Не про єдиний фронт антиподів говорю тут. Говорю про консолідацію всіх людей однаково настроєних, людей одного темпераменту. Від нашого – героїчного в масі, але хирлявого на верхах – провансальства відколюється певний заступ людей, перейнятих націоналістичною ідеєю, але збриджених протухлим духом кволого лібералізму, що запанував в офіційному синьо-жовтій українстві. По тамтім боці відколюється група людей, що давно відвернулася від жовто-блакитництва, але патос якої не вміщається вже в умираючій комуністичній доктрині, шукаючи за новою дорогою. До консолідації цих елементів повинен стреміти націоналізм. Усім їм бридкий ветхий монархізм, усім бридке мляве офіційне самостійництво, і в усіх них живе ще дух революції. Дати їхній енергії одну програму, одну ціль і одне стремління – ось найшляхетніше завдання модерного націоналізму!

Лише під сим гаслом може перемагти нація, під ним – вийти переможно з хаосу нашої доби, зі звалищ поламаних програм, знищених настроїв і моря пролятої крові.

KEEP SMILES! (УСМІХНИСЬ!)

Оповідать, що на всіх американських двірцях, на підземних дорогах, в бюрах кидається вам напис: *Keep smiles* – усміхнися! І це зовсім не є такий дурний клич. Ви чули, мабуть, про методу Куе? Це метода автосугестії. Коли ви заслабли, повторюйте лиш собі щодня: «мені йде чим раз ліпше» – і за кілька днів недуги – як не бувало.

Це є спосіб лікування фізичних хвороб, вигаданий ідеалістичним французом. «Матеріалістичні американці винайшли методу лікування моральних недуг теж автосугестією. І спосіб добрий, бо неможливо, щоб людина, що змусила себе глядіти на все усміхаючись, щоб вона заразилася шопенгаверівським песимізмом, скінчила, як молодий Вертер, або стала українським ліриком чи фейлетоністом.

Тому я пропоную застосувати американський винахід в нашій життю. У нас він страшенно потрібний, бо я не здибував такої понурої нації, як українська. Подумати тільки, що Остап Вишня – одинокий наш гуморист на цілу Україну від «Кирпатих гір» (як він каже) аж до Дону! Як на сорок мільйонів, трохи замало...

А колись було інакше. На наших степах, які майже не знають суворих гір, ні понурих лісів, смішному не було де просто сховатися. І тому в нас колись сміялися всі і з усіх, а особливо запорожці. Цісарський посол Еріх Лясота називав їх *ritterliche und freudige Gesellschaft* (лицарське й веселе товариство), а Куліш казав, що «веселість була до певної міри обов'язкова для запорожця, як противига «унинію», смуткові й тузі, які низове братство мало гірш, як за гріх». Не дурно й співало воно: «Дай же Боже, щоб козаки пили та гуляли, Та веселі мисли мали, Та ворогів воювали!»

Спершу «веселі мисли мали», а потім «ворогів воювали», не навпаки. Бо братчики тямали добре, що з сумними гадками ворога не звоювати. Правда, перед тим вони «пили та гуляли» (чого я не думаю поручати тепер), але в ті часи не було доктора Куе «і запорозький» спосіб був, може, одиноким способом прийти до «веселих мислей»... З цими веселими мислями, бадьоро й зі сміхом брали (й віддавали) своє життя запорожці. Вони глузували з усього і ніщо їм не імпонувало: ні місяць, ні зорі, ні султан турецький, а на добрий дотеп не забував січовик ніколи – чи коли сидів із вудкою в руці, чи на коні, чи... на палі. Мав помисли, яким позаздрили б Бостер Кітон і Чаплін, а із смерти робив собі саме стільки, скільки французький маркіз на ешафоті.

Цей сміх ще грав відгомоном в «жовтоводських» дотепях Хмельницького, від яких мороз проходив поза шкірою; блистів ще трохи у творах Котляревського, Руданського і Стороженка, а потім нагло вмер. Так ніби його й ніколи не було. Так ніби нас усіх хтось всадив до темного льоху або темні окуляри на ніс вложив.

Настали інші часи, ми стали страшно поважно брати життя, а з усього робити трагедію. З веселого старчика – Сковороди, – в роді горківського Луки, зробили ми «мандрованого філософа» (Багалій). З гуцульського Боккаччо – Черемшини – «співця народнього горя», а зі Стефаніка... (Я Стефаніка інакше собі не уявлю, як він кричить, коли пише і гримає кулаком по столу), з нього зробили Маркса.

Вовчка в споднях. Хотів я якось інакше, «веселіше» підійти до Шевченка, і зараз же повчили мене, що не «зло», «чорт», «злая доля» і т. д. характеристичні Шевченкові, а плач... Повчили, що «ніякий поет не навчив нас так плакати... як Шевченко» («Український Студент», ч. 9. – 10. з 1926 р.). А там, де плач, який же там може бути гумор?

Гадаю через вроджений нахил до плачу нема в нас і гумористів. Поминаючи того самого Вишню, решта то, так би мовити, гумористи поважні й обачні (щоб когось, крий Боже, не образити). Як захоче висміяти приятеля, то зараз вийде «дружній шарж», цебто жарт з перепросинами, млявий і нудний, без перцю. Або, сміх з усіх, опріч хлібодавця; насмішка – в парі з простацько-«демократичним» компліментом у бік редакції, в якій цю «гумореску» уміщується...

А коли «здавить життя тягота», ну, то тут уже пиши пропало! Жах і смерть сіяло модерне місто, а яку життєрадісну й веселу симфонію з його зусиль і праці дав нам Вергарн! А наша симфонія праці? Це безрадісне й понуре цокання песимістичного каменяря. Заломлені руки і сціплені уста... Про який тут сміх може бути мова?!

Так само в політиці! Найголовніше, що бракує нашим політикам, так це почуття комічного. Чи в нас за цілий час існування східних і західних українських республік, (чи «трудова монархія» Скоропадського), хоч з одної канцелярії вийшла нота, що своїм гумором зрівнялася б з нотою запорожців до султана? Ані одної! А так часом потрібно було... І нема що заслонятися «дипломатичними звичаями», прийнятими «в цивілізованих країнах». Погляньте-но, якими нотами обмінювались Керзон або Чемберлен з Чичеріним. Аж заздрісно стає, скільки дотепу мали ці політики, а внаслідок того – скільки охоти до життя, а в нас? Плакати хочеться, слухаючи ті «ноти», немов би їх визбирали з «Ой, не ходи Грицю».

Або, чи бачили ви фотографію Черчила? Це ж Фатті – «грубашек» з екрану, вічно усміхнений, «вічний парубчак», як його називають його веселі земляки... А тим часом – це той самий, що зробив колись чоловічу атаку на Дарданели, при якій марно згнули тисячі англійських вояків... А він вічно усміхнений, тепер і тоді. Наші ж політики не змогли б так сміятися навіть, коли б їм вдалось взяти Дарданели або знов дістати високе запрошення на канапки.

Сумний нарід! Ні дотепу, ні оптимізму!

Або візьміть гоголівського Пацюка, якому летіли самі в рот галушки, як він лиш уста отворив (та ще й у сметані самі замачалися). Тип безсмертний на Україні. До такого типу, здавалося б, неможливо підійти з трагічної точки погляду. А в нас підходять! Треба лиш у нас з'явитися такому Пацюкові, що мріє (або дістає) посаду, де має лиш уста озорити, аби вареники ковтати, а в нас говорять не про його шлунок, а про його... «орієнтацію»: нападають, боронять, злостяться і впадають у песимізм.

Чи є в цьому якийсь глузд?

Або, скажимо, з'явиться якийсь «лікар поневолі», або той Поприщин, якому заманеться, що він еспанський король Фердинанд VIII, і зараз його беруть поважно, а титулюють не інакше, як «пан міністр», або головний отаман, і ніхто не бачить комізму ситуації. У нас навіть заснувалося спеціальне мандрівне товариство, яке раз є кабінетом міністрів, раз «гроном професорським» (в залежності від обставин), порхаючи, мов горобчики, з одного стовпчика на другий, і всі дивляться на маскараду, мов теля на нові ворота, хай хтось спробує з тих «лікарів поневолі» поглузувати, як Мольєр – зацитькають умлівіч!

Понура нація...

Давніше, як от козак Байда, навіть на гаку висячи, лаяли «віру чужу поганую», не даючи собі дрібничками псувати настрою; або просили себе вище на шибениці підтягнути, щоб легше було катові останню шану козакові віддати... Був гумор! А тепер? Тепер і на гак не треба вішати: за два келишки можуть свою лояльність засвідчити.

Давніше «пили й гуляли», але й «веселії мисли мали», а тепер, навіть коли п'ють та гуляють, то мов з хреста зняті. Я не знаю інструменту, цікавішого від саксофону, ані танцю, гарнішого від чарльстону, ніде не є відданий так гарно безжурно-одчай-

душний ритм нашої божевільної доби. А з якими поважними мінами танцюють у нас цей танець? Мов ціпом молотять... «Каменярі».

Наша молодь, здається, трохи соромиться бути веселою. Але колишні бурсаки цього не соромилися. А їхня веселість не була ознакою занепаду нації, навпаки. Це ж були ті «спудей», що крадькома тікали до табору хмельничан. А пригадайте німецьких «буршів» (хоч би з «Alt-Heidelberg¹»), це ж ті самі, що билися з Блюхером під Ляйпцигом і Ватерлоо.

І так самісінько в приватнім життю. З усього роблять трагедію. Давніше, наприклад, до прекрасної частини роду людського ставилися з розмахом. Або цілі Речі Посполиті задля цього переверталася (як гетьман Богдан), або й так себе потішали, мовляв: «не буде Галі, буде другая...» або «цього цвіту по всьому світу». А тепер? – Тепер ані Речі Посполиті через жіноцтво не розлітаються (лиш мішані хори), ані нового «цвіту» по світу не шукається, лише відразу йдеться на Високий Замок і стріляється собі в лоб. Трагедія й ані тіні дотепу, навіть в посмертній записці.

Або й тая смерть. Неприємна це річ. Але чого ж уже сумувати? Тут так: або когось ховають, хто й по смерті не вмере, ну, то тоді скріпченими духом і бадьорими повинні ми вертатися з цвинтарища. Або ховаємо такого, кого вже перед смертю поховали (приятелі на ювілею), ну, то тоді й поготів уже нема причини до смутку.

Я не знаю, але для мене нема взнесліших хвилин, як тюпати за труною безсмертного мерця, що «смертю смерть поправ»: відкриті голови, закреповані чорні бубни й ліхтарні, і бетговенівський марш... Міцніше самої смерті чується тоді людина. А в нас? Я був колись на похороні одного нашого діяча коло Львова, де «наш знаний поет» не виголосив, а заголосив таку промову, що не тільки він сам, але й доколишні баби-крикливиці ревіли, мов на весіллю. Чи такі церемонії кріплять серце, сталять душу? Волю таки старих запорожців: червона китайка – для мертвих, малиновий стяг – для живих, без великої різниці, без непотрібного смутку...

У нас роблять трагедію з усього. З політичної поразки, з нестравлення жолудка, з «матеріальної нужди» якогось великого діяча-жебрака, з хрестин і народжень, з кохання й зі смерті, з поезії і з прози, з політичних пацюків і з раутів, з похоронних промов і з чарлстонів, з усього! Мов змора, тяжить над нами життя, мов намордником, заціпило нам уста, що жодна усмішка не може їх розколоти, що вже й сміятися вміємо лише на кутні.

Невже це нормально, невже це здорово, невже так повинно бути і невже так є в інших?

Ні, в інших зовсім инакше. Там «саморадість» – ідеал Німеччини, нової і старої, 1914-го і 1871-го, Гінденбурга і Ніцше. Це ж сей останній каже: «Саморадість геть від себе жене все, що трусливе. Гідним погорди здається їй той, хто все журиться, зідхає і квилить». А чи ви можете собі представити, щоб йовіальний президент німецької республіки (пок. Гінденбург), наприклад, плакав? Певно, що ні, щоб сміявся, скільки хочете. Таким веселим і йовіальним виглядав він, мабуть, і під Таненбергом, як Черчил під Дарданелами. Удача чи невдача – все одно.

А ось що говорить Емерсон: «Велика воля не понижується до того, щоб брати щось поважно; все мусить бути веселе, мов спів канарка, чи це буде будова міста, чи руйнування змиршвілих церков чи народів»... А другий англосакс, Б. Шов, твердить, що «поступ людськості може обійтися без похоронної музики, що й без чудернацьких урочистостей, безрадісних мін можна вдряпатися на найвищі шпилі і спуститися в найтемніші глибини душі, лише через непогамовану веселість духа»...

А ось що думає автомобілевий король Генрі Форд про одного свого приятеля і про смерть: «Джон Боррофс ніколи не був старим. Учився і ріс до останньої хвилини.

¹ Старий Гайдельберг.

Хто так засох, що вже не міняється, той вже не живе, його похорон – тільки дрібна деталь... У смерті Джона Боррофса не було нічого сумного. Коли збіжжя лежить золоте і дозріле на сонячнім світлі в час жнив, а жінці в'яжуть його в снопи, нема в тім смутку. Дозріло й виповнило свій час так само ж, як Джон Борофс дозрів до жнив, але не до розкладу. Працював майже до кінця, а плани його сягали поза його життя... Зрештою, не мав часу сумувати. Ціллю життя для Форда є розріст, а тоді «треба шоранку будитися наново і бути розбудженим цілий день»... Поховзнешся, то й це не причина до смутку: «нема сорому в невдачі, сором є боятися невдачі. Невдача – це тільки нагода, щоб розпочати мудріше наново»...

Розпочати із сміхом, як всі американці, як Форд, як Ліндберг. Ви думаєте, що робив Ліндберг, як прилетів до Парижу? Їв? Ні! Пив? Ні, він антиалкоголік.. Він сміявся! А разом з ним й усі інші: сміялася юрба, сміявся посол Герик, сміявся принц Уельський.

...Я гадаю, що з народом, що вміє так сміятися, нічого не зроблять тисяча Троцьких і Леніних разом!

У поетичну форму уйняв цю філософію Жан Мореас:

Хай спадають листки,
Мерзне плесо ріки,
– Я сміюсь, я сміюсь!
Хай утихне танець,
Прийде скрипці кінець,
– Я сміюсь, я сміюсь!
Хай все щастя устане,
А все зло гіршим стане,
– Я сміюсь, я сміюсь!

І вони дійсно сміялися, ці французи, від Генриха IV до Наполеона, від Клемансо до Фоша. Це, мабуть, і була причина їхніх політичних успіхів. Серйозно виглядали тільки Робесп'єр і Кайо, тому то їм і видерли задалегідь керму держави з рук: не мала Франція довір'я до сумних постатей, як Цезар – до щуплих.

Що ж є ця «саморадість» Заратустри? Це життєва мудрість, яку колись мали й ми, але яку загубили. Це добра міна при кепській грі. Це виклик, це кпини з оточення. Це бути над працею, а не щоб праця була над нами; бути над терпінням, над смертю. Це сміхом заперечувати владу чужого над собою. Це заперечення всякої втоми й песимізму. Це насолода змаганням, незалежна від його вислідів. Це дитяча безжурність і дитяча жорстокість, первісна радість життя, яку нам вкрали вічні нарікайли, політичні неврастеніки, літературно-кретиничні Тартюфи і зрабіндраначені малоросійські філософи...

Без сміху – життя нудне, як наші засідання; мляве, як ювілейні концерти; однонаїтне, як комуністична газета, безбарвне, як галерея наших політичних діячів. Сміх з ворожого оточення забиває його в нашім серці, сміх з себе забиває брак самокритики, так потрібний нам. Мов хрест мучеників Колізея, боронить нас сміх, коли й не від бестій, то від того, щоб ми схилили перед ними коліна. Сміхом можемо плюнути погорду до тих, що хочуть зробити з нас таких самих каналій, як вони. Без сміху нема оптимізму, без оптимізму нема праці і змагання, без змагання нема перемоги. Сміх дає гарт нашим м'язам, а нервам – міць...

Тепер, коли в паскудну розквась обернули «обставини» не одного в нас, молодь бодай повинна устерегтися від понурої філософії песимізму і всеоправдання. Бодай вона повинна принести нам освободжуючий сміх і «веселії мисли», як ті запорожці і для тих самих цілей...

Keep smiles!

ЗА ЗАВТРАШНІЙ ДЕНЬ

Старий звичай вимагає робити підсумки зі зміною року. Підсумки вчорашнього і перспективи завтрашнього дня.

Робиться це механічно, а тим часом протиставлення «сьогодні» і «завтра» має глибший сенс. Цілі системи філософічні, моральні і політичні, цілий світогляд одиниці, її вдача різняться залежно від того, «нині» чи «завтра» має в нас перевагу.

Антитезу цих понять яскраво уняв Рабіндранат Тагор у своїй характеристиці італійського диктатора, якого відвідав у Римі:

«Ці люди (такі, як Муссоліні), – писав Тагор, – роблять історію. І мимовільно відчуваєш тривогу, коли бачиш, як цілу свою силу вживають вони на те, щоб схопити за горло сучасність і забити її в ім'я майбутнього. У несамовитім шалі створюють вони собі свій світ, гвалтом впишаючи людський матеріал у форми своїх божевільних, велетенських планів», не зважаючи на терпіння одиниць ні на протести сучасності...

Ось вам два світогляди! Світогляд борців за завтрашній день і другий – тих, що борються з першими. Тих, що забивають сучасність в ім'я майбутнього, і тих, що забивають майбутнє в ім'я сучасного, яке вони хочуть унерухомити.

І дивна річ! Якраз ті, що «забивають сучасність», все творять її собі наново, нахнені несамовитим шалом творця. Ті ж, які не дають першим «забити сучасність» в ім'я майбутнього, не мають майбутнього ані затримують сучасне...

Погляньте на Італію перед 1922 роком. Італію Джолітті. Його гешефтьярська звинність, його опортунізм, його звиродніле «сеймовладство», вирощений ним комунізм, зухвалий і бундючний, – це ж була повнокровна дійсність! Натомість «чорні сорочки» були «реакційна утопія».

Але легкий подув фашизму, і джолітівська «дійсність» розвіялася, мов мара, а чорний привид фашизму став твердою – і такою молодою дійсністю.

Що є дійсність, що є мрія?

Або конгресівка перед війною. І вона мала свою «дійсність», своє «сьогодні». Це був маркіз Велепольський, це була «ргаса organiczna», це були ті, що склали вінці до пам'ятника Катерини, що кричали – «Niech żyje król», коли відвідував Варшаву «самодержець всеросійській і царь польській». Це був, нарешті, Дмовський.

В ім'я тої дійсности (якої ж міцної!) диміли фабрики в Заглемб'ю і Лодзі, робилася «висока» політика неославізму, вибиралися послы до Думи. На сторожі тої «дійсности» стояла тверда, як мармурові палаци над Невою, імперія Романових, – але тим часом...

Тим часом у підземеллю, переслідувані, мов дикі звірі, працювали «фантасти» з тодішньої PPS¹, які не визнавали своєї «сучасности», ні імперії, ні SDKP² із Держинськими, Радеками і Розами Люксембург, ні Дмовського; в ім'я майбутнього готувались вони схопити за горло сучасність.

І прийшов день, коли ці «мрійники» таки дійсно задушили зненавиджене «сьогодні», зробили з нього напів забуте «вчора», а зі свого «майбутнього» – твердо, як мова фактів, дійсність.

¹ ППС (Польська партія соціалістична) (польськ.).

² СДПК (Соціал-демократія Польського Королівства) (польськ.).

Що є дійсність, що є мрія?

Подібне було на Україні перед 1914 роком. Молоде покоління йшло іншим шляхом від старших, які сиділи в музеях, «Просвітах» та в петербурзькій сенаті, прикуті неповоротною думкою до дійсності, що западалася і щезала вже з очей молодшим, які думали про інше. Як характерну дрібницю пригадую собі епізод на всеукраїнським студентським з'їзді 1913 р. у Львові. Нашій сепаратистичній резолюції противилися соціал-демократи, які чіплялися своєї вмираючої «дійсності» і тому «не стреміли тепер до зреалізування самостійності України». До сеї ж резолюції вносили додаток націонал-демократи, які найважливішим завданням дня вважали використання нашої «перемоги» на щойно відбутих виборах до галицького союму. Та для тих, хто тоді перепровадив нашу резолюцію, і соціалістична, і націонал-демократична «дійсність» були вже фантомами. На них ми не звертали уваги: «okropność przyszła, co kołysze światem³» і що йшла на нас, була тоді для нас єдиною реальністю, тим майбутнім, для якого мусили ми забити соціалізм і націонал-демократизм.

Дуже скоро, бо лише рік потім від цієї «окропності» затрясся світ, вона стала дійсністю: не виборча урна і не міжнародна солідарність пролетаріату. Подив сеї дійсності різав нам обличчя, мов гострий степовий вітер, а споминами про неї живемо і житимемо ще довгий час. І якими тінями живих людей видаються нам ті «живі трупи», які не могли розлучитися тоді з фантомами їхньої наївної сучасності!

Виявилось ще раз, що, хто біг за «дійсністю», думаючи, що от-от тримає вже її в руках, – стискав порожнечу: мильну бульку, що щезала від дотику. Ті ж, що гонили за привидом, мов той Дон Жуан за своїм – вічно іншим – ідеалом, тримали в руках дійсність з костей, м'яса і крові.

Що є мрія, що є дійсність? Що дає силу мрійникам надтхнути душу в безвладне тіло своїх примар?

Їхня воля. Бо «в дійсності» немає ні сьогодні, ні завтра, ні дійсного, ні видива. Є воля або (що те саме) є рух. Хто має цю волю – творить собі дійсність, якої ще немає.

Хто сеї волі не має, тратить ту дійсність, яку вже має. Ось як казав Форд: «Життя не є постоем, лиш подорожжю. Навіть людина, яка чується осілою, не є нею: вона западається в ґрунт, на якому «осіла». Як западалася Італія перед 1922 р., розхитувана безволям правлячої верстви; як запався царат – ще перед революцією – на полях Манджурії і Галичини. Як западається і стає минулим усе, що не пхають силоміць наперед «фантасти» завтрашнього дня, ті, яким серед невіді мерехтить і синіє день; які під снігом «бачать» бурхливі хвилі весняної води; ті, чії ніздрі ще на мертвім степу вдихають запах срібного полину. Ці «мрійники», що в «теперішнім» вичувають, як кільчиться майбутнє, які активно за нього борються, лише вони є правдиві реалісти в життю. Лиш вони є його творцями. Лиш їм належить завтра...»

Оці рефлексії прийшли мені в голову з нагоди зміни календарного року.

Бо такого «мрійництва» так мало було в нас! Нам дійсно треба було, щоб аж вибила календарна година, або щоб «завтра» стало «сьогодні», щоб ми заявили свій акцес до нього. Не ми забивали сучасність, лиш вона нас. Ми не тягли за собою час, ми тюпали за ним.

Великі епохи завше визнають одну релігію, інші – називають забобонами, суворо переслідуючи їх відповідною інквізицією. Ми великої епохи не прочували, і тому нашою релігією був (за Драгомановим) недодуманий до кінця соціалізм і недодуманий до кінця націоналізм. Дві віри – і дві душі... І коли прийшла велика епоха, то жорстоко розправилася з не пристосованими до неї дводушниками!

3 Прийшла сила, що хитає світом (польськ.).

Братерство народів видавалося нам дійсністю. Але що спільного мала з сею «дійсністю» примар дійсність Крут, Муравйова і Базару?! Та якою вагітний був час ще перед 1917 роком і якої не бачили наші «реальні» сліпуни!

І сліпунів, як і дворухників, без жалю скарало майбутнє, в яке не вірили герої нинішнього дня.

Народоправство видавалося нам «дійсністю». І як же закрили з сеї дійсности ті, що, не прислухаючись до «vox populi», накиннули собі (і нам) свій «vox dei», який знайшли не в «народі», не в «дійсності», лише в собі, в своїй волі взяти дійсність за карк.

Ми ловили тіні, що зникали, а в те, що приходило, не вірили, бо його не бачили. Так опинилися ми в становищі того героя Твейна, що виліз на Рігі стрічати схід сонця, яке встало за його спиною, сходячи для інших.

Так було, так є й тепер. На Великій Україні і тут. Ось, наприклад, чи це не документ – останній вірш загонистого, неосвіченого, часто раба, але чутливого, як сейсмограф, Сосюри:

І знову, дні руді та бурі,
Такі щасливі та сумні,
Лиш не обернемо на бурі
Свої ридання і пісні...
Невже ж не можна, мій народе,
Усім сказать, що ти є ти,
Що страшно нам на тихі води
Через кістки твої іти!
Що жаско нам... Та треба, треба.
Других шляхів для нас нема,
Других доріг нема для тебе...
Не треба брів од болю хмурить
І спотикатись у журбі...
Хай голова немов чавун,
А ти здійми штиками чоло
І йди за нами до комун!

Він відчуває, як у каламутній («рудій») російській дійсності кільчиться нове майбутнє, зроджене хрястом кісток власного народу, поторошених комуністичною довбнею. Його голова розкочується, напхана чавуном чужих доктрин... Але все ж сказати своєму народові, що «ти є ти», він не може, бо се значило б заперечення «руді» дійсности, якій він кориться. Але все ж, як і старі українофіли, знає він чужу дійсність за повсякчасну і незрушиму. Як і в тих, борються в нім дві душі («весела» і «сумна»). Як вони, свої ридання і пісні не перемінить він на бурю, яка б в ім'я майбутнього забила чужу дійсність. Навпаки, помагає їй забити наше майбутнє.

Подібно і серед тутешнього українського громадянства. В польській суспільності инакше. Там не бояться з воску сучасності ліпити залізо майбутнього. Проекти зміни конституції, нові методи міжпартійної конкуренції, «військові пристосування» – ось шлях до сього майбутнього. «Парламентаризм», «демократія» стали словами без змісту, яким не відповідають жодні речі в реальнім світі. Дійсність умирає в руках фанатиків одної віри, натомість народжується нова: «нині» стає «вчора», а вмираюче «завтра» – «нині».

А ми? Ми все ще тримаємося фантомів теперішнього-минулого, що як сніг тане в руках. «Боротися на соймовій арені зі шкідливими законами» (quo modo?!) – як

стоїть в однім виборчим маніфесті, мандати, віра в себе і віра в кого іншого, ціла збиранина формулок, якими заклинали страшного Хо, як існувала ще Austria-felix, – ні сентиметра дали! Се є для нас «дійсність»: те, що повсякденне життя товче на порох. Схопити ж ту дійсність, якої ще немає, на те ми заслабодухі і заглухі, щоб вичути її близькість.

Деінде звістунами нового були ті, що йшли самі, не на засаді вибору, лише на засаді добору. В нас – стара «демократична» засада панує далі в партійнім будівництві; ми досі збираємо розквась із політичних емеритів, нероб і кар'єристів і зліплюємо їх в одне, забуваючи, що ні Муссоліні, ні Де Валера, ні Ленін, ні Пілсудський, на яких і в нас позують, – ніколи не ходили стадами і Ноєвих ковчегів не будували.

Деінде ті, що прагнули нового, йшли проти старого, проти старих. Так було скрізь. І якби було інакше, то на Капітолії сидів би тепер не Муссоліні, а Нітті, на Кремлі – Керенський, а не Сталін, а в Бельведері – Дмовський із Вітосом.

У нас інакше! Щоб іти проти старих, треба вірити в нову дійсність, до якої старі не доживуть, треба мати «фанатичну віру у власне прекрасне далеке». Сеї віри в нас не хочуть мати. І тому, замість «мрійників», маємо тут ловців за мандатами, що прикривають тріскучою (й порожньою в них) націоналістичною фразою старогалицьку практику. Фразою є їхня боротьба з жидами і угодовцями; фразою – їхня нібито нова політична тактика, фразою їхній націоналізм, що ширяє в оболоках, не сміючи діткнути гострим ланцетом роз'ятрених ран суспільного життя, фразою – їхній патос, звернений не проти ідей і партій, а завше проти осіб.

Сею фразою використовують вони запал молоді, аби зробити з неї вишкіл для підтоптаних партій. Жадібно хапають тіні зникаючої дійсности, замість «фанатичної віри у власне прекрасне далеке», несуть компроміси з чужою і зі своєю «дійсністю», зі старим і зі старими, звиклі засідати при однім столі з колишніми людьми, збуджуючи своїми вчинками віру в життєвість того, що валиться, компрометуючи своїм дотиком всяку нову віру, нову ідеологію, мрію про майбутнє. А до них горнутья деякі емігрантські групи за кордоном, називаючи себе «націоналістами».

І для того *ceterum censeo*:

Що не туди веде наш шлях. Що немає реального і нереального поза нами самими. Нема нині, ні вчора, ні завтра, є лише рух і – смерть.

Що нове створить лише той, хто відчепиться від старого, а дійсність – хто перемінить у неї свою волю. Що пришивати латки до старого вбрання – праця полатайків, а не політиків, що чим глечик накипів, тим і пахнутиме, хоч би не знати якими парфумами його кропити.

Що дійсність створять для нас лише ті, хто сміло вхоплять за горло наше сучасне і заб'ють його в ім'я майбутнього.

Що се здолають зробити тільки борці за завтрашній день!

Коли вони в нас з'являться і, з погордою відвернувшись від інтриганства і кар'єриництва, від старого і старих, зачнуть свою працю, – червоними цифрами значимо в нашій книзі буття сей справді новий рік.

Поки се не сталося, календарні роки можуть минати, як дні, – ми стоятимемо на місці.

ПРОБЛЕМА ПОКОЛІНЬ

On ne sert son temps qu'en le devancant.

(Лиш той своєму часові служить, хто його випереджує).

Josef Caillaux

Націоналізм є рішучо в моді. Щось, як соціалізм у другій половині минулого віку, а особливо по революції на Україні, коли, крім соціал-демократів, з'явилися соціалісти-революціонери, соціалісти-самостійники, соціалісти-федералісти! Для повноти образу бракувало тільки соціал-хліборобів і соціал-анархістів...

І до цього, мабуть, прийшло б, коли б не «планетарний» експеримент большевизму. Він зіпсував орієнтацію на соціалізм через його *reductio ad absurdum*¹, а «ленінізм» викликав «фашизм»: це прізвисько причепили до нового націоналістичного руху, який почався задовго перед 1917 роком і якого захлеснула була на мить хвиля соціальної революції.

Націоналізм став, отже, в моді. Кожда з партій і груп, які недавно соромилися з ним всякої спільности, зачала до нього признаватися і зрікатися соціалізму: «есефи» (соціалісти-федератісти) знову прозвалися «радикалами-демократами» (жодних «ес»!), соціалісти-самостійники не пристали до жодного Інтернаціоналу, «трудовики» стали знову націонал-демократами. А різні крайові та емігрантські угруповання заходилися брати протекторат над тою чи тою організацією молодих націоналістів, що постали у Львові, в Перемишлі, Кракові, Гданську, в Празі, у Варшаві... Партії і групи, яким не вдалося націоналізму задушити або зігнорувати, більше воліли вже мати його під собою, як проти себе. Зачалися спроби створення освоєного, тепличного, оскленого, манікюрованого націоналізму. Всі, не виключаючи соціал-демократів, нагло «переконалися», що націоналізм – се може бути не зла навіть річ, лише під одною умовою: коли він зречеться права самостійної організації, візьме щось з Маркса або з Єфремова і піде під булаву соціалістів, демократів або хліборобів. Навіть сі останні визнали, що за націоналізмом є сила і майбутнє, але тільки за умови, що він дасть провадити себе тим, за ким є слабкість і минуле. І навіть нових «тирольців Сходу» (з «кресів») убрали в націоналістичну чамарку.

Той самий процес відбувається на Великій Україні. Спотворений, несвідомий самого себе націоналізм, мов вогонь, згашений в однім місці, набухав в іншій. Центральна Рада втекла, але вернула знов. Її розігнано, але натомість прийшла українська гетьманщина. Коли вона зачала тяжіти до Росії, прийшла Директорія. Большевицький «ухил» останньої викликав появу своєрідного українського бонапартизму («голов-ноотаманства»); впав він – з'явилися боротьбісти й укапісти, знітилися вони – повстав «хвильовізм» в області культурній, «шумськізм» – там і тут – в області політичній, нарешті «волобуєвщина» – в області економічній; «кі все на наш редут», – скаржитися Москва, всі «неблагополучні по націоналізму»! Ба, навіть ціла КП(б)У мусить боронитися проти закиду в шовінізмі, який їй роблять Зінов'єв і Ларін!

І знову так самісінько, як і по цей бік кордону (тільки в ширшій розмірі), множаться націоналісти, множаться й спроби існуючих угруповань на Великій Україні

---

¹ Доведення до абсурду (лат.).

освоїти, знешкідливити, звалашити український націоналізм. Комінтерн бере його в опіку, стає його «одиноким представником», хоче запрягти «бандитизм» (як цариця Катерина гайдамаччину) до московського возу: здвиг величезної ваги! Давніше українські націоналісти («ер-упісти» та інші), щоб дістатися до мас, убирали маску соціалізму. Тепер соціялісти, щоб дістатися до мас, убирають маску націоналізму! І треба, дійсно, не мати ніякого почуття гумору, щоб не сміятися, як жид Каганович виступає в ролі Тараса Бульби, що гукає Остапові своє «Чую!», або як москвофіл Вальницький боронить з соймової трибуни права... української мови!

Ці явища – зріст і націоналізму, і залицянь до нього ненаціоналістів – явища цікаві. Але вони, особливо останнє, приховують у собі небезпеку. Отже, в інтересі здорового розвитку націоналістичного руху, який непокликани опікуни стягають на манівці, – наступних кілька слів.

Постають групи націоналістичної молоді, і це добре. Перед її запалом і захопленням новими ідеями – повний респект. Приємно бачити, як молодь поволі позбувається набридлої жуйки старих фраз про «право нації» (навіть нікчемної) на самостійне існування, про «суспільну еволюцію», яка, мов та ракета фон Опеля, шпурне нас у царство свободи – тоді, як ми лише за поручні триматимемося. Приємно, що розмови про «право сили» (не про «силу права») вже не стрічаються з реготом демократичної «гальорки»; що ніякі знизування плечима ліберальних професорів і большевицьких «начотчиків» не змушують уже нас соромитися слова «шовінізм» або «зоологічний націоналізм». Приємно, що замість анонімового «історичного процесу» ми поставили наше творче «Я», що слово «хочу» зачали в нас вимовляти без страху навіть тоді, коли за ним не стояло жодної «наукової» санкції. Приємно, що й на Великій Україні через туман чужого фразерства, через «інтернаціоналістичний» дурман проривається в душах молоді «Україна гострореальна, чуттям і бурлінням мільйонів жива». Все це відрадні ознаки, але...

Але цього мало! Це лише половина роботи. Мало знати, куди йти, треба знати – з ким йти, а з ким – ніколи. Маємо різні політичні групи і кожна тягне до себе. Чи націоналісти виробили до них своє ставлення? Маємо безліч питань практичного життя, і кожне домагається розв'язання навіть тоді, коли ходить лише про вироблення нової ідеології. Чи такі розв'язання націоналісти шукають? У нас визнали нарешті, що націоналізм – це новий світогляд, нове психічне наставлення – чи ж воно може жити, не реагуючи на старе? Націоналізм – це ясність замість недоговорености, це «однобічність» замість еклектизму, це «гострореальна» дійсність замість старомодного доктринерства, це пристосування до себе замість пристосування себе... Як же ж може він не прагнути очистити труйливе повітря боягузливого крутійства, яким нам доводиться дихати? Як може він обмежитися деклараціями замість розворушити трухлявину самого життя, замість зайняти становище супроти тої непорушної сили філістерства, яке лишилося собою попри війну, революцію, попри всі здвиги і катастрофи? Скрізь зродився новітній націоналізм у тяжкій боротьбі з силами вчорашнього дня – так прийшов до життя кемалізм, муссолінізм, «санация». Жодний націоналізм не думав дійти до мети, не усуваючи набік найтяжчих ворогів поступу в лоні власної суспільности. Чому ж у нас це не робиться? Чому, замість відмежуватися від мертвих, у нас, навпаки, простягають їм руку згоди? Навіть тим, що стримують розвій націоналізму?

Чому лише наш «націоналізм» проголошує, що не є його ціллю обмежувати діяльність існуючих організацій, але тільки впливати на правильний її напрямок». Тільки впливати! Далеко б зайшли кемалісти, якби вони обмежилися лише бажан-

ням «впливати» на свого «законного монарха», на Демад Феріда та Алі Різу-пашу, якби вони здумали увільнити рідний край від англійців, не увільняючи його рівночасно від англійських агентів. Багато б зробив Муссоліні «впливанням» на Джоліті! Добре б вийшов Гарібальді, коли б «впливав» на неаполітанського короля, замість вигнати його з столиці, замість очистити «справжнє bagno, повне гнилі і зародків смерті», як звав патер Гавацці протигарібальдійську Італію, замість пустити в неї «свіжу течію, якою стала італійська національна ідея».

У нас ці приклади без ваги, у нас цього сепарування не спостерігається, у нас течія, яка хоче представляти новий світогляд, вагається виповісти війну представникам старого. Часом це, правда, робиться, але так, як прийнято в цім краю: гострі виступи, але проти якоїсь особи, ніколи проти групи, проти течії. Очевидно, що така «боротьба», позбавлена всякого засадничого підложжя, ані на волос не змінює загального настановлення – «впливати» на те, що має бути знищене, не дивно, що така «боротьба» лишається без відгомону і без значення...

Не дивно, що таким націоналістам, які тримаються здалека від конкретних проблем дійсного життя, грозить небезпека впасти в порожнє фразерство, в тромтадацію на тему «Ми молоді! До нас належить світ!» Ми є «динамікою нинішнього дня, відблиском майбутнього... Ми є буйним веселим потоком весняним!»...

Молодечість є гарна річ, ще ліпша – певність себе і запал до нової великої ідеї, але нова ідея, звичайно, народжується серед таких мук і болю, що їй і не в голові славити себе і пишатися собою на базарі. Вона думає про самоутвердження, не про саморекламу... Ось чому тромпети нових націоналістів свідчать або про їхню крайню молодість, або про неперетравлений запал неофіта, не в муках роджений, а мов квітка готова, зірваний, що навіть перших півнів не потребуватиме – для апостазії...

Абстрактне без конкретного, про без contra, фраза без змісту не створять націоналізму. Націоналізм – це інтегральна ідея, це свіжа ідея. Вона потребує для пропаганди голосної зали, не напхані старими меблями, що вбивають звук. Націоналізм – новий світогляд, а новий світогляд має вчити ходити інших, а не спиратися на чужі костурі.

Культурна нація шанує свої авторитети! – лунає клич. «Незгода руйнує, згода будує», залишімо вже раз отой анархізм та «отаманію», шануймо традиції!

Таке гукають до молоді (бо переважно серед неї рекрутуються націоналісти) наші безавторитетні авторитети, забуваючи, що авторитет визнання не жебрає, що авторитет, скажу по-французьки, не se propose², він s'impose³, часом проти волі підбитих. У нас забувають, що «довліє дневі злоба його», що кожна епоха має свої завдання. Не пам'ятають, що нове вино не вливається в старі міхи, що тим менший авторитет мають страхопуди на баштані, чим довшим ювілеєм своєї «праці» можуть виказатися. Пошанівок до таких «авторитетів» грозить націоналістичному рухові іншою небезпекою – одеревінням, зіштивненням, може, паралічем.

Чи Хмельницький шанував авторитет Кисіля? Він убрав його в кайданки, бо сам новим авторитетом хотів стати. Він рідні авторитети посилав у Крим разом із тими чужими.

Ось перші українофіли Володимир Антонович... Чи він шанував свої авторитети? Він виповів їм війну, він дав їм прізвище «колоністів і плантаторів», він висунув гасло апостазії від старих авторитетів, і без цього гасла не було б модерного українського руху...

² Пропонує (франц.).

³ Бере на себе; є нагально потрібна (франц.).

Ось Шевченко. Втілення авторитету – громада, була для нього «капуста голова-та», одиноке його становище супроти неї було становище «наплювательне» («А на громаду хоч наплюй»). А в головнім авторитеті – в кумирі цілої демократії – народі – бачив Шевченко в хвилини злоти лише «мільйони свинопасів». Не дурно символ його ідеалу для нього ніколи не був «народ» (сучасне, дане), лише Україна, край (вимріяне, майбутнє). Він чувся людиною майбутнього, а з авторитетів вчорашнього визнавав тільки тих, що пригтовляли прихід сього майбутнього, не всіх!

Поминаю проблематичну постать Куліша, поминаю Грінченка, поминаю Франка – за всієї їх різнорідности, яку пошану перед авторитетами свого часу мали вони? Але ось нові часи. Міхновський, політичний рух, з якого народилося ціле нове українство. Чи він не проголошував війни традиціям доби занепаду? Чи в «Самостійній Україні», в цім маніфесті войовничого націоналізму, не стоїть, що «між молодію Україною та українофілами немає ніяких зв'язків»? Чи він, сягаючи думкою в добу державної Руси, не переходив до порядку над авторитетами свого часу? Так усе було, так усе бути повинно. Нову епоху повинен творити націоналізм? Ну, то нову епоху творить лише той, хто стоїть у вікритій боротьбі зі своїм часом, хто змагається за здійснення майбутнього, проти дійсности. І тому, коли молоді представники українського націоналізму цураються самоорганізації (хоч би ідейної), шукають опіки, «впливів» (часом просто посад) у старих угруповань, стираючи для їхньої угоди свої «канти» і спилуючи пазурі, то роблять безнадійну річ. Нищить вона і їх самих, і справу, яка нібито є дорога для них. Революціонери все розбивали старі таблиці, ті ж, хто «краще» їх інтерпретувати *ex cathedra*⁴ заходився, це були направлячі старого, вороги нового. В останніх часах зачинають в органах націоналістичної молоді визнавати цілу недогідність злуки зі старими групами, але, мовляв, так треба було в минулім робити, иншого виходу не було. Така постанова питання свідчить про нещирість, бо хто не хоче визнати старих помилок, виправдуючи все «обставинами», для того такі «обставини» знайдуться ще не раз, а слова залишаться словами... Просто тепер свої «маси» піднесли голос, треба їм дати якусь сатисфакцію: політиканство і нещирість не гідні націоналіста, який має не повзти «демократично» за масами, а вести їх за своєю гадкою. А втім, і це найважливіше, як виглядають ті авторитети, які добиваються признання молодого покоління? Коли приглянемося до них ближче, побачимо й ту третю, найбільшу, небезпеку, що загрожує націоналістичному рухові. Я вже згадував 1917 рік: скільки тоді знайшлося в нас соціалістів! Скільки Санчо Пансів хопилося Дон Кіхотового списа і пересіли з осла на Росинанту! Скільки відразу стало державниками, з тих, що, коли ця ідея дозрівала, з корінням її виривали з рідного поля навипередки з представниками «братнього народу»! І це мали б бути ті, що випереджують свій час? Але нехай! Постараймося бути зрозумілими і виправдати те, чого не можна виправдати. Але ж націоналізм має свої завдання, инші! Чого ж шукати має він у цих групах? Що, врешті, є ці групи?

Є вони різні... Одні, зв'язані старими зобов'язаннями, не хочуть (нехай не можуть!) досі зірвати їх, мусять виступати під ослоною не одного, а двох прапорів. Повторюю, припустімо, що вони инакше не можуть, але чого в них має шукати націоналізм?

Ось другі – ведуть корисну роботу – «Просвіти», кооперація, боротьба за свою Церкву, університетські катедри й ин. Але чи ж не тим самим займалися наші просвітяни від 1905 року і чи не відхрещувалося від них тодішнє молоде українство? Подостатком є і таких націоналістів, що крім того ще вигукують проти большевизму як проти єдиного ворога народу. Все це прекрасно, але чи не грають вони ролі членів

⁴ З кафедри; особливо авторитетно, незаперечно (лат.).

«Союза русскаво народа», що трясли кулаком проти Австрії, яка «угнетала рускїх братьев»? Чи не воюють (мовляв Драгоманов) з «турками зовнішніми», забуваючи про «турків внутрішніх»? А втім, чи в цій групі нема і ще «скрайніших», чи нема таких, які про свято є в національнїм питанні в офензиві, а на будень – у дефензиві? І що з тим усім має спільного націоналізм?

Є й інші, які стоять на ґрунті парламентаризму. Читали, що сказав недавно в соїмі один справді авторитетний представник нинішнього часу? «Завдання часу, – говорив він, – знайдення форм для усталення в конституції тих речей, які досягнули ми в життю», і що це усталення доведеться перепровадити з соїмом або й без нього». І Лассаль у своїй розправі про конституцію не висловлюється ясніше! Виходить, отже, що до фактів пристосовується й конституція, а не факти змінюються, що конституції перечать. А власне та група, про яку тепер мова, якраз думає, навпаки, лише застосувати конституцію. Можливо, що її, сеї групи, віра дуже щира, можливо, що вона спирається на традиції, йдучи шляхом українського клубу в Думі чи в Райхсраті. Можливо, що для сеї групи, дійсно, святі прекрасні засади, що «головою муру не проб'єш» або що треба «вдоволитися скромною роботою, бо факти показують, що з революційної фрази нічого не виходить». Нехай роблять своє. Але що спільного, до чорта, з тим усім має націоналізм?!

Дехто з «націоналістів» дурить себе надією, що, вступаючи до інших українських груп, «ми їх переробимо». Як ви їх переробите, коли життя їх не здолало переробити? Що може випростувати горбатого? На словах вони погодяться з вами, приймуть вашу програму, але незабаром вилізуть різні «але». Ось «безпринципні лицеміри» від комунізму, як їх звать їхні ж товариші. Вони теж державники, се ж вони збудували українську державу! Але запитані про останнє слово, вони відповідають приблизно так, як відповів мені один автор із «Більшовика України»: «Коли він (я) говорить про українську соціалістичну державу, він бачить у ній тільки сурогат держави, забуваючи, що потреба економічної і політичної боротьби з капіталістичним оточенням робить спілку з Росією єдиною державною формою, де пролетаріят і селянство мають вигляд на перемогу». Яка ж це форма? Це така, де «суверенність окремих республік зливається в колективній суверенності Союзу, подібно, як в умовах нашої громадянськості інтереси особи тонуть в інтересах колективу». Одним словом, «небывалиє форми между гасударственных атнашеній».⁵ Справді, небували!

Таке саме почуєте від хліборобів. Зачнеться жовто-блакитно, а скінчиться червоно або трикольорово; зачнеться самостійністю, а зійдеться на Леніна, на графа Келера, або на Віктора Чернова, як у наших есерів. Запитайтеся в них, і вони громитимуть разом із вами большевицьких окупантів, а тут же вмовляють вас, що «непорозуміння» між нами і братніми народами «легко могли б бути розсіяні», коли сісти до спільного столу; що національний протест – це «хвороба», яку треба нищити; що «національно-державне самовизначення зовсім не вимагає не лише господарського і культурного відокремлення, але навіть і повного політичного сепаратизму окремих держав»; що час подумати про «підготовку психологічного порозуміння між народами, що тепер ворогують між собою», та що «будувати самостійність на принципі ворожості і війни з Росією народи не можуть і не повинні».⁶

І всі отсі комуністи, соціалісти і хлібороби – всі вони «державники», а коли хочете, то майже націоналісти! Їх переробити? Як ви переробите їх, якщо по роках

⁵ Більшовик України. – 1927. – Ч. 2–3, 1925.

⁶ Вестник Социалистической Лиги Нового Востока. – Ч. 1. – Прага, статті М. Шаповала, редакційна та ин.

війни – громадянської, національної і світової, по роках революції – з'являються перед аудиторією в старомодних лахах із часів прекраснодушного минулого, з часів «Кіевської Старини» і «Тирольців Сходу»? Це могикани, які добре зробили б, коли б політично хутчій умерли. Але хіба Пілсудський ставив «поза нацією» тих своїх співробітників, що колись ставили пам'ятник Катерині? – питаються могикани. Певно, що ні! Не ставлять поза нацією своїх цареславців і націоналісти (так роблять зі своїми противниками тільки хлібороби і більшовики), лише... відповімо теж питанням: не тоді, як Польща постала, а перед тим – чи й тоді Пілсудський ішов разом із тими, що царевій прабабці шану склали?

Традиція – велика річ, але зась до неї тим, які «чесноти», набуті нами у віках неволі й упіднення, намагаються піднести до значення національних традицій!

Ми перейшли незвичайні часи, а йдемо назустріч ще надзвичайнішим. Усі поняття, звичні досі, перемішалися, зі старими бусолями вже нікуди не заїдеш. Аристократія тепер діє через маси, маси закінчують диктаторством. Большевизм і фашизм, замість ідеї народної суверенності, висунули ідею суверенності держави. З'явилися демократичні автократії (Англія) і автократичні демократії (Росія), а могикани, що претендують на провід націоналізмом, найважливішою річчю вважають суперечку про форми правління...

Усе змінилося і в економіці: конкуренційний капіталізм перемінюється на «зв'язане господарство» (*gebundene Wirtschaft*), видихається марксівська догма; з акумуляцією капіталу не настає жодне зубожіння мас, є це зубожіння якраз там, де, як у Росії, нема жодної акумуляції; «закон» пауперизації перестає бути законом. Але є в нас могикани, які й досі оперують старими марксівськими категоріями про «соціалізм» і «капіталізм», самі гаразд не знаючи, про що ведуть мову.

Ніколи так, як за наших часів, не виступала назверх яскрава роль проводу в історії, ніколи не було так ясно, що старі провідники не усуваються масою, лише – новими провідниками. Але могикани, замість плекати в собі чесноти нової еліти, й досі нарікають (демократи так само, як хлібороби) на «невдячну» масу, що не оцінила їх. Страх перед «громадською думкою» замість страху перед власним сумлінням; хистке «народовольство» замість доцільного провідництва...

Непомітно підійшов новий 1848 рік. По мадярах, італійцях і німцях прийшла пора сербів, чехів, румунів – і України. Але могикани вчать, що наш націоналізм – це, власне, той зперед року 1914: не надхнена загальнішою метою боротьба за «Просвіти» і «Союзи для збуту худоби» або за право видавати в Держвидаві Марка Вовчка...

А коли навіть дехто з могикан і пристає нібито до націоналізму, то не є це в нього вимучена і переборена нова релігія, лише безсиле прийняття нового факту. А пристаючи до нового руху, приносить він до нього старе маловірство, страх розбивати голову об мур, боягузливе зиркання набоки... за новими фактами.

У добу боротьби рас і націй витягають вони легенду про доброго «цісаря» і злих «гайдуків» або про лиху «буржуазію» і добрий «нарид» (з яким ми порозуміємся).

У добу, коли, може, ніколи так не правила світом засада Гоббса *homo homini lupus est*⁷, нас перестерігають перед звирячим націоналізмом салонів соціал-демократичні ватажки *in partibus*, і захвалюють братерство народів празькі соціалісти-революціонери.

У добу «бандитів» Кемалю, Радославова, Радяча, гр. Бетлена, Авереску та інших нам говорять про прив'язаність до своїх традицій ті, які не мають навіть два-

⁷ Людина людині вовк (лат.).

цятилітнього задавнення. За досвідом останніх літ нам говорять про поступ, який знищить свари.

Громи можуть валитися над цими людьми, а вони залишаться вірними собі: згадують минуле і нарікають на нові часи, як ті бабусі, що впадають в істерику від чарлстону, а над усіх модерних поетів воліють милого Чернявського або «Шляхом туги» та інші старомодні романи. Могикани свого часу зробили своє, і шана їм за се та місце в пантеоні. Ритм новітніх часів – чужий їм. У змаганнях, бажаннях, болях і муках сучасного вчувають вони лише переражаючу какофонію джазбенду, не вловлюючи нової незнаной мелодії, що з нього разом із цілим нашим світом рветься наперед. Порив до свободи нового століття, що народилося під гамір перевороту 1914 р., є для дітей вчорашнього дикою екстраваганцією, як для оборонців моральності – короткі спідниці й чуприна жінок. Нові форми життя, світовідчуження, нові форми виявлення людської енергії – у політиці, в культурі, в мистецтві – все це явища іншої, недоступної їхньому повільному мозкові, швидкості...

І до них має йти націоналізм у науку? Націоналізм, що претендує переродити психіку нації для будови нового?

Учімся від чужинців! Польща і Росія створили нове. Санатори і більшовики в момент повного розквіту демократично-парламентарних ідей снули свою гадку: одні про травневий режим, другі – про совіти. Вони були в боротьбі з сучасним, бо хотіли втілити в нього свої несучасні ідеї. Вони були «неактуальні», «не на часі», мали відвагу, казав Драгоманов, бути непопулярними, не сучасними. А все ж не вони перед сучасністю, а вона перед ними потилицю зігнула! Вони не тільки в теорії були *contra* своїх позавчорашніх «сучасників», вони і в акції виразно від них відмежувалися. Як якобінці відмежувалися від жирондистів, як більшовики – від меншовиків, як «перша бригада» – від націонал-демократів. У ці епохи намножилося стільки «патріотів» (як по 1917 р. – «соціалістів» і «державників»), що, аби врятувати справу, мало створитися міцне ядро справжніх патріотів. Тільки через те, власне, що в ці епохи знайшлися люди, що гордили «єдиним фронтом» манекенів, будуючи свій єдиний фронт людей, що знали, чого вони хочуть, тільки через те перемогли ті національні рухи. Тільки через це переміг фашизм в Італії. І навіть уже по перемозі бачимо, як задрісно бережуть чистість своєї організації фашисти і більшовики. У більшовиків бачимо «піонерів» і «комсомольців», які по довгих іспитах пригтовляються до вступу у партію. У фашистів є *Babila* і *Avanguardia*, які новаків вправляють до вступу в партію. Азія – скажуть наші легітимісти і демократи. Росія – може, а Італія? А коли вам мало цих прикладів, погляньте на Америку – на велику демократію Заходу. Як фашисти гомогенність партії, так Америка пильно стереже гомогенність нації. В ній ще досі живе дух старих *frontiersmen*⁸, кордонників («запорожців»), що в боротьбі з природою і червоношкірими вилікували від зайвої перечулености свою душу. В Америці дбають про «стандарт», про те, щоб інтрузи не знизили моральний рівень нації, роблячи її нездатною до боротьби. З сею метою для чужинців закладаються школи, де їх учать американського способу – їсти, вдягатися, жити. Свою молодь методом проф. Дюї вчать *likemindedness* (однотумства), гарту, характеру і спільної моралі. Кожний організм, партійний і національний, оточений ворожими силами, має замкнутися і створити в собі міцне ядро однотумців, споєних одною карністю і одною мораллю...

Такий ідеал має присвячувати націоналізмові; і не тільки не повинен він вступати до чужих груп, але й нікого з чужих груп впускати до себе. Особливо з на-

⁸ Люди прикордоння, першовідкривачі, піонери, дослідники (англ.).

шою слов'янською безхарактерністю, перекінचितвом, громадським боягузтвом і кар'єрництвом...

Фашизм заборонив членам партії бути масонами, щоб зберегти гомогенність організації. Але наші «фашисти» не тільки що не творять свого власного ядра, але й свідомо чи ні толерують чужі «комячейки» (не конче комуністичні!) у своїй організації!

Коли націоналістичні організації хочуть виконати велику роль, про яку говорять, мають раз на все зірвати не лиш ідейно, але й організаційно з усякими чужими групами і заборонити належати до себе різним «комячейкам», патріотам чужих організацій, які нині тримають у руках націоналістичні групи, а завтра – з не знаних нікому, крім них, мотивів їх можуть розпустити або погнати до уговоної акції, ворожої всякому націоналізмові. Ця небезпека велика! І коли її завчасу не позбутися, націоналізм виродиться у фразерство, розводниться ідейно, пересякне ворожими елементами, втратить свою вербувальну силу...

Підводячи підсумки X з'їзду КП(б)У, «Більшовик України» писав: «Партія Леніна лишається і буде ленінською партією, монолітною партією, скріпленою кісткою старого більшовицького ядра, що круг нього ростуть... молоді більшовицькі кадри. Так розв'язується проблема поколінь у партії. До партії йдуть нові тисячі найкращих робітників, підсилюючи її міць»...⁹

Так хотіли б розв'язати проблему поколінь большевики та КП(б)У, втягаючи на дорогу угодовства, супроти Росії ростучу генерацію на Україні, беручи під свої опікунчі крила збуджений націоналізм. Так хотіли би розв'язати проблему поколінь і тут, у краю, і на еміграції старі і перестарілі могикани, еднаючи «коло старого (дуже старого!) ядра» молодняк, каструючи його націоналізм, роблячи з нього *canis familiaris*¹⁰ свого пана...

Але так проблема поколінь розв'язується лише в фантазії сього «ядра». Життя потребує іншого її розв'язання! Все, що молоде, все, що сильне, що не захоплюється сопухом поваплених гробів, у яких спочивають за життя поховані «авторитети», має піти на інший шлях.

Націоналізм у моді, по сей і по той бік Збруча. Різні групи хочуть його «осідлати». Та націоналістична молодь не має дати себе звабити улесливим голосам: ні вступати до інших груп, ні служити їм, ні терпіти в себе їхніх висланців. Націоналізм приготує нову епоху, а нову епоху творять ті, що борються зі своїм часом. Дух нової епохи робиться в боротьбі з актуальним, не на службі йому, а в злуці з ідеєю, що перемагає, не з могиканами старих ідей, а в злуці з завтрашньою, не з нинішньою більшістю.

Самоорганізація, групова винятковість, турбота про цілковиту ідейну гомогенність свого гурту, – ось гасло, під яким переможе націоналізм.

Бо лиш той своєму часові служить, хто його випереджує, а не схиляє голову перед *moriturus*¹¹-ами.

Лише так й має бути для нас розв'язана проблема поколінь!

⁹ Підсумки з'їзду КП(б)У // «Більшовик України», 1927, 14.

¹⁰ Сімейний собака (лат.).

¹¹ Той, що помирає (лат.).

СМЕРК ОДНОЇ ІДЕЇ

(З нагоди роковин)

1

Жодна монета не зуживається так хутко, як політичне гасло. Блискуче вчора стає нині, замацане сотками рук, брудним і витертим. Найкритичніша хвилина для ідеї – се коли її нарешті канонізує компактна більшість. Коли покоління, що ідею вирощувало, забрало з собою під землю шал неофіта і запал саможертви. Коли гарячу колись ідею пристосовують до охолодженої температури нової генерації. Се якби розпечене залізо затопити в ванну з холодною водою; залізо з білого стане червоним, а тоді чорним і зимним, вода ж натомість лише трошечки нагріється. Ще гірше, коли похорон ідеї справляють люди того самого покоління, що її «виростало й доглядало»...

Щось подібне сталося в нас з ідеєю «соборности». Ми загалом маємо щастя на ідеї. З Шевченкової – спершу взято лише її «обіймальний» момент («обійміте ж, брати...»), потім перейшли до активнішого «Заповіту», але поза націю або класу не вийшли, абстрактний, незалежний від місця і часу революційний момент у «Кобзарі» переочили...

Щось подібне сталося з самостійністю. Тепер її розуміють у мекленбурзько-баварським сенсі. Так само з Хмельниччиною: «відкривається», що гетьман був патріотом не України, а «сходу Європи!» Сліпучо біле залізо стає холодно-чорним.

Сей шлях переходить й ідея «соборности». Її позичили. Але нашим способом, переінакчивши до непізнання. Італійське соборництво значило не тільки «вся італійська територія», але й під італійським володарем. Так само й соборництво пруське (один хіба Гнайзенау думав трохи «по-українськи», віддаючи Німеччину під протекторат Англії). Але наше «модерне» соборництво прийшло вже на світ, обтяжене первородним гріхом резигнації, – все одно, як і під ким, аби «в купочці». Не знали, що додані нулі збільшують лише «повноправне», ціле число, додані ж до частини цілого ні в чому його питомої ваги не змінюють.

Імперська Франція, «єдина й неподільна», з Ельзасом, Лотрингією, з Італією, Бельгією і Райнським союзом укупі як своїм додатком – се (французька) соборність! Росія, «єдина й неподільна», з «Великою, Малою і Білою Руссю», Кавказом і з Великою Україною як своїм додатком – се (російська) соборність. Але Україна як чийсь додаток («сходу Європи» або СРСР) – се не соборність. Се абсурд.

Якраз сей абсурд і став у сім краю політичною догмою.

Спершу тлумачили її максималістично. Потім «нам усе одно, який прапор буде в Києві маяти», аби з Києвом. Але там сказали: Києва нема, є Харків. Ну, то добре, хай із Харковом. Але там сказали: Харкова нема, є Москва... Ну, то добре, хай буде Москва. Так народилася наша «соборність», суто галицько-володимирська, в жоднім іншому краю не знана і не видана.

Візьміть усі партії і групи – різниці немає. Монархисти: соборність – се українська Баварія чи Саксен-Кобург-Гота з центром у Москві. Комуністи: соборність – се чотири кабалістичні букви (петитом), разом з іншими «маленькими буквами»,

під загальним заголовком із чотирьох великих кабалістичних букв (СССР); се чотири худі корови, що поїдом їдять чотири грубі. Комуністичні денікінці (є й такі), співробітники паризьких «Щоденних Вістей» і приятелі кадета Маклакова водночас, галицькі «сугуфи» й прихильники «З'єдинених Держав Східної Європи» кажуть: соборність – се «хліб із салом» і «пузаті діти» на Полтавщині. І ми туди хочемо, бо не все ж галичанам капустою напихатися. Не любить той свого краю, хто журиться, опріч того, ще й про владу: яка буде, така буде: і ми Русь, і Москва – Русь. А опріч того, колонізаційний простір, Зелений Клин, Владивосток і Камчатка... (забув про Соловки).

Для соборників із соціал-демократичної «України-ірреденти» справа ще простіша: соборність – се всі вкупі, і то не тільки українці (ми – ж територіялісти!). А що трохи жидами колонізують, так се ще краще, бо ж соборницький «ірредентист» є «особисто радий, що пустирі (?) починають родити збіжжя»; єдине, що його «непокоїть», – се те, що та кольонізація не вдасться, і жиди зачнуть назад утікати до міст». Є ще й соборники з салонових недобитків соціал-демократичної партії, з буржуазних комуністів та ин. – і всі зі своєю пресою, і всі в один голос домагаються «соборности».

А супровід до сих «солістів» – загальне «бум-бум» Зоценків, Аверченків, Лейкіних, Арцибашевих та Іванових, перекладуваних лінивими на вивчення європейських мов аматорами легких ефектів, які сими перекладами дешевим коштом збогачують власну душу, виховуючи в душі «соборности» душу своїх читачів.

І се якраз ті, що кричать про «анархізацію» нашого політичного життя, що боронять «культурний захід», воюючи з «візантійством»!

«Нам все одно, який прапор буде в Києві маяти»...

2

Можна було б їх, коли не виправдати, то зрозуміти якби сим дійсно досягалася хоч би й підлегла, але «єдина й неподільна» Україна. Але чи ж так є? Благословляють відкраяння північної Чернігівщини, Криму, Кубані, Вороніжчини, а кажуть, що вони «соборники»! Якою ломакою тріснули нас усіх по голові, коли є люди, що вірять сим містифікаторам?

Коли б для них Крим, Чернігівщина і Галичина були однаково важливі... Тоді можна було б сказати: сі люди виходять із погляду, правда, трохи кастрованого, але все ж національного ідеалу, що обіймає націю в цілості. Але так? Байдужі до долі інших частин, спішачи лише самі сховатися під «спільний дах», – чим вони ліпші від тих анархістів, що, топчучи жінок і дітей на кораблі, що потопає, тиснуть до рятівного човна?

«Нам усе одно, який прапор у Києві має!»

Добре, скажімо: жовто-блакитний, республіканський, чи гетьманський, чи навіть червоний український... Але як назвати «соборників», яким усе одно, чи се прапор український чи прапор Івана Калити?

Соборність італійців під Габсбургами і німців під Бонапартом (Н. В.: без Венеції, відповідно без Райнщини). Соборність Мароко під Францією, без Абд-ель-Крима і його гармат. Ідеологія свого загумінка.

3

Виявом чого є ся «соборність»? Очевидно, нашої революційности, кричать «соборники». Нашої апатії! – треба сказати. Знаєте, що писав до О. Барвінського Панько

Куліш п'ятдесят років тому? Писав: «Оце добрий вибрали ви, галицькі русини, собі принцип, щоби тільки визволитися від польського елементу, а на те не вважати, чи московщиною, чи українщиною... Треба давати підмогу не одній українщині, а також і московщині. Обидві вони однаково не дають ширитися польщині... Тільки не змагатися з московщиною. Нехай вона робить, що може».¹

Для того запровадив Куліш у холмських народних школах московську мову навчання.

Тому й писав він (про Холмщину): «Хоча й непедагогічно, зате політично: ми мусимо провести як можна глибшу борозну між українцями і поляками; такою борозною й буде російська мова».²

Ясна програма! А пишуться на неї всі галицькі «соборники» – свою «борозну» їм провести тяжко, залінівів на те думкою, залінівів волею, замало вірять у свій колектив. Така генеза «соборницького» москвофільства Дудикевичів, така й новітніх галицьких «радянців» і «східноєвропейських» монархістів. Межі між «соборництвом» культурним і політичним стираються. А цікаво, що й більше подібностей у них є з Кулішем! «Ні деспотство Петра, ні гречка Катерини» не заважали Кулішеві бачити в них визволителів України; не перешкоджає й теперішнім «соборникам» деспотство большевиків, ні їхня польська гречка в Ризі. Як Куліш, уважає дехто з «соборників» Шевченкову музу «п'яною». Як він, прозивають вони свою стихію «хижим бурлацтвом». Однакова зневіра у творчий розум нації зродила і «соборництво» Куліша, і карикатурне «соборництво» галицьке.

Зневіра в свою силу створила культ чужої сили у Куліша і в наших «соборників». І се зовсім не припадок, що деякі «соборники» (монархісти) дуже охоче повертають до старої теорії «трьох Русей» і до фразеології «трьох руських народностей».

Українська національність, «врятована» політичною і культурною дудикевичівщиною, се синтеза.

4

Симптом моральної прострації, «соборництво» кульгає й на другу ногу. Той, чия моральна відпорність ослабла на один бік, ослабла й на другий. Хай кожний зупиниться над фактом, що монархістичні «соборники» в Галичині, зачавши лояльність супроти «московщини», що має нібито рятувати нас перед заходом, закінчать лояльність на два фронти. Хай кожний зупиниться над фактом, що тутешні комуністичні москвофіли є карними патріотами і КПЗУ, і РПК. Логічний шлях москвофільства – старого і нового. Політика «галицького русина». А головно, що, oprіч подвійної лояльності (і практичної безвиглядности) «соборництва», воно ніколи не стане соборницькою, себто загальноукраїнською, програмою (не стане нею, повторяю, «соборництво» в наведенню!) Бо ні один наддніпрянець не витре зі своєї пам'яті ні Крут, ні 1917, 1918 і 1919 років на Поділля й Київщині, ні пам'ять про українські кольори на київській Думі, ні всіх подій на Великій Україні, у книзі яких золотими буквами записали й свою сторінку галичани. Сі блискучі сторінки можуть плямуватися в «Ізвестіях», у «Хвілі», і ще десь «бандитством», се для нас не є міродатне. Над ними не схочуть поставити хреста й самі галичани, що брали в них участь. А се була б перша передумова для лояльного «соборника». Отже, можуть «галицькі русини» на голову впасти, ані серед галицьких українців не знайдуть вони послуху, ані тим

¹ Барвінський О. Образки з громадського і письменницького розвитку русинів. І., Л. – 1912. – С. 268, 277 і 278.

² В. Шенрок. П. А. Куліш. Київская Старина. – Т. 74. – С. 71.

менше серед українців наддніпрянських. Українці на цілість української політики не задивлятимуться з погляду Галичини, Чернігівщини, Полтавщини й ин., лише з погляду цілої України з її осередком у Києві (не у Львові, не в Харкові і не в Москві!)

Управляти «галицько-руську соборність» («українщиною» або «московщиною») – се значить творити дві нації – сербів і хорватів, се значить копати провалля між ними. І (що за іронія!) в ім'я нібито соборности!

Знаю, що вони зараз подумують: ми що иншого, ми не Чернігівщина, ми Галичина, ми – осередок і т.п.

Був осередок, та не є. І хоч своєю претензією до осередка зраджують вони свій провінціалізм і несерйозність свого соборництва (з центром на Великій Україні), але нехай... То що ж? Хочете відіграти роль рішальну в нашій історії? Як Савоя, як Пруссія? Хай буде (хоч ви й не є прусаки!). Але тоді усвідоміть собі історичні факти: що і Савоя, і Пруссія тоді лише понесли смолоскипи на чолі народу, коли виписали на своїм прапорі загальнонаціональний ідеал. Бо не думали вони ціною своїх партикулярних інтересів віддавати цілу Італію, відповідно цілу Німеччину під протекторат Версалю чи Гофбургу, як наші «галицькі русини», що віддають себе й інших під протекторат Кремля: прийняти готове, не творити (се так тяжко!) свого.

Ось чому, між иншим, «соборники», хоч і діляться на монархістів, гетьманців і комуністів, – єдине тіло і єдиний дух! Особисті приязні і однакові літературні смаки. Бо всіх їх об'єднує міцно закорінений в їхній соборницькій душі «галицький русин», який – один більше, другий менше – хоче себе рятувати «українщиною» або ще краще «московщиною», який у своїм прикарпатському кутку чується замацьопкий, щоб іти самопас без костурів, якому так імпонує фінсько-московський велетень. Ось чому всі вони проти націоналізму, бо той вириває сі костури і з одного, і з другого боку. Бо той лишає чоловіка віч-на-віч з страшною безмежністю.

5

Їхній ідеал лише негативний (проти Заходу), а де його позитивна частина? Трикольори або червона ганчірка в Києві – ще не позитивна програма, се, як кажуть німці, «Verlegenheitsprogramm»³. Вони говорять про «Союз». Бісмарк казав: «найкращий союз – людини з конем, лише треба вважати, щоб не бути конем».

Наші «соборники» зі своїм союзом якраз на се й не вважають. Вершники є не вони – хтось инший...

Холодним і темним є їхній спростачений ідеал, мимо пишних фраз перед «святочними громадами». Тепленький, щоб загріти на мент душу русина, але зазимний, щоб запалити серце українця.

Шануємо традиції і прагнемо виховати в їхньому дусі нове покоління. Але якраз тому маємо відразу до героїв фрази. Се ті, що перебрані в блискучі мундури, обносять вулицями великого міста плакати нової кінової зірки, на яку їм самим «наплювати» і яку вони хвалять, найняті власником підприємства Sandwichmen.

Сих «сендвічів» треба зігнати з вулиці. Непотрібно баламутять вони громадську думку. Спростачують прекрасну в собі ідею; унеможливають гуртування під її проводом чесних елементів. Треба сепаруватися від «сендвічів» спершу бодай ідеологічно. Инакше виросте молодь не в пошані до ідеалу, лише в пошані до фрази, в якій у нас топлять все ідейне, здорове і сильне.

Очевидно, до кожної нової ідеї пристає, опріч загорільців, усякий непевний елемент. Але не можна допустити, щоб сей непевний елемент вибився на чоло якоїсь

³ Програма скрутного становища (нім.).

гарної ідеї, інакше засмітить її і знищить, як засмітив він у нас ідею самостійності, коли взяв її у свої руки в момент заворушення, ще вчора лаючи «бандитами» дійсних самостійників.

Аби того самого не сталося і з ідеєю соборності.

Ті, що йшли з німецьким Генрихом IV, нагло відвернулися від нього, коли побачили його босим, навколішках, у волосяниці в Каноссі. Тоді князі вибрали собі нового короля, і боротьба з Римом пішла наново... Наші Генрихи біжать до Каносси з золотим левом на жовто-блакитнім полі на грудях, а збаламучена юрба, що вірить у фрази, тиснеться за ними.

Баламутство вносить ся маскарада. Не дає постати нічому новому. Не дає зауважити, що грізний лев на грудях «соборників» давно обернувся в марного kota, що його тримає за хвіст чужа рука. Але їм дарується за їхній «добрий намір».

Коли у нас нарікають на занепад громадської моралі, фразерство і т. ин. – се тільки завдяки нашій необачності, поблажливості, умінню витлумачити, зрозуміти і пробачити всяке мімікрі.

6.

Що важливіше: самостійність чи соборність? – кидаються наші «соборники». Найважливіше, щоб ви перестали вже раз грати роль у наших громадському життю! Найважливіше – той дух, не угинатися перед фактами, не тратити віру в свою «борозну», який повинно мати нове покоління і який чужий вам, хоч як би ви себе називали – самостійниками, соборниками, державниками чи ще як. Без сього духу найгарніша програма є безвартісний клапоть паперу.

Є таким клаптем галицька «соборність»; є ним і «самостійність» волинських регіоналістів. І ті, і ті говорять одне, думають – друге. Справді обоє рябоє.

Ідею соборності, як і самостійності, як і націоналізму, треба очистити від шкаралупи з облудного фразерства, в яку вбрали її «сендвічі». Очищені, ці ідеї виховуватимуть у душі національної традиції цілі покоління. Так, як тепер, тільки в душі невільництва, в прив'язанню до «деспотства».

Славити ці ідеї (з облудним *reservatio mentalis*) – се одно. Здійснювати їх, хоч би спершу в душах наших, – се інше. Хто останнє завдання бере поважно, той мусить спершу здемаскувати тих, для кого ці гасла є лише фразою. Штатами «охоронного кольору» для діпняття зовсім іншої мети. Соборність «Світла» є рідна сестра самостійності «Української Ниви». З жодним із них націоналістові не по дорозі...

Галицька політична фразеологія вивітрила. Вона потребує нового змістовлення, очищення від фрази і... від фразерів.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЛЕГЕНДА

У січні с. р. минуло 275 літ від підписання переяславського договору і від постання переяславської легенди. На договорі оперла свою могутність Московщина, на легенді – ми наше рабство...

Продовжила б доля хоч на рік віку гетьманові, і він сам – не Виговський – зладив би конотопську лазню новому протекторові. І хоч не туди, може, потік би біг подій, куди, випереджуючи Мазепу, хотів його спрямувати з Карлом Густавом Шведським перед смертю Хмельницький, та все ж багато речей уклалося б інакше.

Не було б «єдиної і неделімої» на пам'ятнику на Софійській площі. Не було б і самого царями здвигнутого пам'ятника, бо не більше права мали б вони його за «свого» вважати, ніж Варшава. Не сипав би поспішних прокльонів на голову Богдана Тарас. Не було б сфальшованої легенди, а з нею й її підозрілих довбишів, від російських починаючи, а нашими монархістами кінчаючи. Не ховалися б за тінь велетня сучасники – ліліпути.

Сталося інакше. І стара байка про «триєдину Русь», навіть по 1917 р., заповонила знову нашу ідилічну душу. Хоч і в «новій» формі – у формі «Сходу Європи» гетьманців-монархістів, соціалістів-шаповалівців, галицьких дефетистів і зміновіхівців. Зі столицею в Москві.

Драма для дорослих обернулася в баєчку *ad usum delphini*¹. Що навіть російські монархісти визнають, що переяславська комбінація не була для гетьмана єдино можливою, що була вона лише «засобом», а не метою, не ідеалом, – що се обходить наших «хмельничан»? Що суттю хмельниччини як ідеї не був шмат паперу, не «пакти», лише стала готовість витягти з кожної ситуації якнайсмівливіші висновки – хіба їм се видко? «Тепер зроблю те, про що не смів і думати», – говорив гетьман, мріючи про «князівство Руське»: з Туреччиною, яку покидає для Москви, зі Швецією, для якої «ломить присягу» цареві... Від привілеїв для стану козацького (поки безсилим і не-свідомим був його нарід) до державности, коли стала в масах та ідея тіла і крові набирати, – ось була суть хмельниччини. І чи ся суть є рідна нашим «богданівцям», для яких є догмою «союз» з північним сусідом, хоч криком гуде цілий край проти нього! «Загорівся вогонь гніву і лютої, і у всіх... стала одна думка», – пише про ті часи Величко. З сього «вогню» і зродилася як акт розпачу – думка про Переяслав; але бодай спочатку, бодай на око не йшла проти народного руху переяславська умова, і не з тим умову укладалося, проти кого був рух звернений. Наші ж новітні «переяславці» і проти того «вогню гніву», що вибух у Києві 1917 року, звертаються з поклоном до тої протекторки (Росії), проти якої той «гнів» зірвався. Дивним правом підшиваються вони під велику ідею, порожню форму якої лиш засвоїли, відкинувши її глибокий зміст. «Переяславська рада – діло будування. А тепер – патос руйнування натхнув... і представників власне того руського племені, яке тоді разом з Богданом виявило таку племнну волю до здійснення єдності і яке нині ставить під сумнів саме політичне

---

¹ «Для використання дофіном» (*лат.*). Навчальна бібліотека грецької і латинської класики, укладена для виховання Людовіка Великого Дофіна, сина Людовіка XIV. *Перен.* «очищена» й адаптована класика для дітей і юнацтва (без сцен насильства, сексу тощо), а також короткий, цікавий, легкий, але змістовний виклад навчальних дисциплін.

буття Росії». Так лементують російські Шульгіни («Росія і Славянство», 19. I.), а з ними і наші монархісти. Але не в усім рацію мають.

Ні, не було двох патосів – був один. Є лиш різні погляди. Для Струве і Шульгіна події половини XVII в на Україні були «ділом будівництва», але, наприклад, для Равіти-Гавронського – самим руйництвом. Події 1917–20 рр. на Наддніпрянщині за-квестіонували «політичне буття Росії» як імперії – і вже нічого, крім «патосу руйнації» в них не бачать Шульгіни. І ми їм не дивуємось, але дивуємося тим землякам нашим, які, плямуючи «руйництвом» рух 1917 р., а благословляючи хмельниччину, не хочуть второпати, з якого патосу зродився й її будуючий чин. Органові російських монархістів «глибоко тягастно» згадувати 275-ті роковини Переяслава, бо відвернулася від нього новітня думка українська. І, власне, з тих самих причин можемо спокійно відспівати вмерлій концепції політичній «Вічну пам'ять». Бо переяславська ідея мертва! І не тільки тому, що проти неї звернений цілий і руйнівний, і будуючий патос нового українства, але й тому, що протекторка наша колишня переяславська іде до повільного, але певного упадку.

Програма московського імперіялізму, а з нею і переяславська програма вмерла. Перестала бути творчою ідеєю, ані не може створити нових тривалих історичних фактів. З-під неї витягнуто її фактичну підставу в життю і, що найголовніше, в душах мешканців «благословенної Малоросії».

Важкими словами падали колись «переяславські» аргументи Драгоманова. Але на які міг би він тепер покликатися? Що нова протекторка здобула «для нас» береги Чорного моря? Коли власне вона віддала сі береги від Добруджі до Дністра Румунії, забираючи собі для себе, не для нас, Крим... Що вона доконала «возсоединеніє русских земель»? Добре виглядало те «возсоединеніє» в Ризі! Що вона відвернула від нас «жовту небезпеку»? Хто ж зважиться твердити се по Цусимі! Що хоронить нас від Туреччини? Та чим же загрожує нам Ангора?! Що принесла нам «лад і порядок»? Порядок царського безладдя і большевицької анархії? Що поширила терен нашої колонізації? Хто б у се повірив по п'ятилітній оргії жидівських і циганських осадників на Україні!

Ні, бідні є тепер адвокати Переяславщини! Сліпі, бо не бачать, що віддиху забракло їхній протекторці. Замість Петра і Катерини – геніяльних бандитів світової міри, Керенські, Кирили і Кагановичі... Їм сповняти світову місію? Їм здвигнути нові підвалини імперії на Україні? Їм, що розтратили багату спадщину царів, що дали себе відтяти від Балтики, від Тихого океану, що поволі вертають до кордонів царя Олексія?

Наразі вони удають героїв, але мине ще одне покоління, і
Прах їх с строгостью судьи і гражданіна
Патомок аскорбіт презрительним стихом,
Насмешкай горькаю абманутава сына
Над праматавшимися атцом

«Промотались», нема що казати, добре провидів Лермонтов! І нещасна була б та країна, яка б послухала своїх переяславців, аби іти під карателів-марнотравців...

Ніщо, може, так добре не свідчить про смерть ідеї переяславської умови, як лемент російських монархістів з приводу 275-ої річниці сеї події. «Українській вапрос – самий тревожний вапрос русскай будущнасті», – пише Струве (цит. газета). А вторують йому інші, готові пристати навіть на «любия форми сажительства» обох народів, дозволити Україні «утверждать сваю культурную самабитнасть і сваї палітєскія права», аби лиш «у рамках Расії». Так ніби метою, до якої (не завше свідомо) пря-

мує український національний рух, не було розламати сі «рамки» (що за евфемізм!), у яких неможливе здобуття політичних прав. Так, як метою балканських слов'ян було розвалити турецькі, а західних – габсбурзькі «рамки»... Справді, віки ділять нас від часів з-перед 1917 року! Тоді ми (устами Міхновського, Шеметів) несміло покликалися на переяславські «статті», але й саму згадку про них Москва уважала за державну зраду. Тепер вони витягають нам старі «пакти» «і, пиль векоф ат хартій атряхнуф», захвалюють залежалий крам або в старім вигляді, або, як большевики, – перемальований на червоно.

Але тепер ми дякуємо за нього. Бо вже не потребуємо фальшованих легенд, бо у вогні останніх подій створили собі нову легенду, живу, буйнобарвну й міцну. І так, як по Корсуні безнаслідною лишилася гадяцька спроба, так не воскресне вже на Україні і переяславська ідея по Крутах, Базарі, Жмеринці і Барі, по збомбардованім Києві. Поворотні удари, річ ясна, не виключені. А з ними і втома, і нова переяславська манія, але у зневірених одиниць як манія, як нав'язлива ідея анахоретів, ніколи як історієтворчий факт!

Була проголошена колись Люблінська унія, але чи багато є литвинів, для яких живою ідеєю у ХХ віці була б ідея тої унії? Не стоїть на місці історія, а історичні договори не мають такого довгого віку, як папір, на яким їх записано. Знає історія Кальмарську унію Швеції, Норвегії з Данією (1397), та чи хочуть знати її теперішні шведи й норвежці? Знає історія давню-прадавню (з часів нашого Володимира Мономаха!) унію Хорватії з Угорщиною, та чи визнають її теперішні хорвати, хоч як ремствують на сербів?

Виражаючись мовою ХVІІ віку, та переяславська умова козацькою шаблею скасована в роках 1917–1920, шаблею отих усіх чорношличників, гордієнківців та інших, ім'я же їм легіон, які на нашій землі і на душах наших провели незатерту межу між нами й переяславською протекторкою.

Кажуть, се була Унія. Протекторат – кажуть другі, інкорпорація – треті. Традиція – всі хором. Ах, що се нас обходить? Для практичного правника наших днів усяке зновлення Переяслава буде *societas leonina*², та й тільки. Що їй прагнуть білі і червоні наслідники «думних боярів» – хто ж тому дивуватиметься! Але як назвати тих земляків, які прагнуть того самого? Традиція тут ні до чого. Коли не подобається їм традиція 1917–20 рр., хай вшанують традицію графа Капніста. І того «малоросійського дворянства», яке скинути чужі віжки хотіло, а не себе загнuzдати навіки. Хай вшанують традицію Орлика і Мазепи. Нарешті, хай вшанують традицію хмельниччини, не лише одного з її посуень, з намірами, зовсім чужими теперішнім «хмельничанам».

Ні, не Богдана є наслідники ті, що тепер на його ім'я присягають. Мабуть, будуть вони наслідниками Брюховецьких, Розумовських, Галаганів, Безбородьків, Іскри та Кочубея. Мабуть, спізнилися вони трохи, намагаючись у часи падіння султанів, Габсбургів, Гогенцолернів, Браганців, Вітельсбахів і Романових повернути колесо історії назад. Мабуть, не знають вони, що невпинного руху подій не можна заморозити, як власну думку...

Ідея переяславської унії, як і унії люблінської чи кальмарської, належить до шпихліра історії. В життю їй нема що робити, і, хоч на час лише короткий, удалося противникам Переяслава дати запанувати своїй ідеї, то все ж вона росте рівнобіжно з невпинним кроком історії. Се забезпечить їй перемогу.

Сьогодні ся ідея є ще мрією, але мільйонів. Завтра буде силою. Позавтра – правом. Не вивітрілій і сфальшованій легенді минулого дати собі раду з живою легендою сучасности.

² Левове товариство: один із учасників отримує левову частку (лат.).

ДРІБНІ ЗАМІТКИ ПРО ВАЖЛИВУ СПРАВУ

Нинішній міністр-президент Речі Посполитої Польської на попереднім своїй становищі міністра освіти виголосив на з'їзді кураторів 22 березня минулого року промову, яка, видрукована в урядовому часописі «Oświata i Wychowanie», збила велику бурю в польській пресі.

У нашій минула майже незауваженою.

У своїй промові прем'єр сказав, між иншим: «Теперішнє виховання мусить найбільшу турботу спрямувати на сформування чинника волі... Переживаємо до нинішнього дня величезну моральну кризу в нашій освітній політиці передусім тому, що ті, які вчать, належать до покоління, народженого в неволі. Не можна дурити себе надією, що при теперішніх рисах польської вдачі можна було б відразу перейти на спробу виховання типу людини з холодною, твердою, непохитною й упертою волею. Тип, який не зуживається, не згорає в непотрібних зворушеннях і шарпаннях, якого ніхто не здолає зіпхнути з обраної дороги, коротко, тип, найпотрібніший для народу, в нас ще дуже нескоро буде досягнутий.

Мусимо до тої скарбниці волі добуватися через чинники емоційні, через звертання до шляхетних пристрастей, через ентузіязм до великих справ, через захоплення молоді ідеалами людей. Тільки тим шляхом з нашою вдачею дошкрябаємося до нервів волі і відслонимо їх, щоб у кожній хвилині реагували нехибно і моментально». П. Світальський закликав кураторів «вितворити нову атмосферу, втовкти в голови (вчителів) новий тип виховання». Перед 1918 р. «хотіли ми випускати зі шкіл на світ громадян, які з любов'ю до всього, що польське, могли виявитися відпорними... на всі міязми, на всі зарази чужого (obcości). Було то ширення, що так скажу, платонічної любови до Польщі. Взиваючи до почувань, сентиментів, розраховували на здригнення дитячих сердець на ноту патріотизму і в багатьох випадках тим і обмежувалися»...

Тепер головним завданням є «виховання типу громадянина з ширшою моральною підставою. Безвольного розкоханя не може вистачити. Треба конче формувати й плекати любов, яка не є тільки зворушенням серця, не є лише сльозою чи радістю захоплення, а яка вміє замінитися... майже механічно на чинник волі. Треба вміти виховувати людей, у яких з любови зараз виникає праця».

Коротко – промова жадає перейти до нової системи виховання, в якій головну увагу зверталось б не на плекання інтелекту, лише на плекання волі.

Очевидно, є й серед польської громадської думки голоси, які плямують як «анархізм» говорення про «ентузіязм до великих справ», про «емоціональний чинник» і т.п. Але подібні голоси зустрічаються з гострою відправою. Не так давно з приводу недавніх подій у життю польського студентства у Львові знову розляглися голоси про «занархізування молоді» тощо. Та ці голоси не лишилися без відповіді. Не входячи в чужу нам суперечку, подамо тут цікаву відповідь, дану чільним діячем націонал-демократії на чисто абстрактне питання – чи сей «ентузіязм» треба в молоді плекати чи гасити? С. Грабський пише: «Питаються одні, чи молодь не є занадто запальна? Не про те належить питатися. Молодь незапальна, молодь більше розважна стане отарою нездар, коли дозріє. *Про одне*

лише треба питатися: чи її запалюють шляхетні почування, віра, честь, любов до Вітчизни, чи почування лихі – жадоба кар'єри, сервілізм, охота уживання без праці» (Lwowski Kurjer Poranny¹. – 15.УІ).

Як у промові Світальського, у статті Грабського, отже, у представників противних і ворожих собі таборів, одна думка щодо виховання молоді! Те саме – підкреслення моменту характеру і потреби його виховання передусім. Таке говорить з міністерської і з газетної трибуни. Погляньмо на польські видавництва, і побачимо, що згаданий вище момент і тут свідомо підкреслюється. Бібліотека «Філомата» згуртувала коло себе найвидатніших польських учених, аби прищепити молоді знайомість і культ античного світу, з якого зродилася наша культура. В одній із сих дешевих і приступних книжок, ніби motto² до цілої бібліотеки, витяг із листа Г. Сенкевича, який поручає класичні студії, бо «хоч багато не здає собі справи, є се праця виїмково корисна, особливо у нас і особливо в нинішніх часах. Вона, власне, поборює «слов'янське хамство», щепить культуру, відтягає нас від Сходу і зближує до західної цивілізації» волі і чину...

Ось друга бібліотечка – «Руй» з девізом «Не брехати – бавлячи, не нудити – навчаючи». Її книжковий фонд ділиться на цикли: «Володарі», «Корсари», «Здобувці» і «Відкривачі світу», «Воля і праця», «Заговори і замах» та ин. Але за сими заголовками рідко ховається «лубок». Корсари – це граф Люкнер та інші пірати на службі рідного краю за останньої війни; заговори і замах – це не бульварна література для забиття часу залюбленої в сенсаціях напівінтелігенції, це – оповідання про визвольну боротьбу; воля і праця – це Форди і Рокфелери, загалом, се – культ незмордованої волі й упертого чину, невгнутого характеру.

Подібні голоси про реформу шкільного й позашкільного виховання розлягаються не лише у Польщі.

Про потребу звернути пильну увагу на плекання характеру у школі дбають і в Німеччині. В німецькій педагогічній літературі нарікають на те, що передвоєнна школа Німеччини була *eine Schule für die Intellekt und dann ganz zuletzt für den Wille*³, та вимагають радикальної зміни системи виховання.

Актуальним є се питання віднедавна і у французькій фаховій та політичній літературі. Ром'є (*Explications de notre temps*⁴) повстає проти пересуду «інтелектуалізму». Сей пересуд «припускає, що інтелігенції і знання вистачить, щоб надати вартість людині або забезпечити успіх її ділам». У дійсності так не є, в дійсності освіту (*instruction*⁵) ніколи не треба ставити вище від виховання (*education*⁶). Богато з «інтелігентів», які ще сього не знають, дають себе вивести в поле людям і народам активнішим, хоч і менш освіченим. У дійсності «творча, організуюча й керуюча сила людини міряється ще ліпше, як інтелігенцією, її характером, її витривалістю, її тактом, її спритністю, іншими словами, її прикметами дідичними і вихованням» (ст. 171).

Не потрібно додавати, що плекання характеру є найголовнішою метою американського виховання й американської школи. У статті «*The Revolution in College Educational Methods in America*», свіжо опублікованій деканом Північно-Каролінського університету в однім американським місячнику (див.: *Current History*⁷. – 1929,

¹ «Львівський ранковий кур'єр» (часопис) (польськ.).

² Буке. слівце, дотеп; епіграф на початку книги, статті тощо (італ.).

³ Школа для інтелекту, а тоді цілком врешті для волі (нім.).

⁴ З'ясування нашого часу (франц.).

⁵ Просвіта, освіта, навчання (франц.).

⁶ Виховання (франц.).

⁷ «Актуальна історія» (англ.).

June), читаємо, що найважливіша увага у вихованні молоді в коледжах звертається на «прикмети характеру, витривалости, чесности, почуття відповідальности, сталости і рішучости». Завдання коледжу є не тільки вкласти в голову студента певну кількість знань і фактів, але й – головне – «зробити з нього індивідуальність», здатну до самостійної праці і зусиль.

У жертву своєму ідеалові приносяться навіть традиції. Для сього ідеалу американець не лякається рвати з думками попередніх поколінь. «Коли б мені довелось мати діло з зарядженням якогось виховного інституту, – говорив колишній президент Вільсон, – я б старався зробити молодих людей підростаючого покоління так неподібними до своїх батьків, як лише можна. Не через те, що їхнім батькам бракувало характеру або інтелігенції, знання або патріотизму, лише через те, що їхні батьки, завдяки своєму старшому вікові і своєму усталеному становищу в суспільстві, втратили стичність із процесом життя; вони забули, що то значить зачинати... рости... вони втратили співчуття з творчими, формувальними й поступовими силами суспільности» («New Freedom⁸»).

Виховати в молоді передусім її формувальні творчі сили, сили характеру і є завданням американського виховання.

Те саме можна сказати й щодо Англії. Там виховання характеру здавна стало головним завданням школи. На питання «Хто, Що чи Як робити?» давно там відповіли підкресленням першого моменту – *Хто*. Цікаво, що на сей момент – особистої вартости – звертається особлива увага й у вихованні англійських клериків. У дискусії на сю тему писала недавно одна лондонська газета: «Повага до Церкви в Англії мала причиною не «навчання»... Навчання, хоч і як пожадане само для себе, не є характеристичною прикметою духовного стану. Інші прикмети набагато важливіші, ніж ученість, а саме побожність, пастирська ревність, здатність впливати на поведінку, відданість своєму фахові і сильне почуття обов'язку». Єпископ Манчестерський висловився навіть, що слуги Церкви, що походять із нижчих верств, часом відповідніші від інших, бо мають багато більше характерности, ніж абсолюенти Ітона чи Кембриджа (The Daily Telegraph⁹, June 21).

А тепер, коли порівнюємо сю нову течію у вихованні з поглядами, що панують у нас, побачимо зовсім інший образ... Відбулися у нас недавно з'їзди «Просвіти», «Рідної Школи». Чи там дебатували про нову систему виховання? Чи говорилося про потребу виховання передусім чинника волі? Наша система виховання, як ми її розуміємо, лишилася старою, передвоєнною. Журилася вона головню тим, як присвоїти молоді якнайбільше *знань, відомостей*. Гадали, що сього вистане. Думали, що коли дитина твердо знатиме, що Земля крутиться довкола Сонця, а не навпаки; що люди походять від мавп, а не мавпи від людей, то її вже достатньо озброєно для життєвої боротьби. Такі речі, як «формування чинника волі», здатність «не дати зіпхнути себе з раз обраної дороги», вміння «реагувати нехибно і моментально» на подразнення ззовні, плекання активної любови до свого, яка б була не «лише сльозою», коротко – виховання характеру – вважалося в нашій системі виховання за річ у найліпшому разі другорядну в порівнянні з системою навчання або статутом просвітнього товариства.

Наші розправи над системою виховання переважно покарбовані тими «пересудами інтелектуалізму», проти якого воює Ром'є. У фахових журналах роблять головню дослідження уяви, інтелігенції учнів, розправляють про метричні школи Бінета і

⁸ «Нова свобода» (англ.).

⁹ «Щоденний телеграф» (англ.).

Термана, працюють над «окресленням інтелігенції» та ин. І дуже мало над вихованням чинника волі, характеру.

Або видання «Просвіти». Не заперечую цінности багатьох її видань, але взяті в цілості, вони таки роблять враження, що керманічі сеї установи (і суспільність) теж завелику віддають данину «забобонам інтелектуалізму». Тут є видання класиків (Гребінки, Франка), є просвітні поради, про наш всесвіт і його будову, про життя давніх слов'ян, про поборювання пошесних хвороб у тварин, про неписьменність, про народну пісню, про нафту і світ бактерій, про алкоголь і шахи тощо. Не хочу сказати, що всього того не треба. Хочу лише підкреслити, що з погляду конечности виховання волі ця програма видавництва є заоднобічна, а відбивається в ній, власне, та стара віра у всемогутність інтелекту, у всемогутність «Що» і «Як» з повним поминенням тепер особливо важливої справи – «Хто», справи виховання характеру.

Або порівняймо наші видавництва з уже згаданими польськими (все під тим самим кутом погляду). Г. Сенкевич і «Філомата» звертають увагу читачів, у першій лінії молоді, на Захід, на сю велику кузню характеру, перестерігаючи перед «слов'янським хамством». А який рівноважник отій пропаганді маємо ми? Ось спис видань одного лише видавництва: В. Іванов «Поворіт Будди», Пільняк – «Смерть командарма»; А. Арцибашев «Дикі»; М. Зоценко «Вибір»... І инші видавництва: Еренбург, Купрін тощо. Культ, свідомий культ того «слов'янського хамства», яке, замість римсько-західного культу волі і характеру, вважається вказаним у нас плекати...

Очевидно, перекладають сих авторів і на польську, і на німецьку, але там се крапля в морі, а в нас – могутній брудний потік, у яким «очищується» наша душа і воля молодого покоління. А все через те, що існує в нас кілька графоманів, які лінуються вивчити чужі мови, які поняття не мають про скарби західної культури і які тому годують нас «культурою» безхарактерности й моральної гнилизни... Два совітські критики, пишучи про нашого улюбленця Зоценка, кажуть, що він «є на небезпечнім шляху стати улюбленим автором... своїх персонажів». Чи не через те люблять у нас Зоценка?

Скрізь у світі постає знову призабутий у наш матеріялістичний вік культ великих історичних постатей. З'явився особливий рід письменників – есеїстів, біографів, як Еміль Людвік у Німеччині, Андре Моруа у Франції. Ми ж, коли й наслідуюмо їх, то в карикатурній формі. На Заході залюблення в людях чину – Наполеоні, Жанні д'Арк, Дизраелі, Бісмарку, у нас на порядку дня – Распутін, «Гуляйпільський батько», «Остання любов царя Соломона» і т. п.

Не хочу сказати, що всім нашим видавництвам можна закинути ширення макулатури. «Червона Калина» (спомини), *почасти* бібліотека «Рясту» (ся повз різні непотрібні речі) приносять і вартісні, з області визвольних змагань нашого й чужих народів. Але назагал *наша видавнича діяльність* далека ще від самого поставлення питання про потребу лектури, щоб виховувала волю, «ентузіязм до великих справ», культ великих історичних постатей, заступаючи те все «безвольним замилюванням», «сльозою», а в найгіршій разі – макулатурою, журнали ж – плеканням культу авторів – репрезентантів «слов'янського хамства».

Як у літературі, як у навчанню, так і в публіцистиці.

В області політичної публіцистики всяке звертання до «емоцій», до «шляхетних пристрастей», до «захоплення молоді ідеалами великих людей» висміюються як гайдамацтво, як нереальне зазоряне мрійництво, що перешкоджає мудрим людям робити мудру політику.

Стремління виховати тип людини, «якої ніхто не здолає зіпхнути з обраної дороги», вважається справою шкідливою.

Катони публічної моралі не раз і в нас ідуть «раз обраною дорогою», але цю дорогу вибирають переважно не вони, а «обставини», так що, коли вони нею йдуть, то свідчить се про «непохитну й уперту волю», але не їхню, а тих, хто їх тою дорогою йти змусив... Як се буває, наприклад, з нашими більшовиками «з буржуазії», які, будучи найбільшими міщанами в душі й не покидаючи своїх літами зігрітих буржуазних постів, кидаються на нібито нові шляхи комуністичної ідеології, якими ведуть їх люди дійсно «непохитної й упертої волі».

Чи де у світі можливе таке явище, наприклад, що редактор, скажімо, буржуазного «*Matin*¹⁰» є рівночасно редактором комуністичного «*Humanity*» або що редактор «Слова Польського» є редактором, скажімо, хоч би навіть «Дзенніка Людового», двох часописів, з яких один побороє більшовизм, а другий його рекламує? А у нас це можливе. У нас оті різнобічні добродії навіть дають іншим лекції громадської етики! Вони не деморалізують суспільства і молоді.

Натомість деморалізує їх ЛНВ, хоч без «деморалізаторської» роботи нашого журналу величезна більшість нашої молоді опинилася б у лавах більшовизму, якому донедавна робили рекламу (а зрідка ще й досі) якраз ті Катони, що закидають деморалізаторство ЛНВ-ові.

Цілу шкідливість для практичного життя однобічного інтелектуалізму вклав у яскраву формулу той самий Ром'є. В наші часи, – писав він, – панує у світі гріш. Що ж йому протиставляється? «Грошеві протиставляється не заслуга, не особиста вартість (*merite*), лише освіта й знання. А що освіта для більшости є лише засобом надбати ще більше грошей, то гріш і далі залишається абсолютним володарем нашого світу і нас»... Гріш, корупція деморалізують убоге життя й наших бульбодів, особливо той, що пливе з-поза краю, а боротися з його впливами ширенням самої освіти замало, треба боротися вихованням характерів.

Свідомість сього, на жаль, дуже мало у нас поширена. У нас заформально підходять до сеї справи. Своя школа... Гарна річ, і до неї треба стреміти всіма силами. Але своя не лише формально (мовою), але й духом. Факт є, що більшість майбутніх борців проти християнської релігії наприкінці XVIII в. у Франції отримували науку в єзуїтських школах, так само як і більшість головачів революції. Отже, формально лише українська школа ніколи не може бути запорукою, що з неї виходитимуть українські патріоти. Виростити їх потрапить не «рідна» наука (в «рідній мові»), але виховання характерів. Чи на се у нас звертається увага? Чи засуджується у нас безоглядно «жадоба кар'єри, сервілізм», про які говорив Грабський? Чи ціниться вміння не звертати «з раз обраної дороги»? Чи не заобогато більше присвячується уваги публічному виявленню патріотичних почувань, аніж стремлінню виховати таку «любов (до свого), яка вміє майже механічно замінитися на чинник волі»? Чи питаються передусім, чи нашими вчинками керували «шляхетні почування», чи «почування лихі»? А сі питання страшенно важливі. Бо хто керується «жадобою кар'єри чи сервілізмом», тому ніщо не допоможе; ані тій групі, що прийняла його до себе з огляду на його фахові кваліфікації. Що допоможуть ті кваліфікації, коли одиниця – через брак характеру – уляже кожній новій силі, злякається кожного, хто вміє її залякати висаною з пальця пліткою, скаптувати і приспати найнеймовірнішою обіцянкою, на саму загрозу – кине позицію, яку не можна взяти, або, змучена вічним напруженням боротьби, кине все для святого спокою?

¹⁰ «Ранок» (франц.).

І ще одна важлива річ: ніякої еліти ніколи не врятує ні її ученість, ні високий розвиток інтелігенції. Всі еліти в історії збивалися з ніг новими – менш культурними й менш інтелігентними, але наділеними більшою моральною силою і більшою силою характеру: завзятістю в обороні своєї ідеї, гарячим бажанням служити їй і загальному добру. Певно, пайдократією було б хотіти в 20-му році життя розв'язати світові проблеми, глузуючи з тяжкого шляху пізнання життя і законів боротьби. Певно, смішний є, наприклад, недавній вчинок мюнхенських студентів, які протестували проти «плану Йонга», але... блищали відсутністю на відчитих про репараційну справу. Але не вистане й самого досвіду й знання: вони ніщо без сили характеру.

Коли граф Брокдорф Ранцау відмовився поставити підпис під Версальським трактатом, бо не годилося се з його гідністю, се був, може, донкіхотський вибрик, але був се один із тих жестів, якими здобуває серця нового покоління стара еліта. Коли німецький адмірал Ройтер у пам'ятний день 21 червня 1919 р. пустив на дно в Скапа Флов цілий воєнний німецький флот, аби не дістався в руки противника, се був також нерозсудний вибрик, але подібними вибриками стара «імперіялістична» Німеччина утривалювала, хоч і поконана в бою, свій престиж у душах нового покоління.

Коли Свен Гедін, стаючи в потребі своєму загроженому Росією краєві, видав у 1912 р. свою славнозвісну книжку «Голос остороги проти Росії», се спричинилося до його викреслення з числа членів Імператорської Академії Наук у Петербурзі, але й до збільшення його поваги в Швеції. Він пожертвував академією для ідеї й добра свого краю, інші жертвують добром свого краю та ідеєю для академії і дивуються, що їх «не шанує молодь».

Коли Фіхте звертався з промовама, повними сарказму і глуму до своїх земляків, се свідчило, що в еліті тодішньої Німеччини не вмер «ентузіазм до великих справ», що нею керували «шляхетні ідеали». Се були ті прикмети великих характерів, «витривалости, сталости і рішучости», які кожній еліті забезпечують престиж у суспільності і повагу ворогів. Без сих прикмет з цілим нашим однобоким інтелектуалізмом, з цілим багажем цілої нашої нібито поступовости ми залишимося філістерами, осміюваними серед своїх, викпиваними чужими, поки не виховаємо тої моральної сили, без якої всяка нація і всяка еліта мусить хилитися до упадку.

Оце кілька уваг про стосунки в нашій шкільництві, письменництві і в політичній життю. Дрібні уваги про справу величезної ваги.

Інші, не ми, схаменулися, інші беруть у рахубу досвід щойно минулих років, інші думають про радикальну зміну виховання ростучої генерації, інші не лякаються ставити всі крапки над *i*, інші не вагаються вказати пальцем на рани, що ятяться, власного суспільства, щоб вилікувати їх. Ми ж не тільки не ставимо діагнозу, ми не спостерігаємо навіть самої недуги. Ми залазимо в рідні сутерени, звідки крізь високе вікно під стелею дивимося, як у шаленім бігу миготять чийсь ноги. Але ми думаємо, що вони біжать так хутко завдяки кунштовній формі їхніх черевиків і стараємося наслідувати їх у дрібницях, у поверховнім.

У них тиждень дешевої книжки, і у нас тиждень дешевої книжки. У них рідна мова в школі, і у нас. У них сині рекламки поверх чорного тексту журналу, і у нас (сенсація). Але на форму звертаємо увагу, не на суть, що її одушевлює.

Ми й далі *головну* увагу звертаємо на те, такий чи сякий статут прийняти освітньому товариству. На нову Ліберію. На те, чи видавати книжечки для народу, чи для інтелігенції, а що видавати – другорядна річ.

Ми далі порпаємося у східному смітнику, лінії вивчитися чужих мов. Ми далі плутаємо здорову реакцію з анархією, стремління йти раз обраною дорогою – з маньяцтвом. Ми й далі культивуємо наше старе «безвольне замилювання» до рідного краю, «зворушення» серця і «сльозу», викпиваючи «ентузіязм до великих справ» як донкіхотство...

І думаємо, що сим усім виховаємо нове покоління, яке б могло дорівняти тому, що його виховують большевики там, а тут люди, свідомі великості поставлених перед собою завдань.

Чи не час подумати про це? Чи не час зупинитися над тим, що, забираючись у пресі, науці, видавництві до нового виховання нового покоління, інші випереджують нас на цілі милі?

Чи не час подумати, що ціле наше розумове і моральне виховання – у пресі, у просвітній діяльності, у шкільництві, в політичній життю – всюди повинно бути наставлене не так на виховання інтелекту, як на плекання волі і характеру, тої волі, що не зуживається, не згорає? Яка не залякується в біді, не спідлюється в нещастю, не хиріє в «добробуті», і яку ніхто не здолає «зіпхнути з раз обраної дороги»? Питання величезної ваги, варте не лише дрібних уваг, але й всесторонньої дискусії.

РОКОВИНИ ЗРАДИ

(1709–1929)

На червень цього року припадають двохсотлітні роковини великої історичної події, коли частина старшини козацької, яка не пішла до «вора-Мазепи» або від нього завчасу втекла – склала свою зброю і честь до стіп Його Царського Пресвітлого Величства.

Це був крок, який у дальших наслідках обернув потомків мазепинців на безжурне, сите й задоволене провінціальне «малоросійське дворянство» з ласки Романових; а правлену ними країну – на «малоросійські губернії» єдиної і неподільної Росії...

«Зрада» Мазепи приголомшує подіяла на Петра. Певно, що моральне обурення було тут удаване, бо чим різнилася – з огляду морального – ся «зрада» від зради молдавського господаря, з яким два роки пізніше уклав союз Петро проти його суверена-султана? Але на «моральнім» обуренню Петро не зупинився. Треба було відразу викоринити зародок революції, і зробив це цар старим московським звичаєм: з батоном в одній руці, з цукорком – у другій. Батурин взято, Меншиков дістав наказ всіх ворогів Москви «лавить і вскорє вешать», а в Ледині розпочала свої наради страшної пам'яті катівня (Петрівська «чрезвычайка»), на якій тортуровано вірних своїй справі українців і яка мала виконувати роль «слідчої комісії». Деяких із «неблагонадьожних» українців спроваджував на «допит» цієї комісії, м. и., неякий драгунський капітан Чічерін...

Це був «батіг». Але – непевний був край Малоросія! Був і «цукорок». На всякий случай. «А полковников и старшину, – писав цар свому фаворитові, – вели сколько возможно ласково призывать». А маршал царський Шереметьєв об'являв «всем малоросійского народу жителям, дабы изъ городовъ, сель и деревень, на которые поидеть войско его царского величества, никто не вибегаль, понеже жителямъ никакихъ обидь и разореній и грабительствъ и прочего своеволия чинено не будетъ». Автократична у себе, Москва серед «своевольного» народу «Малоросії» хутко стала демагогічною. Не певна, чи зискають довір'я людности її війська, вона вдалася до агітації, аби «здешній простой народъ утвердить всякими обнадеживаніями через публичные универсалы». Говорилося в тих універсалах і про «еретиків шведів», що вкупі з ними збирався гетьман «Малоросійскую землю поработить», і обіцяно вибір нового гетьмана «по правамъ и вольностямъ малоросійскимъ». Щоб і тіни гадки в нікого не було, що хоче Москва порушити суверенні права українського народу.

Страх московського імени, палі і шибениці, Сибір, Соловки і в'язниця, «грабительства и разоренія», що доконувалися мимо маніфестів Шереметьєва, – поділяли на затятих. Обіцянки і «обнадеживанія» – на дурних і ласих до дібр світу цього... Тяжко собі нині уявити, скільки до Лебединської «слідчої комісії» попливло доносів, суплік і просьб до нового гетьмана і царя з просьбою про надання «млинків, ставків і вишневих садків»! Скільки поганства і вузького самолюбства поллялося тоді з тих суплік, з яких поволі постали оті великі шляхетські маєтності на Україні, а в них вірне опертя трону російського – «малоросійское дворянство».

Так вернули до царя Апостол, Скоропадський, один із Мировичів та інші. Але цього було мало. «По іздохненні Мазепи», виражаючись прекрасним стилем московських канцелярій, лишилися ще емігранти, вірні до кінця. Треба було і їх привернути назад, щоб не чинили з-за кордону «шатости» серед народу українського. Отже, вже 1712 р. виходить указ старшинам українським «под смертнім страхом» наказати, «чтобы они ...кореспонденцію з ними (емігрантами) не имели». А віце-канцлер Шапіров з Константинополю радить «заставить ихъ (емігрантів) родственниковъ написать къ нимъ... письма, въ которыхъ побуждать, чтобы они... возвратились на родину». І – як на приказ – засипаються емігранти листами від кривих, «чтобы приходили подъ высокую руку православного монархи нашего». А коли вже «сумніватимуться возвратитися ку стороні государевої», то бодай, як писав братові Бутович, «удалившись в страни волоскіе або мультанськіе, сидіти там, щоб тебе ні сич, ні сова не знали»... Правда, були й голоси, що радили не здаватися на ласку царську, «не возвращаться в Росію – як писав Мирович братові – тому, що ті, що від шведа вернули, «содержаться подъ карауломъ», тому що московські «обнадеживанія» показалися звичайним фортеlem для хапання легковірних, сказати б по-теперішньому, зміновіховців. Але більшість вертала. Були серед неї військові, духовні і світські, були, як би ми тепер сказали, письменники і журналісти. От як, напр., А. Заруцький, протопоп новгородський, що просив надати йому маєтність мазепинця Бистрицького за його твори «ко прославленію царского маєстату», зображені «типографским художеством».

Усі оті перекинчики, опріч засланих на Сибір, в Соловки чи в Москву, утворили оточення нового гетьмана Івана Скоропадського... Знаменна була постать нового гетьмана і так подібна до його нащадка з бічної лінії, гетьмана Павла.

Гетьман Іван у своїм універсалі ззиває стіною стати при царі, бо «жадной вражды отъ народа великоросійского противно насъ не деется»... А гетьман Павло в маніфесті 14.XI.1918 закликав українців боротися за «відновлення давньої могутности і сили всеросійської держави», за «рідну їй (Україні) Великоросію».

Це була їх обох традиційна політика.

Український сепаратизм виповів війну гетьманові Павлові в 1918 р. Той самий сепаратизм виповів війну і гетьманові Іванові, царевому приятелю. Тільки, що тоді тяжче було прозвати той рух «бандитизмом», бо на чолі його йшов гетьман Орлик, наслідник Івана Мазепи, проти Івана Скоропадського. Два Івани нашої історії, з котрих пасував би на того другого Скоропадський, якби взагалі уявляв з себе індивідуальність рівну Мазепі. Жарт історії захотів навіть, щоб тодішнє повстання проти Івана Скоропадського заломилося якраз коло тої самої Білої Церкви (куди, звільнивши ціле Правобережжя, дійшов Орлик), з якої почалося повстання проти гетьмана Павла. Вже в той час мазепинство й скоропадщина протиставилися собі як дві засади, між якими не могло бути порозуміння: засада могутности України і засада «могутности всеросійської держави».

Давно поблякли картки історії здавалось би, але які ж живучі! Бо коли історія справді повторюється, то власне в нашій випадку.

І справді: як багато аналогій з часами большевицького завоювання України! І тоді і тепер – терор, «слідчі комісії», заслання і смерть. І тоді Соловки, і тепер Соловки. І тоді Чічерін, і тепер – Чічерін (хоч і в іншому ресорті).

Тоді фельдмаршал Шереметьєв, що приходив, палячи Україну вогнем і мечем, зі словами визволителя у відозвах. Тепер фельдмаршал Муравйов чи Троцький – теж, палячи Україну вогнем і мечем, також приходили зі словами

визволення у відозвах. Тоді громи проти «єретиків шведів», тепер – проти «буржуазної Європи».

Тоді наказувалося: старшину «ласкаво призивать», а «простой народ утвердить всякими обнадеживаніями». І тепер те саме. І тоді маса таких, що на ці «обнадьоживанія» здалися, аби помандрувати на заслання в Сибір, і тепер... І тоді, і тепер – «грабительства и разоренія». І тоді наказ зваблювати листами непокірних емігрантів, і тепер – ніби за рецептом, спеціально відшуканим у петрівських архівах «робоче-крестьянским» урядом. І тоді торжественне прокляття мазепинцям, і тепер. І тоді доводи, що від Москви кривди нам не може бути, лише «всякая приязнь» яко від «единоверных» православних. І тепер доводи, що від Москви кривди не може діятися, яко від «єдиновірних» комуністів. Незважаючи на факти, що цим твердженням били в лице.

І тоді з'явилися різні «изверги и поношенія човеков», припадаючи до стіп царя, і тепер. І тоді підніжки, що офірували своє продажне перо для «прославлення царского маестату», і тепер. Тільки що тоді за це платили «єфимками», а тепер доларами та що «маестат» із білого став червоний.

Нарешті ще одна, може, найгрізніша аналогія між часами по полтавським погромі і теперішнім погромі української революції 1917–20 рр.: політика економічного визиску, розпочата Москвою. Щодо сучасности – вистане заглянути до промов делегатів України на «всесоюзних» («общерусских», за старою термінологією) з'їздах совітів і партії або до справоздань таких же з'їздів України; або до цифр російського бюджету; або до «п'ятилітки»; або до селянської політики на Україні, а нарешті – до бюджету Комінтерну. Що ж до часів по 1709 році, то цікавих відсилаємо до праць совітських учених Оглобліна й Слабченка на цю тему¹. Обидва вони стверджують, що політика Петра стреміла до знищення української торгівлі з закордоном на користь російської; до знищення української промисловости – скляної, салітряної, поташової, смольчугової тощо; до обернення України на колонію-ринок для промислу московського – шляхом різних тарифів, заборон довозу або вивозу, мит або просто перенесенням фабрик українських у Московщину і т.п. Безпардонне економічне плюндрування України дало в той час привід полковникові Лесницькому висловитися, що скоро «московитяне пустять українців ходити в лаптях та рогожі».

Помогали робити цю політику Москви «свобідно вибирани» гетьмани, бо за кожного такого вибору появлялася в договорах низка «статей» про обмеження української торгівлі тощо. А початок цієї економічної експлуатації (як стверджують обидва совітські вчені) власне іде від полтавської битви, яка «розв'язала руки петербурзьким властям щодо України».

Так утворився протягом 200 літ той стан економічної колоніальної експлуатації, який у наші часи дав привід большевикам говорити про «органічну сполуку» України з Москвою, про «закони історичного розвитку», які наказують нам бути разом, й інші дурниці, за якими крилися лише «разореніє і грабительство», з одної сторони, боягузтво і тугодумство – з другої... Так було тоді, так є й тепер.

Дорого заплатила Україна по Полтаві за те, що вірила (кажучи словами Івана Скоропадського) у «вічну приязнь» «єдиновірного монархи». Ще дорожче заплатять майбутні покоління, коли покладуться на запевнення Чубарів і Мотузок про вічну приязнь «єдинопартійної» Москви.

¹ Див. Оглоблин: «Очерки истории укр. фаб. мануфактуры в Гетманщине» і Слабченко: «Организация хозяйства Украины».

Бо завше всяка поразка і всякий «союз» слабшого з сильнішим провадить до того, що слабший зачинає у себе вдома «ходити в лаптях та рогожі». Край без політичної незалежності завше є краєм економічного визиску.

Більш як п'ятдесят літ по Полтаві писав Катерині Рум'янцев про «сокровенну ненависть тамошнього (українського) народу против здешнього (російського), которий опять, съ своей стороны, приобикъ оказывать не неприметное къ малоросамъ презрєніе».

Катерининські й Сталінські Рум'янцєви на Україні залюбки стараються викорінити в українців це згіршуюче почування супроти «братнього народу». Лише, на жаль, не звертають увагу на «не неприметное к малоросам презрєніе» в пануючого народу, з якого вийшла політика Петра і виходить політика большевиків: «презрєніе» народу володаря до народа-раба.

З цього стану рабства вийдемо не скорше, аж поки посяну в нас Мазепою і Орликом «сокровенну ненависть» не обернемо на явну: поки голого факту «грабительства і разорєнія» не очистимо від лушпиння гарних слів про «єдиновірну» в православії царську Росію чи «єдиновірну» в комунізмі – большевицьку.

Поки не змусимо стулити уста тим, – таки серед нас самих, – які торочать про «всякую приязнь» експлуататора до експлуатованого.

Шовінізм це? Очевидно, але шовінізм усіх здорових народів. Майже дві і пів тисячі літ тому казав до атенців Демостен, що для війни з Пилипом не вистачає самого розмислу, ні чину: «Ні, ви мусите душею і серцем ще ненавидіти тих, які серед вас обстають за ним, пам'ятаючи, що вам ніколи не вдасться змогти ворога поза мурами міста, поки ви в самім місті не приборкаєте тих, що простягають до нього руки».

Так довго, поки ми не приборкаємо «приятелів Пилипа» у себе в хаті, так довго не скористаємо ми з полтавської науки; так довго мрією залишиться клич мазепинців, щоб *Ukraina ab utraque parte Borysthenis cum exevcitu Zaporuviensi genteque Parvae Rossiae perpetuo sit ab omnis extera dotninatione libera* (аби «Україна з обох боків Дніпра з військом запорозьким і народом малоруським стала на вічні часи від всякого чужого панування вільна»).

ЄДИНЕ, ЩО Є НА ПОТРЕБУ

(Новорічні рефлексії)

Тема «найвищого ідеалу» нації та доріг, якими до нього йдеться, – така оклепана, як жодна інша.

Хочу підійти до неї з боку, з якого у нас не люблять до неї підходити. Сю нову позицію підходу має собі засвоїти особливо молодь, першим кличем якої – навіть у неполітичних організаціях (як, наприклад, у Пласті) – є вірність своїй країні.

Державницька ідея тепер у всіх на устах. Навіть у тих, що за неї у Києві під стінку ставлять, або у тих, що пропонують свої послуги для її поборювання. Але й від чесних прихильників тої ідеї чує молодь не раз: «Шануємо ваш запал і посвяту, але не розбивайте шиб і сідайте за книжку!» А далі – літанія: «Учись, трезвись, молись, а решта анархія»...

Не знаю більш облудної науки. Бо є одна річ, одне «щось», без якого жодна освіта не допоможе; ніяке освідомлення не врятує, ані запал, ні посвята... Сим «щось», сею найважливішою силою є характер. Нема поняття, більш несхопного від поняття «характер»; з ним, як із душею: хто скаже, що є душа? Але подібно, як кожний з нас відрізняє мертвого від живого, так і того, хто має характер, від того, хто заступає його фразою.

Моторами історії, які здвигають і валять народи, є одиниці, за якими тягнеться маса. У мирні часи і в критичні, в монархіях і в республіках. А тою чудодійною силою, яка ті одиниці підносить угору, даючи їм владу над числом, є їхня сила характеру. Командує над іншими не завше найінтелігентніший, не завше найдужчий, але все найзавзятіший, той, що виявляє найтвердішу вдачу.

Упертість, моральна відвага, всі риси, що складаються на поняття «характер», є невідкличні для всякого, хто прагне вести інших в ім'я якоїсь справи. Мойсей, Магомет, Олександр, Тамерлан, Аттила, Цезар, Рішельє, Піт, Бісмарк, Кромвел, Наполеон – усі відзначилися небуденною силою характеру. Амбіція, навіть геніяльність – ніщо, де нема характеру. Амбіція може зайти на манівці, розум – заплутатися в сумнівах, тільки незломний, мов віра, залишається характер¹.

Що ж се є характер?

Се – передусім витривалість. Коли одного літнього дня 1918 р. донесли Клемансо, що Німеччина питає про умови капітуляції, повний зворушення, старий тигр промовив: «Сорок сім літ чекав я на сей день!» Се була витривалість! Бо він не лише чекав, він протягом майже пів віку активно працював над тим, щоб прискіпити сей час, щоб помститися за зневажену Францію: наражаючи себе на прізвисько «англійського запроданця» (бо знав, що без Англії Франція не переможе), на безнастанні поєдинки з противниками, які, мов зграя псів, обступали його, для яких ідея реваншу була святковою кокардою, припинаною у свято і викидуваною на брук по святі, а не, як для нього, першою й останньою любов'ю.

І все се витримав той «небезпечний вар'ят» (як його звали противники), не міняючи віх по одній чи другій невдачі (як робиться у нас), не видумуючи – для заспо-

---

¹ А. Secil, De la Dictature (франц.).

коєння совісти – теорій про «невикональність завдання», про «несприятливі обставини» і т. п. А коли від реву «грубої Берти» бряжчали вже шибки паризьких будівель, коли уряд утік до Бордо і паніка готова була перекинутися з запілля на фронт, тоді прийшов його час. Тоді очі Франції звернулися на «небезпечного вар'ята», який від 1871 витримав в одній ідеї, в одній вірі, в одній пристрасті, об яку остаточно розбився *furor teutonicus*².

Що є сила характеру?

Се є певність себе, певність вибраної лінії, думки. Се – уміння знайти свою мету наосліп, не даючи себе звести вбік болотяним вогням, се знати, чого хочеш і дуже сього хотіти. Се – вміти в рішальну хвилину сказати «так» чи «ні», стати з одної або з другої сторони барикади. Се вміти вибрати, а не вмерти від сумніву, мов той віслюк Буриданів, який сконав, хитаючись між жолобами з сіном і вівсом, як ми між соціалізмом і капіталізмом, між республікою і монархією, між совітофільством і самостійністю, принциповістю і капітуляцією. Певність себе – се смілість Давида перед Голятом, голландців перед Еспанією в XVI в., ірландців перед Альбіоном. Певність себе – се вміти вкласти голову в пащу живого лева, а не тягнути за хвіст мертвого. Бо не є героїзмом плазувати перед якоюсь силою, коли вона лежить, пристосовуючи відповідно до того свої «програми» і «тактику»...

Коли хочете знати, що то є певність себе, познайомтеся з історією відкриття планети Нептун. До 1846 р. ніхто не підозрівав її існування. Але англійський астроном Джон Адамс, обсервуючи збочення в русі Урана, дійшов висновку, що причиною їх є якась незнана нам планета. Його не слухали, але, певний своєї ідеї, він не дав себе спантеличити, хоч досі заобсервовані факти були проти нього. Нарешті, спираючись на обчислення Адамса, знайдено нову планету та її місце у Всесвіті. Своєю ідеєю довів він брехню «фактів», не «факти» – його ідеї... Як часто «реальні політики» відраджують шукати незнані зірки лише тому, що їхній підсліпуватий зір їх неodobачає, лише тому, що не люблять гонити за новим, що вірять «фактам», усталеним іншими, а не мрії, зродженій у власній душі.

Ось що таке певність себе, без якої не зробиться жодного діла ні для одиниці, ні для спільноти.

Що є сила характеру?

Се вірність переконанням, се вірність ідеї. Се готовість іти з нею до слави й до загину, як кажуть німці, зв'язатися з нею *auf Gedeih und Verderb*³. Се готовість трактувати, мов свого неприятеля, ворога своєї справи. Се значить зробити собі з переконань догму віри. Вірність ідеї – се не безхарактерне стрибання справа наліво і навпаки під маскою «ідейного шукання»; се не дискутування про те, чи має право нарід жити, чи ні, чи вовк у бабусинім очіпку є вовк чи бабуса; се не стримування себе від реакції на зневагу ідеї під позором, що се було б «не на часі» або що «не знати ще, що з того вийде».

Коли я роздумую над філософією «не можна знати», над диспутами з Ефіялтами, мені пригадуються епізоди з єгипетського походу Бонапарта. Він взяв із собою вчених, які викопували скарби фараонів, і ослів, які везли ті скарби й амуніцію. Коли бедуїни атакували французький загін, він вишикувався в каре, і тоді розлягалась команда: «Осли і вчені – до середини!» Щоб не заважали тим, що б'ються... Лише провідники, які не толерували в своїх рядах учених диспутантів у критичний момент, залишали слід в історії, не безхарактерні скептики, які в рішальні хвилини

² Тевтонська лють, наступ (лат.).

³ За будь-яких обставин; на віки вічні, до могили (нім.).

давали себе збити кожному розумовому аргументові; які кидалися від одної думки до протилежної, неначе від «етапу» до «етапу», немов отой багатонадійний поет, що проголошував:

Етап не страшний жодний,
Коли за ним ще інші є етапи.
Мандруй, аж поки є етапів!
...Етап ніколи не страшний,
Коли він не останній.⁴

Поетів від літератури і політики, коли й беруть у похід, то тільки на те, щоб у рішальний момент замкнути до середини разом з їхніми пегасами. Звеличання перманентного перекинництва не сміє відбуватися безкарно...

Про того ж Клемансо недавно писав Ллойд-Джордж: «Ненависть Клемансо до Німеччини була повна такого скупченого й дикого завзяття, якого я не бачив навіть у найгірших англійських германофобів. У тих ворожість до Німеччини все виглядала трохи вираховано й театральню; ненависть Клемансо лежала в крові. Він був один страшний вулкан особистого, національного й релігійного ненависництва».⁵

Ось те почування ворожости до іншої ідеї, яке є тільки відвратною стороною сліпого прив'язання до своєї. Се і є, між іншим, та відданість, яка вимагається супроти своєї країни, начальників і родичів від пластуна, яка жадає від нього звертатися без намислу проти кожного, хто зле про них відгукується. Ся відданість справи є одною з головних сил характеру. Хто без неї служить своєму колективу, будує будинок на піску.

Що є сила характеру?

Се є замилювання в пригодах, в незнанім, у новім; потяг до непевних шляхів. Се сила, яка гонила англійських пуританів за океан, у казкову Америку, на власний ризик і страх. Се сила, що пульсувала в серцях каліфорнійських шукачів золота, що пхала до їхнього чину Лівінгстона і Ліндберга. Се шукання нових земель, нових овидів, нових досягнень; се замилювання в атмосфері конфліктів і поборюваних перешкод людей, яких манить блискуче марево в пустині, які не задовольняються сірим світом повсякденщини, яких гнітить щастя пса на ланцюгу. Се рушійні сили життя й основні прикмети великих характерів. Коли б Клемансо або Фош програли у 1918. р., напевно, перейшли б до історії як непередбачувані авантюристи. Біля колиски кожного великого народу завше стояв якийсь «небезпечний вар'ят».

Що є сила характеру?

Се ніколи не зражатися невдачею. «Паде лиш той, хто не хоче зачинати наново, – каже один англійський пластовий письменник. – Коли ви часом і послизнетесь, нічого не вадить; на ноги – і зачинайте знову... Тільки завше зачинати знову і ніколи не визнавати себе за поконаного... Таким має бути провідник»⁶.

Такими були угорці, що «зачали знову» по Вілягошу, таким був Орлик, що «зачав знову» по Полтаві.

Що є сила характеру?

Се – культ успіху. «Великі папи, каже Шпенглер, головачі партій англійських, доки керували справами, давали себе вести тим самим засадам, що й завойовники

⁴ «Вікна». – Ч. 11. – С. 8.

⁵ «Neue Freie Presse» (нім.) – «Нова вільна преса». – 27. XI. 29. – Ред.

⁶ Pow Wows for Wolf Cubs, by N.D.Power (англ.) – Пауер Н.Д. Паввав для вовченят. Паввав – індіанське слово, яке означає традиційні зустрічі разом, аби взяти участь у танцях, співах, побачити старих друзів, набути нових. Це засіб збереження культури індіанців, їхніх історичних традицій, 1922. – Ред.

і бунтівники всіх часів... Катехизм успіху! Без нього не було б ані церков, ані англійських колоній, ані великих американських фортуна, ні звитязних звершень..., ні щасливих народів»⁷.

Культ успіху – се не вірити у різні Хо, се не нарікати: «Ах, як же ж можна без природних кордонів, без «союзу»! Ах, факти проти нас! Ах, чи не завернути ще перед стартом, бо така далека мета, а бігти так трудно». Бо чи ж менші труднощі лежали перед тими, про яких говорив Шпенглер? Але, певна своєї вищости й покликання цивілізувати кольорові народи, запанувала англійська нація в далекій Африці, в Індії, в Єгипті, хоч була се задалека мета, хоч «факти» географічні її до того зовсім не управнювали, хоч імовірніше було б, коли б над тими землями лопотіла не королева Альбіону, віддаленого від них на десятки тисяч миль, а, наприклад, Туреччини чи Росії, що майже сусідували з тими країнами чудес, лише що не мали того твердого характеру, не сповідували того «катехизму успіху», не мали «певности себе» британської раси.

«Аби моє зверху було» – ось засада великих характерів, коли за нею ховається не дрібна амбіційка, а велика амбіція, не похопливість, істерія й розчарування, а вперта праця. Чи знаєте ви, наприклад, що над своїми діалогами Платон працював вісімнадцять літ? Коперник над своїми «Революціонес» – тридцять шість? Лютер над коментарем «Катехизису» – десять? Що аби лиш відписати твори Гете, потрібно шістдесят літ одного копіста? Що геніяльність Наполеона полягала на вмінню спати п'ять годин на добу, на дріб'язковім перестудіюванні незчисленних щоденних рапортів, на вмінні виконати працю останнього вояка, на пам'яті, яка не забувала про останню дурну гармату в віддаленім гарнізоні, якої могло не бути в рапорті, але яка завше була в його голові?

Культ успіху – се культ великої амбіції і великої праці, не дрібних амбіційок, не дбання про Schein⁸ замість про Sein⁹, не поширений у нас культ фасаду, не турбота, замість про внутрішню культуру, про наліплену ззовні офіційну відзнаку («редактор», «т-во людей з вищою освітою», «член академії», «посол» і т.ин.). Культ успіху – се не хвилеве захоплення з переходом до моментальної зневіри людей, які хотіли за рік вивчитися на Шекспіра, а за два – збудувати «власну хату». Культ успіху – се прикмета, якої у нас нема, се бажання по кожнім падінні зриватися на ноги, to try again (пробувати знову), бо хто боїться невдач і розчарувань, той згори програв свою життєву ставку, будь се одиниця чи нарід.

Що є сила характеру?

Се почуття чести. У пластовім правильнику стоїть: коли пластун під словом чести каже «се є так», то се є так! Се значить, що коли ви комуніст (відповідно – націоналіст), то не маєте писати під своїм ім'ям у газеті комуністичній, а під прибраним у націоналістичній. Се значить мати почуття відповідальности і говорити те, що робиш, а робити те, що говориш. Се значить тлумити серед себе «ніяких», бо ніякі – се всякі, ні теплі, ні холодні, вічно готові перекинутися від одних до других. Се значить, коли ви кажете, що щось, на вашу думку, є так, то се мусить бути так.

Що таке сила характеру?

Се є завше бути готовим виконати свій обов'язок. Що значить бути готовим? Ось приклад. Перед війною першим лордом британського адміралтейства був Вінстон Черчил. У час незакаламученого миру, довго перед 1914 роком, Черчил готувався

⁷ «Untergang d. Abendlandes». – II, 553.

⁸ Ілюзія, видимість; зовнішній вигляд, зовнішність. Тут наявна алюзія до фраземи *Schein und Sein* – ілюзія і дійсність (див. слово *Sein*) (нім.).

⁹ Бути, існувати, відбуватися (нім.).

до нього. У воєнній палаті адміралтейства він мав величезну мапу, на якій кожного дня зазначалося розташування головних одиниць німецької флоту. І Черчил залюбки заскочував своїх підвладних старшин несподіваним питанням: «Що треба робити, коли сеї ночі вибухне війна з Німеччиною?» Не дивниця, що коли ся війна дійсно вибухла, Велика Британія була нею найменше заскочена. Мобілізація морських резервів, заряджена Черчилем 1-го серпня 1914, без уповноваження кабінету, дозволила Великій Британії виступити зараз по зірванню дипломатичних відносин з цілою своєю збройною морською силою в її повній бойовій готовості.¹⁰

Що значить бути готовим сповнити свій обов'язок? Читайте про місіонерську діяльність єзуїтів по заснуванню Ордену. Папа Григорій XIII віддав їм церкву Санто Стефано Ротондо, і єзуїти оздобили її чудовими фресками, що зображали жажливі сцени катувань мучеників за віру. А кардинал Палеоті писав, що «не треба боятися малювати страждання християн у цілім їх страхіттю... Тим способом хоче Церква не тільки звеличити відвагу мучеників, а й запалити вогнем душу своїх синів». У такий спосіб учила Церква своїх місіонерів завше бути готовими до мучеництва за ідею, формувала героїчні душі. В заоканських краях єзуїти, «завше готові», чулися «во-яками» великої армії, що йде на боротьбу і смерть, підлеглими своєму «генералові», які не сміли дезертувати. Коли в Бразилії впали місіонери жертвою кальвіністів, вони були приготовані на се, а патер Годой перед масакрою заохочував їх словами: «Не зраджуйте прапора!»¹¹

Виховати й підтримати у мирні часи готовість на найстрашніше – ось що значить «бути готовим» виконати свій обов'язок. Без сього не варті нічого жодна релігія, жодна одиниця, жодний нарід.

Що таке сила характеру?

Се значить дбати за справу, не за себе. За те, щоб дати мата, а не щоб страпити найменше «хлопців». Коли лордові Кіченерові донесли, що посланий для розсадження одної гори транспорт динаміту вилетів у повітря разом із поручником, що його провадив, Кіченер запитався: кілька, отже, матеріялу потребуєте ви ще? Він зареагував инакше, ніж реагувала донедавна ще наша преса на червоний терор за Збручем; для якої безумством був навіть протест проти терору, бо стільки хат піде ще з димом, стільки буде нових жертв. «Гуманність, – казав Айнзидель, – не коштує нічого, а звільняє нас від усіх тяжких зобов'язань думки і чину».¹² Гуманність – се оправдання для лінивства думки, для безхарактерности. Наскільки знаю, нею не збудовано досі жодної держави.

Що є сила характеру?

Се уміння володіти собою. Хто читав колись про кораблі-пастки під час великої війни, той знає, що значить панувати над собою. Той знає про се, хто читав про подвиги «Farnborough», військового корабля, замаскованого під прапором торговельного, завданням якого було підставляти свої боки торпедам німецьких «У-ботів», аби, звабивши їх до себе, затопити схованими гарматами... Той знає, скільки нелюдськи-зимної крові треба мати, аби зі знищеним мотором, поламаними щоглами, напівперебитою залогою ждати безчинно підходу ворога, чекаючи його, або смерти, коли одна денервація коштує життя... Панувати над собою – се не як варвар, з якого

¹⁰ Churchill W. The World crisis (англ.) – Черчил В. Світова криза. – Ред.

«Chwila». – 1927. – 31.XII (Передрук із «Bulletin Communiste») (польськ., франц.) – «Хвиля» – 31.XII (Передрук із «Комуністичний бюлетень»). – Ред.

¹¹ Mâle, Émil. Le Martyre dans l'art de la Contre-Réforme // “Revue de Paris” (франц.) – Еміль Маль. Мучеництво в мистецтві Контрреформації // «Паризький огляд» – 15. II. 29. – Ред.

¹² Einsiedel W.v. Metamorphose des Bürgers (нім.) – Айнзидель В. ф[он]. Метаморфози бюргера. – Ред.

сміявся Демостен і який у бійці лише хапається за ударене місце, не здатний «вчитати загрозливий удар із очей противника, не здатний заслонитися заздалегідь від нападу». Се з зимною кров'ю вміти орієнтуватися, звідки прийде найближчий удар, се вміти передбачати рухи противника і їм запобігти, як японці в ніч початку війни в Порт-Артурським рейді, як Нельсон під Копенгагеном. А всі вони, особливо англійці, могли доконати сього тому, що змалку тренувалися в силі характеру, вчилися розраховувати далекосяглість своїх вчинків, силу своїх рухів та прецизійність, передусім у спорті і в змаганнях.

Що є сила характеру?

Се, нарешті, вміти дивитися на життя, як на гру, не бути по-хамськи втішеним по перемозі і по хамськи пригнобленим по поразці, завше всяку небезпеку зустрічати сміхом... Прикладом сього мужнього ставлення до сваволі долі служить упокорена, але сильна духом Німеччина. Недавно в Стокгольмі відбулася урочистість вручення Нобелівської нагороди останньому лавреатові – німецькому письменникові Томасові Манові. У своїй відповіді дякував Ман за відзначення не своє, а в його особі – генія німецького народу. Його мовчазний героїзм, що не скаржиться і не просить ласки, символізує Ман у постатті Св. Севастіяна, юнака, прив'язаного до стовпа, простромленого списами й мечами – і усміненого. «Німеччина, – говорив Ман, – через свою повоєнну поезію... зберегла свою честь: політично, бо не запалася в анархію терпіння, бо зберегла свою державу, і духово, бо здолала східну засаду терпіння сполучити з західною засадою форми, знаходячи в самім болю красу!¹³ Красу, скажу я, глуму над даремними зусиллями противника, красу афірмації життя, незважаючи ні на що, красу піднесення ідеї над тваринним болем, красу вірності своєму Богові до кінця. З Євангелії знаємо, що ся вірність перетерпіння до кінця є запорука воскресіння... Не тільки одиниць, а й народів.

Що є сила характеру?

Се є наставлення душі, оспіване в однім із віршів Ред'ярда Кіплінга, який я, не поет, передаю прозою:

«Коли ти можеш бачити зруйноване діло цілого свого життя
і без слів взятися будувати його наново

Або за одним ударом – втратити перемогу в сотках партій

Без жодного порушення і без одного зітхання...

Коли ти можеш бути коханком, не шаліючи з любови,

Коли ти можеш бути сильним, не перестаючи бути ніжним...

Коли ти можеш любити всіх приятелів, як братів, але так, щоб ніхто з них не був усім для тебе,

Коли ти вмієш розважати, спостерігати й пізнавати,

Не стаючи ніколи скептиком або руїнником,

Мріяти, та не даючи твоїй мрії стати твоїм паном...

Коли ти можеш бути суворим, не впадаючи ніколи в лютю,

Коли ти вмієш бути відважним, але ніколи безрозсудним,

Коли ти вмієш бути добрим, коли ти вмієш бути мудрим,

Не будучи моралізатором, ні педантом,

Якщо ти вмієш зберегти свою відвагу і не втратити голови, коли всі інші довкола тратять її, –

Тоді князі, боги, щастя і перемога, стануть навіки твоїми вірними рабами,

Тоді ти станеш людиною...»

¹³ Berl. Tgbl. – 1929, № 591.

А з людей, а не з ганчірок чи опудал складається нація. Хто не виховає людини, не виховає народу. Твори Кіплінга, каже французький критик Бріон, більше помогли в зяттянню до провалля до британської армії в Індії, ніж обіцянки вербункових капралів. Бо не капрала, не зовнішня принука, не мус викували англійську націю, лише Кіплінги, які прищеплювали молоді смак пригод, життя, повного небезпек на далеких шляхах, за далекими морями. Хто виховував характер британця, творив Велику Британію.

Хто викаже силу характеру в дрібному, викаже її й у великому. Витривалий у щоденнім життю, буде витривалим і тоді, коли доля поставить його в становище Клемансо... Хто вміє «бути готовим» у щоденнім життю, той буде ним і тоді, коли стане Черчилем. Хто в малих справах ставить на своєму, той не злякається перешкод і в великих, як Лютер, який готовий був їхати на диспут з противниками, хоч рідко ті диспути кінчалися в його часи, хоч би, казав він, стріли його там стільки тисяч чортів, скільки було черепиць на дахах у Вормсі... Твердо йти своєю життєвою дорогою може тільки нація людей великих характерів. Суспільність безхарактерна навіть за сприятливих обставин, навіть з чужою допомогою не створить нічого. Завше перекидатиметься від захвату до розпачу, трагитиме голову по перших невдачах, перецінюватиме силу перешкоди, а не довірятиме власній, хоч би як «свідома» була свого «ідеалу»... Вашингтон, О' Конел не мали спершу сеї «свідомости»: обидва були довший час патріотами метрополії. Але їхній характер, витривалість іти раз обраним шляхом до найдальших консеквенцій, почуття чести, впертість допомогли їм довершити їхнє діло (про яке спершу навіть не думали) у становищі, у якому «свідомі» відразу свого «ідеалу» безхарактерники стараються його вихитрувати, вижебрати, вичарувати або вимолити, щоб наприкінці зрадити. Сама «свідомість» не допоможе, ні сам запал. Великі речі стоять у сім світі твердими характерами, бо й світ сей не є м'який.

Говорять не раз у нас про «гармонію» у вихованню: мовляв, треба «гармонійно» розвивати всі здібності, не лише характер, але й свідомість, силу волі, знання й ин. Але казати таке – значить казати за багато – і нічого: *Qui trop embrasse, mal etreint* (хто забагато обіймає – мало стискає). Бо казати, що треба розвивати всі здібності душі – се програма для нас, для наших онуків і для прадідів, се – загальник. Нам же треба звернути увагу на те, що – в даній хвилині історичній – є на потребу. А сим, безперечно, є передусім виховання твердих характерів. Розум може керувати нашою енергією, але не творити її. Життя динамічне. Робимо його доцільним, даючи ідеальний напрямок його енергіям, але сама енергія є ірраціональна і жодним знанням не покликати її до життя. Коли ви занадто загналися в один бік, тільки наглий і сильний зворот в інший бік поставить вас на належний шлях, не шукання «гармонії»...

Коли я над сею темою думаю, спеціально згадую Пласт. Бо чи ж перелічені тут усі складові частини поняття «характер», чи їх плекає Пласт – вірність ідеї і країні, витривалість, певність себе, внутрішню дисципліну, вміння завше бути готовим, почуття чести, катехизм успіху, замилювання до просторів, шукання пригод і сміх в обличчю небезпеки? Се ж і є те наставлення душі, без якого немає великих характерів, ні великих спільнот, ні великих задумів. Власне, сей душевний гарт скорше, ніж книжкою, набувається фізичними вправами і вихованням. На початку XIX в. жив і діяв в Англії Томас Арнолд, піонер спортивного руху і фізичної культури. Його спершу поборювали і викпивали, дітей забирали з коледжів, де не вчилися, лише спортувати. Та хутко започаткований ним рух поширився в Англії і на континенті, а один

француз писав про Арнолда, що він мав величезний вплив на зріст і силу характеру англійця? Ні – британської імперії¹⁴.

Хто гартує тіло, гартує душу, а моральний гарт і характерність – се фундамент сильної нації. Паскаль казав: «Спершу вправляйтеся, а віра прийде сама собою», а Гнат Лойола вважав зовнішні вправи за засіб для збудження відповідних почувань... Є анекдот про славного журналіста Жирардена, який мав візит одного політичного противника, що прийшов із наміром допровадити справу до поєдинку. Але Жирарден по тому, як убив другого свого противника, Кареля, постановив більше не поєдинкувати. Бачачи подражнення гостя, він відмовився говорити з ним, поки той не сів у запропонований йому вигідний м'який фотель. Коли се сталося, розмова прийняла лагідний перебіг і скінчилася добре. Чи ж можна було гніватися, втопившись у м'якому фотелі? Був би се завеликий контраст між станом душі і положенням, несприятливим для виявлення гвалтовних почувань! Такий контраст суперечить людській вдачі... А навів я сей анекдот на те, щоб збудити рефлексії: чи не винна в наших життєвих невдачах обставина, що занадто приривчали ми досі молодь до м'яких фотелів, до теплих посад і вигідного життя, до м'якого, кімнатного виховання, несприятливого для виявлення сильних почувань, і – кажу просто – до формування сильних характерів? Чи не виховає сі характери скорше Пласт (за належного проводу), який вириває молодь із душного покою, який сталить зір, кріпить м'язи, гартує волю!

Скажуть, чи ж не є в сім щось зневажливе для душі, викликати чисто механічними штучними способами бажаний стан душі? Ні! Бо є глибший зміст у такому вихованню. Воно вказує, що нове наставлення душі не вичитується лише з книжок, що, аби засвоїти ідеї нового морального гарту, треба ними жити цілим єством, мати їх у кожному фібри тіла, в крові. Лише тоді будуть вони не чужорідним тілом, що випаде за першого стрясення, а органічною частиною нашого «Я».

Та чи ж се не є утопія? – прищепити отой моральний гарт нашій нації? Ми ж такі ніжні, такі чулі, такі бідні... Чи не читали ми недавно в однім емігрантським журналі, що претендує на виняткове право оборони нашої ідеї, нарікання, що шириться, мовляв, у нас думка, «ніби істерію роблять сильні одиниці, які вміють сильно хотіти, а те, чого хочуть, запроваджують, не оглядаючись на способи запровадження... Помилковість сих думок наявна... З двох воль сильніша є та, що вміє зробити по-своєму без насильства. Найкращі бажання, доконані насильством, є злом»... Навів я сі слова не на те, щоб з ними полемізувати, лиш, щоб показати, скільки є ще серед нас сих «фотельних» людей, яких ніколи ніщо нічого не навчить, сих теплярних діячів, вихованих у кабінетах царських канцелярій, сих «футлярних» людей з психікою вічного «есефа» (сафандули), ні теплих, ні горячих, мандрівних духів запалої в безвість доби. Щоб показати, як тяжка ще буде боротьба з одідиченою безхарактерністю.

Але не безнадійна!

Одні навички можна замінити на інші, не раз протягом одної лиш генерації. Чому б се не було можливе серед людей, коли се можливе в природі? Знана річ, напр., що в Новій Зеландії водяться папуги, які з вегетаріанців стали споживачами баранячого сала від того часу, як до Австралії спроваджено овець з Європи. Знані експерименти, коли вихований змалку в товаристві крука голуб ставав м'ясожером. Там, де на заваді не стоять фізіологічні причини, такі метаморфози може довершити свідомо людська воля. Досвід показує, що деякі птахи не родяться з готовим почуванням ворожос-

¹⁴ A propos de la reformation scolaire, George Ferre, *Matin*, K 16.678.

ти до гатунку (*homo sapiens*¹⁵), який витереблює їхній рід, що ся ворожість прищеплюється їм щойно вихованням, родичами, які передають молодим нагромаджений мільйонами літ досвід незчисленних поколінь далеких предків, передають емоції, інстинкт створінь – диких і вільних, що гордять хоч би золотою кліткою.¹⁶

Довгі століття знищили у нас не один здоровий інстинкт, зробили з колишніх степових піратів кліткових цвірінькайлів, які ревуть та стогнуть і ридають над своєю долею безталанною та, як той фотельний есеф, над тим, що в життю треба вміти хотіти. Довгі віки зробили з колишньої хижацької Варяжчини травоїдів, які забули навіть про інстинкт елементарної самоохорони, зі степових торпанів – коней циркових, уїжджуваних блазнями.

І щойно недавно зачали ми знову думати про часи, коли було инакше; про добу безжурного завзяття, стоїчного гумору і вдач, які ломилися, та не гнулися; про добу, коли не стали ще загальноприйнятими чеснотами чесноти пса в буді; коли панували інші – ті, які я обняв словом «характер». Коли тверді були люди в замірах, тверді в думках, тверді в поступованню, тверді у вірі, в почуванні, в чині.

Лише запах далеких тих часів, мов гострий запах моря, ударив нам в голову. Але він вистане, аби на віки п'яна стала ним наша душа. Ті інстинкти свідомо плекати, в їхньому вогні перетопити схирлявілу душу, аби зробити її відпорною, – ось завдання нинішньої доби.

Хто виховає в собі силу характеру – той виховає те, що є єдине на потребу, бо решта докладеться! Хто сеї сили не виховає, тому програми і чужі костурі допоможуть, як мертвому кадило.

---

¹⁵ Людина розумна (як найвищий вид живих істот) (лат.).

¹⁶ *The science of power*, by Benj, Kidd, London.

МАСА І ПРОВІД

Heute gehen die aristokratischen Strömungen insgesamt durch die Massen, und enden die demokratischen insgesamt im Führertum. Die Führer weichen niemals der «Masse», sondern immer nur anderen, neuen Führern¹.

(Нині всі аристократичні течії переходять через маси, а всі демократичні закінчуються в провідництві. Провідники ніколи не уступають масі, а завше тільки іншим, новим провідникам).

I. Маса і провід

Маса і провід! Довкола сих понять крутиться ціла проблематика нашого життя. Ся проблема сушила голови Шевченкові і Кулішеві. Вона ж поділила тепер громадянство на різні табори. Кардинальне питання нашого життя десять років тому, ще важливіше тепер; ще грізніше – завтра.

Від того, як у нас се питання буде вирішене, залежить наше все. Куліш бачив у нашій масі, у козацтві лише «завзяття дике безхатнього птаства», «руїницькі духи «хижого бурлацтва», з якого нічого путнього не могло вийти. Наслідники Куліша – сучасні монархісти – тої самої думки. Для них наш визвольний рух був тільки «рев і доколінний шлик», демагогія і брехня, злоба і зажерливість; ненависть розгуканої голоти, сила не творча, лише руїницька. І для демократів у наших невдачах, опріч оклепаних «обставин», знову ж таки були винні маси, не досить свідомі, аби карно йти за своїм прекрасним проводом. А в унісон з нашими «рідними» голосами лунають голоси сусідських публіцистів, які в історичних змаганнях наших бачать звичайний бандитизм.

Чи справді воно так було? Чи справді український рух був сліпим борсанням голоти? Чи через се не дав він назовні нічого позитивного? Чи з двох чинників всякого руху – проводу і маси справді маса, а не провід спричиняє невдачу руху?

Хочу тут довести, що надавати першорядну вагу масі в суспільнім життю є нісенітниця. Хочу показати, по-перше, що так званий руїницький дух маси має своє визначне місце в історії майже всіх народів, не лише нашого, по-друге – що не створив той руїний дух у нас нічого, відповідає за се не маса, лише хто інший. Той, кого звуть проводом нації, її «елітою».

Уже Куліш, засновник нашого «антигайдамацтва» не був такий певний своєї теорії. Вже у нього можна знайти думки, що хоч наш нарід «тільки й думає про руйнування, пишається ним, співає про нього в поетичних піснях своїх, але в його варязькій, необачній задиркуватості... все ж живе ідея створення чогось нового», живе «гарячий темперамент давніх русичів» – будівничих великої держави².

А втім, нехай і так, нехай було в нашій історії загато ненависти, загато гайдамаччини, а тому нібито і загато руїни. Та чому ж деінде не допровадила до руїни ота гайдамаччина? Та ж «завзяття дике» не лише над Дніпром бенкетувало. Чи

¹ Michels R. Zeitschrift für Politik. – 1927. – Н. 5 (нім.) – «Політичний журнал». – 1927. – Зош. 5. – Ред.

² Куліш П. Істрія возсоєдиненія Руси. II. – С. 211.

«отаманія» не бушувала ще недавно, напр., в Ірландії? Але там з неї вийшло щось зовсім іншого. А чим, як не збираниною жабраків, були фландрські гези, які йшли проти Пилипа Еспанського? А вояки Кромвела? Гадаєте, се не були бандити? Найзвичайнісінькі! Бо навіть найліпший свій полк (Гемпдена) називав Кромвел «бандою паливодів і конюхів». А одначе, оті паливоди і горлорізи здвигнули підмурівок новітнього Риму.

Отже, саме в собі «завзяття хижого бурлацтва» не спроваджує ще народу на шлях руїни. А бодай не завше. Не завше робить з народу голоту. Мусить бути на те якась інша причина.

«Націю, казав Наполеон, творить народна маса. Коли голота бере гору (над пануючим класом), тоді вона змінює ім'я і зветься вже народом. Коли її перемагають, тоді вішають кількох бідаків, а решту прозивають «розбійниками» і «бунтівниками». Такий вже є світ: голота, розбійники, бунтарі, або герої відповідно до висліду боротьби». Ось проста й геніяльна формула, з якої виходить, що не через те якийсь рух перемагають, що був він руїнницький, лише тому хрестять його руїнницьким, що його перемагають. А коли так, коли не «руїнний дух» стихії спричинює катастрофу руху, то де ж її причини? За яких обставин «руїнний дух» перемагає, а за яких ні? Коли він стає творчим і будуєчим, а коли лишається руйнуючим? Іншими словами, коли голота лишається голотою, а коли стає нацією?

Відповідь (радше натяк на неї) маємо в того самого автора «Історії возсоединенія Руси». Вже для нього причиною нашої історичної руїни було наше «невміння згуртувати довкола одної справи дикі елементи суспільности з елементами культурними», наше «невміння правити розбишацьким елементом». Все, що робив сей «розбишацький елемент» – війни, боротьба за Чорне море, було «класично сміливе, одчайдушне і поетичне, але безнаслідне». Бо козаки-нетяги «не розуміли свого діла», не видали з себе когось, хто б вищою ідеєю надхнув їх героїчне шамотання³. Ось чому навіть геніяльний Хмельницький лишився в пам'яті нащадків, як його назвав Кромвел, *terror nobilitatis et persecutor judaeorum*⁴, як козацький ватажок, а не як основник нової нації, яким в суті речі був. І то якраз тому, що наступники його не виявили того вміння правити «розбишацьким елементом», яке виявили Богдан і Кромвел. Про се «вміння» і розходиться якраз. А є воно суттєвою функцією проводу.

Ось тут ми й стрічаємося віч-на-віч з проблемою маси і проводу.

Мабуть, не помилюся, коли скажу, що «еліти» народу в правдивім значенні слова по упадку козацької гетьманщини в кінці XVIII в. ми не витворили. Верства, яка пізніше, напр., у Чехії та деінде створила з себе сю «еліту» (інтелігенція), у нас була і досі є заклола, особливо якістю, щоби прикласти до неї, в цілім його значенню, ім'я еліти народу. А якраз вона, та еліта, є мотором, який впроваджує в рух машину. Якраз вона дає мету і розгонову енергію масі. Вона є силою, що зв'язує розпорошену юрбу в дисципліновані кадри надхнутої одною ідеєю армії, робить з голоти націю.

І коли ми звернемося до провідників або до провідних груп інших народів, то побачимо, що всі вони єднали в собі три прикмети: перше – вони самі були насичені тою електричною енергією, що й маси, були рідні їй «температурою»; друге – свою амбіцію добачали не в тім, щоб за масою шкандибати, лише щоб її вести, щоб рішати часом проти волі пасивного загалу; третє – неясні стремління юрби уймали вони в яскраву формулу, освічували її підсвідомі бажання сліпучим блиском своєї ідеї,

³ Куліш П. Історія возсоединенія Руси. Т. III. – С.324; Т. II. – С. 393. От падения Малороссии. – Т. I. – С. 151; Т. II. – С. 237; Т. III. – С. 132; Т. II. – С. 237.

⁴ Жах шляхти і переслідувач юдеїв (лат.).

позитивною візією нового порядку, візією дійсности, що настає, що приходить на зміну існуючій⁵. Сі три прикмети мали провідники національних рухів на Заході, почасти в Росії, і майже жодної з них не мала наша еліта, а коли мала, то зовсім в невиваженій мірі.

Ось син революції Наполеон та її оборонець, який стримав навалу на Францію армій монархістичного Інтернаціоналу, а потім розгромив їх; який вигнав з Тюільрі вісімнадцятого Людовіка. Його сила була в переконанні маси, що він був її правдивим провідником, виразником її ідеалів навіть тоді, коли десяткував свій наряд конскрипціями. Коронований папою, був він дитиною революції. Коли на св. Єлені його питалися, який день у своїм життю вважає він за найщасливіший, він відповів: «Той, коли його, 27-літнього переможця, вітав італійський наряд криком «Verte! Liberatore!»⁶ Його яскравою ідеєю, яку приніс народові, була одідичена по революції ідея визволення Франції від пут феодалізму – в праві, в політиці, в соціальному устрою; ідеєю, яка мусила його пхнути у 20-літню війну з цілою феодальною Європою. Ось чому існує досі у Франції культ Наполеона. Ось чому сугерувала ся постать Гете, Гайне і Ніцше. Бо хоч він і скінчив життя в'язнем, але без його воєнного генія Франція вийшла б із революції такою ж обкраденою і запльованою, як большевицька Росія.

Що був він «насилником»? Був, але в його насильстві був глибший зміст. Таким вийшов він з-під пера Я. Махара (перекл. О. Луцького). Коли оргії революції було вже за багато всім, то

Всевидючість, що кермує строго
Порядком споконвіку непорушним,
Моргнула грізно оком.
І фельдшер низький зі сталевим зором,
В три гори шапку на античний череп
І дужі руки ззаду заложивши,
Прийшов до мас недужих,
Встромив відважно зимногострий ніж свій
До жил, що аж пашіли від горячки, –
І кров зіпсута бухнула фонтаном...
А грубий фельдшер помирих французів з Богом,
І з пеклом, й з небом, зі всіма святими, і людність
Покірно шию вгнула...
у той споконвічний порядок життя.

Не є вада провідника, що часом мусить він пустити кров гнилу, (сю операцію поручав, напр., і Шевченко), і таких «фердшалів» знає історія більше. Лише, що робили вони своє діло не для самої штуки, без плану і мети (тоді – се було б гайдамацтво), лише щоб привернути – нехай у нових формах – «порядок споконвічний», оснований на авторитеті; щоб змусити розгукану стихію «покірно шию вгнути» в ярмо вічних законів організованої суспільности. Бо хто бореться проти примусових норм, що порядкують громадою, програє боротьбу, коли на місце збурених не ставить нових, але в суті – таких самих примусових норм. Вміти повести маси проти одних і підпорядкувати іншим нормам – ось у чім полягає прикмета провідника – того, що вміє командувати.

⁵ Поминаю тут конечно всякій еліті вимогу заспокоювати потреби загалу, бо тут обговорюю лише психічні прикмети «еліти».

⁶ «Хай живе визволитель!» (італ.).

Революціонер Наполеон не цурався маси, але мав одну лише пристрасть – командувати нею. У становищі, де треба було просити або переконувати, був він безрадний. Жадоба панування, оперта на моральній відвазі, на фасцинуючій силі характеру, була його пасією. В нім містився ніби фокус владчої енергії, ніби хвилі непохитної волі промінювали від нього, заливали інших і уявляли. Пересвідчення в спасенності його місії, моральна сила давали йому силу фасцинувати інших, командувати ними, а їх змушувало коритися йому без озву.

Його душа не трагала свого магнетизму навіть в упадку. Коли «Беллерофон» з полоненим цісарем кинув якір у Плімуті, довкола, на набережній, на кораблях і човнах, тиснулися тисячі народу, які 20-х літ училися ненавидіти ту «потвору». Але ось цісар входить на поклад, і стається надзвичайне. На всіх човнах, на набережній тисячі голів нагло оголюються. В цілім порті, де лиш сягає зір Наполеона, ані одного капелюха, самі відкриті голови. Сила домптера, який з ціпком у руці змушує дику бестію скакати через обруч⁷.

Ось другий провідник – страшної пам'яті для України, Ленін. У листі до Троцького писав про нього Йоффе: «Брак вам всім тої незломности, тої певности себе Леніна, його рішучости іти самому по шляху, визнаному ним за добрий»⁸. «Поступ» назвав якомсь большевицьку стихію «жорстокою стихією нищення». Але «залізна карність комуністичної доктрини уговкала її і взяла її в карби по слуху». Ось по чім пізнається провідника!

Уміти йти самому проти всіх, проти існуючої дійсности в ім'я тої, що настає, віра в своє післанництво – ось прикмети провідника,

Бачимо сю рису і в антиподі Леніна – в Муссоліні. Ще в 1916 р. як незнаний капрал писав він з окопів: «Той стан духу, який обіймаємо терміном «мораль», є основний коефіцієнт перемоги. Той виграє, хто хоче виграти. Той виграє, хто має більші запаси вольової психічної енергії». Не сам Муссоліні був тої думки, що національну єдність Італії можна врятувати, тільки знищивши соціяльний радикалізм. Але ніхто, крім нього, не був готовий хопитися нелегальних заходів. Він один відважився на марш на Рим, він один насмівився заатакувати роз'юшеного комуністичного бика, хоч і був зі своїми прихильниками в меншості, хоч плив проти течії. Він один був рішений продовжувати війну по укладенню миру, війну проти освяченої традицією демоліберальної системи – в ім'я своєї, не знаної нікому і всім чужої.

Інші політики – Джолітті, Факта, Нітті – були лише парламентарними тактиками і не знали, що то значить іти проти більшости, що значить наказувати. Знали лише свої програми і кулуарні шахерки. А тим часом здатність командувати була важливіша за всі їхні програми. У 1922 р. казав Муссоліні: «З усіх сторін питають мене про програму. Але, на жаль, не програми бракує італійцям – їм бракує людей і волі впровадити програму в життя. Всі проблеми італійського життя, всі були вже розв'язані на папері, але бракувало волі, щоб замінити їх на чин».

Змалку допомагав диктатор батькові-ковалеві згинати на ковадлі розпечене залізо. «Тепер, – казав він в одній промові, – маю тяжче завдання – згинання людських душ, опановування мозку і серця нації». Се й була його пасія. Пояснення своєї програми закінчив він словами: «Оце моя програма... Хто за нею – хай стає з нами до спільної праці. Хто противиться – того поборюватимемо. Хто є її ворогом, хто свідомо діє на шкоду народу, – буде покараний. Бо революція має свої права. А революційний уряд

⁷ Ludwig, Emil. Napoleon (нім.) – Людвіг Еміль. Наполеон.

⁸ «Chwila». – 1927. – 31.XII. – (Передрук із «Bulletin Cammuniste»).

фашистський править для всіх, понад усіми, а як треба – проти всіх». Проти всіх, коли той або інший суспільний клас протиставляє свої класові інтереси інтересам цілості. Се була мова диктатора. Але й коли він ним ще не був, чинив Муссоліні не инакше. Фашистська партія перед захопленням влади рішуче відкидала всякі пропозиції виборчих блоків (а що більше – політичних) з іншими партіями. Фашизм погордив кількома зайвими мандатами, щоб здобути ціле королівство: самовідречення, яке у нас назвали б абсурдом... Коли зачинав, було їх кілька загорільців (ардіті), а в 1919 р. число фашистів у цілій Італії не досягало 10000. Але сі десять тисяч «були готові, коли ходять про рідний край і про фашизм, не тільки віддати свою виборчу картку, але й завдати смерть і самим її понести». У закон числа, у всемудрість маси Муссоліні не вірив. На його думку, великі історичні рухи були епілогом волі одиниць, не компромісу. Треба бути або за, або проти – або за фашизм, або проти фашизму. Хто не з нами, той проти нас⁹.

Промови диктатора перед фронтом чорних сорочок закінчувалися звичайно короткими й тяжкими гаслами.

– Хто є паном Риму? – питався диктатор.

– Ми! – гукала чорна згряя.

– Хто є паном Італії?

– Ми!

– Чи готові пролити кров, коли затрубить сурма?

– Готові!

– А коли наново доведеться розпочинати змагання, чи почнете?

– Почнемо!

У містах Італії не знайдете нині площі, де б не були на мурах вириті оті питання і відповіді, що складаються на фашистський катехизм творчої сили. Ся творча сила, оперта на великій вірі і посвяті, ся спрага кожної хвилини накинути свою волю купі інтриганів, що видавала себе за демократію, або байдужій чи одуреній масі – ось що було маркантною рисою фашистської еліти. Ось що привело її до тріумфу.

Тою самою таємничою силою опанував французьку націю й Клемансо – правдивий диктатор Франції 1918 року. «Він гадав, що тріюмфував завдяки своїм ідеям тоді, як часто тріюмфував він лише через те, що на службі його ідей стояла його сила примусу, його запал, його відвага, його переконаність... Він здобув собі демократію своєю сміливістю і відвагою. Він довший час лишився на її чолі, бо вона відчувала в нім людину командування»¹⁰.

І чи не так само чинила та еліта, яка в травні 1926 р. прийшла до влади в Польщі? Слова Словацького напутили її:

Lecz tym, co idą nie przez czarnoksiężstwa,
Ale przez Wiarę, – dam, co Bóg sam daje:
W usta ich włożę komendę zwycięstwa,
A w oczy wzrok ten, co zdobywa kraje¹¹.

Се були, отже, здобувці, які вміли командувати. Але сі здобувці, знову-таки, мусили йти пробоем крізь загальну байдужість, щойно здобувати собі симпатії народу,

⁹ Winner, Percy. Mussolini, a character sketch // Current History. – N.Y. – 1928. – July (англ.) – *Віннер, Персі. Муссоліні. Нарис характеру // «Актуальна історія». – Н.-Й., 1928. – Липень. – Ред.*

¹⁰ Martet J. Qui était G.Clrmenseau? (франц.) – *Марте Ж. Ким був Ж.Клемансо? // «Паризький огляд». – 1929. – № 24. – Ред.*

¹¹ А тим, що йдуть не через чорнокнижництво, а через віру, дам, що сам Бог дає: / в їхні уста вклада команду перемоги, / а в очі – погляд той, що здобуває країни (польськ.).

для якого боролися. Коли Варшава в 1915 р. була звільнена від москалів і до неї вступили слідом за німцями польські легіонери, писав у «Wiadom[ościach]. Polskich¹²» теперішній соймовий маршал Гнат Латинський: «Kiedy w sierpniowy ranek opadały z Ciebie, Warszawo, kajdany rosyjskie, drżały serca polskie oczekiwaniem słowa Twego... Napróżno! Szarpały się ku Tobie, Warszawo, serca Legjonistów. W obozach dziatwy twojej czekano na głos twój, Stolico nasza... Napróżno I Gasło złączenia dwóch dawnych zaborów wypowiedział N. K. N. Warszawo hasła tego nie przyjęła, ani nie odrzuciła. I znowu czeka naród cały napróżno¹³»¹⁴.

Так була серед власного народу осамітнена його еліта. А проте не зражалася. Як говорив на легіоновім святі на Польській Горі 15 липня 1928 р. ген[ерал] Ридз Смігли, йшли вони до своєї мети, «не оглядаючись на тих, які противилися їхньому ділу... Жовнір легіоновий знав, що мусить щойно здобувати собі визнання народу, який так смертельно довго надумувався, не хочючи признати своїми тих своїх синів». Звідки ж у тої еліти, у тої жменьки, взялася моральна сила? «Отже, – говорив Смігли, – проти всіх і всього вірили ми, що Польща мусить бути незалежною... Проти всіх і всього... Ми свідомо протиставляли себе суспільству. З віри у справу виросла у нас віра у власні сили, яка стала могутнім рушієм, що виважив Польщу до невіддільності. Та сила мусить витиснути свою пляму на дусі народу»...

Ось як думали й відчували люди, які знали, чого хотіли, які вміли поривати за собою інертну юрбу, які вміли наказувати, які подиктували свою волю Кракову, Варшаві, Вільні, Львову і Луцьку.

Щоб поставити всі крапки над і, останній приклад.

Карлайл питається: чому шотландські роялісти довгий час були залізні бригади пуританів, які в Англії, під проводом Кромвела, йшли від перемоги до перемоги? І відповідає: «Шотландська нація була теж майже ціла пуританська. Але серед неї не було Кромвела, а натомість – нужденні, вічно хитливі, вічно дипломатизуючі страхополохи... Пуританська Шотландія не мала провідника, тим часом як розбита партія кавалерів мала його. Був ним граф де Монтроз – лицар і великий пан. З одного боку, отже, – підданці без володаря, з другого – володар без підданців. Підданцям без володаря не вдалося зробити нічого, володареві без підданців – удалося. Монтроз, зі жменькою ірландських та верховинських дикунів, з яких небогато мали з собою рушниці, кидається на випробовану пуританську армію і розбиває її разпораз в п'ятьох битвах. На короткий час стає він паном цілої країни, аж поки на Шотландію не впала тінь Кромвела. Аж поки й пуритани не отримали провідника»¹⁵...

Ні, не інертна і хаотична стихія винна, коли не є творча, коли з її зусиль нічого не виходить, лише завше провід.

А тепер читачеві, мабуть, стає поволи ясним, чому «руїницький дух» стихії або її байдужість перешкодили нашій еліті створити щось тривале, а не перешкодили Наполеонові, ні Ленінові, ні Муссоліні, ні Кромвелові, ні легіонерам. Бо ж і вони мали

¹² «Wiadomości Polskie» (польськ.).

¹³ «Коли серпневим ранком спадали з тебе, Варшаво, російські кайдани, тремтіли польські серця очікуванням твого слова... Даремно! Рвалися до тебе, Варшаво, серця легіонерів. У таборах твоєї дівтори чекали на твій голос, столице наша... Даремно! Гасло об'єднання двох давніх окупацій висловив НКН (Національний комітет незалежності). Варшава це гасло не прийняла ні не відкинула. І знову ціла нація чекає даремно» (польськ.).

¹⁴ Цит. в ст. Д.Д. // Шляхи. – 1915. – С. 212.

¹⁵ Carlyle Th. Die Helden u. das Heldentum in d. Geschichte (нім.) – Карлайл Т. Герої і героїзм в історії. – Ред.

до діла з отою «розгуканою» стихією, лише вони знали, як її вести. А сього вміння бракувало нам. Бракувало власних Монтрозів.

Не «завзяття дике», не «бешкетування» були тут причиною неуспіху (бо скрізь діяв сей чинник), лише брак сили, яка оте «бурлацтво» здолала б звести і повести. Звести ідеєю і темпераментом, повести волею і вмінням командувати. Брак того, що зветься аристократією народу.

Скажуть: добрий вибрали приклад! Нам, «демократичній нації» і т. д., і т. п., говорити про релігію насильства? Та ж іще Старицький писав:

Ми тільки за наше лягали кістками,
Коли нам чинилися шкоди,
Ніколи не гралися ми кайданами,
Чужої не гнули свободи.

Шкода, відповім я сим демократам. Повиино б було бути инакше. Бо все так є і бувало в історії, що в однім серці жили одночасно душа героя і тирана, як казав Маколей. Хто не мав в собі інстинкту володаря, не мав й інстинкту Прометея. Хто не вмів командувати, не вмів і визволятися з-під чужої команди. Хто скидав ідолів, мусив уміти інших спонукати поклонятися новим. Немає сенсу розбивати скрижалі, коли не хочете поставити на їхнє місце нових... Читаємо у Маколей: «Спартанець, який б'є й катує гельота, збуджує несмак. Але той самий спартанець, який, жартуючи, старанно зачісує чуприну в день, який, він добре знав, буде його останнім днем у щілині Тернопільській, – на нього не можемо дивитися без подиву. Для поверхового спостерігача дивно виглядає, що стільки зла і стільки добра зібрано вкупі. Та в дійсності добро і зло, що їх, на перший погляд ніяк не можна злучити, тісно зв'язані межі собою і мають спільне походження. Бо саме тому, що спартанця навчили шанувати в собі члена панівної нації і глядіти згори на кожного, хто не був спартанцем, як на меншевартну породу, саме тому, що не мав він співчуття для рабів, що плазували перед ним, саме тому ніколи, ні в крайній потребі навіть через голову спартанцеві не переходила думка, що він може схилитися перед чужим паном або впасти перед ворогом на коліна».

Щось із тої самої вдачі, зауважує Маколей, – «мішанину тирана і героя знаходимо в кожній нації, що панувала над іншими. З якою зневагою дивилася правляча меншість на підвладну більшість в Ірландії! Одначе годі заперечити, що англійські колоністи (в Ірландії) посідали разом з богатяма хибами всі найшляхетніші чесноти володарної касты...»¹⁶. Те саме говорив Едмунд Борк про янкi в час їхнього повстання проти метрополії: «Американці повні воєнного духу, вільного, помимо невільництва. У Вірджинії і в Каролінах мешканці володіють невільниками; але де панує невільництво, там усі люди вільні є з усіх вільних найгордовитіші і в своїй свободі найбільш розкохані. Нарід у південних плантаторських колоніях сильніше прив'язаний до свободи, його тяжче приборкати. Такими були всі старовинні республіки. У таких народів пиха панування єднається з духом свободолюбства, зміцнює його й робить непоборним... З таких причин зродився в Америці твердий дух непідлеглости»¹⁷.

Очевидно, не кожна аристократія, що панує над іншими верствами, перейнята тим гордим духом. Сього духу незалежності не буде мати аристократія, що – як,

¹⁶ Macauley Th.B. The History of England. – Tauchnitz – Ed. – Ch. XII. – P. 194 (англ.) – Маколей Т.Б. Історія Англії. – Таушніц – Вид[ання]. – Розд. XII. – С.194. – Ред.

¹⁷ Цит. з “Myśl Narodowa”. – 1926. – № 29.

напр., російська перед 1917, сама була в рабстві у свого володаря. Не хочу рівно ж сказати, що кожна вільна нація мусить мати своїх гелотів або що гноблення інших є легітимацією до прийняття в сім'ю незалежних народів. Хочу лише підкреслити, що непокірний дух, який каже сильним народам підбивати нездібних до власного життя гелотів, є той самий, що не дозволяє їм зносити чужої опіки над собою. Хочу сказати, що нарід або його провідна верства, які не вміють угинати своїй волі ворожі чи байдужі до себе сили так, як спартанці, британці чи янкі, ніколи не виплекають у собі свободолюбного духу, не здолають змагатися з чужою тиранією. Всяка нова аристократія все має нових гелотів, всякий новий порядок – прихильників старого (або старий – нового), яких тримати в послуху може лише тоді, коли єднає в своїй душі обидві – на позір протилежні – чесноти, про які говорить Маколей. Коли б німецька соціал-демократія мала лише самих Бебелів або Бернштайнів, а не мала такого Носке, якого большевики прозвали «кривавим псом» за те, що зробив з ними те, що вони хотіли зробити з ним, – німецька демократична республіка давно була б у могилі.

Почуття своєї вищости, віра в свою місію надає кожній правлячій верстві незвичайної сили. Все добре в ній – звичка командувати, бравада, погорда небезпеки – впливає в простій лінії з тої певности себе, з почуття своєї вищости і права вести інших. Се почуття спільне і тим, які підбивають гелотів, і тим гелотам, які прагнуть стати народом. У сім почуттю вищости «аристократія черпає обов'язок бути гідною високої ціни, якою себе оцінює. Аристократія, каже П'єрфе, є сильна лише тоді, коли впадає в гріх гордості»¹⁸.

Певно, ся риса є наскрізь «імперіялістична», але без сього духа імперіялізму не поставало нічого тривалого на сій планеті. Німецький соціолог пише з приводу сього: «Свідомість своєї вищости, гегемонії або післанництва у людських груп майже нероздільна від усіх форм, у яких об'являється імперіялізм, хоч і виступає в найрізномородніших шатах: як володарське почуття еспанського гідальго або колонізуючого Сибір козака, як потяг до здобуття нових джерел для витворення товарів у вірджинського осадника, як віра в себе як у знаряддя для ширення правдивої віри у французького ченця в Канаді»... Конкретний зміст стремлінь сих завойовницьких груп і одиниць є різний, але «в своїх мотивах і наслідках є се константний феномен»..., оте почуття своєї вищости і права вести інших, без якого нема жодної еліти»¹⁹.

Бо кожна еліта, яка хоче здобути масу, конкурує, звичайно, з іншою, яка вже сю масу здобула або шойно хоче здобути, яка, отже, супроти першої є силою опірною, яку треба зломити. Так було, напр., у нас під час змагання з денікінцями чи з большевиками. Крім того, має така еліта ворохобний елемент у своїй же таки масі, яка не приймає сеї еліти, ні її ідеї, як, напр., жидівська чи москвофільська меншість на Україні. Тому еліта, що бореться за загальне узнання в своїм середовищі, повинна мати волю і відвагу зломити опір тих ворохобних елементів, як зломив опір парламентаризму Кромвел, опір Установчих зборів Ленін, зломити апатію власної суспільности – легіонери, опір демолібералів – Муссоліні. Кожна така еліта мусить в собі мати щось із героя, але й із тирана.

Вільфредо Парето, м. и., учитель теперішнього диктатора Італії, формулює се так: «Від часів завалення Римської імперії і аж до упадку монархії французької завше тій

¹⁸ Pierrefeu, Jean de. L'Anti-Plutarque. – Paris: Les Edit de Français (франц.) – П'єрфе, Жан де. Анти-Плутарх. – Париж: Французьке видавництво, 1925. – Ред.

¹⁹ Schmidt R. Die Zukunft d. modernen Imperialismus // Zeitschrift f. Politik. – 1928. – Н.6 (нім.) – Шмідт Р. Майбутнє сучасного імперіялізму // «Політичний журнал». – 1928. – Зош. 6. – Ред.

правлячій верстві, яка не вмiла або не могла застосувати силу, відбиралася влада іншою верствою, яка вмiла і могла ту силу застосувати. Людовiк XVI упав через те, що не хотiв, не вмiв або не мiг послужитися силою, а затрiумфували над ним революцiонери тому, що хотiли, вмiли і могли послужитися силою»²⁰. Хто має сю волю se servir de la force²¹, той натхне живим духом усяку програму, всякiй надасть активного змісту. Так російська еліта надала активний зміст і царатові, а коли він заломився – і большевизмові, так польська еліта надала активний зміст і ягеллонській ідеї, й ідеї «Польщі людової». Де сеї волі немає, мертвою лишиється там всяка доктрина, змиршавілою й хворою, як мертвими лишилися в нас всякі ліві і праві доктрини.

Символічною постаттю в тiм відношенні є Винниченко. Коли він був помiркованим соціалістом – годився з Керенським, коли став комуністом – годився з російськими совітами. Завше годився, завше схиляючись перед іншою силою. Бо, як сам писав у своїм «Вiдродженню нації», «ніколи не припускав, що нам силою доведеться здобувати свої права».

Ота безсила політика наших верхів пояснює цілий наш 1917 рік, коли ці верхи всіляко гамували народну енергію, всякий самочинний рух маси, всяку її спробу захопним правом розв'язати проблему Київ-Москва. Самі, не вірячи в силу, не любили наші верхи її вияву і в інших. Леся Українка малює такий портрет апостола переслідуваного християнства:

В його листах, у кождім слові,
Загонисту вояцьку вдачу видко.
Він словом бив, немов вояк мечем,
Дарма, що про любов умів балакати.
Він бешкети чинив за справу віри,
Немов преторіанець за образу
Орла імперії... Єдина зміна,
Що знак ягняти став замість меча.

Се був правдивий дух християнства, «переформованого фавстівською людиною», як говорив Шпенглер, яке було не «пасивно-духове» («Хто має вуха, най слухає!»), лише «наказуюче» («befehlend») ²². Сим ото преторіанським духом і перемогло християнство роз'їдене толеранційністю поганство. Апелюючи до гуманних клічів визволення, брало воно собі за емблему ягня, але не символ терпіння (в душі Старицького), лише як символ месника потоптаної справедливості, як він приходить в Апокаліпсис. Емблема інша, але той самий агресивний патос, що її одушевлює.

Так було, так є, так буде. Ніби ілюструючи думку Маколея, пише Парето: «У той час, як Лютер мусив критися, ховаючись перед помстою римської церкви, він закликав німців палити синагоги... Протестанти, які нарікали на драгонади Лювуа, переслідували тими самими драконадами католиків в Англії, в Шотландії та Ірландії»²³.

Жанна д'Арк виступала проти одної своєї конкурентки з такою ж затятістю, як проти неї самої її вороги. В душі кожного героя, що бореться проти чужої «тиранії», кiльчить зернятко майбутнього «тирана», бо того вимагає охорона нового, вимріяного порядку, який несе «герой».

Власне, той «преторіанський дух», та «загониста вояцька вдача», «готовість бешкети чинити за справи (своєї) віри», «жадность» і «дерзость сили», мовляв Куліш²⁴, –

²⁰ Pareto V. Traite de Sociologie Générale (франц.) – В. Парето. Трактат із загальної соціології.

²¹ Послугуватися силою (франц.).

²² Spengler O. Untergang d. Abendlandes. – München, 1920. – I. – S. 468 u 9.

²³ Pareto V. On.cit. – § 1. – 1275.

²⁴ Куліш П. Отпаденіє Малоросії. – I. – С. 40-41.

ось прикмети, що визначали і Кромвела, і Наполеона, і Леніна, провідника фашизму, і американських борців за визволення, і колишніх колонізаторів придніпровських. Бажання вести інших, «згинати людські душі» на ковадлі свого ідеалу, «протиставляти суспільності віру у власні сили», «витискати свою печатку на дусі народу», «не оглядатися на тих, які проти їх діла», наказувати, зводити, командувати, перетворювати укриту енергію мас у кінетичну – в напрямі до майбутньої Італії (*l'Italia di domani*²⁵), до «світової революції» або до власної великодержавности, до Паневропи, скутої в одно корсиканською шаблею, – ось психологічні прикмети еліти. Хто сих прикмет не має, не є жодним проводом.

Не обурювалися, отже, ті люди проводу, коли не виходила їхня справа. Не нарікали на «розбишацьку стихію», лише на хвилях розгуканої стихії злітали вгору, пороли її тіло човном, били його веслами. Не кляли на ошалілий вітер, лише робили так, щоб гонив їх до далекого берега, а не на скелі підводні, – так робили ті провідники. Всі вони були великими ворохобниками і великими тиранами, під кроком яких стогнала земля, руїниками і творцями. Бо не маса винна, коли борсається, а нічого з того не виходить. Нема чого винувати вітру, що перекинув човен, коли хто не вмів натягнути вітрил; бо не винні хвилі, що залляли нас, коли хто не знає веслувати; бо вершник винен сам, коли кінь скинув його з хребта, винен провід, коли не вмів «правити розбишацьким елементом», коли не вмів скувати його «залізною силою доктрини».

А тим часом? А тим часом і тепер ще нічим іншим не займається наша еліта, як безплідним наріканням на невдячність маси, замість пригадати власні гріхи. «Немає нічого легшого, як скинути батьків, – скажаться наддніпрянські монархісти, – батьки скрізь і завше по своїй старості од синів слабші». Уважають монархісти масу за дич, за хама, але не словом острим його картають, лише моляться «за брата нашого, за рідного, за Хама, щоби Бог великий, милосердний освітив його милістю своєю, щоб післав йому в серце покір і любов» – до своєї здитинілої аристократії...²⁶

Чи се є мова провідників народу? Клемансо, коли був «батьком» народу, був три рази від «дітей» старший, але його слухали. До чого, отже, тут старий вік, коли суть не в фізичній, а в духовій старості? Читаючи оту літанію, чи можемо собі уявити, щоб таким тоном говорив Хмельницький чи Бонапарт? Хмельницький голови булавою торощив киричникам, а ті, що з Богдана патрона свого зробили, благають непослушних «дітей» не покидати їх у біді... Чи можна поважно ставитися до претензій, аби хтось визнав їх за еліту нації?

Не іншої психології й речники демократичної групи наддніпрянської еміграції. На їхню думку, «в перші місяці революції... (в Росії) обставини, настрої і рівень свідомости мас не дозволяли ще просто і ясно заговорити про свою державність», хоч «інтелігенція українська твердо і непохитно стояла на ґрунті української державности»²⁷. Се називається писати історію. Та ж головна прикмета провідника – се пристрасна жага відповідальности. Не спихає він її ні на нікого. Наша ж еліта якраз спихає ту відповідальність раз на обставини, раз на Богу духа винну масу. Одні винуватять її за те, що була зареволюційна, інші – що замало революційна, ті й ті – що не слухала їх. Чи до такої самооборони понизиться правдива еліта?

А зрештою, хай і так! Хай невідповідним для великих чинів був настрої мас. Але чи ж із сього виходить, що інтелігенції наддніпрянській треба було, як пише

²⁵ Італія завтра (італ.).

²⁶ «Поступ».

²⁷ «Тризуб».

цитований уже паризький журнал, з тим «рахуватися і не дуже забігати наперед»? Та ж і фашистів мало було серед не дуже їм прихильної суспільности, так само, як і большевиків, але не принизили вони своїх цілей до позему смаку невиробленої більшости, а поривали її за собою широким розмахом своєї ідеї; вміли «послугуватися силою» супроти ворохобних елементів власної суспільности. Муссоліні без пардону нищив масонів і комуністів, большевики – всіх, крім себе, людей, партії і самі обставини угинаючи своїм бажанням. У 1917 і 1918 рр. большевики були переражені українським «міраклем», вони готові були завернути назад, віддаючи Україну (читайте їхній «Літопис Революції») в жертву «дрібнобуржуазній стихії», найвище хочаби відірвати від неї Донеччину. Але большевицькі ряди, що, знеохочені, звертали назад, пхнув знову наперед Ленін; сьому страшної пам'яті для нас чоловікові «завдячуємо» тим пеклом, яке тепер сміється в Україні... Але ті самі «обставини», які перелякали не одного з большевиків, вагалася використати наша еліта, бо бракло їй агресивного патосу перших. Нас учили здавна, що «єдиний герой історії – це нарід, народна маса, а мета історії – зрозуміти його бажання, його ідеал»²⁸, а ніколи, крий, Боже, не накинути йому своїх... Психіка нашої еліти носила в собі, як сказав би Ніцше, «реакцію на Наполеонівські часи, коли не вірилося більше в героїв, у силу волі». Найбільше дбала наша еліта, щоб не стати «непопулярною» в масі, щоб перед кожним кроком сто разів визондувати «настрій мас», хвиливі зміни їх гумору, завше боячись впасти в конфлікт з тим, чого «хоче нарід», рідко коли сугеруючи йому своє хотіння, бо рідко таке мала, рідко беручи відповідальність за гострий і рішучий крок. Робила се лише тоді, коли здавалось їй, що за нею маса, гурт. Але, як каже прислів'я, в гурті й беззубий собака бреше.

Ще менше мав наш провід другу прикмету еліти – ідею. Фашизм завдячував свій успіх відвазі, з якою чуттєві імпондерабілія італійського народу одягнув у тіло і кров доктрини. Але як могла скристалізуватися у нашої еліти яскрава доктрина в тій атмосфері пасивної адорації маси, з якої випливала любов до всього невиразного, безформного, пасивно провадженого, безнапрямого? Чи могли мати притягальну силу ідеї автономії, соціалізації, федерації, «свобідної України в свобідній Росії» або УССР, в ССР, ідеї фратернізованя з народом Троцьких і Бражньових та інші, не ідеї, а ідейки, в які наша еліта хотіла вбрати підземну чуттєву енергію мас? Чи могли вони стати кристалізаційним пунктом для тих сил? Коли чужому праву не протиставлялося право своє, ні чужій ідеї – власна, лише – маленька поправка, а все ширше було скоком у незнане, може, в прірву, хто знає? Німецький поет Штром писав:

Der eine fragt was kommt darnach,
Der andere was ist recht,
Und also unterscheidet sich
Der Freie von dem Knecht...²⁹

Ся психіка «кнехта» пояснює, чому не мала наша еліта третьої, може, найважливішої прикмети проводу. Не мала, як сказав би Ніцше, «das Jasagen zi Gegensatz und Krieg»³⁰, свідомости, що лиш на звалищах старого будується нове. Навіть коли хитався і падав будинок російської імперії, шукали ми приткнути до потрісканої стіни нашу прибудову. Неправда, що інтелігенція наша випереджувала своїм безкомпромісовим настроєм настрої мас. Річ малася якраз навпаки. Досить пригадати етапи

²⁸ Ст. Мочульського про І. Франка, «За сто літ», матеріали з громад. і літер. життя України XIX і почат. XX в., за ред. ак. М. Грушевського. Т. III. – С. 237-238.

²⁹ Один питає, що буде потім, другий – що є правильним, а саме цим відрізняється вільна людина від слуги (нім.).

³⁰ Сказати так протестові і війні (нім.).

чотирьох універсалів, паплюження сепаратистів ім'ям бандитів, страх зірвати з Петербургом, коли в краю клекотіло все навкруги, щоб упритомити собі, як малися речі насправді. Темпераментом своїм наша еліта тих часів була чужа широким масам, не була рідна їм. Провідник української революції висловлювався в Києві: «Жаль, що наші плани безкровної революції, без конфліктів і пертурбацій розбилися», що «революція пішла своїм революційним шляхом». Жаль, що не можна було робити революції без пертурбацій, війни без миру, самостійности без федерації, сваритися без сварки і негувати без притакування... І той настрої перетривав усі бурі, зберігся і досі. Читаємо в органі одної нашої еліти: «Неправда, що історію роблять сильні одиниці, які вміють сильно хотіти, а те, чого хочуть, запроваджують, не оглядаючись на способи запровадження... З двох воль сильнішою є та, що вміє зробити по-своєму без насильства. Найкращі бо бажання, доконані насильством, є злом»³¹. Цікаво, як далеко б зайшов фашизм, большевизм, яacobінізм або царат, коли б Бог обдарував їхніх провідників оцею психологією духових кастратів? А коли зважити, що таке пише офіціоз групи, яка від 1917 р. старалася стати (і стояла) на чолі нашого національного руху, і пише в грудні 1929 року, то яким стане, що наше «бешкетовання» й не могло інакше скінчитися, як скінчилося.

Провід народів, певних себе, завше старався приготувати ту силу, яка могла б стати на чолі народу. Але в нас думали інакше. В той час, як Троцький вже думав про зав'язок червоної армії, писав у 1917 р. Винниченко: «Чим же ж захиститися нам, що поставити проти (ворожого) штика? Розуміється, в горячі голови... перш усього кидається відповідь: проти ваших штиків ми поставимо наші штики... Тільки війсьکو, тільки багнети врятують бідну неньку Україну... Ах, та проклята віра в багнети! Яка то поверховна думка. Не своєї армії нам треба, а знищення всякої постійної армії взагалі!»³² Так розумувала наша відповідальна еліта майже в переддень візиту Муравйова до Києва. З такою психологією організувалася самооборона країни... Що, була тут винна маса? Вище я цитував Парето, що «завше правлячій верстві, яка не вміла або не могла застосувати силу, відбиралася влада іншою верствою, яка вміла і могла застосувати ту силу». Тут зауважу, що соціологічні закони однакові – за Цезаря, за Людовіка XIV і за Центральної Ради... «Порядок споконвічно непорушний», про який писав Макар, знайшов свого герольда у Франції в постаті Наполеона, який перевів революцію з її виключно негативних рейок на позитивні. Нашими Наполеонами були Винниченки, і тому за роль Наполеона у нас взялися, як уміли, Муравйови і Сталіни. Наша еліта негувала не даний порядок, а порядок загалом, не лише російську армію, поліцію, державу і провід, а всяку державу і всякий провід, всяку ієрархію. Тому дістала чужу...

До тої самої теми пара фактів-анекдотів з іншої області. Одного представника української влади переконували накласти грошову кару на жидівську крамницю за відмову приймати гривні. Представник влади відмовився, бо, казав, «немає на се параграфу»... Ілюстрація до того, чи вміла наша еліта *se servir de la force*³³. Приклад другий (знов із сотки подібних): до одного колишнього старшини «добрих старих часів» прийшов представник тої ж влади і запропонував йому вступити до українського війська. Старшина відповів: «Коли ви влада, то пощо питається? Коли ні – то виносіться звідси». Ілюстрація до того, чи знала ота влада, що се значить «командувати».

³¹ «Тризуб». – 1929. – Грудень.

³² «Робітнича газета». – 1917. – 18.IV.

³³ Послугуватися силою (франц.).

Один мемуарист пише про одного отамана: «Чоловік, безперечно, чесний, дуже симпатичний, добрий, з вродженим розумом, але... був він страшний фаталіст, вірив, що не має щастя... Не було в ньому віри, що почате діло вдасться». Ілюстрація до того, поскільки панувала над нами наша ідея і почуття власного права.

Вище назвав я три головні прикмети еліти: «Das Jasagen zu Gegensatz³⁴», амбіція провадити масу, нарешті – яскрава ідея. Наш провід сі прикмети мав у недостатній мірі. Біда була не в тім, що замало культурна була наша маса, замало аристократична, а в тім, що наша аристократія, інтелігенція була плебейська духом, з навичками гелотів.

«Настрої завше грали головну роль в історії, – пише Валерію Марку, – а до них допасовувалися ідеї й програми». Але кволі були наші настрої, а відповідно до них програми і бажання їх здійснити. «Ультраліві, ультраправі, комуністи й фашисти, мимо засадничої різниці в їхній філософії, реагують на існуючий світ однаковим основним настроєм». Але той настрої був і є чужий нашій інтелігенції. Два великі чинники знає історія – «die Gewalt³⁵» і «der Mythos³⁶» (в розумінню Сореля); сей останній зроджує героїзм, а перша – ідентична з «тиранією» Маколея. Бо «лише героїчне підноситься над землею, лише героїчне в стані формувати, лише хто бажає неможливого, може діяти», бо тільки «сила запалює енергії, створює шляхетні почування й розплує движучі сили, бо лише міт, видиво, легенда, ідея охоплює несвідоме, стискає в своїй владі всі сили і всіх людей, мов вітер придорожній усе листя, й гонить одиниці вперед, до героїзму, до незаних берегів грядучих речей»³⁷.

Але сих прикмет не мала хвора душа нашої інтелігенції, несвідомо навіть того, що не мала...

Чи ми стали того свідомі бодай тепер?

Не витикаючи пальцями, скажу, що свідомість правдивого стосунку між «масою» і «проводом» і досі не стала у нас загальною. Міцна спадщина минулого і тяжка з нею боротьба. Говорю тут про всіх і про нікого. Не про ту чи иншу групу, лише про провід, про інтелігенцію загалом. Чи ми відчуваємо, як той провід веде нас? Як тяжить над нашою думкою і волею? Чи відчуваємо десь присутність сильного осередку енергії, з якого пануть на нас, мов молот по ковадлі, тяжкі кличі, яким ми опертись не в змозі? Чи не шириться у нас анархія в думках, перекинчицтво від ідеї до ідеї? Чи є відвага плисти проти течії, проти сугестії фактів, стати в ім'я ідеї проти байдужості або засліпленості власної суспільності, проти каркання песимістів?

Де залишилася наша яскрава ідея? Чи не втопили її в багні сельробівства, зміновиховщини чи регіоналізму? В намулі спізненої монархоманії, підігрітого, але вже безпредметового австрійського парламентаризму або скарікатуризованої на вигнання уенерівщини? Де смілість виступати з думкою, яка б зверталася проти всіх і вся, коли сього треба? Де бажання вбивати, мов цвяхи в стінку, свої думки в людські голови?

Чи хоч на одне питання нашого життя виробив провід, наша інтелігенція одну виразну відповідь?

Ось питання засадниче, питання ідеалу. Що лиш не робиться у нас з відповідями на нього! Чи не проголошуються найскрайніші постулати, аби кілька днів по тім їх відкликати? Чи державницькі кличі не є на устах тих українців, яким шануючий себе українець не повинен подавати руки?

³⁴ Сказати «так» протилежному (протестові) (нім.).

³⁵ Влада; сила, могутність; насильство (нім.).

³⁶ Міт (міф) (нім. з грецьк.).

³⁷ Marcu, Valeriu. Mythos d. Diktatur (В. Tgb.). – Марку Валерію. Міт диктатури // «Берлінський щоденний листок» (нім.). – Ред.

Чи у нас нема «проводирів», які за ідеал мають харківську «полусуверенність» або колоніальну залежність у «З'єдинених державах Східної Європи», з центром у Москві, рівночасно картаючи як зрадників усіх, які прагнуть не половини, а цілості? Або питання тактики. То в нас говориться: «Наша тактика не може йти по лінії безпосередніх реальних здобутків...» Ми, мовляв, боремося за значно більше. А слідом за тим застерігаємося, що ми не є «негатори» і що мусимо провадити працю «по лінії речевих постулатів» і «конкретних внесків». Не вхожу тут у дискусію, що добре, а що зле. Лише питаю, чи хвалити й ганити майже водночас ту саму тактику, згідно захвалювати водночас дві протилежні, – чи се значить формувати думку загалу, скеруювати його енергію в однім напрямку?

Або тактика парламентаризму. Парламентаризм переходить велику кризу. Не є він тим, чим був перед війною, коли на нім опирали народи Австрії свою тактику і політику. Отже, треба б зайняти до сеї кризи якесь становище! Але замість становища поручаємо староавстрійське Fortwursteln³⁸ замість відповіді на грізну проблему – староавстрійське «Ach-Was-Stimmung» (по нашому «якось то буде»).

Так само, чи взяли ми виразну тактику супроти жидівства? Чи усталили певне ставлення до москвофілів, до Совітів, до сельробів, до ППС? Чи не маємо недавнього прикладу, коли діячі УСД не могли відповісти, з яким Інтернаціоналом властиво хочуть вони йти – з другим чи з третім? Завше уникнення ясної, імпонуючої масі відповіді на проблеми: битися чи миритися, парламентаризм чи антипарламентаризм, за соціалізацію чи проти неї, з жидами чи без них, з Совітами чи проти, з регіоналізмом чи проти (так, так – навіть се питання не стоїть зовсім ясно у нас!). Де свідомість цілі, невідклична для еліти, де бажання виховати масу в дусі своєї ідеї, вести її? Де стремління незгашеними – в глупу ніч лихоліття – пронести смолоскипи ідеї, витиснути свою печать на народній душі? Де стремління угнути своїй правді спантеличених, пірвати нерішучих? Де чесноти, без яких провід не є жодним проводом?

Не дивно, що, не маючи сугестії проводу, суспільність попадає під сугестію фактів, обставин, чужої ініціативи. А провід – під сугестію вічно змінних настроїв утомленої й байдужої більшості, яка воліла б і се, і те, але нездатна чогось хотіти так, щоб з тим стояти або впасти... Тому й маємо замість ідей компіляцію найновіших чуток і пліток, замість слухання власного vox Dei³⁹ – прислухування до змінного vox populi⁴⁰ або попросту до голосу урядуючого претора. А як сурогат «командування» – нарікання на байдужість загалу, наради, паради, шопки, комісії, анкети й банкети, аби втікати від відповідальності за який-будь, але певний напрям; повний брак того, що Бісмарк звав Zivilcourage⁴¹, без якої жодний провід масі не заїмпонує...

Се буде, мабуть, так довго, доки не увільнимися від старих доктрин, від сугестії чужих думок, фактів або хитливої арифметичної більшості, від громадянського бязуства, від страху піти направо чи наліво – своїм шляхом. Доки не переглянемо утертих ідей про провід і масу, які засуджують нас на безсилля, доки не зірвемо з духовою спадщиною вчорашнього, не заб'ємо в собі духа неволі, що йде за всім і вся, крім за голосом власної думки, що спихає відповідальність на обставини і маси, що не хоче нічого накидати, лише все приймати; доки не скуємо всіх – залізною силою

³⁸ Тягнути ту саму волинку, зволікати (нім.).

³⁹ Голос Божий (лат.).

⁴⁰ Голос народу (лат.).

⁴¹ Громадянська відвага (нім.).

доктрини переконаних людей, бо кожна інтелігенція має таку масу, на яку заслужила (наша – навіть ліпшу). Бо голота стає нацією лише тоді, коли має провід.

Не нарікати, отже, на обставини (і деінде були вони не ліпші) ані на масу (вона зліплена у нас з глини, з якої Господь творить вибрані народи), лише тямити, що треба небуденного творчого шалу, аби вдихнути в ту глину іскру життя. Не програмами виховуються і стоять еліти, лише характерами і духом, який ті мертві програми щойно одушевлює. Без радикального психічного переродження проводу з сеї глини нічого не вийде, бо, слухно сказав Міхеліс, ніколи провідники не уступають масі, тільки завше новим провідникам...

У нас замість того плекається (як усе там, де провід є пасивний) адорація маси. Про сю спеціальну хворобу проводу, зв'язану з кризою демократії, – в наступнім розділі.

II. Кількість чи якість?

(До кризи демократії).

Найхарактеристичнішим випадком кризи нашого провідництва є криза демократії. Разом із тим є се найактуальніше питання сучасної політики. Донедавна демократія була у великій шані. Донедавна поступ демократії був «залізним законом» суспільного життя, а культ маси, – може, єдиною релігією, що не знала атеїстів. Нашим завданням не було створення міцних індивідуальностей, сильного проводу; натомість – механічне зліплення «єдиного фронту», звернення уваги не на якість, а на число, на кількість. Найяскравіші історичні приклади французької, англійської, російської революцій, коли об'єднаній у «єдиний фронт» коаліції ворогів переможно ставляла чоло знесилена внутрішньою горожанською війною меншість, – ці приклади нічого не говорили «єдинофронтним» фанатикам, закон числа був для них панацеєю.

Треба було лише усвідомити масу, злучити одною думкою якнайбільше число – і світ належить нам. Усвідомлена маса, з'єднана для своєї «рідної» ідеї, була силою вже внаслідок механічного скупчення, незалежно від якості руки (проводу), в якій її трималося.

Думалося, що з упадком монархії мета, до якої мусила еволюціонувати суспільність, була демократія; що тільки монархія є ворогом демократії. Впадуть трони, і їх автоматично заступить народоправство, правління більшості. Тим часом сталося щось інше. В одній країні за другою зіпхнуто масу на другий план, а керму захопила нова аристократія. Не більшість, а меншість. На руїнах монархії постала нова олігархія в Росії, нове самовладство в Туреччині, угорське королівство без короля, загрожена фашизмом і комунізмом Австрія, Польща з її кризою парламентаризму, абсолютистична Югославія, захитані демократії в Італії, Іспанії, Греції.

Чи демократія є справді хвора? Не пересуджуючи відповіді на засадниче питання пережитості демократії, треба визнати, що перечислені явища свідчать про – виліковну чи ні, інша річ, – але поважну недугу демократії. Бо інакше як же ж могла би більшість угнутися перед напором хоч одчайдушних, але нечисленних груп?

Здається, нема країни на світі, де б культ демосу стояв так високо, як у ліберальній і соціалістичній Росії. В 1917 р. спали з російського народу кайдани. Міг показати, що вміє. Свобода преси, зборів, слова, партій, самовизначення, виборів до Установчих зборів, за якими була воля більшості. Здавалося чуда мала б була dokonати розкута демократія. А тим часом невеличка большевицька банда протягом пів години розганяє на чотири вітри Установчі збори суверенних представників суверенного

народу. І то так, що навіть пес за ними «не гавкнув, не лайнув». Так наче б не було по їх боці ні мільйонів виборчих карток, ні волі народу, ані «залізного» закону більшості. Насильство? Не зовсім! Насильству улягли безборонні царські Думи, але, коли розганяли Установчі збори, большевицький режим не був ще скріплений, не мав ще в руках державного апарату; жовтневий переворот відбувався в атмосфері вільної конкуренції демократичної більшості з большевицькою меншістю. Кожна сторона могла агітувати й зброятися. Що більше, рештки державного апарату Тимчасового уряду були проти большевиків. А одначе гору взяла меншість, не демократія!

Подібне бачимо в Польщі. Противники санації дали себе відсунути на другий план політичного життя групі, що 1926. р. зовсім не була майже заступлена в соймі, та й тепер там представлена меншістю послів. Подібне в Італії, де партія, що представляє в парламенті малий відламок суспільности, хутко стає винятковим законодавцем тої суспільности, яка скоряється їй без озву, хоч спершу про неї знати нічого не хотіла, хоч проти себе мала цілий державний апарат. Подібну поразку, навіть більше – абдикацію, демократії бачимо у Франції, коли «лівий картель», хоч вийшов переможцем з виборів, добровільно віддав державну керму в руки свого противника, голови правиці Р. Пуанкаре для рятування захитаного франка, якого піднести не чулася на силі демократична більшість.

Ясно, що і Совіти, і фашизм, і санація як прийшли до влади, то захотіли змінити не вигідну їм демократичну виборчу арифметику на свою користь, змінюючи конституцію, але всі ті меншості з нерівними силами видали бій демократичній більшості, законні числа – і їх перемогли!

Якою зброєю? Яким закляттям? Та ж по боці демократії була свідомість, воля маси, виборчі картки. Чому ж при зударенню менша нібито сила розбила більшу? Чому скапітулювала демократія?

Зачну від Росії. Полемізуючи в Times'і з одним біографом Леніна, лорд Біркенгед, один з консервативних лідерів, писав: «Коли б Керенський посідав хоч би один грам державної відваги, ніколи б Совіти не загорнули собі «всієї влади, а Ленін не діждав би свого тріумфу»⁴². Тверезий розум сього англійця знайшов дійсний момент, який спричинив перемогу одної ідеї (хоч за нею була меншість) над іншою (хоч за нею була більшість). Сим моментом була відвага, мужність. По боці противників большевизму було число, свідомість і, здавалося б, сила. Але тій силі бракувало ще чогось. Не надхнута отим «чимсь», животворчим моментом відваги і рішучости, сила противників большевизму, хоч і більша числом, виявилася слабшою. Керенський не важився заарештувати провідників большевизму, Ленін не вагався скінчити з Романовими, Колчакам і з тисячами інших. Керенський не важився розігнати петербурзький Сівіт представників кількох лише тисяч робітників, Ленін не завагався розігнати Установчі збори 150-мільйонного народу. Мужність, якою була надхнута в 1917 р. большевицька меншість, і поклала на обидві лопатки нерішучу, демократичну череду, ентузіястичну, велемовну, запальну, але без мети й витривалости, без відваги і плану, з балакуном замість провідника.

Подібне було в Польщі. Не можна сказати, щоб партіям нац. демократії або ППС бракувало маси, числа членів, міцної внутрішньої консолідації або інтелігентських сил. Але коли згадаємо політику відступу соймової більшості, то побачимо, що і тут вирішив той самий момент, про який говорив лорд Біркенгед. Більшість не важилася піднести голови перед меншістю, яка відважилася виявити волю «будувати державу проти волі більшої чи меншої частини власної суспільности», «без лідерів соймових

⁴² Цит. із «За свободу». – 1929. – Ч. 58.

клубів (без представників демократії, отже), навіть за найгострішої з їхнього боку опозиції, порозумітися з масою суспільности понад їх голови»⁴³.

На ту саму недугу хворувала й італійська демократія, нею пояснюється і її капітуляція перед фашизмом. Ще в 1912 р., 23 лютого, коли (по італійсько-турецькій війні) ухвалила палата декрет про анексію Лібії, зайшов під час голосування такий випадок: соціялісти, як вороги «імперіялізму» й анексії, були проти анексії в Африці. Але коли в таємнім голосуванні проти анексії заявилося 38 послів, у явнім – лише 9. Соціал-демократія не мала відваги виявити свого справжнього обличчя, злякалася піти проти популярної течії. Її гарні програмові кличі показали лиш фразами, за якими в рішучу хвилю не стала здетермінована на все воля; брак віри в слушність своєї справи відбився і на дальшій еволюції італійського соціалізму і лібералізму. «Бракувало соціялістам віри в слушність своєї справи, – пише німецький соціолог Міхеліс, – яка має величезне масово-психологічне значення і для власного табору, підвищуючи його ударну силу, і для табору противника, паралізуючи його силу опору. Се переконання в справедливості власної справи дало в 1919-1921 рр. кільком неозброєним фашистам силу розганяти соціялістичні збори численністю в 50-60 людей», а згодом – ліквідувати ліберальну державу. Бо якість завше б'є кількість, хоч би що говорили демократи і драгоманівці.

Ся віра в свою силу колись помогла демократії звалити феодальну аристократію. У Оляра читаємо, що «після протироялістичної демонстрації 20 червня 1792, в Парижі по всій Франції перекотила ся поворотна хвиля монархізму, 20000 петиціонерів і велике число департаментів протестували проти образи Величності. Але се монархії не врятувало. Для того замало було петицій, замало самого числа і доброї волі... Оборонцям трону бракувало тільки ще віри в свою силу, енергії і відваги впасти, боронячи свою справу»⁴⁴. Ся хвороба тепер перейшла на демократію, яка скорилася в деяких країнах новій аристократії, новій меншости.

Що ж було рішальним моментом перемоги сеї меншости? Маса, число, більшість? Ми бачили, що ні. Усвідомлення? Не завше, не раз бо побита більшість виявляла незаперечене розуміння своїх інтересів через виборчу урну, в петиціях і т.ин. Гола сила? Також ні! Бо не раз улягала та сторона, що спиралася на зорганізований державний апарат: як у Росії 1917, в Польщі 1926, у Франції 1789, в Італії 1922. Отже, що? Рішальним моментом, що дав перемогу меншости, була власне ота «мужність» Біркенгеда, той психічний чинник, ті *imponderabilia*⁴⁵. Вони, мов ті ультрафіолетові проміння, яких око не бачить, але яких не взяти під увагу – значить, лишити невиясненими багато явищ природи.

Я сказав, що ні маса, число, ні політичне усвідомлення одної з ворожих сторін не рішають про її остаточну перемогу. Але я скажу ще більше. Навіть близькість, «рідність» кличів якогось гурту до того колективу, який сей гурт хоче заступати, не забезпечить йому перемоги, коли брак йому тих «імпондерабілій», того психічного Ікс, що не дається зважити.

Часто чужа ідея, навіть чужа походженням середовищу, вербує собі в нім прихильників, власне завдяки тому психічному чинникові, про який я згадав щойно. Коли «рідна» ідея хитка у вірі, незачіпна вдачею, легко її може виперти з терену чужа, але агресивна й певна себе. Зі світу природи знаємо, що навіть мінерали, під-

⁴³ Słowo Polskie (польськ.) – «Слово польське» (часопис). – 1928. – 17.XII. – Ред.

⁴⁴ Pareto V. Traité de Socialagie générale. – § 2180.

⁴⁵ Невловимі (невагомі, не означувані, непередбачувані) факти (сутності) (лат.).

дані великому натискові ззовні, можуть кристалізуватися не за власними законами. Те само й з кристалізацією, з формуванням людських колективів.

Богато тому прикладів знає історія. Зупинімся лише на кількох. Часи від бургундських війн аж до битви під Марін'яно і до Реформації XVI. в. були найбільш блискучою добою в історії Швейцарії. Створили республіку властиво німецькі громади, *der alte grosse Bund in oberdeutschen Landen*⁴⁶. Внаслідок того, внаслідок величезних політичних успіхів республіки, докраних німцями, зачали в новім союзі цінити німецьку мову (*Schwiezerdietsch*⁴⁷) як символ власної швейцарської сили, як власні звичаї і герби. Швейцарське німецтво надало Швейцарії блиску, а через те стало символом швейцарськості. Коли, отже, напр., місто Фрібург та інші з їхнім романським населенням увійшли до швейцарської Спілки, то найліпшим для них способом задокументувати своє швейцарське серце стало плекання німецької мови. Бо хто не говорив по-німецьки, той не міг бути правдивим швейцарцем, правдивим «*Eidgenosse*⁴⁸». А бути «спілчанином» було тоді для селян і дрібних міщухів рівнозначно з правом ставити себе на рівну ногу з папами, цісарями і королями. Так, у Фрібургу та інших французьких містах Швейцарії в XVI ст. урядовою, шкільною і церковною мовою, незважаючи не ромонську більшість людности, стала німецька. Навіть вуличні крамарі, що продавали часник і цибулю, вигукували назви своїх товарів по-німецьки; а міста й доокочичні села перехрещували свої імена на німецькі. Завзята, свідома своєї мети, державнотворча, войовнича меншість підбила собі культурно й уподібнила до себе навіть чужу собі національну більшість в тих округах, не будучи їй етнографічно «рідною»⁴⁹.

Цікаве під тим самим оглядом маємо й свідоцтво одної з рамітніших постатей повоевнної Польщі. В часі його молодости, – читаємо в його споминах, – «голосною була на цілім світі боротьба «Народної волі» російської з царатом. Відгомін тої боротьби, очевидно, доходив до Вільна, і героїзм її мусив імпонувати моїй романтичній голові. Заразом у Польщі тоді було тихо... В суспільстві польським, вичерпанім боротьбою 1863 р., було стільки страху, стільки чорної реакції, стільки ремствування на кожную живішу думку, що порівняння Росії з Польщею випадало тоді для мене завше на користь Росії. Я був тим просто упокорений і стояв на роздоріжжі... Інші русифікувалися або йшли до «Інтернаціоналу», м. и., як брат автора споминів, заарештований разом із братом Леніна в 1888 р., за приготування замаху на царя Александра III⁵⁰.

Бачимо, що і в цім випадку чужа, національно ворожа, але «героїчна», з «живішою думкою» меншість вміла імпонувати збайдужілій, иншій етнографічно і політично більшості, а навіть відривати від неї будь що будь небуденні одиниці. Досить згадати імена Дзержинського, Мархлевського, Радека, Косіора, Менжинського... Не пригадую де, але про те саме писав десь і Драгоманов, поясняючи якраз браком «живішої думки» дезерцію найактивнішої молоді на Україні до тої самої «Народної волі» і загалом до російських революційних партій від затишних, «рідних», але задушних українофільських кабінетів. Подібно писав Драгоманов до Франка про російський

⁴⁶ Старе велике об'єднання у південнонімецьких землях (нім.).

⁴⁷ *Schwizerdütsch* (*Schweizerdeutsch*), спільна назва алеманських діалектів німецької мови у Швейцарії (нім., діал.).

⁴⁸ Побратим, товариш, соратник (що пов'язав себе клятвою); громадянин Швейцарської Конфедерації (нім.).

⁴⁹ Weilermann, Her., Dr. Vom Sinn d. Nation // N. Zür. Ztit. – 1926. – 5/XI. – Blatt 5. (нім.) – *Вайлерман Гер., д-р. Про значення нації. – Ред.*

⁵⁰ З автобіографії Ю.Пілсудського // *Czas*. – 1928. – 16.XI.

нігілізм: «Його некультурність мені завше була противна, як і українофільське гайдамацтво, котре власне одного кореня з російським нігілізмом, тільки що не має його щирости, чесного запалу робити на ділі те, що думає чоловік і говорить язик»⁵¹. «Народна воля» імпонувала українській і польській молоді тих часів через те, що була відважніша, жертвеніша, консеквентніша, з більшим розмахом, повна віри, запалу й агресії, імпонувала *mutatis mutandis*⁵² тими самими прикметами, що й французам – якобінці, росіянам – большевики, італійцям – фашисти, швайцарцям – німецькі «спілчани» XVI ст. Бо якість завше імпонує кількості.

Перед сими прикметами відступала боягузлива і охляла демократична більшість, якої не змогли вберегти від поразки ні число, ні «свідомість» її маси, ні навіть «рідність» («наськість») її програми чи походження. Ось де і корениться криза всякої більшости, одним із випадків якої є криза сучасної демократії. Попросту відлетів від неї живий дух зачіпний і сильний, відлетіла до інших її творча сила.

Пригляньмося ближче до цієї сили. Що се є ота творча сила? Оце бажання «йти впоперек волі більшости», ся «ідейна затятість», «бойовий дух», моральна «мужність», віра в своє право, «живіша думка, «героїзм» – що се є? Джерело сього лежить у світі емоцій – активних і сильних. Дальше зайде той, у кого сі емоції активніші, як за рівних мас далі зайде тіло, що розвинуло більшу швидкість, що дістало сильніший імпульс. Ідеї не правлять, ані не перевертають світом. Світ правиться і перевертається почуваннями, яким ідеї лише служать провідниками. Силу ідеям надає завше сила їх емоційного підкладу, якому ідеї служать лише шатами. Італійський патріот Мадзіні казав до своїх краян: «Що нам потрібно для запровадження нового ладу, так се – перевернути силою ту брутальну силу, яка протиставляється всяким спробам поступу». Мадзіні називав свій вимріяний лад «поступом», інші звали його «соціальною революцією», «найвищим ідеалом нації». Справа від того не мінялася: емоційним рушієм сих ідей було бажання певної ідеї, певного гурту поставити свою силу над силою іншою. Переможе та ідея, де се бажання сильніше. Ось на чім і полягає той моральний гарт, яким перемагає байдужу демократичну більшість героїчна автократична меншість, або, стисліше, яким перемагає одна еліта іншу. Криза ж сучасної демократії якраз і є в тім, що не може вона протиставити ворожій собі силі, її войовничому інстинктові сили рівновартної; що заволодів нею, замість духу агресії, дух комбінації, хитрування, гуманности, пристосування, мімікрії; що за її гарними словами не чулася відвага втілити їх у дійсність. Ось на чім полягає криза і нашої демократії. Спершу в час визвольних змагань, а потім і по них. З тою різницею, що у нашій суспільності досі не постав жодний антидотум на хворобу демократії. Внаслідок того сей антидотум, як за часів Драгоманова, черпаємо ми й досі в ідеях не своїх. Для багатьох сей наслідок є абсурдний... Та ж ми несли масі «рідну» їй ідею, ми ж її «усвідомлювали», ми ж мали, нарешті, сю масу за собою. Та ж на виборах до Установчих зборів величезний відсоток виборців освідчився на Україні за українськими партіями. Звідки ж наші невдачі? Звідки могли запанувати на Україні російсько-жидівські зайти, які щойно тепер зачинають «українізуватися»? Звідки в Галичині відриваються від національної ідеї сельробівці, москвофіли та новошляхівці? Одні кажуть, се через нашу некультурність, другі – що забули про «єдиний фронт», треті – що програма наша була лиха («Якби ми відразу стали на совітській платформі» або «Якби ми гетьмана шанували» і т. д.).

⁵¹ Рибаків І. Криза народництва і тероризм на Україні 1978-79 рр. // Прапор марксизму. – 1929. – 5.

⁵² Змінивши те, що можна (належить) змінити (лат.).

Пусті слова. Не в тім причина слабкості нашої демократії, лише в тім, що брак їй було тих «імпондераблій», тої «мужности», без якої не pomoже ні найліпша, ні «найрідніша» програма, ні найчисленніші маси, ні найідеальніший «єдиний фронт». Фасцинуючий образ кволости нашої демократії і сугестії чужої дає нам Антоненко-Давидович у романі «Смерть»⁵³. Чим заімпонувала нашому інтелігентові большевицька віра? Тим, що принесла вона з собою «своє рідне месіянство, що із звичайнісіньких людей... вона творить нове, цілком відмінне плем'я, большевицьку расу». А що протиставлялося отій расі з нашого боку? «Жменька свідомих українців, тих опереткових людей з сентиментально-романтичною душею..., що в розквіті свого піднесення і патосу створили тільки «Просвіту», сей новий храм на руїнах українського Єрусалиму... Вони вміють тільки скаржитися і зітхати». І оті люди, «не годні на жадну акцію..., ці маленькі люди, що в крові своїй носять від віків анемію і зраду, і це вони ще гадали створити державу? Не маючи нічого за собою, крім сентиментальної туги та спорохнявілих національних святощів... вони ще хочуть, щоб до них прислухувалась влада? Влада тих, які кров'ю і муками розтерзаних на численних фронтах купили собі право на існування?». А ось збори партійного комітету (все в описі того самого безхребетного українського інтелігента). «Збори тривали вже четверту годину, але втоми не почувалося... Постаті (промовця) за чужими потилицями Горобенкові не видно було – тільки тулуб і френч і помаху рук злились у нестриманий вольовий рух, у якусь справді крицеву динаміку... Зникли сварки, а натомість росло щось одностайне, щось велике і незвичайне. Може, просто неминуче? Залізно неминуче? Це неважно. Головне те, що воно росте, чути фізично, як воно сповнює тебе всього, наливає мозок, наливає жили, пружить м'язи... Гартовані слова вабили..., примушували слухати... Хто він? Се таки, справді, якась інша раса!.. Відкіля се? Відкіля ся динамічна постать, палючий племін очей і гартовані, блискучі, як лезо кинджала, слова? З римської таверни, де сходяться на нараду глядіатори, чи з трибуналу інквізиції, чи з огнищ таборитів або, може, з підпілля «Народної волі»? Це були люди, що наперекір усьому дотеперішньому усталили звичку доводити діло до кінця. Вони мусять довести його або вмерти... Вони титани, сміливі, залізні конкістадори, що насмілились першими ступити на невідомі береги». Ось гарний і сильний образ, що малює дію на психіку одиниці «того, що не дасться зважити» якоїсь ідеології; що показує, що не так своїм інтелектуальним змістом здобуває ідеологія прозелітів, як своєю непогамованою емотивною силою...

Аналогічний образ дає нам Дудко в [творі] «Квіти і кров»: «І от я став на роздоріжжі. З одного боку смерч, який, змітаючи на своїм шляху прогніли рештки старого ладу, захоплював у свій вир усе, що мріяло про нове майбутнє, з другого – тендітний захист картяного домика, напів склесеного з національного мрійництва і романтизму... З одного боку твердо закреслена лінія руху вперед, без хитань і компромісів..., з кам'яною вірою в переустрій життя на нових основах; з другої – хвиляста крива, що, беручи початок у вивітрілих з народної пам'яті... традиціях..., кінчалася в непевності... ефемерного жовто-блакитного новотвору». В цім новотворі герой не бачить нічого, крім «галушок, сахариново-медової пісні, брязкоту шабель і щирого кохання».

Можливо, що в обох випадках занадто густо накладені барви. Ані не всі большевики є «конкістадорами» (особливо тепер ні), ані активне українство не було таке кволе й безсильне. Але, порівнюючи обидві стихії, треба визнати, що фанатизму й безоглядності було рішучо більше по боці червоної автократичної Росії, ніж голубої демократичної України. Сей фанатизм і розтороцив ту демократію. Розчавило її те

⁵³ «Життя і Революція».

щось «велике і незвичайне», «може, героїчне», що несла до нас Москва на нашу згубу; «гартовані слова», її завойовників, що «примушували слухати», «палючий племін» їхньої віри, «звичка доводити діло до кінця», їхня загониста негація чужої ідеї, ті «імпондерабілія», напняття душі, те щось, яке так трудно означити словом, але яке є головною моторовою силою історії... Се є той неокреслений дух авантюриництва, який є акомпанементом кожної програмової пісні, який, як настрої, скоріше доконає чуда без мети, аніж мета без нього. Як се стоїть у поетки:

в нас не було мети. Було завзяття
одвага, може, навіть героїзм,
і з нас було доволі. («Віче» Лесі Українки).

Се стремління є підставове джерело й усякої колективної акції. Англієць Стид, який розумівся на сих речах, писав, що самі ідеї, «саме розумування рідко коли порушує маси»; ідеї («мета») – се лиш «каналізація політичного інстинкту», вишукання шляху й напрямку для того «палючого племіння», про який говориться в «Смерті», або для «відваги» Лесі Українки, але самі в собі не мають ідеї динамічної сили без «емотивної атмосфери», що їх оточує. Сю атмосферу називає Лок «пристрастями», що живуть у серці одиниці, хоронячи її від усякої ворожої акції ззовні; озброєне цим інстинктом людське серце, ніби міцна гребля, противиться найсильнішим батареям противника, його найкращим аргументам, які з сими «пристрастями» колідують⁵⁴. Англієць, пише Стид, є створіннями інстинкту; вони не довіряють ідеям, лякаються логіки... Інстинкт, сильніший за розум, каже їм, що саме життя не є логічне, складаючись із часто сліпої енергії, пружина якої захована, як кажуть психологи, «на порозі свідомости». Сей інстинкт є «несвідома спадщина довгого досвіду» поколінь, переказаний предками заповіт, вказаний ними шлях для збереження і збільшення потуги колективу, той емотивний підклад суб'єктивно-алогічного, а об'єктивно-логічного ряду зусиль, які винесли земляків Стида на вершок сили і значення у світі⁵⁵; се та «кам'яна віра» в свій месіанізм большевиків і згалом росіян, яка прикривається різними логічними плащиками (слов'янофільство, комунізм), а яка, замість свідомої «мети», має несвідому, невиповіджену – збільшення сили і могутости власного колективу. Сила сього інстинкту в його силі відпору, в непроникливості для бацил ззовні й у волі нищити тих, які вдерлися до власного організму. Читайте спомини того Стида, і ви зрозумієте, що я хочу сказати. Протягом десятків літ він і його приятелі нищили впливи германофілів на британську громадську думку, які прагнули забезпечити собі нейтральність Англії в близькім поррахунку з Францією; читайте історію Клемансо, як він десятками літ нищив впливи політиків, які згори капітулювали перед Німеччиною, замість готуватися до переможного з нею розрахунку. В сих і подібних випадках діяла несвідома, але вірна основній ідеї свого колективу «пристрасть», виповідаючи війну вбраним у пишні шати логіки спробам чужої ідеї розкласти їхній колектив, змити основний напрямок його «інстинкту» і привести його до упадку; боронячи охоронну греблю «національних пересудів» перед ворожими інтересам рідного колективу нападами чужої доктрини.

Ми не мали своїх Стидів, ні Клемансо, ні того настрою, який Стид зве «емотивною атмосферою» ідей. Звідси недавня поразка демократичного українства, звідси його криза тепер, хоч яка демократична й «рідна» була його ідея, хоч якою вели-

⁵⁴ Locke, John. Über d. menschlichen Verstand. VI Buch. – 20 Kap. – § 12. – Лок Джон. Про людський розум. – VI книга, 20 гл. – § 12. – Ред.

⁵⁵ Steed, Henry Wickham. Mes Souvenirs. – Paris. – 1927. – Ch. I, II, XII (франц.) – Стид Генрі Вікгем. Мої спогади. – Париж. – Розд. I, II, XII. – Ред.

чезною була посвята тисяч безіменних героїв, що за тою ідеєю йшли. Не ввійшла в кров демократичної верхівки та ідея, не було аксіом, ослаб наш інстинкт. А там, де слабне інстинкт, там слабнуть ідеї і виринають тисячі «для чого?», відчиняючи настіж до нашої психіки двері чужим емоціям і думкам. Позбавлена своєї «кам'яної віри», демократична українська ідея не відмежовувала себе різко від чужих, тратила на сугестивній силі, на впливі на свою громаду вірних, знезбарвлювалася. Коли деінде «чистка» й жива «спадщина досвіду поколінь» хоронила організм від «ухилів» і розкладу, наші колективні організми – групи, партії, товариства стають носіями ковчегами, де еднаються разом націоналісти й москвофіли, регіоналісти і новошляхівці, завдяки сумнозвісній «толеранції» і довгим вухам, легко приступним переконувальній силі чужих ідей. «Переконувальна сила (сих ідей), – каже Міхеліс, – має природну межу в соціальних відносинах. Там, де штука переконування звертається до народної маси, аби її намовити пристати до руху, корисного її власним інтересам, се іде легко. Але ся штука заломлюється там, де вона звертається до маси в намірі переконати її покинути вигідну економічну і соціальну позицію на свою некористь»⁵⁶. Але для демократичних перевертнів не існує і ся межа: представників нашої демократичної еліти можна «переконати», що в наших інтересах є виселення українських селян на Зелений Клин, спровадження на Україну жидів; що відняття землі в селянина і ціла грабункова політика Сталіна іде теж на нашу користь. «Переконання» нашої еліти є «гадками», які можна обернути догори дном, не «пристрастями», які спляють на попіл всяку ідею, що колідує з самозберігальним інстинктом нації.

Тої «пристрасти», якої нашій демократії бракувало при запровадженню порядку й одностайности у власних рядах проти перевертнів усередині агрегату, бракує й у відбиванню чужих бацил. Недавно група латвійських журналістів і малярів зав'язала спілку для латвійсько-російського зближення. І ось що на се написав Авед Берг, один з найвидатніших діячів нової Латвії, про сих адораторів Росії: «Проживши десять літ поза межами Росії, зауважили ці панове, що задалеко від неї віддалилися, і з тугою завертаються назад... Лише наївно з їхнього боку думати, що їх ніхто з їхньою місією ще не випередив. Се робили вже спершу російські фельдфебелі, потім у сорокових роках минулого віку російські священики, а пізніше інспектори народних шкіл, які під час кожної візитації інформувалися, чи співають уже латиські матері московських колискових пісень. Який старший латиш з інтелігенції, який латиський письменник не сидів у російській в'язниці? Ось які були російські спроби зближення. Інших заходів підійти до нашого народу з російського боку не було. Що ж дивного, що ми не маємо жодного бажання стиснути російську руку?»⁵⁷.

Так думає інтелігенція народу, яка не забуває насильства, не закриває очі на небезпеку, рішена не допустити інвазії чужорідних бацил до народного організму. Скажуть, стара пісня про ненависть між народами, пониження російської культури. Не ходить зовсім про російську чи иншу культуру, се лиш приклад. Йдеться про те присипляюче чуйність почуття приязні з готовим до скоку хижакком, почуття, яке розкладає однолітність народної психіки та її відпорну силу. Але наша демократична інтелігенція, що має під тим оглядом досвід не згірший від латиської, в поті чола трудиться над прищепленням почуття приязні і любови до чужорідних бацил (ми ж не шовіністи!), заповняючи наш галицький книжковий ринок ворожою макулату-

⁵⁶ Michels Rob. Zur Sociologie d. Parteiwesens. – Leipzig, 1925. – S. 306. (Повна назва праці: «Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens») (нім.) – Міхельс Роберт. До соціології партійности в сучасній демократії. Дослідження олігархічних тенденцій групового життя. – Ред.

⁵⁷ «Berliner Tagesblatt». – 1929. – № 45.

рою, засновує спеціальні часописи для плекання «приязни» з духовими наслідниками царських фельдфебелів і з піною у роті кидається на всякого, хто старається звести греблю проти сеї отрути, денунціюючи їх у чужій пресі як «шовіністів». А за Збручем управляє інтелігенція формальний культ Белінських і Пушкіних – тих самих українських двійників, яких вона б прокляла як негідних шовіністів, якби вони посміли відізватися про російщину так неінтелігентно і по-хуліганськи, як неінтелігентно і по-хуліганськи відзивався про українство Белінський.

Найстрашнішим «аргументом», яким підмивається «гребля» власних інстинктових «пересудів» (Лок), є доктрина гуманітаризму. Ворожа певній громаді навіть невеличка група, – пише Парето, – може накинути їй свою волю, коли та громада «дає себе порушити гуманітарним почуванням». Так, це почуття гуманітарности погубило колись панівну верству феодальної Франції, бо доктрина гуманітаризму забороняла їй здушувати ворожі їй ідеї і групи. «Коли б французька шляхта не підпала у XVIII ст. під панування гуманітарних ідей, не приготувала б вона сама собі революції, фатальної для неї. Серед страчених у ті часи шляхтичів був не один, що свідомо, довго і терпеливо гострив ніж гільйотини, який пізніше відтяв йому голову»⁵⁸. Так само, як не один із розстріляних чезвычайкою українців (не виключаючи жертви Шварцбарта) відливав собі чужі кулі, хоронячи Україну від вибухів «хворобливого антисемітизму» і «звірячого шовінізму», пропагуючи згоду, проти якої обурювався латиш Авед Берг і яка вносила сумнів у слушність нашої ідеї, ослаблювала підсвідому силу опору чужим ідеям, квестіонувала законність найбільш оправданих методів боротьби з ідейною деморалізацією ззовні. Міхеліс зауважує, що з погляду історії ідеї Вольтера і Руссо, відриваючи ідейно частину французької шляхти і духовенства від їхньої верстви, деморалізували сю верству, підготовляючи її упадок⁵⁹. Подібний деморалізаційний вплив мають серед українства ідеї гуманітаризму та інтернаціоналізму.

Сильні ідеї сеї слабкості не знають. Пригадується мені з сеї нагоди характеристична промова ксьондза Лютославського в соймі у відповідь на жалі представника жидівства д-ра Тона. «Д-р Тон, – казав Лютославський, – терпить внутрішньо і чується діткнутий, коли йому видається, що жидам робиться кривда... Чоловік той терпить, а я, що маю чуле серце, терпів теж із тої причини, що справляємо людині журбу. Але не належить кермуватися сентиментами. Життя є тверде, а той, що терпить, все ж є моїм ворогом»⁶⁰. Мужні слова, в яких відгомоном грає дух старого Риму, де засада *pro bono publico*⁶¹ стояла над особистою вразливістю і щастям одиниці. І скільки ж прикладів з нашого недавнього минулого можна приточити, щоб показати, як чуже терпіння, вдираючись у нашу розслаблену психіку, обезвладнювало її, заслоняючи особистим болем терплячої одиниці недвозначні наміри її колективу!

Ось два образки. Перший – одна з найвизначніших постатей повоєнної Польщі, дивлячись на своїх товаришів недолі – росіян на заслання в Сибіру, нотувала в своїй пам'яті: «Я не міг не думати, що батько сього або того може колись розстріляв або повісив мого дядька або стрія». А ось другий образок. Один галицький священик, о. Г., засланий під час російської інвазії на Сибір, оповідав мені: революція висіла в повітря, один з вартових оповів нам, що в Петербурзі постала змова, що незабаром вибухне революція та що цар буде страчений (той цар, в ім'я якого заслали о. Г. на Сибір!). Але гуманний отець і його товариші не думали, що чинили предки царя і

⁵⁸ Pareto V. Op.cit. – § 2236.

⁵⁹ Michelis P. Op.cit. – S. 394.

⁶⁰ “Chwila”. – 1924. – 14.II.

⁶¹ Для загального добра (лат.).

сам цар з їхніми земляками і з ними самими, лише – першим відрухом – хотіли до-нести про загрозу революції місцевому губернаторові! А не зробили сього тільки тому, що їх поінформували, що – незалежно від справедливости доносу – вони перші повандрують до в'язниці... Вони кермувалися, мабуть, гасловами Драгоманівського славня:

Гей українець просить не много:

Волі для рідної мови!

Но не лишає він ко всій Русі

І к всім слав'янам любови!⁶²

– гуманної любови навіть на сходах шибениці. У поляка образ терплячої людини не заслонював образу ворожого колективу. В українця образ національного ворога гинув перед образом людини, якій грозить небезпека. Перший думав інтересами свого колективу, другий – інтересами чужої людини, отже, чужого колективу. В цій різниці психології були вже зерна багатьох подій наступних років...

Позбавлена духу інстинктової репульсії, духу ворожости супроти чужих ідей, наша демократія не могла мати і тих «гартованих слів», того «палючого племєня» віри, про який говорить автор «Смерти». Позбавлена емотивної «греблі» Лока, того нехибного підсвідомого інстинкту, що вказує нехибну дорогу поступовання, вона відкидала своє вічне «для чого?» лише тоді, коли або згори йшов сильний наказ, що просто механічно забороняв усякі сумніви, або коли був *placet*⁶³ виявляти свою демократичну «волю». Один священик на Волині, о. К., переконаний автокефаліст-українець, прихильник авторитету, запитаний мною, чи сильний серед нашого духовенства національно-церковний рух, відповів: «О, дуже! Якби митрополит зніс заборону уживання рідної мови в Богослуженню, всі священики її запровадили б!». Як се нагадає деяких «хліборобів», які прилучилися до ідеї самостійної України аж тоді, як їх революція «звільнила з присяги» цареві; або інших, які зачали відділятися від Росії тоді, коли її вже не стало. Або, як говорив мені один львівський комуніст-буржуа: «От, якби ми у Києві відразу стали на совітську платформу, все пішло б інакше, і тихо було б і при владі були б». Даремно я іронізував, що в тій завірусі тяжко було наперед вгадати, на яку платформу стати, щоб себе рятувати, – на совітську, Керенського чи Денікіна. Моя іронія не трафляла до переконання червоного філістера. Незвикла вживати сили, накидати себе комусь, наша демократична думка відзначається передовсім браком того, що Бісмарк називав *Civilcourage*⁶⁴; а тому відсутність характеру, закорінених у крові переконань, емотивного підкладу наших засад не дозволяли нам вибирати між двома суперечним тезами. Коли наших демократів спитати про їхній підставовий принцип, спитати, чи вони за демократію, чи за диктатуру, то почуєть відповідь: «Хоч ми і є визнавці демократичних принципів, то не завагаємося повторити клич диктатури пролетаріату, не завагаємося визнати невідкличну кволість демократії, якщо справді виявиться, що в українській радянській державі диктатура всіх працюючих є диктатурою української нації на своїх землях». Так писав один наш щоденник у 1923 р., в ч. 179. Ми, отже, демократи, але «впредь до особаго распоряженія», поки нас не переконують, що ми помиляємося. Хто переконає? Противник. Чим? Силою, «довершеним фактом». Скільки ж то наших демократичних груп і політиків далось «переконати» тій брутальній силі, званій на їхньому жаргоні «еволюцією»

⁶² Переписка М. Драгоманова з М. Бачинським 1971-1877, зладив М. Павлик. – Львів, 1910. – С. 103.

⁶³ Згоден; подобається (лат.).

⁶⁴ Громадянська відвага (франц.).

або «бігом подій», виправдуючи свій моральний параліч, брак усякої глибокої пристрасти, всякої віри, всякого бажання.

Ся демократія, яка кожної хвилини готова виректися своїх демократичних засад в обличчю нових «фактів», якже ж вона нагадує того жида, що кричав: «Наші вступають до міста!» – «А хто ж се – наші?» – «Ну, ті, що вступають до міста!».

Криза нашої демократії в тім, що її психіка є дефетистична, бо вона не реагує на бунт власних перекинчиків, бо отруєна гуманізмом, бо не має аксіом, бо роз'їджена сумнівами, бо не вміє боротися з наступом чужих впливів, бо «толерантна» до роз'їдаючих власний колектив чужих бацил. Бо ми є готовими здійснити свої засади демократами лише, доки нам, як тому волинському священникові, дозволить на се митрополит, доки нам дозволять опустити в урну виборчу картку, доки проти нашого жовто-блакитного демократизму не запротестує Шварцбарт або доки нам не здасться, що наш власний демос (збаламучений чужими) не є проти нашої ідеї. «Кам'яної віри» у свої засади – наперекір усім і вся, – непохитної «емотивної атмосфери», якою перемагають сильні доктрини, бракло нашої демократії. Ось через що наші Горобенки підпадали чарові чужого, сильнішого духу. Чужий молот, що з іншої душі кує залізо на мечі, розторошує наші на дрібні кавалки.

А головне – призводить до моральної демобілізації. Мак'явеллі каже, що політик має єднати в собі чесноти лева з чеснотами лиса. Слабкість емотивної сторони нашої демократичної доктрини, її безаксіомність призвела до того, що вона засвоїла лише ту другу чесноту, рекомендовану великим флорентинцем. Не мужньо відперти інвазію чужої ідеї та опір заражених нею власних перекинчиків або сентиментальний голос гуманітаризму, не зломити обставини, лише обійти перешкоди, схватися від удару, прийняти захисний колір оточення, розпластатися хрестом по землі, вдати, що нас нема, – прикмети лиса. «Практикований довший час, сей спосіб діяння справляє величезний вплив, – каже Парето, – на правлячу (в певній групі) верству, до якої допускаються лише лиси, тоді, як левів викидають»⁶⁵. Зручні тактики, красномовні адвокати, хитрі крутії, не люди мудрі, сміливі, консеквентні, безстрашні і ретельні здобувають шану в нашій демократії, а непокірних просто відсувають набік: якийсь особливий «природний добір», перевернутий догори ногами. В «Культі некомпетенції» Еміль Фаге каже, що демократія, в якій знищено інстинкт войовників, не терпить у своїм середовищі «природних різниць, себто коли одна людина є інтелігентнішою, спритнішою і здібнішою від другої. Різниць тих знищити, очевидно, не можна, бо є вони природні, але можна відібрати від них усяку силу, відсуваючи від урядів і значення тих, що мають ті різниці». Так гангренизуюча демократія зачала вибирати своїх представників серед тих, що не мають індивідуальности. Так остракізм став зброєю не лише тиранії, а й демократії. Так дефетистичне наставлення нашої демократії, в якій культ сили втратив усяку вартість, а незалежна й відважна думка вважається в атмосфері компромісу за злочин, допровадило до загальної нівеляції, до бідности на маркантні індивідуальності, до повної незгоди між голошеними кличами, а їх практичним застосуванням, до того, що ні одної справи не ставиться просто, лише всі криво, ні одної перешкоди не усувається ланцетом (навіть серед власної суспільности), лише пігулками, які протягають хворобу *in infinitum*⁶⁶, живиться латаниною.

Аналізуючи кризу демократії в Німеччині, Berliner Tagesblatt писав: «У нас говорять, що часи індивідуальности минули, що індивідуальність може ще діяти хіба як експонат якоїсь сильної верстви... Але треба відрізнити між маріонеткою і експо-

⁶⁵ Pareto V. Op.cit.

⁶⁶ В нескінченність, до нескінченности (лат.).

натом партії. Нашій республіці грозить менша небезпека від надпродукції індивідуальностей, аніж від розпаношення партійництва. Ми рішуче маємо замало індивідуальностей, і багато непокоячих симптомів, пережитих німецькою республікою, мали якраз причиною те, що нам бракувало особистостей або що вони залегко і зачасто потурали вимогам партій»⁶⁷. Ще більший брак особистостей виказує наша демократія. Сей дефект, разом з іншими, і був причиною, що відкидає її назад, наприклад, большевицька сила, серед якої ще мало лисів, яка думає, що в «устрою демократичнім правити може лиш та еліта, яка не вагається вжити сили».

Наслідки розпаношення «лисячого» духу в проводі нашої демократії фатальні для впливу і значення української демократичної ідеї. Хитлива, затолерантна до чужих доктрин і до власних дезертирів, ся ідея перестає бути атракційним осередком для демосу, для маси. Суцільність національного організму внаслідок того розвільнюється, слабне. Він грозить прибрати той плинний стан, у якому його можна втиснути в яку хочете форму. «Брак провідницьких прикмет у панівній верстві, – пише Шпенглер, – виявляється у опанованих у формі ослаблення почуття певности, забезпечености, і в критиці, яка через саме своє існування, розриває форми, в яких тримається наряд»⁶⁸. Про брак провідницьких прикмет у нашій демократичній верхівці я вже говорив, «критика» ж ідеї, яка розсаджує її оформлення, се є наше москвофільство, регіоналізм, новошляхівство і т.ин., які, мов шашель, підточують українську ідею зсередини... Там, де еліта не довершить «каналізації політичного інстинкту» народу, він розтікається в найрізномірніших напрямках. «Є такий закон історії, що народи, установи або суспільні верстви лише тоді можуть бути без решти переможені, коли вони, чи ті, що їх заступають, зовсім зневірюються у власнім праві на існування»⁶⁹. Наші внутрішні язви (регіоналізм, новошляхівство), брак відпорности на згубні впливи ззовні, гуманітаризм, інтернаціоналізм і т.ин. – все це небезпечні вияви якраз тої хвороби нашої психіки, яка є зневірою у власнім праві на життя.

Демократія наша є хвора, але лікувати сю недугу в теперішнім вирванім зі стану рівноваги світі не можна старими знахарськими заходами.

Що є демократія? Демократія – се форма політичної організації (держави, нації чи партії), основною прикметою якої є стремління якнайбільшому числу членів колективу забезпечити участь у формуванні загальної волі. Але ся форма не є панацеєю. Помилково є думати, що успішність демократії залежить не від характеру еліти, що її веде, а від формальної консультації з масою, яку провадять, себто в (на практиці) запобіганню її ласки і від з'єднання якнайбільшого числа прихильників або від удалого сформулювання мети, до якої ідеться, від її «рідности» чи популярности. А у нас якраз так і думають! Мовляв, вже сама демократична, «рідна» програма, саме згуртування якнайбільшого числа під один провід, сам «єдиний фронт» – забезпечать успішне функціонування демократії. Ні, для того потрібне ще щось! Треба, щоб за сею програмою і числом була воля з тими кличами стояти або впасти, воля, що імпонує своїм і чужим відвагою в ставленні і вирішенні питань, та вірою у справу. Іншими словами, треба не «ідеї», а характерів. Треба не лише «мужви», а й штабу, без якого найліпша «мужва» стає збираниною. Для успішного функціонування монархії потрібно, щоб на троні сидів Фридрих Великий або Наполеон. Коли на нім сидять Людовік XVI або Микола II, монархія гине. Аристократія доти справно функціонує, доки видає з себе Піттів, Веллінгтонів і Черчилів. Коли ж вона бере

⁶⁷ Berl. Tag. – 1930. – 11. II. «Berliner Tageblatt» (нім.) – «Берлінський щоденний листок» (часопис). – Ред.

⁶⁸ Spengler O. Untergang. D. Abendlandes, XVI bis XXX Aufl. B. II, § 552.

⁶⁹ Michelis R. Op.cit. – S. 304.

собі до ради Распутіних, настає розклад. Так само і з демократією. Без Клемансо, Тардьє, Штрездемака і Носке, без сильних індивідуальностей нічого не варта жодна демократія. Анемічна демократія, не окрилена духом зачіпності, «мужністю», наділена лише чеснотами лиса і політичними переконаннями трав'їда, не вив'яється зі свого завдання. Тим менше та, яка має завше витягнені вуха на всякі «пощо» і «для чого», якими противна ідея підмінує аксіоми нашого колективу. Мало мати «рідну» програму, мало бути «національною», треба бути ще націоналістичною. Ніколи не утримається на поверхні народного життя еліта, яка сього не розуміє, хоч би ласкава доля знову повалила на землю її ворогів, хоч би знову здобула 100% голосів в установчих зборах; не охоронить вона національного агрегату від розщеплення ззовні ні від розтічі окремих частинок, від хитання і розбрату. Нашій демократичній еліті бракує не маси, не програми, не свідомости, не єдиного фронту, тільки морального гарту імпонувати сій масі, ідейної знятості і передусім – імпазантної згідности між голошеними теоретичними гаслами та їхніми виявами в щоденнім життю. Брак їй розуміння «великості», «надзвичайности» нашої доби, брак «гартованого слова», яке б «вабило і примушувало слухати», брак почуття непомилности та інстинкту борця, догматизму, розуміння, що рішальним чинником в історії є не знання, а характер, не програма, а особистість, не «що», а «як».

Коли мені скажуть, що се чесноти з фантастичної казки, що їх не знайти в повсякденнім життю, то я відповім, що нічим іншим, як власне сими казковими чеснотами перемагали інші еліти. Розв'язка загадки демократії полягає не на тому, щоб замість демократичної віри перейти на монархічну (прочитайте мотто до сеї розвідки і побачите, що сперечання про форми правління – словесне сперечання); і не в тім, щоби замість 20-ти мала партія сто комітетів, а замість десятка – сотку послів. Лише в тому, щоб пасивне стало активним, щоб на місце кількості стала якість, щоб сильні одиниці спереду зробили поважне число з мільйонів нулів. У тому, щоб охляла еліта стала морально здоровою не механічним способом (зміна етикетки), а внутрішнім переродженням.

Яким? Хоч би таким, якого доконала Німеччина протягом двох лише десятків літ минулого віку. Се ж був нарід співаків і поетів, нарід Вертерів і Шубертів – і з нього нагло постав нарід Мольтке і Бісмарка, Клавзевіца, Бернгарді і Ніцше, Штрездемана і Макензена. «Се рідкий приклад в історії, коли нація – ціла нація, – цілковито змінила свою вдачу протягом одного покоління. Велика таємниця нашої епохи є в тім, що цивілізація наша будується не на розумі, лише на емоції. Вищою ознакою цивілізації є не відсутність емоцій, а контроль над ними». Вихованням нового покоління в душі нових емоцій можемо створити в його душах новий світ. Замість духу посібилізму і віри в механічний поступ, треба вложити в душу того покоління внутрішню візію ідеалу, його видиво. Хто стане одержимий тим видивом, той ніколи не знайде задоволення в світі таким, яким він є. Той зробить усе, щоб свій ідеал здійснити. «Ставка, за яку змагаються гравці нашого століття з завзяттям і посвятою, є в останнім розрахунку, – виграти для своєї партії право організувати на свій спосіб і в своїм інтересі видиво національного ідеалу, право заволодіти душею майбутнього покоління»⁷⁰.

Коли ми сеї душі молоді не здобудемо для нового ідеалу нації, не знищимо старого анемічного «солодкого» й «ніжного» нашого демократництва, не зробимо з нового покоління граніту, об який розіб'ється всякий чужий молот, – то розтлять чужі, а криза демократії стане кризою нації, готової до зустрічі нового володаря...

⁷⁰ Пор.: Kidd, Benj. The Science of Power. – London. – Кід, Бенжамен. Наука про владу. – Лондон. (англ.). – Ред.

Італійський соціолог каже, що «відродженню войовничого Духу завдячує Європа цілою своєю цивілізацією і незалежністю. «Власне тому західні частини середньоморського басейну потрапили ліпше опертися азійським інвазіям, аніж східні частини, де мешканці мали солодшу і ніжнішу вдачу», – що захід зберіг свій «дикий і войовничий темперамент». «Нарід аскетів і ченців, такий, яким він повинен би був стати, коли б узяв дослівно науку перших християн, не може бути народом войовників; і тяжко зрозуміти, яким способом люди, які «не противилися злу», здолали б ставити опір завойовникові, що вдерся до їхньої країни? На щастя для народів Окциденту, християнська наука зовсім не ослабила їхніх войовничих інстинктів... Панове моралісти мають звичку з жахом говорити про войовничих прелатів і закутих у сталь баронів Середньовіччя, але вони мають тямити, що коли б почування, маніфестовані таким способом, щезли, то країни Західної Європи поділили б долю країн Малої Азії або європейської Туреччини. А наші філософи, замість вигідно розумувати в якійсь цивілізованій країні, мусили б служити тому чи іншому азійському завойовникові»⁷¹.

Історія повторюється. Подібно, як майже дві тисячі літ назад, нова наука гуманітаризму, фаталізму, еволюції, культурного поступу, пасивного культу мас, толеранції й безхарактерности, дефетистичного інтернаціоналізму міжнародного братерства, віри в числа, не в особистість, пошани перед фактами вдирається в наші і без того розніжені і перечулені серця, робить їх безхребетними морально, безопірними, прищеплюючи віру не в себе, а в інших, в гармонію, а не в суперечність, у крутість і спокій, у згоду між вовком і ягням...

Се ті отруйні гази, які пускає наперед противник, готовий до атаки, аби одурманити нас і взяти, мов гриба, голими руками. Але, як і дві тисячі літ назад Європі, перемогу дасть нам не кількість, а якість. Так, як войовничий дух окцидентального християнства забив у душах тогочасного покоління розніжену науку непротивлення злу, так мусить і зачпний дух націоналізму забити в наших душах науку перших демократів-драгоманівців. Мусимо віднайти в собі із тьми минулого старі інстинкти, які прищепили колись нашій солодкій полудневій вдачі північні вікінги. Лише тоді зробимо з нашої 40-мільйонової нації націю велику не лише числом голів, а й роллю, що її відіграє вона в історії. Лише тоді розв'яжемо і кризу демократії.

Коли нація хоче мати власний провід, то має тямити, що ніколи провід не уступає розхлябаній, неоформленій масі, а завше іншому прововоді.

Проводові, який зуміє доконати «революцію характеру» наступного покоління; який зробить з наших ідей аксіоми, з переконань – догмати віри; щоб сиділи вони не в книжках і програмах, а в крові, щоб зачали ми дихати тою гарячою пульсуючою «емотивною атмосферою», без якої мертві найрідніші ідеї.

Коли такого проводу не видасть із себе демократія, на зміну їй прийде інша доктрина. Коли й ся не допише, ну, тоді нам знову доведеться викреслити з нашої історії одну або дві сотні літ.

⁷¹ Pareto V. Op.cit. – § 1799.

ТРИ РІЧНИЦІ

На місяці січень-березень припадають три річниці – заснування РУП на Україні, проголошення 4-го Універсалу в Києві і підписання берестейського миру з Центральними державами.

Безперечно, це маркантні дати в нашій еволюції, але хочеться кинути на ті події сніп рефлексій, щоб зв'язати їх в одну цілість й освітити инакше, ніж се звичайно робиться. РУП – перша масова політична партія на Україні, значення її для формування нового українства неоціненне. Але... з чого вона почала і чим скінчила? Почала з яскравої, оригінальної, суто української «Самостійної України» Міхновського, а скінчила – перекладом на українську мову програми РСДРП! Честь, кому честь, але чи партія не викликала тих, які в 1913 р. накликали завернути від «перекладу» до «оригіналу»? Чи не відрікалася від сепаратизму? І чи сей її стосунок до того, про що кричало життя, не відбився на цілій дальшій еволюції нашого політичного життя, яке спершу перекладало на українську російську ідею «єдиного фронту» цілоімперської демократії, щоб скінчити перекладом російської ідеї «єдиного фронту» цілоімперського пролетаріату, з усіма наслідками того, які обсервуємо тепер в ССРСР?

4-ий Універсал... Величавий момент і величний документ. Але практично: чи осягнув він ті наслідки, які був би осягнув, коли б був проголошений у час проголошення 1-го? Коли за тим організуючим гаслом тяглися маси, прагнули його, а не тоді, коли запал остиг, коли сей Універсал був просто констатуванням існуючого факту, замість вогненного знаку, що вказував напрям?..

Берестейський мир. Незатертий і важливий історичний факт. Але чи не відіграв би він у тисячу разів важливішої ролі, коли б ми не ждали з тим, аж поки не зачали сепаратних переговорів большевики? Коли б ми не лякалися «зразити Антанту», коли б менше пам'ятали про зобов'язання супроти неї царської Росії, ніж про свої зобов'язання супроти України? Коли б се був самостійний крок, зискання одного тягу, замість бути рушадом у відповідь на рушад Росії?

Три річниці трьох важких потягнень. Але – не ініціативних, не з метою накинути партнерові свою волю, лише чисто оборонних унаслідок плану, подиктованого противником.

Три річниці трьох великих дат, але з їхнього досвіду скористає нове покоління наше, коли подивиться на них не з погляду «національних святощів», лише критичним оком обсерватора, який – собі в науку – студіює помилки програної партії...

ЩЕ ПРО «ПИЛИПА» І «АТЕНЦІВ»

Маршал Фош, Клемансо, Вільсон – творці Версальського миру вже в могилі. Інші – Ллойд Джордж, Масарик – на порозі таємничої вічності. З ними відійде до історії великий її шмат, започаткований днем 28 червня 1918 р.

«Sabotage du Traite de Pnix¹», який передбачав Клемансо, став фактом і політичною конечністю. Європа розбилась на «версальську» і ревізіоністичну. До першої належать Бельгія, Мала Антанта, Польща на чолі з Францією; до другої – Угорщина, Австрія, Болгарія, а їхнім гегемоном прагне стати Італія. На узбіччі наразі Німеччина, Росія і Англія, що по 1914-1918 рр. вертає на свій острів, а про Бриянову Паневропу не хоче чути. Дванадцять літ тому слово Антанти було законом, а Росія фактично нетикальна. Тепер нема Антанти, а СССР є в стані вічного зденервування в очікуванні внутрішньої або зовнішньої катастрофи.

У зв'язку з сим останнім фактом знову стала актуальною українська справа. Цілком як у 1912-1913 рр., дискутують її в польській, російській (большевицькій та емігрантській) пресі, а за ними – в німецькій. Сим питанням зацікавився 2-ий Інтернаціонал. Дехто навіть прагне зробити з країни Шевченка «Indien-Ersatz²» для Його Величності Джорджа V, а проблема українського Чорного моря набирає знову гострої актуальності.

Але не стає активнішою наша думка. Особливо на тлі її активізації в сусідських таборах. Колись говорилося про дві течії в польській суспільності: т. зв. реакційну і т. зв. поступову. У становленні до національного питання звалися вони – «централістична» і «федералістична». Різні наставали в сих таборах зміни і перегрупування, різних форм набирав їхній взаємний антагонізм. Але в тім, що є найважливіше, давні різниці зникають. Зникають фрази, а їхнє місце займає інтерес власного національного колективу. На думку головного репрезентанта «федералістичної» ідеї, «засада федерації не дасться застосувати на тих (українських) землях» (гл.: «Mysl Narodowa³», 1. IX. 1923); прихильники «братерства народів» з ППС повчають, що «поступовість є природним законом розвою»; що всякий радикалізм «довів свою безплідність» і є лиш звичайною «мегаломанією»; соціялісти стають таємними прихильниками диктатури, а той самий Латинський, що гримів в обороні «братнього народу» у віденському парламенті, інтерпретує історію, географію і номенклатуру України за прикладом Іловайського і колишнього «Нового Времени»... Фрази і гасла, під якими посивів в бою не один ряд провідників (коли йшлося про далеке майбутнє), зложено ad acta⁴ з хвилиною, коли «вчора» перемінилося на «нині». А їх заступили реальні інтереси нації.

Такий є закон еволюції всякої опозиції, яка стає правлячою партією. Такий є закон еволюції демократії, яка по кризі 1914–1918 рр. прийшла до влади в Європі і в Англії, де соціяліст Мак-Доналд бомбардує з літаків індійські села; в Німеччині, де

¹ Саботаж вартости договору (франц.).

² Заміна Індії. У німецькій мові слово *Ersatz* не має негативної конотації (заміна неповноцінна, нижчої якості тощо) (нім.).

³ «Народна думка». – Варшава (польськ.).

⁴ Букв. до справ; відкласти до справ, у справу (нім.).

соціялісти займаються відбудовою вільгельмівського військового флоту; в Сербії, де нове народоправство привертає в Хорватії давні традиції габсбурзького централізму; нарешті серед жидівства, де сіоністи називають «провокацією» стремління арабів не допустити до штучного перетворення на більшість жидівської меншости в Палестині...

Скрізь, коли приходиться до колізії між національним егоїзмом і фразою-гаслом, модерна демократія вибирає те перше. Стремління до порозуміння, неутральність, виrozumілість стають у словнику повоєнної демократії синонімами «слабкості» і «спадщиною неволі».

Чи над сим треба плакати? Ані плакати, ані тішитися, бо се є закон усього, що живе. Всього, що ставить інстинкт самоутвердження над тим, що його забиває. Плакати (або сміятися!) доводиться хіба над тими, у кого дурман фрази затрує інстинкт життя.

У галереї сих останніх неабияке місце, очевидно, займає наша національна species⁵. У № 14 тижневика «Tydzień» читаємо про «majowe nadzieje⁶» українців. Автор був один із тих, «у яких переверот тодішній (травень 26) викликав надію поправи бити земляків наших». А «тогочасні українські оптимісти мали ...не-мало причин до оптимізму». Бо ж у травні вперше до голосу приходили ті, «які, безперечно, відзначалися ліберальними поглядами на національне питання»... А помагали їм «ліві політичні групи, які, ангажуючись у боротьбі з реакцією..., силою речі мусили старатися підважити одного з головних ідеологічних стовпів реакції... – національний зоологізм». Супроти сеї віри автора «зблід і трактат варшавський з квітня 1920 р. і ризький мир»... Вірилося, що нові люди «змінять напрями національної політики», бо «мусять... сприяти розвиткові тих сил, яких природним ворогом рівно ж є Росія». На чім же опирає свої «травневі надії» автор? На тім, що хтось «освідчив», що «рушить з місця справу українського університету»; що «п. Голуфко... об'їздив креси східні з відчитами», в яких «говорилося... про територіяльну автономію для Галичини»; що преса «оголошувала... статті з декларацією симпатії для українського незалежницького руху за Збручем»; що «появилися поголоски, Бог знає ким і для яких цілей пущені», що в соймі виступлять з рядом законопроектів, що торкалися б українського життя і т.ин. (Д.Д.) Автор стверджує, що надії лишилися надіями, але стверджує – аж по чотирьох літах, коли «може, навіть не зовсім нині приємно нам, українцям, признаватися до того».

Чи сі думки є голосом відосібненого журналіста? Ні, вони відбивають ментальність цілих політичних груп, для яких підставою їхніх «надій» і зневір, обчислень, програм і тактичних посунень є, власне, оті «освідчення», «відчити», «декларації симпатії» і «поголоски, Бог знає ким і для яких цілей пущені»... Цілком так, як підставою для (уже жовтневих) надій наддніпрянських соціялістів були: «наказ Троцького» Червоній армії на Україні, «неясні звістки про побачення Грушевського з Копом», чутки з Києва про «зменшення большевицького терору» і «декларація з'їзду московських совітів про самостійність УССР».⁷

Яка вражаюча подібність психіки! Яка наївна віра в логіку фрази! Яке думання шаблонами («реакція» і «радикалізм»)! Яке нерозуміння логіки життєвого інстинкту людських колективів! Що за «оптимізм», до якого «не зовсім нині приємно призна-тися»! Що за відвага будувати свої політичні надії на «поголосках, Бог знає ким

⁵ Тут: відмінна властивість

⁶ Травневі надії (польськ.).

⁷ «Вільна Спілка». – Львів, 1921. С. 92.

пущених», і що за повільність думки, якій треба аж кількох років, щоб увільнитися від сугестії «декларації» і «освідчень».

І подумати, що на сім і йому подібним підложу будувалися політичні настрої, надії, навіть політичні програми і тактики цілих угруповань («укапістів» у Києві і «автономістів» у Львові), і все на те, щоб по кількох втрачених літах схаменутися: коли б то той розум спереду, що тепер ззаду.

Не гадаю бути сторонничим. Се «спізнення» в думанні виявляє не тільки течія автора статті в тижневику Тугута. Ось в однім емігрантському журналі («Розбудова», ч. 1–2 с. р.) читаємо програмову статтю «Наша тактика». Є се теж свого роду визнання помилок, генеральне відмежування від існуючих партій у краю, аргументація, чому се відмежування потрібне; відкидання теорії «боротьби за впливи в існуючих партіях» і т. ин. Але, обгрунтовуючи ці накази хвилі, автор спирається на факти, що зайшли або на які зверталася увага в краєвій пресі вже перед кількома роками. Отже, чому ж висновки витягають аж тепер? Чому журнал, який цитую, формував своє ставлення до інших течій не на підставі їхнього правдивого обличчя, лише на підставі «декларацій», «освідчень» та запевнень тих партій, які, хоч і давали ентузіастам привід до «оптимізму», але які, тим не менше, розходилися з щоденною практикою тих груп? Тому, що занеповоротлива є наша думка. Тому, що не в стані пануючій течії протиставитися, лише шукає з нею «оптимістичного» порозуміння. Тому, що не вірить у логіку життєвого інстинкту, лише в логіку фраз. Тому, що розум нашої інтелігенції має страх вести громадську думку і вказувати їй дорогу.

Може, се звучатиме парадоксально, але власний національний патос у Галичині не мав ще часу розвинутися (він щойно будиться). Його заступає тут інерція патосу 1848 року (габсбурзької «весни народів») і Драгоманова, який не протиставляв расу расі, лише «людство» «звірству» (як Франко); який гадав, що «чоловічі» (гуманні) ідеї всім цивілізованим кругам серед усіх народів «общи» та що їх визнавцям не тяжко між собою договоритися, скоро ті «общі ідеї» з бігом поступу затріюмфують...⁸ Mutatis mutandis живе сей патос у силу інерції і досі в Галичині, хоч життя вирвало реальну підбудову йому і його фразеології. Звідси страх і Katzenjammer⁹ «заведених надій», коли нагло стикнемося замість консеквенцій фраз та «ідей» з консеквенціями колективного егоїзму; страх і здивування того, хто у сні хоче вийти крізь знані двері, а нагло бачить їх замуrowаними: чому в ім'я прекрасних засад і далі не лишають відчиненим вигідний нам вихід?

У сім здивуванні і в сім «оптимізмі» бере джерело дев'ять десятих наших політичних «помилوک» останнього чвертьвіку. Там же і джерело непристосованости до життя нашої «еліти», якій досі є чужа вказівка Демостена, що «вона має пізнавати речі вже в їх постанню, передчувати їх наперед і приповідати іншим», а не по чотирьох роках плакати над своїм неоправданим «оптимізмом».

Візьмімо ставлення до большевизму. Ніколи перед тим не була ся система вагітна такими несподіванками, як нині. Термідор був утопією, доки про нього мріяли «білогвардисти», бо й у Франції його зробили не аристократи, лише збунтований проти диктатури конвент.

Подібний шлях відкривається і для большевизму. Тепер уже народилась нова еміграція, не «контрреволюційна», а з самих-таки комуністів – всі оті Бесідовські, Дмитрієвські та тисячі меншої братії. Вони не боролися проти революції, лише (як пише

⁸ Листування М. Драгоманова з М. Бачинським (1871-1877), зладив М. Павлик. – Л., 1910. – С. 229 і 261-262.

⁹ Похмілля (нім.).

Дмитрієвський¹⁰, є вони «плоть від плоті, кров від крові тої революції», для них прапор большевизму був їхнім прапором. Але тепер вони розчарувалися, зачали визнавати багато з того, за що боролась еміграція. Большевик М'ясніков (у «Бюлетені закордонного бюро опозиціонерів») одверто висуває програму ліквідації революції, її втримання на її демократичних здобутках, привернення прав церкви, приватної власності, ліквідації Комінтерну і т. ин. З другого боку, багато зі своїх догм (як монархізм, реституція дворянства, інтервенція) вже закинула еміграція. Те, що кілька літ здавалося непримиренним, зачинає зближатися. Рівночасно йде великий здвиг у партійнім напрямі в самій країні. Чи то в перепровадженню промфінплану, колективізації, весняних засівів, чистці партапарату завше безмісні директиви центру натрапляють на тихий саботаж низин. Сі низини більше відчувають живчик життя, більше відчувають абсурдність комунізму, вони ж є гніздом «правої опозиції», з них виходять перекинчики, вони ж, «праві опортуністи, намагаються примирити партію з капіталізмом», вони є її «головною небезпекою»,¹¹ вони можуть стати підложжем Термідору. Ось чому запоспішним є твердження, що большевизм через те не може впасти, що «нема кому його заступити»... Скажуть, перекинчики на кшталт Бесідовського та інших, виступають проти диктатури тільки перед люфною револьвера! Нехай, але що ж, як не страх бути виданими завтра на поталу кривавому Робесп'єрові, викликав революту Таяна і товаришів, яка привела до повалення диктатури? Певно, що большевизм не в стані еволюціонувати, але большевики – в стані, і то навіть касово... Тим-то є страшна для Сталіна його боротьба з «лівими» ультракомуністами. Бо се є знак, що революція скінчилася і большевизму більше не потребує. Бо лише кілька місяців відділяє страту Робесп'єра від моменту, коли він післав на гільотину Гебера з товаришами, отих «enrages» (скажених), які жадали моментального здійснення соціалізму і невблаганної боротьби з релігією...

Перед лицем сеї кризи і настає консолідація першої, другої і третьої Росії. З новою програмою, з новою, хоч і російською, психікою. Без фрази, але з неприкрашеним національним егоїзмом натомість. Соціалісти в ній відрікаються від соціалізму, коли побачили, до чого він допровадив Росію; демократи – виклинають «керенщину»; «врожденная русскому кротость и душевная мягкость» уступає місце настроям «жестоким и жадным, насыщенным энергией».¹² А головно – теорія «самовизначення народів» касується большевиками на практиці, а еміграцією в теорії: для монархістів, Мілюковців, Керенського і Бесідовського Україна знову стає «Югом Росії»...

Подібного свідомого ставлення до кризи, що назріває в Москві, не має ні наша еміграція, ні край. Інстинкт самозбереження у нас мертвий. Отворити очі на політику Совітів не важилися ще донедавна. Бо (такий догмат нашої політики!), коли є якась сила, то – на те, щоб до неї пристосуватися.

Відомо, що в СРСР буває, як і за царату, голод – явище на Заході незнане. Відомо, що перед крамницями – хвости, бо брак краму. Відомо, що селянин бідніє, що кількість худоби зменшується та що Росія, колишня «житниця Європи», мусить імпортувати збіжжя. Для всякого економіста ясно, що свідчать сі факти про господарський стан такої країни. А тим часом галицькі (не совітофільські) економісти, що з України вернули, писали в «Вістях» про «надзвичайно бурхливий темп народного господарства Радянської України», про «соціалістичне будівництво, що здійснюється тут з великим запалом» (у переддень запровадження сталінської панщини!), та про те, що

¹⁰ Руль, 27. IV. с. р. і наст.

¹¹ «Пролетарская Правда», 25. IV. с. р.

¹² «Смена Вех». – Париж, 1922. – Ч. 7.

«культурне будівництво в сучасних умовах знаходить тут широкі можливості і що розвиток української культури відбувається тут без жодних перепон» (у переддень процесу СВУ!).

Нащо се робиться? Кажуть, се, мовляв, для того, що не можна «знеохочувати» нашого селянина і казати йому відразу цілу правду; що він «потребує ілюзії» і т. ин. Але ж, у чім полягає завдання інтелігенції, як не на тім, щоб отворити очі масам на те, що є? Бо що допоможе «отворити очі» на те, що вже і сліпий уздрить? Але ся остання процедура є, власне, нашою національною: крий, Боже, не озватися голосом протесту проти якоїсь сили – хоч нам шкідливої – поки вона ще стоїть. Ліпше сяк-так до неї пристосуватися. Як ті Щедрінські «пошехонці», «ми визнаємо за правду лише ту правду, яка б'є нас по лобі... У свій літопис записуємо лише той факт, який має привілей бути фактом довершеним». А упадок большевизму поки що таким фактом не є... Розумування гарне, але чи з ним можна заглядати в майбутнє і готувати до нього нарід?

І треба було аж «доконаного факту» шибобиття, щоб наша преса «визнала за правду правду, яка б'є нас по лобі», і зайняла виразне становище до большевизму, доти – зовсім невиразне. Не без того, щоб не подіяла на сей зворот і шляхетна ініціатива Ватикану в обороні гоненої церкви православної і загальний зворот проти Совітів у громадській думці Європи... Знову чужий патос означив лінію нашої поведінки, яку ми самі вибрати не вміли. А доти, хоч стогоном стогнала під російською диктатурою Україна, наша преса тутешня літами була «невтральна»: мовляв, і віл реве, і ведмідь реве, і чорт не розбере, хто кого дере!

Є се наша «соромливість» визнати перед цілим світом своє «вірую». Соціалістичний посол, по повероті з України, визнає (приватно!), що зневірився не лише в большевизмі, але й у соціалізмі. Але публічно сього не каже, бо фраза («все ж таки, знаєте, соціалізм!») заглушує збуджений національний чи класовий егоїзм... Соціал-демократичний редактор проти совітської диктатури, а в своїм часописі – її рекламує... Священик, який попирає людей, що пропагують у Галичині «безбожництво»... Часопис, який служить головно інтересам селянства тут, розхвалює «досягнення» влади, яка за Збручем зганяє се селянство з землі, обертаючи його на циганів... Ні до своєї релігії, ні до землі, ні навіть до свого класу (не кажучи до нації) не прив'язана органічно наша інтелігенція, і така інтелігенція хоче взяти право когось вести, когось орієнтувати, когось будити, когось виховувати! Інтелігенція, в якій мертва любов, а тому й мертвий гнів, яка не думає про створення власних «довершених фактів», що випливали б із її голосу крови та інстинкту раси, лише приймає чужі; яка не зносить атмосфери напруження і конфлікту, завзятого боронення свого «святая святих». Агляя, героїня «Вальдшнепів» (М. Хвильового) каже: «Я – новітня людина нашого часу... Мене від природи покликано до кипучої діяльності, і я хочу творити життя. Не так, як його творите ви..., а як його творили хоробрі протягом тисяч років. Ви скажете, що я пропагую ідеал новітньої буржуазії? Хай буде по-вашому. Але буде й по-моєму». Але, мабуть, Хвильовий недурно убрав свого героя в спідницю. Мужчин, які б говорили так, у нас нечутно...

Навпаки, в сій країні людей, які не тільки що затаювали своє «вірую», але мали їх аж два, одне вороже одному, таких людей у нас хвалять за їхню «громадську сміливість», «незалежність у поглядах» і за «сміливість боронити їх прилюдно». Що більше! Хитливість стає у нас патентованою чеснотою. Коли в Америці недавно вибирали «кандидата на майбутнього Едісона», на запитання, що є передумовою успіху, той відповів: воля! І річ ясна, проти того обурилися у нас. А один щоденник писав

(16. VIII. 1929): «Дітям старої нації, навантаженим тисячолітнім досвідом, справи людські видаються без міри складнішими, ніж навіть геніяльному синові молодії Америки, який силкується все звести до формул коротких, ясних і рішучих. На жаль, таких формул немає». Можливо, що таких формул немає, і наш адоратор «старих» (чи не здитинілих?) націй має рацію, але ще більшу, мабуть, ми, коли дозволимо собі твердити, що без таких «коротких, ясних та рішучих формул» неможлива жодна успішна акція. Назвати своїх противників «буржуями» (як то зробили большевкки) або «гунами» (як се зробили з німцями англійці), очевидно, було занадто симплістично і неслухно, але, власне, ці «короткі, ясні і рішучі формули» помогли їхнім винахідникам повалити свого противника. Зрештою, такою занадто симплістичною формулою є і «незалежність нації», бо (послухайте комуністів і «паневропейців») «властиво» самостійних націй немає, бо кожна нація є економічно залежна. Але в акції виграють прихильники отих «рішучих формул», а не ідейні вівісектори і баламути.

Небогато й серед еміграції нашої прихильників «яскравих формул». Не говоримо про «Тризуб», якому присвячена окрема стаття в сім зошиті: в той час, як російська «кротость и душевная мягкость» переминається на «жестокий, насыщенный энергией» світогляд, у нас ота основ'яненська «душевная мягкость» проголошується знаком, під яким маємо перемогти.

Не говоримо загалом про нашу «демократичну» еміграцію. Деякі з сих «наших за кордоном» (які не знати чому, звать себе політичними емігрантами) обурювалися на протести проти червоного російського терору: «Се ж може пошкодити нам у Києві!». Так, як свого часу Драгоманов: «А криками та ще з-за кордону тільки пошкодите сій праці, котрій тепер сам уряд помагає організувати такими речами, як Географічне товариство»¹³.

Не говоримо про «Лігу Народів Востока Європи» (соціалістів-революціонерів М. Шаповала), але ось маємо свіжу публікацію гетьманську¹⁴, в якій борониться федерація з Росією (14. XI. 1918), як акт «вимушений поставою Антанти». В той час, як ціла російська еміграція разом з большевиками висуває бойове гасло «Юга Росії» замість України, наша еміграція вагається протиставити тому гаслу рівновартну «коротку, ясну і рішучу формулу». Та сама апологія пристосуванця, апологія державної залежності, засудженої пізніше самим гетьманом як фатальний крок. Як же ж инакше робили масариківці! Антанта і від чехів «вимушувала» автономії в рамках Австрії, але чехи не хилилися перед «фактами, що б'ють нас по лобі», і се їм вийшло на добре.

Харківський процес показав, що сеї нашої ментальности не вдалося в нас знищити навіть большевикам. Передвоєнне (і революційне) українство на Наддніпрянщині жило патосом чужим, патосом російського лібералізму з його готовим світоглядом. Інерцією сього чужого патосу і жило українство, що не прийняло релігії большевизму, а своєї власної не виробило. Тому-то таким безрадним показалося се українство на двох виточених йому процесах – жидівством у Парижі і Росією в Харкові. Захитане у своїм (мертвим уже) патосі російського лібералізму, не прийнявши патосу большевизму, воно (звикле до чужого) дало себе – по розпачливій боротьбі – зіпхнути в ковбаню патосу старої Росії («антисемітизм», «контрреволюція і т.ин.). Люди респекту перед фразою, люди, легені яких не звикли дихати повітрям протиставлення і

¹³ Ак. К. Стидинський. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (За сто літ. Кн. 1., 1927.).

¹⁴ Проф. Д. Дорошенко. Історія України, 1917-1923 рр., II том (перший не вийшов). Укр. Гетм. Держава 1918 р. – Ужгород, 1930.

конфлікту, люди, що соромилися голосу крові та інстинкту землі, які не знали, якою великою річчю є колективний егоїзм, не зуміли піднести до високості власної правди великий запал степового працівника і великий жест степового лицаря, оспіваного Гоголем і Шевченком. І одно, і друге було zdegradоване як «куркульство» і «бандитизм» новою шкалою цінностей, накинута нам номадами Півночі, яка звикла «братъ только весом», мовляв Еренбург; за якою крилась лише «тяжесть дыхания и мощь гранитная, всепокрывающая, мощь вшивых шкур на вялом, нечесаном, заспаном теле».¹⁵ Ми метикували, чи не суперечить наша правда з «абсолютною правдою» (vide¹⁶: гуманність, інтернаціоналізм і т.ін.). Вітчизна Еренбурга з власної правди робила абсолют для себе і для нас. З приводу фіналу харківського процесу писав один польський часопис: «Супроти Росії Україна не вміла ніколи витримати своєї справи до кінця. Так було завше, так є й нині»¹⁷. На жаль, брак нам фактів, які б могли се твердження збити, незважаючи на тисячі актів героїзму і посвяти.

Наша улегливість обставинам, страх боронити власне credo, нездатність дихати повітрям конфлікту, наша відроза до «рішучих формул» і боягузливість думки потягає за собою страшні наслідки. Вона забезпечує тріумф Ефіялтів, а на цілу добу кидає понуре світло занепаду й анемії. В сій атмосфері гинуть найліпші пориви, нидіють характери, в м'якотілій і розпливчастій масі збайдужілих і зневірених вмирає думка.

Коли порядок речей, під яким терпимо (напр., совітський) зачинає тріскати, у нас паніка: «Не дай, Боже! Ми ще до того не підготовані!» А коли він себе скріплює «реформами» («українізація»), або «деклараціями» (нам і се вистане!), ми впадаємо в телячий «оптимізм»... У таких випадках мені пригадується, що оповідає про Пашича гр. Сфорца.¹⁸ Пашич, з яким Сфорца стрінувся під час війни на вигнанні на о. Корфу, запевняв того, що він лише раз дрижав за майбутнє своєї країни. Се тоді, коли йому вдалося довідатися про секретні наміри архикнязя Франца Фердинанда – запровадженням триалізму настало з'єднати до імперії симпатії югослов'ян... Уявляю собі, як би тішилися в подібнім випадку наші «оптимісти»!

Наївно думати, що тим «оптимізмом», тим мімікрі, тим компромісом із чужими фразами ми можемо врятувати себе і приспати чуйність чужого світу («Ми ж теж соціалісти! Ми ж теж монархісти!») «Він (Пилип), – казав Демостен атенцям, – хоче панувати, а при сім не має, oprіч вас, інших противників на шляху... А що він гадає, що ви маєте розум, то й мусить думати, що ви його з цілим правом ненавидите»...¹⁹ І відповідно до того чинить. Як запевняли в своїй відданості царському двоголовому орлові українофіли з часів 1905–1914 рр.! Се їх не врятувало. Запевняли в своїй вірності п'ятираменній звїзді українські змінівіхвці останніх літ, і се їх теж не врятувало. Пилип мав більше віри в імманентний розвій української ідеї, ніж ми самі. Він вірить у наш розум, не в нашу любов.

Російське месіянство завше мало релігійне забарвлення. Ідея «вибраного народу» віджила в ідеї «передової країни революції»; «царство Божіє на землі» – у видиві нового російського соціального устрою, «страшний суд» – у загибелі «капіталістичної Європи», Рим, столиця християнського світу, – в «Москві, третім Римі», столиці «визволеної людськості»... Без подібного ж патосу не зможе українство перемогти сей

¹⁵ Илья Еренбург, Рвач.

¹⁶ Дивись (лат.).

¹⁷ Lwowski Kurjer Poranny, № 142.

¹⁸ Sforca, comte. L'Archiduc François-Ferdinand // Revue de Paris (франц.) – Сфорца, граф. Ерцгерцог Франсуа-Фердинанд // Паризький огляд. – Ред.

¹⁹ Друга промова проти Пилипа, 17.

«третій Рим», без патосу, який черпає свої ідеї з землі батьків і з їхнього тестаменту, наскородженого на тій землі шаблями предків. Чужа пристрасть, чуже безумство створили сей світ, і не змінити його, не протиставивши пристрасти – пристрасть, безумству – безумство.

Усе є боротьба, писав Клемансо, і коли перемога не конче залежить від зударення зброї, вона залежить від зударення воль. «Вона є того, хто найдовше витримає. Вона залежить від того, хто здатний до більшої впертости».²⁰ Все, що сю волю ослаблює, – страх перед «рішучими формулами», респект перед фразою, боягузтво думки, «душевна м'якість», – є зло. Все, що скріплює, – добре.

Пилипи ніколи не страшні. Страшні атенці, які навіть у хвилі найбільшої актуалізації їхньої справи, заміняють лиш одного македонця на іншого: князя Львова на Керенського, Керенського на Леніна, Москву – «столицю демократії», на тую ж Москву – «столицю 3-го Інтернаціоналу». Якщо не змінити самої душі атенців, їхня справа в найважливіший момент усе потраплятиме в руки гієн, безпринципних «рвачів», як оті Баски-Меленевські, що слали депеші до кайзера, коли той був на троні, а большевики за ґратами, і до большевиків, коли ті «вступили на престол», а кайзер пішов геть. Як ті, що були стовпами і міністрами УНР, а тепер пропагують ідеї «Нових Шляхів», як Севрюки, як сотні отих «каліфів на годину», отих засадничих прихильників ідеї хвилево переможної і засадничих зрадників ідеї хвилево переможеної. З таким матеріалом і «актуальність» не pomoже. Буде знову тільки імпровізація, як по упадку царату. Не тоді коня сідлати, як треба сідати.

---

²⁰ *Au Soir de la Pensée* (франц.) – «Вечірні думки» (Ж.Клемансо)

НИНІ І ВЧОРА

Ідейний розгартіяш серед нашої інтелігенції – тема сеї статті. Розкол у гетьманським таборі, в католицьким, криза в ундівським, в соціалістичним, в українсько-комуністичним, почасті в націоналістичним.

Криза та не є чисто ідейного характеру. Вона є глибша. Не в тому клопіт, що ми не знаємо, ким стати: правими, лівими, «розважними» чи «нерозважними». А в чому, зрозуміємо, коли приглянемося до кризи, що її переходить інтелігенція інших народів.

Пригляньмося до большевиків, що тепер панують у Росії і над Україною; або до німецьких соціал-демократів, які грають таку велику роль у політиці свого краю. Що піднесло їх угору? Крутіж подій і їм грозив вибити дно під ногами, а не вибив. Чим же вони тримаються?

Ні геніяльність своєї програми, ні загалом розумовим багажем, лише зовсім чим иншим. Тримаються вони надзвичайно живучим, зачіпним, таємничим інстинктом самозбереження, властивим кожній сильній креатурі; який є єдиною рушійною силою людських вчинків, глузуючи з програм і теорій, міняючи їх, невірний догми, але вірний собі.

Сеї інстинкт головно забезпечує певній інтелігентській групі перемогу над иншими в боротьбі за душу народу.

Ось большевизм на другий день по перевороті. Л. Троцький пише в «Споминах», як тяжко було йому і його партії на руїнах старої влади здвигнути нову, свою. Стояла дилема: або дотримати віри прекрасним гаслам революції і свободи і «спуститися на дно»; або стати на ноги, але потоптавши всі, голошені досі високі кличі... Інстинкт самозбереження перемиг логіку фрази, і большевики втрималися в сідлі.

Другий уже раз (але, як то кажуть, in *anderem Zu-sairmienhange*¹) зацитую уступ зі «Споминів» Ленінового приятеля: «Стара армія ще розбрєдалася по країні, а нам уже довелося будувати нові полки. Царських старшин виганяли зі старої армії, де-не-де безпардонно з ними поводитися. Між тим, нам доводилося запрошувати царських старшин як інструкторів нової армії. У старих полках поставали комітети, немов втілення самої революції. Але в нових полках комітетчину не можна було терпіти як чинник розкладу. Ще не відлунали прокляття на адресу старої дисципліни, а вже довелося запроваджувати нову. Від добровольщини довелося перейти до примусової військової служби». А далі виявилось, що «не можна будувати армії без репресій», не можна вести маси людей на смерть, не запровадивши наново кари смерті.²

І большевики її запровадили так само, як і стару дисципліну й примусову рекрутацію. А з другого боку, знесли всі прекрасні засади, яким вчора поклонялися: засаду загального миру, вояцьких рад, солдатських віч, загального виборчого права, свободи преси, слова, зборів і т.д. Ідеї, колись добрі для розсадження старої влади, як «буржуазні забобони» викинули на смітник. Ідеї, очорнювані вчора, взято спокійнісінько як свої власні – не від Маркса, а з ідейного арсеналу царату.

Властивий всякій креатурі алогічний інстинкт самозбереження перемиг, практика зацпила з гарних теорій. Трон, з якого скинуто старого кумира, не спалено разом з

¹ В иншому зв'язку (контексті) (нім.).

² Л. Троцький. Моя жизнь. – «Гранат», Берлін, 1930.

ним, лише приздоблено для нового. Проти Фінляндії готував Троцький башкирську кінноту, думаючи «налякати буржуїв фінських зморою азійської навали», на Україну послав китайців. Дарма, що подібні методи царату засуджували самі більшовики як варварське потоптання прав нації на самовизначення. Не се право було тепер важливе, а «реальні факти». Неважливо було, чи се «право» гарне, чи ні, лише чи воно «корисне, чи шкідливе для розвитку соціальної революції» (читай – для більшовизму і для Москви).³

Теоріями і засадами крутили, мов шевською шкірою, а над усім домінувало питання: «Чи се нам корисно, чи шкідливо»? У споминах описує Троцький, як він, утікаючи з царської Росії, переходив покордонну річку «на спині хахла». Символічний образ пізнішої політики на Україні Троцького і тов., які дивилися на інші народи, як на нижчу расу, здатну лиш возити на своїй спині вибраний нарід. Бажання «осідлати» чужу стихію (вираз Затонського) – се був первісний інстинкт. Теорія, яка йому сприяла, була добра, яка йому противилася – зла.

Сей інстинкт самозбереження пануючої нації, незалежний від теорій, підсвідоме відчуття того, що є їй корисне, а що ні, почуття своєї вищости як раси, що має право і хоче їздити на чийсь спині, – ось що в критичні для Росії дні 1917 р. дало перемогу її правлячій верстві, її інтелігенції над іншими, рятуючи від розпаду імперію.

Того інстинкту навчилися більшовики від своїх учителів, великих німецьких патріотів Енгельса, Маркса і Лассаля, патріотизму яких я колись не потрафив належно оцінити. Енгельс теж високо ставив гасло свободи народів. Але як тільки та свобода входила в суперечку з інтересами Німеччини, тевтонський патріот показував роги (так, як і російські патріоти-більшовики). Енгельс уважав, що «визволенню західноєвропейського пролетаріату мусить усе підпорядкуватися... І хоч як нам цікаві балканські слов'яни, але коли їхня визвольна боротьба колідує з інтересами пролетаріату (читай – німецького пролетаріату), тоді мені на них наплювати». Той самий Енгельс думав, що нарікання галичан на їхню долю в минулім віці є фантазією, бо вони «щойно від Метерніха довідалися, що мають на щось нарікати... Революцію можна було врятувати лише через спілку німців і мадярів і через найрішучіший терор проти слов'янських народів». Бо вони – «контрреволюційний елемент».⁴ Як і в першій випадку, спершу голос подає бажання затримати одіичений стан посідання, загрожений «контрреволюційними» народами, а потім для оправдання сього бажання вигадуються менш або більш дотепні теорії.

Приповідка каже: хто пса хоче забити, твердить, що пес сказився. Спершу говорить інстинктове, підсвідоме «хочу», потім для його оправдання видумуються засади й теорії, твердження. Коли теорія знайдена, сміло хапайте ломаку і гаратайте направо й наліво – «світова справедливість» буде з вами, бо «сказаний пес» мусить бути вбитий...

Чим тримається німецька соціал-демократія тепер? У Німеччині високо б'ють хвилі революції зліва й справа – комуністичної і гітлерівської. Пахне диктатурою. Чому ж її досі нема? Чому на райхсканцлерській фотелі замість Лібкнехта чи Гітлера сидить д-р Бріннінг з ласкавого дозволу соціал-демократії? Тому, що президент Райхстагу тов. Лебе сказав, що соціал-демократія є, вправді, проти диктатури, але коли вже до тої диктатури таки мусить прийти, то він, Лебе і товариші, зроблять

³ Революция и Национальный Вопрос. Документи и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX в., Т. III, Книгоизд. Комун. Акад. – М., 1930. – С. 23.

⁴ Aus d. liter. Nachlass v. K. Marx, F. Engels u. Lassal, III, B. S. 77, 78, 236, 237- Der demokratische Panslawismus. – S.13 (нім.) – «Демократичний панславізм». – С.13. – Ред.

так, що се буде не комуністична і не гітлерівська, а соціал-демократична диктатура. Іншими словами: ми чемні і виховані, воліємо воювати виборчою карткою, але коли ви, комуністи і гакенкройцлери, хочете бійки, ну, то не гадайте, що гарні теорії зв'яжуть нам руки! Ми відкинемо їх, як відкидається маринарка перед боксом, – і теж підемо навкулачки. Так, як зробив десять літ тому соціал-демократ Носке, що справив криваву лазню комуністам у Німеччині.⁵ На сім прикладі знову бачимо, як інстинкт самоутвердження групи тріюмфує над абстрактними фразами і програмами, єдиний рушій наших вчинків. Не поведінка підпорядковується гаслам, а гасла міняються, коли се наказує інстинкт самозбереження групи.

Гарним втіленням сього інстинкту був і знаний провідник німецького соціалізму Шайдеман. У своїх споминах малює він ту трагічну ніч, яка рішила, чи бути Німеччині німецькою республікою чи російсько-більшевицькою сатрапією. Програна війна. Вир подій і чуток. Вулицями Берліна суне артилерія, озброєні вояки, юрби розлюченого народу, готового йти за кожним демагогом, у Райхстагу збентеження і непевність. За його мурами під'южує нарід Лібкнехт. До Шайдемана кидаються приятелі, благають промовити до пролетаріяту, рятувати становище. Читаємо в «Споминах»: «Лібкнехт хоче проголосити совітську республіку. Тепер ясно бачу перед собою становище. Знаю, чого він домагається: «Вся влада совітам робітничих і солдатських делегатів». Отже, Німеччина стає російською провінцією, філією Совітів! Ні! Тисячу разів ні! Я бачив перед собою російське божевілля, заміну царської системи большевицькою. Ні! Ні! Тільки не се в Німеччині, яка і без того зазнала стільки нужди». І Шайдеман почав промовляти, а коли скінчив «у бурхливим захопленню всі підхопили крик «Хай живе німецька республіка!» Маси рушили і попрямували до замку. Большевицька хвиля, яка в той день грозила нашій вітчизні, була зламана. Німецька республіка стала живою в головах і в серцях народних мас».⁶

У ту ніч патріотичний інстинкт вождів німецького робітництва переміг чужу фразу. Nein! Tansendmal Nein!⁷ Сим гнівним ветом відповів непомильний інстинкт німецького пролетаріяту на підступну формулу «влада робітничим делегатам», з якою деінде жменька баламутів сідала на спину мільйонів.

Я говорив про те, якими методами збивали до купи імперію большевики. Подібними ж методами (хоч в ім'я шляхетнішої мети) послуговувалися під час війни англійці, коли робили повстання арабів проти турків. У своїй гарній книзі «Бунт в Пустині» каже славнозвісний полковник Лоуренс, як йому доводилося організувати визвольний арабський рух з банди забіяк, яких називали просто «розбійниками». Лоуренс каже, що не раз, плачучи від злості, мусив він потурати їхнім найдикішим забаганкам, неприпустимим на європейським театрі війни. І коли б англійці мали свого Липинського, вони б прозвали сей рух бандитизмом, «отаманщиною», а Лоуренса – «погромником». Але національний інстинкт англійців не давав впливати на себе чужим фразам, як не давали сього робити ні большевики, ні німецькі соціалісти. І «розбійники», зруйнувавши Туреччину, створили кілька арабських держав під протекторатом Великої Британії.

Як усе, будівничим чинником був непомильний національний інстинкт, алогічне резумування, яке кпить із теорій, нехтує фразами, а кермується лише тим, що є для його колективу корисне, а що шкідливе.

⁵ Ці слова не були лише погрозою. Запроваджений новий регулямін Райхстагу (проект Лебе) проти комуністів і гітлерівців свідчить про се найліпше.

⁶ N. W. Jorna 1, 9. XI. 30

⁷ Ні! Тисячу разів Ні! (нім.).

Сей інстинкт є головним рушієм і в міжнародній політиці. Фельдмаршал Мольтке писав: «Під якими тільки фальшивими причіпками, в ім'я яких тільки суперечних засад приходили до нас французи, аби під маскою допомоги пограбувати нас. Старе Бургундське королівство забрали вони нам в ім'я Риму і єдиноспасенної Католицької церкви. Лотаринзькі єпископства і Ельзас забрали вони в ім'я Реформації – як протектори лютеранства. На Страсбург і Голландію напали вони в ім'я засади абсолютної монархії, цілий же лівий берег Райну і Швайцарію приєднали вони до Франції або тісно з нею зсоюзилися в ім'я засад свободи і республіканської ідеї. Вони міняли засади і з кожною крали від нас кусень нашої землі».⁸ Цілком так, як, скажімо, Москва, що раз в ім'я переслідуваного православ'я, раз переслідуваного пролетаріату анексувала українські землі. Засади мінялися, крадіж залишалася. Лишався незмінний інстинкт панування й розросту сильного народу, а до нього вже добиралися теорії...

Нащо зробив я сей екскурс? На те, щоб показати в її діянні, в самім процесі акції – оту містерійну силу, яка називається інстинктом, волею і яка є єдиною силою, що охороняє громаду від заливу шкідливих чужих ідей, підтримує експансію її власних, стереже від ідейного, а потім і фізичного розпорошення і смерті. Той інстинкт, та сила дала перемогу большевицькій інтелігенції в критичні для Росії дні, соціалістичній і буржуазній у Німеччині, національній – в Англії. Нехибний інстинкт самоутвердження наказав большевикам позбутися засад свободи і толеранції, скинути Керенського, і зі свого російського погляду вони мали рацію, бо інакше була б розпалася імперія. Нехибний інстинкт наказав німцям позбавити політичного впливу Лібкнехта і Розу Люксембург, аби не стала Німеччина московською губернією, або – що виходить на одно – «союзною республікою». Непомильний інстинкт британців наказав їм рятувати імперію з допомогою «отамана» Лоуренса з його арабськими «гайдамаками», хоч як істеризувалися прихильники засад гуманітаризму.

У старі часи сей інстинкт виступав неприкрашено, в чистій культурі. Колись у славнім монастирі Клюні між католиками і жидами відбувся диспут. Один лицар запитався рабина, чи той вірить у Діву Марію і в те, що вона є Мати Божа. Жид відповів, що ні. Тоді лицар, видобувши меч, ударив рабина в тім'я, і всі втекли в переполосі. Ченці з Клюні картали лицаря за нечемне поведження, а король Людовік Святий похвалив його завзяття: «З противниками, сказав він, мають сперечатися лише дуже вчені ченці, але мирянин, коли чує, як ганьблять закон християнський, повинен боронити його тільки шаблею, яку він має запхати в живіт противника так глибоко, як вона може туди ввійти»...⁹ У наш культурний вік на подібний вчинок має бути моральне оправдання. Коли хто хоче комусь «запхати шаблю в живіт», мусить насамперед зробити з нього «гуна» (як німців під час війни звали в Англії) або «контрреволюціонера» чи «бандита» (як звали нас Енгельс і большевики). Коротко, мусить переконати світ, – коли не чужий, то бодай свій – що пес сказився, а щойно тоді братися за ломаку. Бо світ став моральний і культурний.

Назовні дужаються з собою ідеї та переконання, а в суті речі – ворожі собі інстинкти панування, з яких кожний стремить повалити противника, як той лицар рабина. Ідеї ж добираються до сеї боротьби, як кийки. Не який гарніший, а яким легше збити з ніг. Коли сього не зробить ідея, якій вчора поклонялися, її відкидають набік, натомість шукають дужчої, як, напр., зробили большевики, які від демократії скакіцнули до диктатури, або французи, про яких говорив Мольтке. Оповідують анекдот про одного

⁸ «Питання західних кордонів». 1841 (нім.).

⁹ V. Pareto. Traite de Sociologie, § 1127.

ірландця. Стояв на трибуні і досить баламутно, але з запалом чогось домагався. Коли знетерпеливлені слухачі гукнули йому, чого ж він, властиво, хоче, ірландець гримнув кулаком по столі і крикнув: «Я не знаю, чого я хочу, але те, чого я хочу, я мушу дістати».

Не завше свідомо, але завше за голосом сього внутрішнього «хочу» іде політика партій і націй сильних і здорових. Головне – мали оте «хочу». Не журилися фразами під час нападу, а під час оборони не давали себе ними здурити, як та Червона Шапочка, що у вовкові бабусю бачила, бо був в очіпку.

Большевики не питалися, чи се гуманно, чи ні, а послали китайців проти нас, а башкирів готували проти фінів. Лоуренс не дивився, що «не гуманно» мобілізувати арабських башібузуків проти турків. Шайдеман не дивився, що, виступаючи проти московських комуністів, він виступав в очах одуреної юрби проти пролетаріяту, а Лебе не злякався недемократичности ідеї диктатури, коли противники скакали йому до горла. Вони не затуляли вух на голос крови, а очей – на інтереси свого колективу, і з'явища оцінювали не відповідно до їхніх словесних шат, до їхньої акцесуарної сторони, а істотної. Добре було те, що було корисне моїй групі, зле – їй шкідливе. Хоч би не знати під якою поганою маскою виступало корисне, а під якою прекрасною – шкідливе.

Так міркували ті, які хотіли жити. Сей голос інстинкту зводиться до кількох підставових правд. Перша – у представнику іншої породи треба завше відчутти виразника інтересів тої породи, а не своєї, хоч би побренькував найгарнішими кличами. Друге – треба вміти бачити ікла за бабусиним чепцем. Третє – треба вміти в рішучу хвилину сказати чужій ідеології рішуче «ні», не дати себе нею збаламутити, треба вміти відповідно відчувати, бачити і чинити.

Інтелігенція з незвихненим інстинктом самозбереження, якій у самій крові сиділи ті підставові правди, виходила переможно з усякої халепи. Коли ж падала, то на мить, бо незламаним залишався в ній отой хребет, оті аксіоми, які, мов нитка Аріядни, виводили її з лабіринту теорій, програм, засад і фактів на певну стежку.

Коли ж такий розгардіяш панує серед нашої інтелігенції, то се тому, що настав в ній заник того інстинкту. Різні фікції від віків переможним наступом ідуть на нас. Одні, тлумачачи по-своєму зрозумілу ідею західної культури, другі інтернаціоналізму і т.д. Кожна робить із нас додаток, варіант чогось іншого, а не окрему величину. Кожна під маскою ховає справжнє своє обличчя і заміри. І перед кожною новою маскою наша інтелігенція стає спантеличена, готова до дискусії: з правицею чи з лівицею, з буржуазією чи з соціалізмом? Може, се справді приятель промовляє? Настане зміна системи: по правих ліві або навпаки – і вже втіха. Вже причина до «оптимізму», бо ж «партії лівиці, заангажовані в боротьбі з суспільною реакцією», «силою речі» мусили б боротися і з «національним зоологізмом» правих; бо всяка людина, що вийшла з лівиці, повинна ж була «розуміти визвольні пориви» інших. Як же не «сподіватися», що відтепер зміниться система? Горі імієм серця!

Таке пишуть поважні політики в поважних часописах, виробляючи громадську думку, показуючи як мету фата моргану в пустині. На суть чужої ідеології наша інтелігенція не дивилася, лише на вивіску. Ви парламентаристи? Ми теж! У парламентаризмі *salus populi*, урни – то все! До урн, до комісій для направи шляхів і боротьби з гусеницями, за наші слухні права! І дуже дивувалися, коли не все те виходило з урн, чого так бажалося; коли на найбільш проречисті промови слухачі затикали вуха або покидали залу; коли соціялісти і ліві, замість «боротися з реакцією», вкупі з нею переголосували «оптимістів», коли спадали маски.

Зрештою, і се було непотрібно. Доктрина може з'явитися перед «оптимістами» в цілій наготі, представитися відтверто до цинізму, а «оптимісти» все ще хочуть у ній

бачити ясну богиню справедливости. Є люди, які не знати за якими милими фразами спостерігають факти. Се «песимісти». Але є й «оптимісти», яким, коли навіть відчиняється дерев'яний кінь і сиплються ахейці, і тоді все є «неясне і незрозуміле».

Подібних «оптимістів» багато було, між иншим, у Києві. Мольтке не довіряв Франції ні наполеонівській, ні республіканській, бо знав її суть. Шайдеман не довіряв Росії ні царській, ні большевицькій, бо знав її суть. Наші «оптимісти» від кожної зміни маски впадають у захоплення (нові ворота і теля): «Ах, українізація!» «Ах, соборність!» «Ах, очіпок дорогої бабусі!» «Дурень, хто каже, що вона може нас з'їсти!» І їхали в ставку нової Золотої Орди, і пили кумис, і цілували ханську пантофлю... І аж тоді, коли, замість українізації, прийшли депортації і Соловки, замість рівности і «самовизначення», Троцький на спині «хохла», коли з-під бабусино-го очіпку клацнули вовчі зуби, з-під маски большевизму – старе хижачьке обличчя царату, шойно тоді схаменулися «оптимісти»... Та й то не дуже.

Усе питалися «песимістів», чому ви думаєте, що большевики – хижакі? Питалися, як той Деїфоб Касандри:

Хіба ти знаєш заміри чужинця,
Що так його рівняєш до гієни?
Касандра відказала:
Не знаю я нічого, тільки бачу
Кривий гієни погляд, тільки чую
Проникливий хижачький голос.

І се їй вистачало, се вистачало й Мольтке, і Шайдеманові. Але наша інтелігенція не мала «чуття», вона хотіла «знати», прислухалася до «доказів», студіювала Леніна і чужу статистику. Вірила, що спільна доктрина – се база, на якій можна заприятитися хоч би й з чортом, бо не було такої програми, з якою ми не робили б пакту: слов'янофільство, демократія, соціалізм, інтернаціоналізм, парламентаризм. До всіх гукали: і ми теж, і ми з вами! Так немовби ті, справді, мали на думці витягати приємні для нас висліди зі своїх ідей! Мала наша інтелігенція щось у собі, що хоч би яку догму визнала вона за свою, та догма відразу ставала млавою. З тих самих доктрин, з яких інші виконують тверду крицю, виходить у нас щось, мов з клоччя батіг. Коли ми – демократи, то вже неодмінно «етичні» і «поступові». Коли соціалісти, то «широ людські», не якісь там загорілі «догматики». Коли націоналісти, то толерантні, з мріями про «вселюдське братерство нове».

Коли до чогось стремимо, то з «любов'ю і правдою», «працею й наукою». Кожна доктрина, активна в руках інших, є в нас позбавлена всякого чоловічого первня.

От ідея інтернаціоналізму. Здавалося б однакова для всіх визнаців. Але ні! Англійський соціаліст ось як висловлюється про інтернаціоналізм: «Дуже сприятиме справі миру розв'язання мовної проблеми. Я певний, що колись матимемо якусь загальну, спільну мову. Я рівно ж певний, що се буде англійська мова. І се буде один із найбільших поступів на шляху миру».¹⁰ А в «Новій Добі» один із видних українських соціалістів присягався, що коли в інтересі інтернаціонального соціалізму треба буде нам закинути нашу мову, то ми готові і сю жертву дорогій справі принести... Одна доктрина, але дві інтерпретації! Одна ідея, але дві психіки: пана і раба; тих, що їздять на чужій спині, і тих, що свою спину підставляють. Другий приклад (зі статті Характерника в 2 ч. ЛНВ): «Тільки та мова, – казав діяч революції Барер, – яка дала свої звуки вільности і рівности, мова, що оповідає всій Європі про свою вартість своїми 14-ма арміями, французька мова може стати всесвітньою мовою». Так

¹⁰ N. Fr. Presse. 22. II. 28.

говорив французький інтернаціоналіст. Інакше інтернаціоналіст український: «Хто каже, що російську книгу на Україні поширювати не слід? Коли б хто таке подумав, се був би прояв найгіршого українського шовінізму. Радянська Україна завше буде споживати російську книжку, друковану мовою Леніна, мовою большевизму». А перед революцією поборювали українських «шовіністів» «мовою Пушкіна»... Знову: два інтернаціоналізми. Один зі свого зробити універсальне прагне, другий – у чужім універсальнім втопити своє.

Лицар короля Людовіка хотів передусім повалити противника (інстинкт). Коли одного доказу не вистачало, брався за другий, аж вхопився за меч. Німецький соціаліст готов був заступити демократію диктатурою так само, як Троцький, коли сього вимагав інстинкт самозбереження групи, до якої вони належали. Ми в таких випадках відкидали якраз ту ідею, якою могли поборювати противника, приймаючи ту, якою він поборював нас: перед війною відкинули «націоналізм» РУП, аби прийняти «загальноросійський» демократизм і соціалізм, по війні – відкинули демократію, аби прийняти «загальносоюзний» большевизм. Не в тім лихо, що міняли ми програми, а в тім, що робили се на чужий наказ, щоб вигідніше їм на нашій спині сісти було.

Коли німці зараз по замиренню рішили, що Роза Люксембург і Лібкнехт готові обернути Німеччину у сатрапію Москви, обидва комуністичні діячі зникли з поверхні німецької землі. У нас інакше, наша Роза – Євгенія Бош, інспіраторка нечуваного терору на Україні, за свої «геройства» удостоїлася згадки в українській Енциклопедії.

Троцький грозив фінам башкирами, а Лоуренс робив турецькі «погроми» з своїми арабськими башибузуками. Мало їх обходило, хто і як їх назве. Але коли за час революції на Великій Україні покарано кількасот активних комуністів жидівської національності і коли впало магічне слово «погромщик», умлівіч з'являлися услужні земляки, які над свіжим трупом свого приятеля в Парижу стягали з лави оскаржених чекіста, а садовили на ній український нарід і київський уряд як нарід «бандитів» і уряд «погромщиків».

У 1918 р. вмістив я в київській «Раді» статтю про актуальну тоді справу Криму, доводячи, що він мусить належати до України з огляду стратегічного і географічного. І зустрівся із здивованими запитаннями: Крим? Та ж там татари, як же із самовизначенням націй? Бо ми були готові дати право самовизначення кожному селу, хоч би через те наражували на небезпеку самовизначення цілої нації, до якої ключем, як до Єгипту Судан, був Крим.

Так було в 1918. А в 1905 було ще веселіше. На одних українсько-білоруських зборах в Петербурзі розмежовувалися території майбутніх держав. І сталося так, що Мінське Полісся опинилося поза всякими державними кордонами, бо шляхетні білоруси казали, що воно українське, і не хотіли його «анексувати», а шляхетні українці твердили, що воно – білоруське, і, не будучи «імперіялістами», теж хотіли його спекатися. А виграли в тім «спорі» ті, які думали не про теорії, лише про інстинкт раси та її потреби. Той інстинкт, який доти толерує якусь теорію, доки вона не колідує з його житєвими вимогами. Так робили москалі, французи (гл. Мольтке), але не ми.

Скромна, незачіпна наша інтелігенція супроти чужих доктрин, скромна та незачіпна і супроти власного народу. Нерішучо боронить свою догму, не накидає там, не накидає тут. Хіба зупинилися большевики на тім, чи демократично настроєна маса прийме їхню ідею диктатури? Але вони понесли її в маси. Чи прислухався Шайдеман до реву юрби за вікном, збитої з пантелику комуністичними баламутами? Ні, він слухав голосу свого розуму і серця, сміло вийшов перед ворожо налаштовані маси і «просто з мосту» виголосив їм своє «вірую»: тут німецька республіка, там – диктату-

ра. Я, Шайдеман, комуністичної диктатури не хочу. Не можете її хотіти й ви. Просто, не вижидайте, що скажуть інші, з своєю думкою, аби накинути її масі.

І у нас в цілій своїй жахливості стояло се питання, й досі стоїть. Які ж відповіді «накидали» ми масі? Ми були за європейську демократію, оскільки вона признає і т. д., і тому переспраляли з французькими генералами. Але ми були й не проти комунізму, оскільки він признає і т. д., і тому переговорювали з Белою Куном. Маси питалися, якої ви віри і якої нам триматися кажете? Провід відповідав: мусимо розглянутися, поговорити, подумати, а тоді вже, напевно, підемо як не за диктатурою, то за демократією. А маса йшла за тими, хто давав конкретні відповіді на конкретні запити. Недавно один земляк (поважний віком і становищем) висловлював мені свій подив перед Бенешом: що то за мудра голова, що так геніяльно передбачала, який кінь виграє, на якого ставити! Я стримався від дискусії: хіба можна було йому довести, що люди покрою Бенеша і Кезмента є люди одної думки, які ніколи не ставлять на ворожого коня, бо навіть від його виграшу нічого собі не сподіваються; люди, які нічого не вгадували, а просто несли масі свою думку і свій заклик, як той Шайдеман, навіть непевні виграшу.

Читачі ЛНВ можуть собі пригадати спомини Коларда: як здалека підходила РУП до міського жидівства, до сього окремого й чужого світу, якому боялося накинути свою програму. Але до нього не боялися зі своєю програмою прийти російські соціалісти, як до білорусинів «Визволене» і навіть ППС.

Недавно в Хемніці говорив Бріннінг: «Хто в Німеччині править, мусить мати відвагу сказати народові правду. Навіть коли його закричать», навіть під загрозою стати непопулярним... У нас, коли б, припустимо, якийсь групі впало на думку змінити «напрявні парламентарної тактики» і розпочати еру «праці органічної», ся група ніколи не виступить відверто, лиш пустить пробний балон. Коли ж його не прийме громадська думка, миттю трублять на відворот: «Ах, та ж нас не зрозуміли! Та ж се була лише теорія! А зрештою, за «балон» відповідає, хто його пустив, а не ми. Ми навіть не спостеріглися, як той пустун його випустив. Одного з нас не було у Львові, другий не знав, третій спізнився, четвертий помилився. А втім, як ви кажете, що се не добре, ну, то ми се анулюємо. Великий клопіт. Треба було гармидер зчиняти!». І щоб уже зовсім добре було, три місяці по тім виступить якийсь Катон і зачне «жакуювати», ніби гоголівський ревізор: «А подать сюда Тяпкина-Ляпкина! Під суд!» Але се тоді, коли вже вияснилося, куди повернула «громадська думка». Перед тим – лише «з журналістського обов'язку» реферувалося: пустили, мовляв, балончика, та й годі – без коментарів, без зайняття становища.

Так було з отим балоном, так було і з «новошляхівським». Деінде є Бріннінг і Шайдемани, навіть Дортени. У нас у таких випадках повзе гад, закаптурений і боягузливий. Інтригує, лянсує, звивається і баламутить. А коли хочеш наступити йому на голову, наступаєш лише на хвіст, гад уже зник. Коли ж хочете когось потягнути до суспільної відповідальності, нема кого, винних нема. Винні, виявляється, лиш ті, які сміють наступати гадам на хвіст... Я ніколи не був прихильником покійного д-ра В. Бачинського. Але на тлі повного браку громадянської відваги його епігонів та постать видається майже героїчною. Так само, як передвоєнні москвофіли в порівнянні з їхніми закаптуреними сельробівськими й новошляхівськими епігонами.

Така є наша агресія супроти власної маси. Наші доктрини – се переважно чужі, до яких ми пристосовуємося. Наше «Так» – це «Так» і «Ні». Наше «Ні» – з малим «н», але з великим «Але», наше вірую – це «вірую», оскільки се не «шовінізм», оскільки се не проти «демократії» або «громадської думки». Наше світовідчування – се світовідчування людини з заниклим інстинктом чоловічости.

Ся проблема висунулася не тільки у нас, а навіть в Англії. На думку одного англійського місячника, сучасний ідеал чоловічності – се ідеал жокея або атлета, фізичної лише відваги і добрих манер. Але не в сім лише є чоловічність, а й у характері, волі, точності і смілості думки, якими треба визначатися в родиннім життю, громадським і політичним.¹¹

Ще більше терпимо під браком тої мужеськості ми. Мужеськість має характер, аби в рішучі хвилини сказати Так або Ні (Tausendmal Nein!) Мужеськість має волю прийняти світ, який він є в дійсности, не як ідилію. Мужеськість має ясний погляд, аби бачити світ без оман, які схлібляють утаєному бажанню вигоди. По-мужеськи бачити, по-мужеськи відчувати, по-мужеськи ділати – ось три прикмети, яких хоч не брак нашому народові, але великій частині інтелігенції.

Обсервуючи її сучасний стан, хочеться порівняти його з ментальністю наших минулих віків. У нас багато говорять про шанування традицій. Але традиції не є вишивані сорочки, ні навіть Шевченкові концерти (на яких домінує настрої «сиди і нічогісінко не жди!»). Відсвіження традицій – се й не писання драм чи повістей, де в постаті стародавніх героїв вкладається перечулена душа сучасного «шенгайста». Відсвіжити традиції – значить сопричаститися з духом старих часів, коли люди дивилися на світ не як на ідилію, а на життя як на непевний герць. «Коли ти переможеш, візьмеш моє майно, і мою жінку, і мої діти та мою землю; а коли я переможу – візьму все твоє!» – так у «Літописі» говорить Редедя, і Мстислав відповідає йому: «Хай буде так!»

Той самий світогляд у пам'ятниках київської доби, коли князь міг сидіти або на «сідлі золотім» або на «сідлі невільницькім», бо третього не знала та епоха. Нашу сучасну літературу дуже займає проблема змагання «чоловіцтва зі звірством». Але автор «Слова о полку Ігоря», напр., сеї дилеми не знає. Його герої самі, «аки сірії волци», полями скакали, «ишучи собі чти, а князеві слави», шукаючи місця, де б проляти дорогоцінне вино на пирі половецькому...

Сучасна мудрість голосить терпимість до різномудців. Але люди сивої давнини людей іншої віри инакше не звали, як «поганці» або «бісові діти»... Ми есі м. б. поклоняємося догмі інтернаціональної гармонії, СССР і Паневропи, напр., Йосип Тукальський митрополит Київський (XVII в.) писав в однім листі – «врагу твоєму віри нікогда не даждь». А з ним думав і загал його краю.

Думки сього загалу відбиваються у Величка. Його «нарид мужественний і лицарський», що «за древнії вольності свої завше (а ще і з своїм власним повреждением) обстає. Остільки в нім любов до абстрактних вартостей переважала любов до дочасних вигід... Амасторів вигоди називало тодішнє покоління (устами П. Дорошенка) – «утилими вепрами», що «своїм власним тільки пораються промислом». І поняття про дисципліну було тоді инше: на виправах морських кожного п'яного просто викидали за борт...

Подібне ж суворе було ставлення до власних ефіялтів. Тепер не сміє бути «примусової національності»: хто українець – українець, а хто москвофіл – москвофіл. Свобода совісти! Але в нашім «темнім середньовіччі» було инакше... Вертав отаман Сірко з кримського походу із здобиччю і бранцями, серед яких були й «туми», потатарчені полоняники українські. В певнім місці запропонував їм Сірко: хто хоче, хай з козаками на Україну мандрує, хто ні – до Криму вертає. Частина тумів завернула, але наздогнав їх Сірко і вирубав упень, промовляючи:

¹¹ The need of masculine renaissance // English Review (англ.) – *Потреба чоловічого відродження* // «Англійський огляд». – 1923, Aug. – Ред.

«Простіть нас, брати, а самі спіть тут до страшно суду Господнього, замість того, щоб плодитися вам у Криму поміж бісурманами на наші християнські, козацькі голови і на свою вічну без хрещення загибель»¹². Не поручаю в нашій віці метод Сірка, але скільки є довкола нас сих тумів, яких не фізично, але бодай політично і товарисько давно пора покласти спати. Але, на жаль, віки «темного середньовіччя» минули для нас...

Останньою (перед упадком царату) луною спалахнув той старий світогляд на Україні XVIII в., коли зі злобою писав до цариці в 1760 р. її намісник на Україні гр. П. Рум'янцев про наших предків: «Ето небольшая частица людей інако не атзивается, что ані із всево света атлічніє люди, і что нет іх сільнеє, нет іх храбрее, нет іх умнее, і нігде нет нічево харошева, нічево палезнава, нічево прямиа свабоднава, чтоб ім гадітса магло, і всео что у ніх есть, – то лучче всево».¹³

Катехизм шовініста? Ні, народу, гордого на свої установи, їх шануючого, який не шукав у сусіди (як се робили наші соціалісти в XIX в. у Росії) взірців для свого життя культурного, соціального, політичного і церковного; який щільно замикав входіві брами своєї культури проти інвазії чужих доктрин, довіряючи лише своєму інстинктові, а не чужій прекрасній і облудній фразі... Поки ми сей інстинкт мали, поти були нацією.

Як далека була душа генерацій, у яких постав той світогляд, від душі сучасної інтелігенції. Якою твердою була тоді життєва школа, що вчила тої твердої мудрости!

Ніби без складу і ладу висмикані ті приклади? Але вглибіться в ту філософію і порівняйте її з сучасною. Сірко не зважає на теорії (просить його «простити» за негуманність), лиш дивиться на факти: що лихо несе «на наші голови козацькі», те шкідливе, а решта його нічого не обходить... Автор «Слова» не знає дилеми – грати чи від столу вставати, лише – виграти або програти... Великі абстракції мусиш кохати, хоч би і «з власним повреждением», проповідує Величко, і звучить се як памфлет проти модерної філософії дріб'язкового розрахунку зисків і страт... Був се світ безжурний, свавільний, непосидючий і гордий. З твердими поглядами на життєвий обов'язок, на честь, на себе і на невірних. А коли застановитися на тій філософії, то побачите в ній багато подібного до філософії Мольтке, Шайдемана, Лебе...

До тих далеких часів і до їхнього суворого «вірую» треба повернути думкою, бо чи ж наш вік хоч у чомусь нагадає близький, а так далекий вигідний XIX вік? Чом не засвоїти нам особливо одної з тих старих чеснот – почуття гумору? Ціла філософія життя міститься в тім почуттю, яка дозволяє поконати життя або його перетравити. У нас се почуття щезло. Любимо ми плавитися в журбі, апотеозувати терпіння, є ми поважні, мов на похоронній процесії: в політиці, на забавах, у «веселих» фельетонах. Емерсон каже, що добрий гумор і веселість є прикметою героїзму. Героїчні душі «так низько цінять опінію, успіх і життя, що не хочуть тішити нікого благанням або об'явами болю», а «велика воля не знижується до того, щоб робити щось поважно, все мусить бути веселе, мов спів канарка».

Великі народи мають сей гумор. Японець є завше усміхнений. У сім усміху велика самодисципліна, яка не дозволяє кричати навіть у терпінню. Або чи можете уявити сльози на каміннім обличчю англійця? З гідністю зносить він великі нещастя, але і сміятися вмє, як ніхто. Чи ви бачили на образку адмірала Джеліко, команданта британського флоту в битві під Скагерраком, як він усміхнений і веселий гицькає на

¹² Літопис С. Величка.

¹³ М. Грушевський. Очерк історії укр. народу, изд. 2, Сиб. 1906, с. 397.

імпровізованій дошці-гойдалці з двома шкрабами на другім кінці? Се є той гумор, який робить народи молодими, сильними і витривалими *usque ad mortem*¹⁴.

Я пережив часи першої революції в Росії і на Україні. Коли «столипінська краватка» міцно зашморгнулася на шиї народу. Я знав петербурзькі і київські тюрми, я бачив вулиці Петербурга в січні 1905 р. по знанім Гапонівським поході під Зимовий палац, що скінчився масакрою; коли на вулицях, коло багать, бівакували військові стежі, а по шпиталях і цвинтарях шукали близьких. І ніде не було почуття жалоби! І ніколи не виходило стільки сагиричних журналів, як тоді, які кпили з уряду і – з революції...

Оте почуття гумору мали наші предки, що завше сміялися з власного лиха. Героїчна раса, яка, – писав Стороженко, – коли мала горе, то «з ним ховалася від людей, як скупий із грішми», а коли віддавала сльозу, то перлами з'їдливого гумору блищала вона. Був се сміх Байди на гаку, сміх з догід життя і з самого життя. Був се героїчний сміх Емерсона, який з'їла наша теперішня розчуленість і фараонська поважність, наше нечоловіче ставлення до життя.

І на російську, і на німецьку інтелігенцію бухнула хмара отруйних доктрин, та не захитала їх вродженою мудрістю. Вірний компас тримали вони в руках, без якого все є хаос і розгардіяш. Бо що pomoже гонити за фразами і програмами? Не в тій чи тій догмі рятунок, а в новім типі людини. «Не правда, – каже Шпенглер, – не добро, не величне, лише римлянин, пуританин, прусак є історичним фактом. Почуттю чести, обов'язку, дисципліни, рішучости не можна навчитися з книжок. Вони прокидаються в бурхливім потоці життя завдяки живому прикладові... Не християнська проповідь, а християнські мученики завоювали світ».¹⁵ Се значить, що історія вимагає не засад, а людей, не дискусій і теорій, а типів і характерів, які кермуються не програмами, а інстинктом раси. Особливо коли нормальне стає фантастичним, непевне – нормальним. Найбільш пристосованим до життя є той, хто є в гармонії з оточенням – таким, яким воно є.

Що дає силу і витривалість інтелігенції інших народів?

Інстинкт, що не вірить нічому, опріч власних очей, голос крови, що не дає себе збаламутити фразі. Та й ми не є вже такі бідні. Перегорніть старі книги старих традицій, а віднайдете в них тверду душу забутих предків, що в воді не тонули і в вогні сміялися, – що не знали духової розчавлености, ні маразму, ні кризи.

¹⁴ Аж до смерти (лат.).

¹⁵ Untergatig d. Abendlandes., В. II. S. 554.

СМЕРК АВТОРИТЕТІВ

«Вдалося-таки втягнути в дискусію цілу польську опозицію, яку чемно кожний промовець (з більшості) запрошував до співпраці. Польська опозиція нібито обурювалася, але на ділі піде на ту співпрацю».

Так писав наш щоденник (Діло, 7. III., с. р.) і мав би ще більшу рацію, коли б тими словами схарактеризував тактику нашої опозиції. Чи можна тут ужити слова «піде», не знаємо (не від самої «опозиції» це залежить), але що вона до того «іде», або хоче йти, того ніхто не заперечить.

Усталімо факти. Зачалося від відомого циклу статей у «Ділі» про перегляд цілої дотеперішньої тактики парламентарної репрезентації, яка повинна закинути «політику негації» і «виступів характеру демонстративного», «некорисних і недоцільних». Становище, яке зайняла супроти того «пробного балона» громадська думка, змусило до дезавування нової лінії. Але дезавувала її не одиноким компетентна сторона (парламентарна репрезентація партії), лише редакція.

І це не був випадок, бо в соїмі партійний клуб цілком засвоїв тактичну лінію, від якої відгородився партійний офіціоз. «Коли я зголошував свій внесок, то зовсім не мав на думці яких-небудь політичних чи національних демонстрацій», так звучав початок промови одного посла (Діло, 5. III. ц. р.). Так звучали промови й інших послів. А деякі з них навіть робили освідчення і складали засадничі заяви (як, напр., на деяких процесах), але в душі нової лінії. Всі оті виступи були, отже, достроєні до нової (нібито дезавуваної, але засвоєної на практиці) напрямної.

Далі прийшло те, про що доносила, м. и., «Українська Нива». А саме звіт в Укр. Наук. Інституті дир. О. Лотоцького з «прилюдною подякою» в присутності «президента Укр. Нар. Республіки Андрія Лівичького, що приїхав з Женеви», урядових осіб, членів Безпартійного блоку, м. ин., посла Голуфка, Єнджеєвича і П. Певного (з Волині) та трьох наймаркантиших послів і сенаторів УНДО. «Вхід на реферат був за запрошеннями. Після реферату гостям запропоновано було каву». (Укр. Нива, 8. III.).

Чи там велися пертракції, не знаємо. Бо, як слушно пише – за українськими інформаціями – «Хвиля» (12. III.), «є річчю незвичайно трудною в нинішніх політичних умовах окреслити, чим є пертракції, а чим розмови необов'язуючого інформаційного характеру, факт є, що між парламентарною українською репрезентацією (властиво між частиною її) та чинниками заінтересованими існує певний контакт».

У якій цілі? Про се широко писали польські часописи (наші, на жаль, обмежилися лише маргінесними замітками до них). Але коли пригадаємо собі, що посла Голуфка рекомендує «Газета Поранна» (13. III.) як «видатного представника» нав'язання і сталого утримання отого «контакту», коли згадаємо недавні промови деяких українських контрагентів про мету цього контакту, м. ин., про «невеличкі кредити» господарським установам та про «кілька вагонів яець», то стане ясным, якого характеру могли бути оті «інформаційні розмови» та в колі яких ідей оберталися вони.

Наше ставлення до сеї тактики знане читачам. Гадаємо, що знане ініціаторам сеї тактики й ставлення до неї широких кіл громадської думки. Але постараймося на хвилинку стати на пункт погляду не «демонстраційної» політики, а тої «реальної» і поставмо кілька запитань її ініціаторам. Поминаю придатність чи непридатність

вибраного для «інформаційних розмов» моменту, поминаю питання, чи з ними так уже було спішно, що годі було заждати, скажімо, до осені. Поминаю справу, чи допустиме було наше «des¹», яке жадалося за їхнє «do²». Але станьмо на улюблений нашими репрезентантами «реальний ґрунт» і запитаймося їх, що тими дискусіями сподівалися вони осягнути в області політичній, культурній і господарчій?

Про політичну навіть не говоримо. Самі «дискутантанти» її старанно замовчують, вірикаючись із трибуни «голосних кличів». Навіть автономія зробилася для них тим фраком, який (як давніші «голосні кличі») убирають на свята, аби заховати до шафи в будні; навіть постулати, вужчі від автономії, не акцентуються. Акцентуються лише культурні й економічні. Нехай! Отже, наше перше питання: чи сподівалися вони своєю лінією зробити так, щоб замість 774 українських шкіл стало знову 2997? Чи сподівалися університету, чи, може, вже бачили його зародок у тім інституті, якого відкриття ошчасливили своєю присутністю? Чи вірили, що річні кредити в 2000 на «Просвіту» врятують ту установу? Чи вірили, що спричинять відродження кооперації? Гадаю, що кооперація чи загалом наші господарчі установи потребують не так нових джерел кредиту, як контролю над старими.

Зрештою, офіційно і у нас висловлюють на цю тему здорові думки, як, напр., недавно знаний економіст і сенатор, який заявив дослівно в сеймі: «Не маємо зовсім незвичайного жалю за те, що не засипають нас кредитами, тому що тоді хто знає чи не було б і в нас цвинтарища кооперацій. Кооперація – це не ставка на кредити, це установа, оперта передусім на самостійній праці скооперованих і на їхній власній фінансовій підтримці». («Діло», 15. III.). Отже, коли так думається, як говориться, то пощо натякати на «невеличкі кредити» і на вагони яєць? Пощо «інформаційні розмови»? Коли ж думається, що кредити потрібні, тоді пощо горді енуціяції, що їх не потребуємо? Зрештою, чи дійсно наші установи вірять у можливість кредитів там, де обмаль кредитів на «більшостеву» кооперацію, там, де газети нарікають на занепад фінансування осадництва, там де держава устами міністра фінансів, заповіла значну редукацію бюджету?

Гадаємо, що і в області просвітньо-культурній, і в економічній передумови останніх ініціатив наших «реальних» політиків збудовані на піску. Про самоврядування ж, здається, і мови вони не підносять. Їх, властиво, треба було б назвати не реалістами, а фантастами. Але є люди, які не можуть мислити инакше, ніж розумовими категоріями з-перед тридцяти років, які на словах за самодіяльність громадянства, на ділі ж перед сею самодіяльністю мають найбільший страх і охоче були б її позбулися. Чи, може, своєю новою економічною політикою гадають вони отаборитися у своїх установах, як москвофіли в своїх, і так перетравити непорозуміння між «проводом» і «масою»? Можливо, що се їм би й удалося, але ціною, за яку вдалося се й москвофілам...

І до того ж нарікають, що у нас іде загибель авторитетів! Так, іде, і то застрашаючо хутко. Та хто ж тому винен?

Ось нарікають і на чутки, що «між членами УПР і «певними» послами з Волині дійшло вже до «порозуміння», і ось-ось обидва посольські клуби зіллються в один клуб» («Діло», 22. III.). Плітки? І ми так думаємо, але що дало привід до тих пліток? Чи не отой спільний виступ послів Українського Національно-Демократичного Об'єднання з «певними» послами з Волині? Чи думаєте, нікого не вразило таке своєрідне й несподіване ламання сокальського кордону?

¹ Від, з, починаючи від, від часу, з моменту (франц.).

² До (польськ.).

Виступила в обороні переполошених авторитетів і «Мета» (ч. 2.). «Яксь дивна підзорливість, мовляв, у нас до своїх парламентських представників, якийсь дивний брак довір'я до них». А тим часом ся підзорливість до своїх представників «підриває їхній авторитет і серед власного народу, і назовні перед світом». Очевидно!

Але чи автор не застановився над другим боком медалі? Пошану до авторитетів треба мати, певно. Але чи до такого, скажімо, «авторитету», який у 1924. р. був загра-вистом (з радянофільським «уклоном»), в 1925 – ундистом, а тепер вже союзняцем-католиком? Чи й для такого «авторитету» і для його політичної характерности маємо мати пошану? Навпаки, осмілюємося думати, що ніякого права вимагати собі послу-ху такі політики на мають. Бо коли їм для себе так тяжко вибрати одну спасенну лі-нію, то з якої рації має в їхню мудрість вірити загал? А що, як цей «авторитет» завтра опиниться в четвертій якійсь групі і знову вимагатиме вже до неї послуху? Тільки тому, що взяв собі за фах бути «авторитетом» – не тут, то там? А що ж робити, коли маси, від яких жадається послуху, не здолають розвинути такої ракетової швидкості, аби поспішати за змінними переконаннями свого «авторитету»?

Або чи має загал шанувати такі «авторитети», які, напр., рік чи два тому в однім закордоннім націоналістичнім органі виступали проти «угодовства УНДО», а потім пишуть статті, що вказують «нову еру» для партії, еру «органічної праці»? Чи і їхній авторитет мусимо признавати? Чи, може, тих, які, захвалюючи якусь орієнтацію, по-тім публічно її дезавуюють, а на практиці стараються переводити?

Ні, се занадто орієнтальні поняття про авторитет і про пошану до нього. На За-ході робиться інакше. На Заході, коли, напр., такий Мослі хоче впровадити свою (лейборівську) партію на новий шлях, то відверто голосить свої ідеї, а партія, яка з ним не солідаризується, не толерує його далі в своїм середовищі (як се робиться серед наших авторитетів), а видаляє його зі своїх рядів. На Заході, коли гр. Брокдорф Рантцау вважає, що його совість не дозволяє йому підписати Версальський договір, кидає перо і відходить. На Заході Штразман своєю політикою порозуміння супроти Франції не боявся стягти на себе гнів величезної частини німецького народу.

У нас інакше – у нас вимагається пошанівку для пошанівку. У нас вимагається пошанівку для політиків, які бояться брати відповідальність за свої думки, наміри і слова, які є стало в масках, а будучи типовими «антишамбристами», хочуть висту-пати в позі Робесп'єрів і, як до таких, до себе шани вимагати... Це недопустима річ. Тому, коли повага до таких «авторитетів» хитається, ніхто, крім них, в тім не винен.

Автор «Мети» дивується, як то можна ганити тих самих послів, яких – як своїх людей довір'я – щойно перед 4-ма місяцями вибралося в послі? На перший погляд, річ дивоглядна. Але чи їх вибрано під тими гаслами, які вони зачали проповідувати по виборах? Чи їх вибрано й уповноважено робити те, що вони тепер роблять? Отже, нема що скидати відповідальність на виборців. Не виборці змінили нагло свої переконання, виступаючи проти обраних послів, тільки сі останні. Закидати вибор-цям неконсеквентність так само мудро, як, напр., тим, які «зрадили» гетьмана. Ніхто гетьмана не «зраджував», він зрадив українську ідею, замінявши її нагло на росій-ську. Нічого дивного, що від нього й відвернулися навіть ті, що його вибирали. В обох випадках мандат використано в інших цілях, аніж для яких його дано, ось і все. Замість нарікання на непошанівок до авторитетів, варто ліпше подумати над проблемою тих авторитетів, тої «еліти», яка є справді хвора і якої такою обороною не врятувати. Коли ті, що кличуть українську політику на новий шлях, дійсно пере-конані в його єдиноспасенності, хай відверто се скажуть. Коли переконані, що не надужили довір'ям виборців та що в інтересах сих останніх іти за їхнім преображе-

ним «авторитетом», хай з'являться перед сими виборцями і запитають їхньої думки. Чому вони сього не роблять? Чому перед виборцями і перед читаючою публікою виступають у масці?

І ще одне міркування. Усі знаємо з преси, чого посол Голуфко жадає взамін за зміни на полі шкільництва, культури, економіки та ин. Отже, те, чого він жадає від галицьких послів, те давно вже зробили і роблять щодня волинські послы українського походження. І що ж – дочекалися вони здійснення тої програми? Досить се питання поставити, аби відповісти на нього і на друге: в якій цілі зроблено оті пропозиції.

П. Голуфко тепер заявляє: думав, мовляв, вас врятувати, не хотіли – тож нарікайте на себе, бо тепер доведеться порозуміватися з масами «через голови партійників».

Нічого не поробиш, хай порозумівається! Від себе додамо, що і се посунення не є новиною. 17. II. 1894 р. заявив цісарський намісник Галичини галицьким послам, що він обстоюватиме «поміркувані та актуальні змагання народу руського» і при своїх поглядах залишиться – «або з заступниками народу руського, або без них»... Той самий жест, що й його наслідувач тепер. Не заїмпонував нам перший, чи заїмпонує другий...?

Економічне наше становище, становище наших установ економічних, просвітних й ин. у сім краю є тяжке. Але треба вибити собі з голови, що щось, опріч власного нашого завзяття, жертвенности і свідомости мети, до якої ідемо, може се наше становище змінити на ліпше. Певно, праця над національним піднесенням потребує проводу і авторитетів. Але авторитети мають виробити собі пошану і послух: умінням без ілюзій оцінювати ситуацію, характером, цивільною відвагою і мінімальним почуттям власної гідности.

Авторитети, які про се не знають, завше будуть дезавуїовані...

РОМАН ДМОВСЬКИЙ – НЕОФІТ ЄВРАЗІЙСТВА

(З приводу одної ревелаяції)

Книжку Дмовського «Świat powojenny i Polska»¹ назвала національно-демократична польська преса ревелаяційною. І дійсно, останній твір вшехпольського ідеолога є правдива ревелаяція.

Консеквентно розвиваючи свої передвоєнні думки, автор «Повоєнного світу» договорюється до тез, які мають здивувати не лише чужинця, а й не одного поляка, бо Дмовський ставить хрест над ідеями і догматами, здавалося, в польським політичним світі непорушними. І ставить під оплески найінтелігентнішого й найкультурнішого відламу польської політичної думки – ендеції.

Ян Дембський підраховує, що коли історична Польща обіймала 734 тис. км² простору, то Польща повоєнна – обіймає лише 378 тис. км², себто лише 53 відсотки колишньої території.² Гадаю, що сей факт став вихідним пунктом того психічного заламання, яке, наче в дзеркалі, відбивається на кожній сторінці обговорюваного твору Дмовського.³ Здержуючись спершу від критики, перекажу зміст книги.

Від наступу до оборони – такий підзаголовок належався б тій книзі. Кожного, хто читав щось про те, що «Polska – to wielka rzecz»⁴, про місію латино-польської культури на сході, про «передмурівок християнства» і т.ин., вражає повна відсутність сього овяченого традицією психічного наставлення в новім творі Дмовського. Немає в нім нічого зі старого, ані з «новочасного поляка». Є, навпаки, зірвання цивілізаційної спільноти з Заходом і тужливе зиркання на Схід.

Які тези Дмовського? Перша: *Untergang des Abendlandes*, руїна Окциденту; друга: віра у велике посланництво великої Росії; третя: симпатія до неясної концепції Евразії, в якій Польща має шукати рятунку і яка протиставляється як «Міттельевропі» Німеччини, так і Паневропі «гнилого Заходу».

Повоєнна Європа, отже, хилиться вділ – економічно, політично й морально. Великі народи Заходу «є чимраз безрадніші супроти катастрофи, що їх спіткала» (стор. 66). Причини катастрофи – це «промислова децентралізація світу» (255), індустріялізація колишніх васалів великих народів Європи (пробудження Азії), економічне усамостійнення промислових ринків збуту і втрата монопольного становища Європи у світі, яке було причиною її могутности і блиску.

І ся криза не є переминаюча. Вона є «початком ступеневої ліквідації» капіталізму (360), бо «трагічний кінець лежав у самій природі нового індустріялізму з його вільним, анархістичним розростом» (368). Разом з економічною насувається й моральна катастрофа окциденту, зокрема протестантського (для союзної Франції допускається виняток): упадок релігії, родини, моральної дисципліни, замилювання до праці маліе,

¹ Dmowski R. Świat powojenny i Polska. – Warszawa: Nakł. Sp. wyd. warszawskiej M.Niklewicz, I.Zaluska I S-řf. – S. 384 (польськ.) – Дмовський Р. Повоєнний світ і Польща. – Варшава: Накладом видавничої спілки М.Ніклевіч, І.Залуска та Спілка. – Ред.

² Dąbski, Jan. Pokój Ryski. – Warszawa, 1931. – S. 224 (польськ.) – Дембський Ян. Ризький мир. – Ред.

³ Розділам книги про українську справу (друкованим свого часу в щоденній пресі) присвячена стаття в X-ій кн. ЛНВ, 1930.

⁴ Польща – це велика річ (польськ.).

росте жадоба споживання. А що найтрагічніше – «розклад сил», якими трималася гегемонія Заходу, «за всіма даними (якими автор перед читачем не зраджується), поступатиме швидко наперед».

Слідом за економічним та моральним занепадом іде й розклад ідейно-політичний: «брак віри у великі справи», «здатности до великого зусилля і посвяти», вимертя «шляхетних фанатиків» (24). «Найбільша ідея, на яку здобулася наша доба (на Заході), ідея загального миру,... за ближчого розгляду її ніщо інше, як стремління до того, щоб можна було спокійно уживати життя і щоб гандель ішов» (222).

А прихильники Дмовського не лише констатують, але й за «romyslny⁵» для себе факт уважають «факт» політичного ослаблення англосаксонського світу («Gazeta Warszawska»⁶, 25. VII. 31).

Разом із занепадом розродчої сили Європи всі ці «факти» спонукають Дмовського до твердження, що ми опинилися «в добі наступаючого упадку Європи» (378). Се викликає грізне питання: «чи не стане Європа знову півостровом Азії?» (190). А вихід? А вихід такий, що «люди, які правлять слабшими і біднішими державами, мусять визволитися з-під гіпнозу великих, богатих західних народів, мусять знати добре, що прийняти, а що відкинути» з умираючої цивілізації (66), а в її присвоєнню собі «не переступати здорових і розумних меж» (380). І насамкінець – дороговказ: «від тих народів чимраз менше треба вчитися і треба шукати інших шляхів, ніж той, якими вони йдуть» (67).

Але ж чи можливо знайти ці шляхи Польщі? Досі ж нас вчили, що вона є рідною дитиною тої цивілізації, яку Дмовський засуджує на загибель? Що ж її врятує від катастрофи?

На думку Дмовського, її врятували розбори XVIII в., а врятує примітивність господарсько-соціального устрою... Без жартів, так твердить автор «Повоєнного світу», хоч і не вклядіє свої твердження в таку драстичну формулу (проповідуючи нові й відважні речі, Дмовський остерігається називати їх властивими словами – освоїться читач із річчю, не злякається й назви). «Наша неволя (читаємо в книзі) справила те, що вік XIX, вік поступу мас, на Польщі в порівнянні з західними народами мало відбився» (314). «Факт, що ми були неприсутні в Європі під час минулої доби, справив те, що є ми нині далеко менше Європою, ніж були, коли б мали в XIX в. власну державу» (378).

Неволя заподіяла великі шкоди, але, – питається Дмовський, – чи тільки шкоди? Європа є культурніша й багатша, але зате «висока матеріальна культура, навикнення до добробуту й вигоди утруднюють їй конкуренцію з краями нижчої культури» (379). Дмовський певний, що «всі ті первні свого життя, які давніше ми вважали за свою нижчість», «у теперішній добі дають нам перевагу» (381) і з користю йдуть «для будови майбутнього». Бо і «гній перевертати не бридиться» Реймонтівський селянин, «бо і на селі не нудиться», бо «релігії не забув» (36), бо цивілізація його ще не зіпсувала...

Сю ото «незіпсутої цивілізації» (завдяки столітній відсутності в Європі) і протиставляє Дмовський гіперцивілізованому Заходові. Та ще – примітивізм структури господарсько-суспільної, який робить народний організм відпорнішим на різні стрясення й кризи. Вони (та ще велика плодючість нації) врятують його вітчизну від пропасти, в яку зсувається світ Окциденту...

Але все ж таки блискуча самітність не завше бажана. Коли Abendland⁷ «занепадає» і від нього треба відчепитися, то, може, шукати іншої спільноти? Коли хто відмовляється пити з культурного джерела, з якого він і його предки, його нарід

⁵ Вдалиий, успішний (польськ.).

⁶ «Варшавська газета» (польськ.)

⁷ Захід, (Західна) Європа (нім.).

пили, то де знайти інше? І Дмовський його знаходить, шукаючи «інших шляхів», а веде його тими шляхами «Звізда з Востока».

Політичним прихильником Москви Дмовський був ще перед 1914 р. Але його повоєнні «шляхи» ведуть значно далі. Усі первні російської вдачі, від яких моральним муrom віками відгороджувалася Європа, знаходять адоратора в авторі «Повоєнного світу». Найгірший дефект українства добачали досі земляки Дмовського в «гайдамацтві», у ворожих цивілізації атавістичних нахилах степовика-кочовника. Але те, що записується in minus⁸ українця, йде in plus⁹ москаля. Виявляється, що степовий дух «помножив... дуже багатство російської душі, дав їй більший розмах, витворив дуже цікавий темперамент, те, що зветься «широка російська натура» (165). Так пише Дмовський, ніби слово в слово повторюючи євразійця кн. Трубецького, і далі: «Степовий первень дав Росії в політиці більшу сміливість і рухливість, став першорядним чинником її експансії» (165.). І хоч Дмовський не похваляє степового «інстинкту нищення», та все ж стоїть перед фактом російської експансії повний захвату, нічим Гоголь перед символічною російською «тройкою»... Він захоплюється особливо новою формою російського імперіялізму, євразійством. В нім чує автор «визволення з дотеперішнього, розвиваного німецькими письменниками (польськими ні?) погляду на кочівників як на елемент руйніницький». І, боячись брати на себе відповідальність за ризиковане твердження, ховається за «Араба Ібн-Калдуна», який «твердив, що єдино кочовничі народи посідають творчі політичні здібності і вміють будувати держави» (266).

Киргиз як Kulturtrager¹⁰ в порівнянні з гнилим Заходом – ось предмет адорації Романа Дмовського.

Євразійству в теорії добре відповідає большевицька практика, «азіатизм у думці еміграційній... стикається з азіатизмом у совітській політиці» (207), і тому, на думку Дмовського, є вона така геніяльна. Бачачи ознаки неминучого розкладу на Заході, в його економічній системі, в політиці і в моральній дисципліні, Дмовський не добачає жодних подібних ознак у большевицькій Росії. Навпаки, він переконує читача (властиво, вмовляє його), що у «світових відносинах Росія зближається до першорядної ролі» (149), а, крий, Боже, до жодного упадку. Захід заламується в конкуренції з Азією, але Росія «на загал має всі дані до успішної конкуренції з західним промислом» (224). Хоч, які ті «всі дані», Дмовський і промовчує, але запевняє, що «за переважною опінією експертів (яких він не називає), план (5-літки) у великій частині буде здійснений», бо, на думку людини Заходу і засадничого (разом із своєю партією) ворога диктатури, «Росія запровадила у себе систему правління, яка дозволяє їй будувати промисел із небувалим поспіхом» (225). І загалом, «Совіти так укріпилися, що уряди західних держав починають запобігати добрих стосунків з ними» (205). Такими і подібними оцінками, які можна без змін передруковувати в «Політграмоті» або викладати в совітських вишах та Інах, аж мерехтить «ревелиційна» книжка Дмовського, що, як се личить усякій ревелиції, нехтує доказами і обмежується самими твердженнями.

Перед війною царська Росія була вимріяним союзником Дмовського проти Німеччини. Росія большевицька є для нього вимріяним союзником проти цілого захланного капіталістичного світу Заходу, який хоче пожерти «край низької культури». А прихильники «mistrz¹¹»-а, розвиваючи його гадки, договороються до «приязного контакту з Совітською Росією» і до «міжконтинентального євразійського блоку», до

⁸ У мінус, у негатив (лат.).

⁹ У плюс, у позитив (лат.).

¹⁰ Культуртрегер, носій культури (нім.).

¹¹ Учитель; магістр (польськ.).

концепції, яка була б «корисна заразом для Москви і для Варшави»¹². Консеквентно! Бунт проти Заходу в ім'я рідного господарсько-соціального примітивізму означав би безоглядний національний атомізм. Тому-то рефрактери латинської цивілізації і шарпнулися вбік «евразійства»...

Але Евразія сильна тільки сильною Росією. Світівська Росія вважається «за одну з найбільших перешкод» для європейського капіталу, що хоче «рятувати усталений у світі торговельний порядок». Тому неподільність російської імперії для Дмовського догма, над якою навіть смішно дискутувати. Поділ Росії – се «дитинячі гадки» (133). Всякий рух, який стремів би до того, є гідний осуду. З того погляду засуджує Дмовський «гігантський, аж до недоречности сміливий план утворення Великої України» (172). З того ж самого погляду не щадить він гострих слів осуду для польських повстань проти Росії (144, 172), як і всякі спроби повернути кордони 1772 р. на сході коштом Росії. Бо, як виявляється, зморою, що зганяє сон з повік Р. Дмовському, є, oprіч *furor teutonicus*'а, далекий Китай: «Може прийде час, коли ті самі, які тепер мріють про поділ Росії, з тривогою запитуватимуть, чи є вона досить могутня, щоб стримати китайський напір» (196).

Але чи не стане занадто небезпечним сусідом для Польщі ота Росія, яка «зближається до першорядної ролі у світових відносинах»? Ні, бо осередок ваги політики Росії пересунувся на схід, де тепер має вона і матиме великі клопоти. А oprіч того, «кар'єра Росії в Європі скінчилася» (206). Має вона заборговані ворогів на Заході і «занадто заангажована в Азії (пробудження Китаю), аби кидатися добровільно у війну, особливо у війну з Польщею, в якій невідомо, чого шукали б» (76), бо «чи ж найслабшою стороною Світівської держави є брак просторів»? (234). А в заміри Комінтерну не вірить Дмовський, зрештою, ворог капіталізму.

Ось у головних рисах концепція Р. Дмовського, викладена, можливо, об'єктивно й вичерпно.

Що в сій концепції найбільш вражає, се її бездушність, механічність, незрозуміння живих сил історії, які діють під поверхнею подій. Німеччина не має будучини, бо паде її розродча сила. Китайці заллють Європу, бо є їх 400 мільйонів. Своє воскресіння завдячує Польща не вітальній силі нації, не упадковій вітальній енергії Росії, а передусім «активному виступові Азії» (150), головню Японії. Так, немов та Азія досі ніколи не стрічалася з Росією. «Характер робітника» російського (224), правда, є великою перешкодою для економічного поступу, але сей *minus* вирівнюється большевицькою «системою правління» (225) – що значить психічний момент у порівнянні з механічним примусом! Польща сміло може глядіти в майбутнє, бо, хоч інші вміють «ліпше працювати й ліпше організуватися» (314) – моральний чинник!, але зате поляки скорше розмножуються (чинник механічний!) і т. д.

Оте недоцінення імponderабілій скривлює дзеркало Дмовського, в яким він хоче побачити повоєнний світ. *Untergang des Abendlandes*?¹³ Але такий діагноз вимагає соліднішої аргументації! Моральна криза, упадок моральної дисципліни, релігійности? Хіть споживання? Певно, але Дмовський повинен нам довести, що всі ті явища є звістуні остаточної катастрофи, а не нормальним, переходовим супроводом всякої війни, а зрештою, чи сі явища не ще в більшій мірі спостерігаються в Росії? Чому Дмовський там їх не зауважає? *Ist der Wunsch der Vater des Gedankens*¹⁴?

Що в Європі зникають великі ідеї й великі постаті? Щезає патос? Направду, автор, пишучи таке, не робить враження нашого сучасника. Се Европа Клемансо, Гін-

¹² Гл. сі. сл. Щитовського в «*Mysl Narodowej*». – 1930. Ч. 37.

¹³ «Присмерк Європи»

¹⁴ Чи є бажання батьком думки? (нім.).

денбурга, Пуанкаре, Муссоліні, Маннергайма, Горті, Штреземана, Гітлера, Черчила, Колінза, Унамуно, Гувера, Ліндберга, Пікара, Екенера виказує зник великих індивідуальностей?! Се масові саможертви в ім'я абстрактних засад фашизму (Італія), націоналізму (Німеччина, Ірландія), республіканізму (Еспанія) свідчать про зник патосу в повоєнній Європі, про зник ідеалізму в масах, про хіть споживання?

Можна назвати нашу добу добою криз, стрясець. Але щоб цій добі героїзму – індивідуального й масового – закинути «брак віри у великі справи», на те треба хіба дивитися лише на поверхню з'явищ. Сам Дмовський в однім місці каже, що «може, то не є остаточний упадок» Заходу, може, він знайде сили для духового й морального відродження (378). Але замість хопитися за се «може» і твердо стати на загрожених окопах, як се роблять Массі, Істраті, Куденгове-Калергі й ин., Дмовський покидає ті окопи, аби робити рекламу самодержавію Ніколая I у другім виданню.

Органічна криза існуючої економічної системи... Чому органічна? Зміна в системі, можливо; збільшення інгеренції держави в господарстві, стабілізація зисків, обмеження вільної ініціативи, спроби корпоративної держави, «Verrentung», як каже Зомбарт, капіталізм «стабілізованої кон'юктури» – можливо, але чи регрес, занепад? Се питання, на яке солідний дослідник не має права відповідати голослівними твердженнями.

Опріч того, безробіття, надпродукція та ин. Але чи органічна криза? Співпартійник Р. Дмовського, проф. С. Грабський (Kurjer Lwowski¹⁵) в низці статей доводить, що жодне «budzenie się¹⁶» Японії, Китаю й Індії не завинило в сучасній кризі нашого континенту (а так думає Дмовський), жодний «господарчий націоналізм» збунтованих країн Азії, бо експорт до тих країн з Європи зростав стало аж до кінця 1929, подекуди 1930 р. Причина кризи лежала в самій організації європейського господарства, якого вади й браки зовсім не є невиліковні.

Жодний солідний досліджувач не заперечить фактів, що, замість одного гегемона світової цивілізації, маємо їх три: в Європі, в Америці, в Японії. Світ регіоналізується. Але звідси висновувати про те, що Європа знову стане «лише півостровом Азії», про «Declin de l'Europe¹⁷»? Професор Сорбони А. Деманжон, автор розвідки під тим заголовком, відмовляється відповісти притакуючо на се питання.¹⁸ Се, можливо, було б тільки тоді, коли вартість Європи міряти лише відповідно до її поверхні. Але поверхня не є мірилом великості народів. Ся великість має за підставу стан їхньої цивілізації, їхній інтелектуальний розвій, їхнє вміння панувати над природою». А щодо того Європа ще не думає абдикувати...

Коли б упадок розродчої сили значив упадок цивілізації, то за найкультурніші країни світу треба було б узнати Китай і Росію. Порушення світової рівноваги було й давніше. Відпад американських колоній наприкінці XVIII в. дехто вважав кінцем Англії. Економічне усамостійнення майже 100-мільйонової Японії мало захитати підвалинами європейської гегемонії. Ніщо з того не сталося, не настала «катастрофа для держав, в яких промисел досі централізувався» (255). Зрештою, ініціатива Гувера – відважна і безінтересовна – свідчить, що Захід має сили боротися з симптонами розкладу. Чому тих творчих сил не бачить Дмовський, а бачить їх у большевицькій Росії, яка ціною зпавперизування цілого народу здолала – з економічного погляду – лише плестися далеко в хвості капіталістичного Заходу, не унезалежнюючись, а, навпаки, чимраз більше узалежнюючи себе від нього...

¹⁵ «Львівський кур'єр» (часопис) (польськ.).

¹⁶ Пробудження (польськ.).

¹⁷ «Занепад Європи» (франц.).

¹⁸ Demangeon A. Le declin de l'Europe. – Paris: Payot. – P. 314. – Деманжон А. Занепад Європи. – Париж. – С.314. – Ред.

У кожному разі перед тими силами Дмовського – перед рідним примітивізмом і Росією, не поступитися Заходові. Щодо першого знову покличуся на С. Грабського, не радить він ним дуже тішитися. Те, що тепер робиться в Німеччині, – читаємо у нього, – не повчає, що ліпше в таких часах мати примітивну економіку. Завдяки сій бідності «забурення на світових грошових ринках не надто сильно стрясають нами. Але ті навіть слабкі стрясення відчуваємо болісно, бо бідний дошкульніше відчуває утрату 15 відсотків заробку, ніж багатий половину своїх доходів»¹⁹, «жити переважно натуральною господаркою, їсти щодня бараболлю й ходити босо, може, й свідчить про гарт душі, але щоб сі «чесноти» «в теперішній добі давали перевагу» над багатшими народами – се щонайменше не доведено. Не є вони панацеєю, яку можна протиставити «згнилому Заходові».

Ще менше, очевидно, можна йому протиставити Росію. В «богатство російської душі», яким вона завдячує інстинктам кочовника, – не віримо. Не віримо й голосливим твердженням про запевнену вдачу п'ятилітки, ні в чудодійну силу большевицької «системи» організованого рабства. Не можемо теж добачити в Росії, ніби бракує чим Європі «віри в велику справу» і «здатности до великої посвяти». Егалітаризм у бруді, нужді й безправ'ї не є «великою справою»; плагіят з Аракчеївських «воєнних поселень» у вигляді «колхозів» не є «великою посвятою», лише великою казармою; затримання червоного імперіялізму на кордонах держав-ліліпутів, у п'ятдесят разів слабших числом від СРСР, – не є жодним великим «фанатизмом», який можна було б прирівняти до фанатизму конвенту, а мораль смердяковщини і шигальовщини, що стала офіційною мораллю СРСР з її гіпертрофією шпигунства, донощицтва й підкупства, не є мораллю, яка відродить «згнилий Захід».

Дмовський тішить себе надією, що російський напір на Захід зліквідований, бо занадто Росія заангажована в Азії. Кожна держава або розвиває свою експансивну силу, або звиває її. У першій випадку розростається в усіх напрямках, у другій скорочується – теж в усіх напрямках. Так і Росія. Напір на Балтику за Івана IV йшов у парі з напором на Схід: підбій Казані, Астрахані і Сибіру. Петро I бився за Балтику і проти Туреччини й Персії водночас. Катерина – проти Польщі (на Захід), і проти Туреччини (на Схід), Микола I воював на Кавказі і в Дунайських князівствах. Отже, думати, що заангажування Росії в Азії зліквідує її напір на Заході – значить думати неісторично і проти фактів. Хто хотів би тішити себе такими міркуваннями, скористав би не більше від Німеччини, яка пхала Францію на розбудову африканської імперії в надії, що там вона забуде про Ельзас. Завше знайдеться Клемансо, який про забуте нагадає.

Не завше, очевидно, експансія Росії йшла в обох напрямках водночас. Але тоді якраз «заангажування» в однім напрямку, скінчене розгромом, мов маятник, оберталося в другий бік: так було по Цусимі (поворіт до Європи) і по Берестю (поворіт до Азії). Отже, марна надія, щоб заангажування Росії на Сході відтяжило Західну Європу. Зрештою, даремно вважає Дмовський, що Совіти «занадто змушені пильнувати за безпекою своїх східних кордонів» (76, головно з Китаєм), аби активно виступати в Європі. Що таке Китай? Китай може завтра розпастися (зовнішня Монголія вже відпала, сепарується Манджурія), що тоді буде зі сподіванками Дмовського?

Інша річ, що експансія Росії на Захід (так само, як і на Схід) заламалася (хоч іще не ліквідована). Але се заламання наступило з іншої причини, якої Дмовський не хоче бачити, – внаслідок упадку життєвої енергії російського народу. Та якраз цього Untergang-у не хоче бачити автор з тої причини, що Росія є чемпіоном кольорових

¹⁹ «Kurjer Lwowski», 1. VIII. 1931.

рас, що бунтуються проти Європи, бо Росія – се необхідний у концепції Дмовського чинник в боротьбі за «промислову децентралізацію». Коли б розпалася Росія і коли б виділилася з неї Україна, – каже Дмовський, – Сталін не міг би вже кпити з Європи... І тим не менше, сього процесу розпаду Росії стримати не вдасться. Хоч і ступатиме сей процес шляхом воєн і революцій...

На думку автора, «лише люди, цілком позбавлені політичної «wyobraźni²⁰», можуть поважно розправляти про подібні дитинні вигадки» (133), як поділ Росії. Але серед тих «дитинних» політиків ми могли б назвати віконта Д'Абернуна (гл. його «Щоденник»), Вінстона Черчила (гл. його «Світову кризу») та інших. Зрештою, чому б виразно зазначений процес сепарації від Росії її колишніх «окраїн», процес, якому й вітчизна Дмовського завдячує незалежністю, – мав би затриматися на Україні?

Певно, що Росія потребує України, бо інакше не піде вона на чолі «емансипації країв, досі визискуваних», щоб «розвинути там фабричний промисел, де його досі не було» (357). Але що се все обходить нас? «Не може» вона обійтися і без Дону, і без Сибіру, однак дуже ймовірно – обійдеться колись...

Дмовський часто бере свої бажання за факти. Таким «фактом» є для нього ідея, що «в світових відносинах Росія зближається до першорядної ролі». Таким «фактом» є і дегенерація Німеччини і незрушимість Версалью й французької приязні й гегемонії в Європі (317); «фактом» є, що створення України пішло б лише на користь Німеччині – так ніби в інтересі сеї останньої було ослаблювати свого рапальського союзника! Так, ніби Берестейський мир в остаточнім рахунку пішов на користь німців, а не визволених від Росії народів! Так ніби визволення балканських слов'ян пішло на користь Росії! А вже зовсім смішно виглядає «факт» Дмовського, що відділення України від Советської Росії пішло б на користь... жидів, бо «в... незалежній Україні рільнича колонізація жидівська мала б далеко ліпші вигляди, ніж у теперішній совітській державі» (346). Ми думали, що Дмовський має більше пошанівку перед інтелігенцією читачів, які остаточно могли затягти в сій справі думки Троцького і Шварцбарта...

Ні на одну свою тезу Дмовський не навів скільки-небудь стійних аргументів: ні на занепад «гнилого Заходу», ні на піднесення світової потуги Росії, ні на її пацифізм на Заході, ні, зрештою, на те, що господарський примітив і абдикація на річ туманної Євразії – є дійсним порятунком від кризи. Нові, пропоновані Дмовським шляхи є лиш фата-морганою... Уже майже сто літ тому, в 1848 р., блукав привид комуни в Європі, вже тоді співали їй «вічну пам'ять» предтечі Леніна – Бакунін і Маркс, вже тоді Герцен та інші російські розвідники в Парижі виглядали козаків, що в Сені напували б коней своїх; як тепер червоного, так тоді тінь білого самодержав'я падала на Європу – і мара розвіялась, як дим під гук союзницьких гармат у Севастополі. Не інакше буде і тепер, бо не чесно-там кочівників, якими захоплюється Дмовський, угризти міцний мур Окциденту, хоч би пара снобів або здитинілих політиків захотіла бути його рефрактерами...

А все ж таки книжка «Повоєнний світ і Польща» незвичайно цікава. Є вона, справді, викривленим дзеркалом світу, але правдивим великого відламу польської політичної думки повоєнної. Є вона першорядної ваги симптомом.

Колись писав той самий автор, що «майбутнє українців як окремої нації залежить від того, чи російська державність і культура витворить для них таку атракцію, яка втягне їх безповоротно в свою сферу».²¹ Тепер ми можемо негативно відповісти на се питання. Натомість для Дмовського і його табору ця атракція колосально зміцніла.

²⁰ Уява, фантазія (польськ.).

²¹ Dmowski R. Niemcy, Rosja a kwestja polska (польськ.) – Дмовський Р. Німеччина, Росія і польське питання, 1908. – Ред.

Перед війною процес «асиміляції окраїн» зачав у Конгресівці набирати форм, подібних до українських. Серед селян ставала популярною ідея соціальної монархії, серед інтелігенції – ідеали нігілістичної «свободи», російський театр і література (впливи її сильно позначилися на Жеромським). Наш тип «тоже малороса» мав свій еквівалент в т. зв. «католику» (який ліпше говорив по-російськи, ніж по-польськи і якого з польщиною в'язала тільки релігія і кухня, як «малороса» запіканка). Типові українського жида-русифікатора відповідав новий тоді в Конгресівці тип «литвака» – жида російської культури, який і маніфестував її по вулицях та в локалях Варшави і Лодзі. Українській «Спілці» (філії РСД) на Україні (проти УСД) відповідала SDKP з Радеком і Люксембург (проти PPS), а потім з Менжинським, Мархлевським і Держинським. Усі оті з'явища пояснювалися якраз зростаючими впливами тої «широкої російської натури», якою тепер захоплюється й Дмовський, – впливами, що набрали б ще грізніших розмірів, коли б їх не підтяла війна.

Здушена в русифікаційнім млині, шукала українська думка громадська рятунку в провінціалізмі (як тепер сказали б, у регіоналізмі), в плеканню своїх місцевих особливостей для домашнього вжитку, в «хуторянстві», в ізоляції, в питаннях високої політики сліпо йдучи за гаслами «загальноросійського» патріотизму. Або впадала в розпач, як Павлик. Оглядаючи з вікна в 1914 р. хмари російського війська, що заливали Львів, старий приятель Драгоманова шепотів у розпучі: «Заллють! Цілу Європу заллють!» Як многі, був він осліплений рекламою і поверховністю, не бачачи за ними гнилої суті...

Книжка Дмовського – зі здивуванням бачимо се – повчає, що і його думка теж не увільнилася від тих упливів. У значенню, яке Дмовський, нехтуючи вольово-психічним моментом, надає числу і масі (розродча сила Німеччини і Польщі, китайська «небезпека»), – чується староросійське, Пушкінське «Іль мало нас?» або новоросійське, Блокове: «Нас тьми і тьми»... В апотеозі примітивної господарки («наша нижчість дасть нам перевагу» і забезпечить «майбутнє») чується староросійська «теорія», що завдяки своїй відсталості («община») Росія випередить Захід і скоріше прийде до ідеалу (соціалізму). У довірі до чинника механічного примусу (роль большевицької «системи» в осягненню п'ятилітки) – наказ є все! – знову чути Росією, як і в погорді до «матеріялістичного Заходу», очевидно, і в подиві до «богатства душі», «цікавості темпераменту» росіянина і до його державного генія...²²

Коли західноєвропейський снобізм (Ромен Роллан, Фойхтвангер, Б. Шов) дивується російською культурою і підлягає впливам російської ментальности, се ще не велика небезпека. Инакше на сході Європи: там за культурним подивом іде завше політична абдикація, зречення власної ідеї або рефрактерство від тої надідеї, якою є для кожної європейської нації ідея окцидентальної цивілізації. Всі ті симптоми слідно і в книзі Дмовського. Бачимо повне замовчування підстав латинської культури; бачимо абдикацію з великих – недавно ще активних – політичних аспірацій. Людина західної, католицької культури говорить про неї не як про щось, що перейшло в його кров і кості, лише як про щось нанесене, чуже, перед чим «гіпнозом» (?) він перестерігає земляків! В ім'я чого? В ім'я провінційної замкнутости, в ім'я ідеалів «wioski ojczyste»²³ з примітивністю її потреб і примітивністю (і «незпсутістю») селянської душі, в ім'я економічної ізоляції («насамперед від краю, з яким найтісніше

²² Ударяє подібність ідей Р. Дмовського до ідей В. Липинського: та сама апотеоза хлібороба, та сама ворожість до «зіпсутого», «меркантильного» Заходу, те саме шукання рятунку в «Сході Європи», як у Дмовського в Евразії, і пр.

²³ Рідного (отчого, вітчизняного) села (польськ.).

економічно зв'язана, – від Німеччини); нарешті, в ім'я нового ідеалу, нової надії, якою для римо-католицької Польщі має бути православно-комуністично-мусульманська Євразія, подібно до панславізму – нова форма панмосковітизму.

Холоневський бачив «*kisotę walki polsko-rosyjskiej*²⁴» в спорі за українсько-білоруські землі. Тоді Польща виступала з широкою ідеєю (полишаємо на боці її значення для нас) в ролі авангарду Заходу. Сей спір Дмовський уважає за ліквідований (хотів би, щоб і противна сторона його зліквідувала), а свою вітчизну – за нову Швейцарію, яка нічого більше не прагне, як пошанування її неутральности, як незакаламученої ізоляції. Суть литовської політики виразив один литвин, М. Біржиска, так: «Литва мусить протиставитися Польщі і не хоче допустити до нормальних сусідських відносин зі страху перед культурною й господарчою полонізацією краю» («*Kurjer Lwowski*», 23. VII. 1931). *Mutatis mutandis*, подібну дріб'язкову політику ізоляції пропонує й автор «Повоєнного світу» супроти Німеччини і загалом Європи, бо зрікається почесної ролі колишнього авангарду, а хоч би навіть ролі рівносильного суперника.

В еволюції поглядів Р. Дмовського та його табору, як у дзеркалі, відбивається еволюція його вітчизни. Насамперед відворот географічний, («кілометровий», за обрахунком Я. Дембського), далі – політичний (занехання ідей Холоневського, спротив проти спроб повернення кордонів *ante 1772*), нарешті – відворот психічний (ізоляція, неутральність, апель до чужої євразійської ідеї). Подібний психічний відворот переходила колись і українська політична думка. Тепер ми в добі його поступової, але виразної ліквідації.

Дмовський закидає сучасній Європі «брак віри у великі справи, прив'язання до великих ідей» (24). Сей закид Європа могла би йому в цілості вернути. А се мало б уже значення не тільки для справ зовнішніх, але й внутрішніх його вітчизни. У віленським «*Unser Tag*²⁵» писав Шолом Аш (цитую за А. Новачинським): «Культура польська ще не створила ідеї світової, з якою жид міг би засимілюватися, яку міг би прийняти і лишитися при тім жидом. Культура польська не є світовою культурою, а католицьким культом, пристосованим до локального хлопського життя. А коли хтось асимілювався з тою культурою, то мусить прийняти власне той хлопський католицький культ, бо чого іншого немає... Росія, російська культура створила світову ідею, синтез, систему... Не можете асимілюватися з поляками і лишитися при своїй власній національності, бо Польща є лише національністю».

Як пояснення незапереченого факту слова Шолома Аша мають рацію. Не маємо такого респекту перед Росією, як Ш. Аш або Роман Дмовський. Не імпонує нам її «синтез», а з її «світовою ідеєю» боремося. Але слова жидівського письменника дали би ся застосувати не лише до жидівської «меншости»: факт, цікавий не тільки для оцінки того, до чого допроваджує резигнація з «прив'язання до великих ідей».

А що найцікавіше, що якраз сю резигнацію проповідують прихильники Росії і скептики західної культури Р. Дмовський та його прихильники... І се, може, найбільша ревеліяція в ревеліційній книзі Дмовського.

На ст. 308 пише Дмовський: «Коли факти є дуже нові, дуже незвичайні, незгідні з поняттями, з якими хтось зжився віддавна, треба йому багато часу, щоб їх він перетравив і витягнув з них логічні висновки. А ще трудніше до них дійти, коли ті висновки мусять бути з конечности прикрі і болісні».

Отсі слова нагадуються мені, коли читаю розправу Дмовського про незахитаність могутності Росії, Версальського миру і про безперспективність української проблеми...

²⁴ Суть польсько-російської боротьби (польськ.).

²⁵ «Наш день» (ід.).

ПРИНАГІДНО

Про глибокі речі свідчать не раз дрібні факти.

«Новий Час» пише про упадок Великої Британії. Щиронаціональний «Час» – про Айнштайна, що оправдує урядовий терор у Росії («Вікна» з сатисфакцією ту замітку передрукували), націоналістичний «Перемиський Орган» (4. X.) звістує кінець капіталізму та настання ери соціалізму («національного» – се тільки нюанс), нарешті, католицькі «Дзвони» (вересень, ст. 418) просто з мосту стверджують, що «нинішня Європа... гине!», що є «дуже багато людей, котрі зневірилися в месійності європейської культури», а серед них і автор статті, католицький священник, не задумуючись над тим, що стане з Римом, коли згине Європа...

Одним словом, паніка, і, на всякий український випадок, реаскурація: перед визнавцями «Нових шляхів», перед ближче не означеним «національним» соціалізмом, перед ближче не означеним Сходом. Бо як Європа втратила свою місійну силу, то куди ж і зиркати, як не на Луб'янку з мумією червоного фараона?

Ся паніка кидає яскраве проміння на занепад, але не Окциденту, а чогось у нас самих, без чого ні один колектив не може жити... Але про се нижче. Тепер про инше. Чи ся паніка оправдана? Упадок існуючої економічної системи? В чім? Та ж найбільше кризою діткнуті якраз країни соціалістичних експериментів – Росія, Німеччина й Англія. Та ж якраз ті країни шукають фінансової підтримки у народів, де є найменше соціалізму, як у Сполучених Держав і Франції. У чім же «кінець капіталізму»? Де є перемога соціалізму, коли і в Італії, і в Німеччині, і в Англії, і у Франції (перед Пуанкаре) соціалісти з браку конкретної програми добровільно зреклися перебрання влади? Де є тріумф соціалізму, коли він втратив свою давню віру, коли його видиво «кращого завтра» скінчилося кривавим жартом у Сов. Росії, коли з загальновизволюючого і загальнонародного руху став вузько класовим, егоїстичним рухом одної верстви, ворожої і селянству, і ідеї визволення націй, оборонцем status quo? Де є ідейна перемога соціалізму, де його Маркси і Лассалі, які могли б міряться творчою думкою з Гувером, і Бриннінгом, і Кіксом? У Росії, може, у сім паразиті капіталізму, який буде свою антиєвропейську «місію» на помочі американських банкірів і німецького кредиту?

Патріоти Кремля можуть у нас се вмовляти, але «широ національні» українські часописи?

Проте паніка шириться, духовний розгардіяш зростає, а з нього байдужість. І се найстрашніший симптом, на який варто завчасу звернути увагу.

До великої кризи, в якій трясеться світ (світ, не лише Європа!), у нас підходять не з міною грача, який зруйнується або виграє, коли переможе та чи инша сторона, не з тривожно-затаєною радістю або з фанатизмом розпуки, а з міною байдужого обсерватора. З міною «кібіца», якому «наплювать», хто виграє; стоїть і приглядається, де зупинить свій крутіж кулька – на п'ятці, на одинці, чи на нулі, готовий закластися за того, хто більше пива по виграші приобіцяє. Так ніби при тім не йшлося про його власну шкіру!

Впаде чи ні Велика Британія? Вдасться чи ні п'ятилітка? Має рацію великий учений і блазень у політиці Айнштайн чи не має? Скінчилося месіянство Європи чи

ні? – над сим дискутують, немов десь з Марса, незацікавлено, як над тим, чи один претендент на мексиканського президента розстріляє другого, чи навпаки? Рулетка, спокійна оцінка і зваження шансів, філософування. І нікому не хочеться крикнути: «Та ж від такого чи іншого рішення сих питань залежить доля нас усіх як нації, залежить, чи не скоротять нас кожного на цілу голову; та ж історія питається не лише про нашу абстрактну оцінку, але й про наше конкретне «хочу»! – не про те, куди іде світ, а яким ми його хочемо бачити, про те, що нам треба робити, аби спинити «невблаганну» ходу подій або її прискіпити... І якраз сього нема і сліду за байдужим спостереженням, або за несподіваними змінами симпатій, або реєструванням фактів нашою пресою, яка нині образок про маневри Червоної армії подає, завтра – про комуністичні авантюри в Лондоні, не розуміючи, що робить пропаганду ідеям, випираючи їх у статтях... Чи та сила перемагає, чи інша – ось питання, що займає наших філософів, а рідко – яка ж із них нам шкідлива, яку треба поборювати, хоч би вона й перемагала. «Дійсні філософи – се ті, що наказують, законодавці, вони кажуть: «Так має бути! Вони встановлюють, куди і пощо людині» (Ніцше). Наші інакше: «куди» і «як має бути», вони не знають, бо про це рішає «еволюція», як її бачить дезорієнтований філософ сьогодні перед полуднем. Ми проти Сходу, але Айнштайн... але Шов... але фунт, не можна знати! Ми за унію і Рим, але Європа таки гине!

Ми – за націоналізм, але знаєте... Мак Доналд... Сталін... Еспанія... Не зашкодить і трошки соціалізму... Карл Маркс, але в брунатній гітлерівській сорочці – так, ніби той приятель Сталіна може тепер іти з українським націоналізмом...

«Куди» – міняється і «має бути» – міняється. Лишається байдужа контемпліяція, переривана від часу до часу черговим нападом паніки. І таких нападів можна б навести на аркуш друку, кінчаючи щойно згаданими, а починаючи від «засадничих речей» перед роком у «Ділі».

«Європа гине» – так говорять Тагор і Ганді, так говорять росіяни від Герцена, Бакуніна і Ніколая I до Леніна і Сталіна, і це зрозуміло, бо перші представники кольорових рас – барвою шкіри, а другі духом до них належать, як слушно зауважує Шпенглер¹. Але щоб міг зневірися в месійності європейської культури слуга унії, яка стоїть і паде, власне, з месійністю тої культури, сього не зрозуміти... Хіба ж римське католицтво (обох обрядів) не є релігією романізованої Європи *par excellence*²? І де дінеться по упадку тої Європи унія з її духовим осередком і моральним хребтом – Римом? Буде кого навертати, та не буде кому.

Зловтішно можуть приглядатися до бунту британського флоту бронзова юрба в Калькутті, Іллі Еренбурги й інші порнографи від літератури. Але щоб про «упадок Англії» розписували в статтях і образках «щиро національні» часописи, які, здається, не мають нічого спільного ні з інтернаціоналізмом, ні з організованою ним «святою війною» Азії проти Європи – се незрозуміло. Незрозуміло, щоб люди, що признаються до європейської культури, могли тішитися з «упадку Альбіону» і приплескувати, мов тріумфаторові, брунатному карликові в окулярах і з десятьма зубами в роті, який не соромиться виставляти на оглядини їх, свою козу, і своє голе тіло каліки... Незрозуміло, як люди, що признаються до європейської культури, можуть, хоч і замасковано, рекламувати п'ятикутну зізду, яка несе засуд смерти на всі цінності європейської культури – людську гідність, людську свободу і право розпоряджатися плодами своєї праці. Що давні прихильники Маркса не хочуть скинути старе вбран-

¹ Der Mensch und die Technik. Beitrag zu einer Philosophie des Lebens. – München (нім.) – Людина і техніка. Причинок до філософії життя. – Мюнхен, 1931. – Ред.

² Переважно, головно, особливо (франц.).

ня соціалізму, можна зрозуміти. Але не можна второпати, щоб крах кількох банків міг – умлівіч – зробити з націоналіста соціаліста. І як ми, приступаючи до ревізії свого «вірую» і голосячи «упадок капіталізму» по найменших підземних ударах, гадаємо ставити чоло большевизмові, що не визнав «упадку соціалізму», навіть коли Юденич стояв під Петербургом, Денікін – під Москвою, а Колчак – під Казанню?

Чи так роблять ті, які мають своє святая святих, які на всякий напір зовні здатні сказати «досі, але не далі!», які щось пристрасно, як своє, люблять і щось фанатично, як чуже, ненавидять? Чи так роблять люди, які мають віру?

В одній книзі, що вийшла свіжо в Німеччині, в якій автора (Ligeti) займає «Der Weg aus dem Chaos³», читаємо, що кожний розуміє тільки те, що відповідає його натурі й чому вона може притакнути, та що «переконання наші залежать не від поглядів, а від хотіння». Се значить, що коли наші філософи, хитаючись між різними поглядами, не знайшли одного сталого, – се значить, що вони мають стільки ж і «хотінь», себто жодного. Се значить, що коли вони «розуміють» і Ганді, і Нельсона (як символ), і IV-ий універсал, і його гробокпателів, і експансію Риму, і заламання експансії Європи, то вони в суті речі розуміють усе й нічого не хочуть. Не хочуть так безапеляційно й безрозумово, як хочуть Ганді, Ленін і Ватикан...

Се значить, що немає серед нашої еліти ні фанатиків Церкви, ні її таких же негаторів; ні фанатиків приватної власности, ні її завзятих противників; ні горячих адептів Окциденту, ні його нищителів; що ні релігійні, ні культурні, ні політично-економічні підвалини нашого національного обличчя (у своїм походженню і суті європейські) не знайшли таких фанатичних оборонців, яких знайшли Євангеліє, Коран і «Капітал».

Як инакше тривали при своїм інші, зрозумієте се, коли прочитаєте Достоєвського і Бакуніна, Бухаріна і Горького з їх вічним і незмінним *Moskoviae est imperare orbi universe*⁴. Зрозумієте се, коли прочитаєте хоч би трагічну книжку Коссака-Шуцької («Пожога»), що, коли її читаєш, пригадуєш образи залози з корабля, що потопає, співаючи «До тебе Боже», не маючи ані в гадці зробити якісь концесії заливаючій її розшалілій стихії...

Замість цієї психології, панюються у нас інша. Психологія – передпотопового селяка, який усе одно знає, що завше місто диктуватиме йому свої закони, і тому старається пристосуватися до них, когось «перехитрити», як хотіли «перехитрити» царат, удаючи з себе лише культурників; як старалися «перехитрити» Керенського, удаючи демократів, і як хотіли «перехитрити» большевиків, причіпляючи до фірми своєї партії сакраментальне С. Коли ціла українська правиця й лівиця на Наддніпрянщині нагло стали соціалістичними, очевидно, нікого, опріч себе, тою маскарადю не обдуривши.

Тим наставленням думають врятувати бодай свою хату («моя хата скраю»), врятувати «національні святощі». Не врятують! «Певно (пише Р. Демель), хто під рідним краєм розуміє лише поверхню землі, на якій випадково міститься його тепле кубелечко і спільний жолоб, тому справді байдуже, чи над ним мигоче чорно-біло-червоний прапор чи якась інша плахта»... Мовляв, мене з хлопа не скинеш. Але великі культурні народи під рідним краєм розуміють щось інше – «Hochstes Seelengut⁵», з ширшими аспіраціями. У сім сенсі, каже Міхельс, «племінне почуття» (миргородський патріотизм під Миколаївським прапором) може навіть гальмувати розвиток

³ «Дорога (вихід) із хаосу» (нім.).

⁴ Московія має правити цілим світом (лат.).

⁵ Вище духовне добро (нім.).

правдивого патріотизму, а зовсім не сприяти йому⁶. Бо мімікрією, неутральністю і «хитруванням» не врятувати навіть отих локальних «святощів», отого «кубелечка» – ні Чупринки від його долі, ні Поліщука від Соловок, ні Винниченка від політичної смерти, ні Єфремова від смерти наукової, ні всіх, що причеплювали собі сакраментальне «С» (мов рятунковий пас) від понижень і каяття.

Як показали останні роки на Україні, навіть борщу й оселедця не врятуєте від потопу, ні архітектурного стилю свого (тепер – «гетьмансько-буржуазно-попівського»), ані сорочок у штани – носитимете поверх них, як ленінські «молодці» у Львові. Мене з хлопа не скинеш? Ще й як, коли будеш голосити центральність у спорі між Ганді і Черчилем, Римом і Москвою, націоналізмом і соціалізмом, або коли схочеш синтезу з них робити. Мовляв, неважливо, яка «шмата» на горі, аби я хлопом лишився на землі. Ні, важливо, дуже важливо. Бо від тих великих спорів (*nostra res agitur*⁷) і, м. ин., буття нашого «кубелечка» залежить: легко потрапити йому під чобіт дійсності, яка має великі ноги.

У наші тривожні часи треба вміти вибирати. І вміти відстоювати своє, і не сіяти паніки при кожному похиленні корабля. «Мене від природи покликали до кипучої діяльності, і я хочу творити життя не так, як творите ви... Ви скажете, що я пропагую ідеологію нової буржуазії. Хай буде по-вашому, але буде й по-моєму». Се написав один український совітський письменник. Річ природна, що його змусили їхати у ставку Золотої орди, напитися комкumisу і визнати себе божевільним. Але все-таки він се написав. І якраз сього бажання «творити життя», і то так, щоб «було по-моєму», не слідно тепер серед нашої інтелігенції – без переконань, без волі, без віри.

Якраз се і є страшно. Бо ніколи чужі, лише завше свої «неутральні» губили всяку ідею. Не тому впала французька аристократія за шіснадцятого Людовіка, що тисячам з неї голови відрубано, а тому, що біля стіп ешафоту стояли Талейрани де Перигори, які разом із черню паризькою приплескували катові, що посилав в далеку дорогу їхніх приятелів. Не тому впала монархія, що її повалили якобінці, а тому, що князь Пилип Орлеанський, «громадянин Егаліте» і багато хто з ним не стидалися з трибуни Конвенту голосувати за смерть короля. Не тому перемогла революція, що на смерть засудив князя Енгієнського Бонапарт, лише тому, що граф де Сегюр і товариші затягнулися до його служби. І не тому перемогла царат большевицька революція, що задушила силою білий рух, лише тому, що пішли до неї Брусілов, Клембовський, Гутор і Антонов-Овсеєнко, колишні офіцери останнього царя.

Перекинчики, неутральні, непевні, зневірені, реасекуратори на всі боки, люди без камінної віри ніколи не покладуть печать свою на свою добу.

У великій кризі, яка стрясає світом, *postva res agitur*. Рішається не доля європейської культури, але й нашого майбутнього, тісно з тою культурою зв'язаного. У наші часи історія відмітає набік «роздертих сумнівами». Творити життя покликано лише тих, що міцно вірять. Для «синтетиків» не має місця наша доба.

Бо люди спрагнені віри і хочуть, щоб їх вели. Не зроблять сього наші філософи, зроблять інші. І вже роблять. Загляньте в старого Платона («Про демократію»): звістуном кінця демократичної еліти був факт, що «керманічі зачинали мати вигляд кермованих». Чи не видається вам сей діагноз актуальним, жахливо актуальним?

⁶ Dr. Robert Michels. Das Patriotismus, Prolegomena zu seiner sozialo?. Analise. – Münschen, 1929. – С. 90.

⁷ Букв. наша справа робиться; йдеться про нас, справа стосується нас.

ПРО СОЦІЯЛ-ІДІОТІВ

Большевізм переміг у Росії не своєю силою, а слабкістю буржуазії. В Італії його здавлено, бо буржуазія здобулася на гасло: «З большевиками по-большевицьки!»

На Україні проблема большевизму актуальна ще й тому, що тісно зв'язана з проблемою новомосквофільства. В большевізм ідуть серед інтелігенції передусім капітулянти («хоч гірше, та інше!»). А серед одиниць – політичні кокоти, які «кохають» російського червоного «баріна» за «широку натуру» й широкий гаманець. Се ті «лизоблюди», що були й за царя, до яких Воейков зачисляв і Пушкіна в епіграмі:

Я прежде вольность праповедал,
Царей с народам звал на суд,
Но только царских шей атведал
І стал придворний лизоблюд.

Але ні десперати, ні «лизоблюди» не створили б у нас большевицької течії, коли б вона не знайшла сприятливого ґрунту в капітулянтських настроях ширших кіл інтелігентської буржуазії (або буржуазної інтелігенції). Тих кіл, які не мають жодних причин ані десперувати, ані «лизоблюдити», які стають «радянфілами» тільки з політичного снобізму, як ставали лібералами щедринські «помпадури», а «залізнобетонними» поетами українські соловейки-віршоплети в 1919–1922 р.

Сі настрої – старої дати. Зродилися вони на тлі оглушливої (й оглупливої) пропаганди соціалізму, коли «соромно» було чути «буржуєм», коли буржуазія втратила віру в свою міць і в своє право бути собою, коли зачала клякати перед «ідеалом», який ніс їй смерть.

Був се, одним словом, типовий соціал-ідіотизм, той, що розклав психіку французької шляхти, яка молилася на предтечу якобінців Руссо; той, що розклав психіку російського «кающагося дворянина», якого (хоч і «роскаяного») все-таки поставили під стінку.

Сей снобізм, хоч змістом розпливчатий, був дуже виразним тенденцією. Замість до Бога, молився він до нової «Вищої Істоти», до «Народушка Безсмертного», за термінологією надвального блазня Леніна – Максима Горького («Ісповедь»). Уважав той снобізм, що інтелігенція «не має права бути освіченою», бо се привілей, коли «маса, люд неосвічені» (Ішутін).

Учив сей снобізм, що «стремління людей піднятися понад юрбу, щоб бути ліпшим, досконалішим від свого ближнього, завше родить боротьбу між людьми», а тому «стремління людини, що пхає її до конкуренції з ближнім, є антисоціальне» (Ткачов).

Яка ж суспільна верства була «освіченіша», економічно сильніша, інтелігентніша від «юрби»? Се була буржуазія. Відібрати від неї почуття моральної вищости, свідомість свого права боронити своє становище – до того стреміли апостоли соціальних низів. Ті дали в себе вмовити, що бути інтелігентним – ганьба, що бути сильним – зрада «трудящих», коротко, що стати буржуєм і мати його прикмети є «стремління антисоціальне». Се дали в себе вмовити оті буржуазні соціал-ідіоти; назва, яку я пропоную на означення особливої категорії людей, попри старі назви – соціал-демократи, соціал-революціонери, соціал-федералісти (есефи, «сафандули», категорія зближена до соціал-ідіотів).

У Споминах В. А-го (ЛНВ, 1932) з гумором начеркує автор класичний випадок того «соціал-ідіотизму», яким майже поголовно була заражена ціла наддніпрянська інтелігенція кінця XIX і початків XX в. Сини поміщиків уважали себе й батьків за «паразитів» на народному організмі, що різними штучками тримають у руках «слабший і дурніший клас». У своїм «Щоденнику» цитує Е. Чикаленко лист до себе сина, що просить його видання «Ради» не кидати, «бо це єдина плата нації за наше паразитичне існування на її організмі». І старий Чикаленко додає до сього увагу: «Хороші слова»...¹ Кожна вища соціальна верства мусить мати сильне почуття соціального обов'язку, дбання за цілість, яку вона (*pars pro toto*) репрезентує. Мали се високе розвинене почуття англійська аристократія, німецький Adel² (яскравим представником цього типу і його «Ehrlichkeit³» є Гінденбург), нарешті, американська буржуазія, яка мільярдними вкладами уфундувала низку університетів, та ин. Але нікому серед тих аристократій і в голову не приходило, що вони «паразити»! Що їхня не раз 18-годинна денна праця, їхній організаційний геній, їхня освіта і інтелект є щось, чого треба «соромитися»! І коли згадаємо, з яким нахабством, з яким цинізмом, з яким почуттям свого права визискує й гнобить нарід в ССРСР нове комуністичне «дворянство», не даючи йому взамін нічого, не маючи й мінімального почуття соціального обов'язку панівного класу, шойно тоді усвідомимо собі, що комплекс ідей «соціал-ідіотизму» є комплексом «упадочним», є бацилами, які скоріше чи пізніше вбивають на смерть провідний клас, ними заражений.

Правда, що деякі (одиниці!) визволилися порівнюючо завчасу з-під гіпнозу тої самовбивчої доктрини. Та більшість залишилась при ній, хоч над нею (і над ними) жорстоку наругу вчинило життя. І, що найстрашніше, оту догму «паразитства» буржуазії поширили «кающієся дворяне» зі свого поміщицького класу на цілу здорову, моральну й працювиту хліборобську верству України.

Се були оті соціал-ідіоти. Ті, які на численних з'їздах 1917 і 1918 р. проголошували, що «приватна власність на землю (в тім і селянську) має бути знищена»; ті, які, торуючи шлях большевицькій «колективізації», плямували селянина згїрдливою назвою «дрібногo буржуя» (майже «експлуататора»); ті, що, сповідуючи соціалізм, сповідували віру верстви, яка пізніше закріпачила наше селянство – клас, інтереси якого якраз наша інтелігенція бралася заступати! Бо над поняттям «буржуй» тяжіло прокляття гупої фрази про його «антисоціальність».

Так ідеологія (соціалістична) української інтелігенції стала в разячій суперечности з (буржуазною) соціальною структурою верстви, якою та інтелігенція бралася провадити.

Паразитним класом на Україні (м. ин., і через своє національне перекинчицтво) було дворянство. Воно було – своєю нездарністю і культом вигод (читай «Мертві душі», Терпигорева і «Обломова») – засуджено на смерть. Тут революція була оправдана, бо довершила діло еволюції, яка з самого 1863 р. *crescendo*⁴ ліквідувала дворянську земську посілість, *in fine*⁵ присвячувати смерті живу, здорову духом і тілом селянську верству з цілим її (буржуазним) укладом життя як щось соціально менш-вартне, і то з боку інтелігенції, що інтереси тої верстви прагнула заступати, було абсурдом, було найгіршим проявом соціал-ідіотизму, найглупішим плазуванням перед чужою й ворожою (соціалістичною) ідеологією.

¹ С. Чикаленко, Щоденник. – С. 67.

² Аристократія; шляхетність (нім.).

³ Чесність, порядність (нім.).

⁴ Муз. поступове збільшення сили голосу; *перен.* поступове наростання інтенсивности якогось процесу (італ.).

⁵ У кінці (лат.).

Під час революції соціалістичні партії довго вагалися проголосити гасло самостійності, узалежнюючи його від «згоди широких мас». Але для проголошення гасла соціалізації (відповідно, націоналізації) землі сеї згоди не чекали; разячий доказ сугестивності соціалістичної фрази і боягузтва нашої інтелігенції думати категоріями маси, яку хотіла представляти.

У повісті Клеман Вотеля («Je suis un affreux bourgeois⁶») виведено трагікомедію великого фабриканта парфумів, якого всі атакують: страйкуючі робітники, що жадають підвишки, коханка, яка тягне від нього гроші, касир, який їх спроневірює, діти, які сміються з його «закоружлості», але натягають на тисячі франків; і всі, для яких він є дійною короною, всі, хто «prawem i lewem⁷» запускають руку в його кишеню, ще й лають його «паскудним буржуєм» (sale bourgeois), а найкомічніше, що й сам поштивий, але загалюканий пан Пакіньон починає сумніватися, чи не є він справді «паскудний буржуй»?

Подібну дефетистичну психіку виробили собі і наші соціал-ідіоти. І хочуть нас переконати, що й масово розстрілюваний, вивлашуваний і грабований підсовітський селянин теж є «паскудний буржуй», завада на шляху «поступу», репрезентованого бандою пасожитів на чолі з Литвиновими, Кагановичами, Сталініми і комп.

Але се соціал-ідіоти старої дати. Їх замолоду тріснули по голові ломакою соціалізму, і вони на ціле життя лишилися розумовими каліками. Та серед них бодай є такі, що своїм маєтком або свободою, а навіть життям заплатили за зраду основним правдам свого класу, – се або «народолюбці»-філантропи, або ідейні перекинчики, активні соціалісти. Перемога большевизму створила новий тип сеї категорії: вже згаданих угорі «лизоблюдів» і нових, закаптурених буржуа-соціалістів.

На останнім львівському процесі признався один комуніст, що носив відзнаку червоної зірки під кляпою маринарки. От, власне, такими соромливими комуністами є й ті буржуа-соціалісти, про яких скажу тепер. Буржуа своїм класовим походженням і соціальним становищем, вони «соромляться», що вони «паскудні буржуа». Але живучи з буржуазії, вони й «соромляться» своїх снобівських комуністичних симпатій. Носять червону зірку, але під кляпою. Вигідна асекурація, яка дозволяє жити по-буржуйськи (часами по-архибуржуйськи), а думати по «пролетарськи», а крім того, дає змогу кожного алярму або відкривати кляпу зі зіздуою, або її закривати, відповідно причепити під кляпу тризуба чи лева...

Се ті, які в переломових хвилях займають «вижидаюче становище», поки не значиться перемога однієї з течій. Тоді – відверто до неї признаються, аби її за першого послизнення зрадити.

До сеї категорії належить певна частина галицької буржуазної інтелігенції («радянофіли»), се – інженери, вчені, професори, редактори буржуазних часописів, фабриканти, кам'яничники, директори буржуазних установ та ин. Не було большевиків при владі – вони не були «радянофілами»; впадуть завтра большевики – і вони перестануть бути «радянофілами». Всупереч Чикаленкові або РУПівській молоді не жертвують вони своїй «ідеї» ні життя, ні маєтку (навпаки, його запопадливо збивають – сотик до сотика і тисячку до тисячки на кожній із своїх десяти посад). Хоч буржуа, вони добре знаються на «матеріалістичнім розумінню історії» і життя; як соціал-ідіоти – вони «радянофіли», що, зрештою, не заважає їм бути за «wspołzyciem⁸».

⁶ «Я жахливий буржуа» (франц.).

⁷ Правом і не правом, законно і незаконно. Це вислів з праці історика В.Лозинського «Prawem i lewem», назву якої українською перекладають «Правдою і неправдою» або «Правом і лівом» (польськ.).

⁸ Співжиття, співіснування (польськ.).

Це є ті, що, як казав Мак'явеллі, «воліють середню путь, бо не вміють бути ані вповні чесними, ані вповні підлими»⁹. Задрібничкові й тупоподумні, аби піднестися до патосу свого, буржуазного, класу, вони, як сноби, ідуть за найгасливішим гаслом, подібно як купують краватку, найбільш розрекламовану, а за найбільшого письменника завше вважають останнього лавреата Нобеля.

Коли таких типів назбирається багато, творять вони огидний намул, трясовисько, в яким грузне всяка вільна думка, на яким не може опертися й міцно стати ніщо здорове; намул, який засмокує й не дає нічому скристалізуватися.

Люди сеї категорії нічого не розуміють, вірять у всяку рекламну «маху» і толерують усе. Коли скрахований комуніст хоче влізти до національної установи (аби їй шкодити), його приймають соціал-ідіоти.

Коли застрілюється якийсь чесний комуніст у Москві чи Харкові, не можучи знести обману й гнилі, що панує в партії, і коли (для рятування ситуації) комуністи пускають брехню про «неможливі родинні умовини», що його до того пхнули, в обороні партії стає соціал-ідіот.

Коли паде фунт, соціал-ідіот верещить про *finis Britanniae*¹⁰, а коли совітьська Москва капітулює перед Японією, соціал-ідіот вірить, що Росія «не хоче воювати».

Коли приходять відомості про страчення Сакко і Ванцетті чи Матеоті, соціал-ідіот обурюється. Коли большевики уряджують масовий морд під Крутами, Новим Базаром або на Дністрі, соціал-ідіот мовчить.

Коли український священик до сліз регочеться над кпинами совітьського гумориста з християнської літургії, перед вами знову соціал-ідіот.

Коли на екрані з'являється комуністичний фільм, який – гупо й простацько – глузує з Європи або й з «дурного хохла»-мужика, гучно лящять оплески соціал-ідіотів, а їхній пресовий референт пише осанну ідеї, яка несе нам (і йому) смерть. Як буржуа такий тип є директором або редактором чи співробітником національного часопису, як пів віку тому охрещений на греко-католика, він, член католицької організації, як соціал-ідіот – пише в тім «національнім» часописі «радянськільські» статті про 5-річку.

Нарешті, коли офіційний представник комунізму ласкаво простягне руку соціал-ідіотові, він цілий місяць сяє, як свіжовичищений самовар, як ущасливлена стисненням руки «ревізора» гоголівська провінційальна менажерія. Дарма, що руку того «репрезентанта» ніякі хемікалії не виміють від крові того самого селянського класу, що й сам соціал-ідіот або його батьки...

Але протестувати проти гвалтів над своїм класом соціал-ідіот не вміє. Бо се ж би значило бути «буржуєм», «шовіністом», «ксенофобом», тим, що «сіє ворожнечу між народами». Се б значило дивитися в суть речей, а не в фрази, що ними ту суть заслонюють спритні майстри реклами. Чи комунізм веде війну з селом? Він же хоче його «визволити»!

Звертаючись до своїх не соціал-, а націонал-ідіотів, гримів колись Демостен:

«Коли ми схочемо чекати, аж він (Пилип) признає, що веде війну проти нас, то будемо найнаївнішими людьми на світі. Але – на Зевса! Яка людина зі здоровими почуттями може судити про те, чи хто є її ворог, чи приятель, чи приходить із миром чи з війною – судити за його словами, а не ділами?»¹¹

Яка людина? Власне соціал- (або націонал-) ідіот. Він не бачив діл комуністичного Пилипа, бо їх огортали милозвучні слова. І сі слова забивали відпорну силу збала-

⁹ Трактат про Тіта Лівія. Кн. I, розд XXVI.

¹⁰ Кінець Британії (*лат.*).

¹¹ Третя промова проти Пилипа.

мученого інтелігента, і класу, до якого належав. Цілий героїчний патос українського селянського (буржуазного) класу був сплюгавлений образливими етикетками – «шовінізму», «контрреволюції», «буржуазности» й «паразитства». Тому, коли прийшла велика проба, селянський клас заламався, бо роз'їджена ворожою ідеологією була душа її провідників – отих всіх соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, соціалістів-федералістів і соціал-ідіотів.

Так було з феодалним класом у Франції в кінці XVIII в. Ле Бон пише про се: «Філософи, що не могли мати жодного впливу на нарід, мали дуже великий вплив на освічені верстви нації... Фрондерська аристократія далася взяти їм «на буксир». Не вмюючи нічого передбачити, вона перша зачала хитати всі традиції, які становили тим не менше одну підставу її існування. Напхана гуманітаризмом й раціоналізмом, подібно до нинішньої буржуазії, вона своєю критикою підкопувала свої власні привілеї, фаворизуючи дисертації про «суспільний договір» (як нині про «Капітал» буржуазія – Д. Д.), про «права людини», «рівність громадян» і т. п.¹² Панівний клас втратив віру в рацію існування – у власну правду.

Так було й на Україні в 1905–1919 рр. Провідна верства селянства (очевидно, наскрізь буржуазного) була роз'їджена і психічно здемобілізована доктриною Маркса, яка гостро засуджувала і стремління до самостійної політики нації, і також стремління селянського класу; натомість за найвищу мудрість мала офіційну ідеологію пролетаріату, вважаючи його за свого гегемона.

А тим часом за словами комуністичного Пилипа так легко можна було побачити його діла і наміри!

У 1917 р. Ленін писав:

«Навесні, після революції, громадянин Керенський, майбутній міністр судівництва, заявляв, що готовий прийняти далеко вільніший проєкт (незалежності Фінляндії. – Д. Д.), ніж той, який виробив і прийняв Сойм. Але се було напровесні. Тепер же громадянин Керенський віддає наказ силою розігнати Сойм за прийняття закону про самостійність Фінляндії!»¹³.

Злобна іронія! Але чи ж не те саме, що «громадянин Керенський», зробив «товариш Ленін», коли прийшов до влади?! Чи не обіцяв свободи Фінляндії і Україні, аби потім силою старатися задушити їхні самостійницькі стремління? У обох те саме дурисвітство – і в шарлатана «громадянина», і в шарлатана «товариша»...

Той самий Ленін писав у 1917 р.: «Дайте самій нації рішити питання її самостійности. Ось коли завтра Совіти візьмуть владу до своїх рук, то тоді ми скажемо: «Німеччино, геть війська з Польщі! Росіє, геть війська з Вірменії!» Інакше се буде обман»¹⁴.

«Інакше се буде обман»! І тому всякі лементи наступників Леніна про «самоопределеніє» є обманом, поки російські війська не виведено з завойованих ними правом сили – України, Вірменії, Кавказу.

Коли б наші соціал-ідіоти мали розум і відвагу оцінювати ворога за його діла, а не слова, то мали б сказати: якщо доконане Ленініним насильство, доконане в ім'я соціалізму, хай буде проклятий такий соціалізм... Але соціал-ідіоти «розумують інакше: соціалізм – велика річ, отже, коли в ім'я соціалізму нас згвалтував Ленін – хай живе Ленін!

¹² Le Bon G., dr. La Révolution française et la Psychologie des Révolutions (франц.). – Paris (франц.) – Ле Бон Г, д-р. Французька революція і психологія революції. – Париж. – Ред.

¹³ Соціал-демократ. 10. VIII. 1917.

¹⁴ Революция и национ. вопрос. Документы и материалы по «сторін націон. вопроса в Росии и СССР в XX в., т. III., книгоизд. Комунист. Академия, Москва, 1930, ст. 16.

Як признавалися *post factum* соціалісти-революціонери: «слухаючи декларації московських комуністів про «самоопределение»..., ми й не запідозрювали, що се лише тактична «словесность», за якою ховається цілком протилежний зміст».¹⁵ Самі большевики (у хвилину забудькуватости) виговорюються, що «широкі кола трудового селянства» навіть у боротьбі з великим капіталом хочуть не соціалізму, лише – «оборонити свою приватну власність»; що в повстаннях проти соціалістичної совітської влади «брали участь не тільки куркулі, але й незаможні верстви села».¹⁶

Ленін бачив, що «у селянина з поняттям великої господарки (тепер «колхози» – Д. Д.) в'яжеться ненависть і спомини з часів панщини».¹⁷

Але соціал-ідіот цього не бачить, не факти існують для нього, а словесна бляга, що їх прикриває.

Говорять, що соціалізм – то вільна спілка пролетарів різних націй, але от в кожному майже процесі КПЗУ засідають (як в останнім в Рівному) на лаві обжалованих такі «українці», як Малка Рейман, Шандля Епельбойм, Рифка Кац, Ушер Авербах, Лайсіг Клігер-Вебер та ин. І то як правило в кожному процесі КПЗУ... Коли б, скажімо, зібрати панів Яйсігів і Каців, заснувати з них не українську, а жидівську соціалістичну партію, а на чолі її поставити Пилипенок і Савенок, напевно сказали б Каці, що се обман...

Так повинні були б сказати і наші соціал-ідіоти; сказати, що там, де «пролетарі» одної, вибраної (жидівської чи російської) нації є елітою, а пролетарі другої – масою, безвольним народом, там розмови про те, що «російський (чи жидівський) пролетаріят є найкращий друг і брат» українському¹⁸ є обман, а коли його допускається під гаслом соціалізму, то й соціалізм є обман. Але соціал-ідіоти думають инакше: коли Каці, Кагановичі, Затонські і Скрипники в ім'я соціалізму їздять на нас, як на верблюдах, *ergo* – так і повинно бути! Бо доктрина Маркса є непомилна.

Подібно на полі культурнім. Немає національної культури, є «вселюдська» культура «трудящих», яку власне несе соціалізм... Так у законі і в пророках, а на ділі? Перед війною єпископ Никон боронив у Думі права української національної культури. Вітрячи в нім конкурента, жорстоко напав на нього Ленін: «в єпископа Никона (мовляв) гасло «національної культури» українців на ділі є гасло пропаганди чорносотенства українською мовою, гасло української клерикальної культури»¹⁹. Припустімо на момент, що се так. Але чим на ділі є большевицька «українізація»? На ділі большевицьке гасло «пролетарської», «соціалістичної» чи «вселюдської культури» для українців є ніщо инше, як гасло пропаганди большевицького чорносотенства українською мовою, гасло, замість «клерикальної», большевицької культури. Наміри однакові – і в єпископа російської православної церкви (в інтерпретації Леніна), і в єпископів російської комуністичної церкви. Бо для тих останніх – «наша національна політика є... спосіб соціального перевиховування на рейки пролетарської культури трудящих мас пригніченої нації»...²⁰ Коли сі маси треба аж перевиховувати в душі «пролетарської» культури, *ergo* вони є тій культурі чужі. Так само як у політиці, так і в культурі – большевицький соціалізм є гаслом широко закроєного дурисвітства, обману, аби прищепити українському селянству ідеологію чужого йому національно й соціально класу...

¹⁵ Вільна Спілка. Львів, 1921. ст. 31, сг. Г. Наша.

¹⁶ «Наша Правда», вид. КПЗУ, Львів, ч. 1, грудень 1923. – С.43 і 45.

¹⁷ Lenin W. Das Verhältnis der Kommunisten zum mittleren Bauern. – Berlin. (нім.) – *Ленін В. Ставлення комуністів до середняка. – Берлін. – Ред.*

¹⁸ М. Демченко. Національне питання та пролетарят, ДВУ, 1930.

¹⁹ В. Ленин. Собр. сочин., ГИЗт. XIX, ст. 83.

²⁰ М. Демченко, ор. сгт.

Се мали б ствердити наші соціал-ідіоти, коли б уміли, як Демостен (і як Лєнїн), бачити поза обманними фразами те, що є «на ділі»: бачити суть з'явищ і наміри крикачів голосних фраз... Але соціал-ідіоти думають инакше: ми, правда, любимо нашу культуру, зрослися з нею, ну, але коли соціалісти кажуть, що вона «буржуйська», то мусимо засвоїти «вищу», «вселюдську» (made in Moscow). Предки вирікалися «мужицької мови», онуки – «мужицької культури». Поняття сноба, філістера є абстрактне. Може ним бути шляхтич Малої Росії і «пролетар» УССР.

Подібно й на полі економічнім. Здавалось би: коли самі большевики признають, що «стихія українська», що наше село є «дрібнобуржуазне»; коли – в ім'я соціалізму, що гвалтом тій чужій приватновласницькій стихії накидається, забирають від неї таку частину «прібавачнай стоїмості», про яку й не снилося капіталістам, коли в ім'я соціалізму привертають терористичну систему Петра, коли в ім'я соціалізму запроваджується ніде не виданий визиск «трудящих» на селі, – то єдиним логічним висновком мала б бути невблаганна боротьба з тим соціалізмом...

Але соціал-ідіоти «розумують» так: коли економічний устрій і психіка 80 відсотків людности України суперечать такій «високій» і «поступовій» доктрині, як доктрина Маркса і Леніна, ну, то муситься змінити психіку і соціальний уклад тих 80 відсотків в ім'я «поступу» і соціалізму. Лакеєві найбільш з усіх імпонує сурдут його пана. Духовому лакеєві найбільше імпонує смак його пана: того, хто тримає в руках батіг і має монополь «громадської думки». В білій бороді франкфуртського жида Маркса більше мудрости для наших демократів, аніж у головах 35 мільйонів свого селянства. «Буржуазії вигідно впрятти у свій віз трудящі маси..., затушовуючи моменти класових суперечностей»²¹. Можливо! Але се дуже «вигідно» всякому класові, що панує над «трудящими», а в цьому разі большевицьким фєвдальним експлуататорам села. Але ні одна лакейська душа, ані душа соціал-ідіота цього не скаже.

Україна перед 1917 р. була під диктатурою дворянського фєвдалізму і під диктатурою міста. Чи по 1917 р. що змінилося? Знаний російський комуніст С. Діманштайн каже, що ні; що «широкі маси» на Україні є селянський, «дрібнобуржуазний елемент», якого б'є «факт економічної нерівности міста і села», та що сей факт викликає брак «довір'я національного селянства до пролетарського міста»²².

Без евфемізму: українська нація у своїй величезній більшості є буржуазна. І як така, мусить виступити знову на історичну арену, відкинувши снобівський «сором» і страх соціал-ідіотів перед фразою. Правда, селянин не завше знає, що він буржуй (хоч ним є), але й мольєрівський Журден не знав, що говорить прозою...

Хор снобів підхопить: а, так ви за буржуазію, яка «п'є народну кров» і т. п. Ні, я не за ту буржуазію, яка є незначною меншістю в народі, а за ту, якою є сам нарід або бодай 80 його відсотків. Не за буржуазію, яка бореться за свої привілеї, лише яка бореться проти нечуваного гніту, за рівноправність з упривілейованим пролетаріатом, який в СССР є панівним класом і який так само (і ще більше) живе визиском села, як жило ним колись дворянство. Коли боротьба за соціальну рівноправність є справою буржуазії, ми маємо бути «буржуями». Коли з праці рук і голів сеї буржуазії живуть всі інші, упривілейовані, класи совітської суспільности, то правдивим класом трудящих на Україні є клас отих «буржуїв». Не сей клас на Україні є паразитним, лише той, що держить її в лабетах диктатури.

²¹ М. Демченко. Національне питання і пролетаріят. – ДВУ, 1930.

²² Г. Гехтман. Проти механізму. – Харків, 1931. – С. 42.

І сю диктатуру треба буде скинути. Певно, що з робітництвом ся нова українська буржуазія договориться і знайде з ним *modus vivendi*²³, але не на підставі абсурдної науки Маркса, яка хоче накинати тиранію невеличкої жменьки «пролетаріату» величезній більшості «буржуазної» людности.

Але чи ж «умираючий клас буржуазії» в стані підняти активну боротьбу з диктатурою партії та з доктриною соціалізму? Буржуазія, роз'їджена наукою соціал-ідіотів, зневірена у власних силах і власнім праві існування, напевно, ні! Але та, для якої існує не справа її класи, а справа посад (по змозі десяткох), тантем і добових. Але цю боротьбу підійме наново нова буржуазія, село і його інтелігенція, яка вже перейшла пекло війни за визволення в ССРСР і цю війну знову підійме.

У Франції встоялася дрібна буржуазія з великої школи Робесп'єра, та, яка гільйотинувала короля в 1793 р. і розстріляла комуністів у 1871 р. Вона ж руками й мозком останнього якобінця Ж. Клемансо відбила інвазію чужинців у 1917 р. Дух сеї буржуазії вже прокинувся і на Великій Україні – у великих повстаннях села проти царизму (1902–06 рр.) й у великих повстаннях села проти ленінізму (від 1917 р.).

Соціал-ідіоти з жахом відвертаються від сеї нової, я б сказав, класово свідомої й активної буржуазії, плямуючи її (разом із большевиками) ім'ям «бандитів». Бо «гуманність» і любов до людськості забороняють проповіді ксенофобії і ненависницького «шовінізму», бо насильство ніколи не будує, лише завше руйнує...

Так, гуманість і любов до людськості, «філантропія»! Се, мабуть, ті самі, про які писав Ле Бон: «Коли злочинний рід філантропів звальюється на нарід, то сей, напевно, стоїть перед якоюсь великою катастрофою. Відомо, скільки тих філантропів намножилося напередодні революції (1789 р.). Скільки молитов до Вищої Істоти, зворушливих кличів до братерства, перед вересневими масакрами і працею невсипущої гільйотини!»²⁴. І скільки, додаю, ламентаций про соціальну рівноправність, політичну свободу і міжнародне братерство перед большевицькою революцією, аби з неї вийшли нове кріпацтво, абсолютизм і поневолення націй. Роззброєна тими милими гаслами, душа українського соціал-ідіота прокинулася «в огні» – «окрадена» і скута тими гаслами, нездатна до опору, без віри в своє право на існування.

Наша п'ятдесят- і стопроцентова соціалістична інтелігенція і «консерватисти» – проти «некультурного духу» нової буржуазії. Але «хто хоче заслужити на життя, має бути найсильнішим, каже Ле Бон. За новітньої еволюції світу ніхто не зможе затримати те, чого не здолає боронити. Щоб перемогти в чимраз тяжчій боротьбі, наша буржуазія мусить придбати певні чесноти і позбутися певних пороків. Апостоли, на жаль, змагаються лише з апостолами. Але коли апостоли безладу є численні, апостоли порядку – дуже рідкі»²⁵, їх і має видати нова буржуазія для згнетення безладу большевизму. Українське село веде затяжну війну з большевизмом. «А на війні немає ліпшої інспіраторки, ніж ненависть, – говорив професор французької військової школи командант Колен, – і завдяки їй Бліхер переміг Наполеона. Проаналізуйте найкращі військові маневри, найбільш удалі операції, і, коли вони не є ділом виїмкової людини, Фридриха чи Наполеона, ви знайдете, що їх натхнула скорше пристрасть, ніж розрахунок. Чим би скінчилася війна 1870 без ненависти, яку плекали до нас німці?»²⁶ Французький «шкідник» і «хаотик» додає, що завзята ненависть японців до росіян, які їх так понизили, була одна з причин їхнього успіху.

²³ Букв. спосіб життя; угода про умови мирного співіснування; сукупність умов, що визначають тимчасові стосунки обох сторін (лат.).

²⁴ Dr Gustave Le Bon. La Psychologie Politique. – Paris. – P. 350.

²⁵ G. Le Bon. La Psychologie Politique, 361 і 365.

²⁶ G. Le Bon. Le Revolution Franchise, p. 7.1.

«Російські вояки, що навіть не здогадувалися про існування японців, не відчували супроти них жодної неприязні, і се була одна з причин їх слабкості»²⁷. А я додаю, що стихійна, роз'ятрена Ленініним ненависть московського «голодранця» з півночі до «буржуйської» країни «хохлів», «где всьо абілем дишет», удесятирила ударну силу большевизму на Україні. Натомість «гуманні» проповіді наших соціал-ідіотів, що «російський пролетар – найкращий друг і брат українському», значно ослабили відпорну силу України в боротьбі з московським наїздом.

Наші «філантропи» всіх таборів стараються всіма силами перешкодити кристалізації цього нового духу української буржуазії. Але без цього нового духу не позбудемося большевизму і Москви, як не позбулися б ярма Наполеона німці без духу, який впоював Фіхте.

Поль Маргеріт (а з ним усі «філантропи») твердить, що «аби лиш вовки перестали правити баранами, і народи стануть панами своєї долі». Помилка! Барани ніколи не є «панами своєї долі».

«У наші часи національна державність є вже перейденим етапом і боротьба за неї є реакційною боротьбою, бо під сим прапором буде вестися боротьба проти соціалізму»²⁸, – писали по революції большевики. Іншими словами: коли гасло «національної державности» звертається проти нас («проти соціалізму»), ми проти того гасла! Соціал-ідіоти не зауважили цього шахрайства і задовольнилися «федерацією», бо вона і не «реакційна», і не є «проти соціалізму». За відреченням від політичного ідеалу свого класу (і нації) йшло й відречення від ідеалу економічного й культурного. Сноби передвоєнні і повоєнні «встидалися» свого класу, своєї концепції політичної, культурної і економічної, а приймали готовими ті концепції від ворожої – національно й соціально – верстви. Нав'язуючи українській дрібнобуржуазній стихії концепцію «пролетарської» («спільної») держави, «колхозної» економіки і «вселюдської» культури (з Замоскворіччя), революційна Росія має ту ціль, що й царська: зіпхнути націю до ролі провінції, а її культуру – до ролі культури «для домашнево обіхода».

І сноби тішилися. Імпонуючу фразу врятовано, хоч і за ціну звуження й сплюгавлення поля акції їхньої національної індивідуальності.

Та тепер настав час, не лиш національно-політичний ідеал переважної більшості нації на Великій Україні наповнити своїм конкретним змістом, але і її ідеал культурний та суспільно-економічний. Коли ми вміли проти ідейного терору передреволюційної Росії і проти фізичного терору Росії революційної кинути їй в лице: «Так, ми шовіністи!», то мусимо відверто в ім'я 80 відсотків нації сказати: «Так, ми буржуї!» Коли б большевики, які в 1917 р. обманом визискували селян для ідеї соціалізму, відслонили їм тоді дантівську картину теперішньої колективізації, большевизм – заки вродився, умер би. Знали се большевики, знали, що село є наскрізь індивідуалістичне, буржуазне, яке запрягти до соціалістичного воза вдасться лише ординарним «хлолопаством», обманом, а тепер безприкладним терором. У 1825 р. збунтовані декабристами полки на Сенатській площі в Петербурзі гукали: «Хай живе Константин і Конституція!», думаючи, що ся остання є жінкою Константина. Подібне поняття й про «соціалізм» мали наші селяни за революції 1917 р., які бачили в нім поділ панських ґрунтів на свою власність. Тепер, коли обман розсіявся, чи маємо й далі накидати величезній буржуазній більшості народу абсурдну для неї ідею Маркса?

Демагоги соціалізму підсувають нам, ніби – в такому разі ми годимося «на той визиск і лихварство, що є нині, на політичну нерівність між класами». Ні, визиск

²⁷ G. Le Bon. Le Revolution Franchise, p. 7.1.

²⁸ «Революція і Нац. вопрос», ст. 12.

і нерівність між «класами встановили большевики, зіпхнувши селянський клас до ролі партії на Україні; большевики і ті соціалісти, які тепер щойно підносять проти большевизму голову, а ще недавно або солідаризувалися з ним, даючи апробат «визискові» і «політичній нерівності», або лише дружньо критикували («все ж таки се соціалізм!») Якраз в ім'я знесення нерівності класів маємо виступати проти соціалізму, який на карк кількадесят мільйонової селянської маси посадив на Україні жменьку упривілейованих совітських паразитів і обдурену масу робітництва.

У перших початках нашого журналу (1922–1923 рр.) соціал-демагоги обаполи кордону старалися за його політичні думки причепити йому латку «монархізму» й «реакції». Аж утвердження нового режиму в Італії і народження нових течій в Європі змусили ту латку зійняти. Так і тепер нам пришиють латку «буржуазности». Але чесні противники побачать, що між нашою «буржуазністю», а тою, якої карикатури малюють «Ізвестія» і Винниченко (в «Соняшній машині»), є така ж різниця, як, скажімо, між Крегером і мадам Ганау та Літвіновим і зголоднілим, обдертим наддніпрянським хліборобом, визискуваним учнями Карла Маркса.

Нашим ідеалом не є буржуазія часів упадку, а відроджена, активна; типу тої, яка в 1789 брала Бастилію, а в 1923 – поставила хрест над комунізмом в Італії, буржуазія, що, як французький плебс за Жанни д'Арк, видобуде з себе «фурію абнегації»²⁹, так зогиджену нашими Тартюфами...

Щоб хаотичний наразі світ ідей сеї нової буржуазії стверднув у ясне *credo*, на те треба позбавити впливу дефетистів, отих соціал-ідіотів, які соромляться власного «Я» і, як гоголівські селяни нечистої сили, лякаються фраз. Коли ці соціал-ідіоти зникнуть, щезнуть і «лизоблюди», бо не знаходитимуть сприятливої обстановки. Тоді стежка від 30 срібляків вестиме їх не до шани й достатку, а до осики з петлею на ній. Тоді безсилями будуть у нас геніяльні шарлатани комунізму на кшталт Леніна. Тоді не будуть перед снобівським червоним мотлохом строїтися буржуа в комуністичні пера, як перед паризькою юрбою вбивався в червоний ковпак Людовік XVI. Бо тоді ми знатимемо, що не довго всидить на невідповідній голові такий ковпак – хутко злетить разом із нею. Відчули се болісно й усі наші соціал-ідіоти, що відпокутували зраду своєму класові і нації під большевицькою «стенкой» або на Соловках...

Усі оті «контрреволюції», «пролетаріяти», «буржуазії», «братерство народів» й ин. в устах Леніна і його наслідників – се були лише пересуди доби, якими послуговувалися його татарський сприт і втілена в нім воля пануючого й упривілейованого класу московської нації – стати паном цілої імперії і всіх її народів-паріїв. Ту волю повинна зламати така ж іще сильніша воля нової української буржуазії, здерти фразову облуду з чинів і створити власне суспільно-політичне *credo*.

Для цього треба волі, свідомости власного права, але й величезного накладу розумової праці, яка підсвідомі настрої – на тлі нашого соціального середовища – уклала б в яскраву доктрину. За основники всіх великих рухів були завше великі ерудити: апостол Павло, Мартин Лютер, Гнат Лойола, Карл Маркс, Володимир Ленін. Пристрасті кермують історією, але вкладені в ясні формули інтелектом.

Новий рух нової буржуазії, що почався в 1917 р. по поваленню царату на Україні, буде безпощадним противником соціал-ідіотів і тартюфів «філантропії». Але він звергається рівночасно й проти quasi³⁰-революційних бубнярів, які не розуміють, що навіть, аби дуднити в бубон, треба мати добре вухо і знати ноти та багато вчитися.

²⁹ Бенда Ж. Нариси історії Франції (франц.).

³⁰ Як, ніби, майже, немовби (лат.).

Те, що Велика Україна під стопою більшевизму, переходила (хоч далеко не в тій страшній мірі) під Наполеоном Німеччина. Вкладаючи свої слова в уста Наполеона, говорив в його імени до німців Йосип Геррес: «Я лиш потребував розкласти мої сіті, і вони, мов ті полохливі звірята, давали себе зловити. Я забрав у них їхню честь, і вони вірно бігли за моєю славою... Не було більш легковірного народу на землі. Я навчив їх забобонів, і, коли розторошив їх під моєю п'ятою, вони з огидною добродушністю шанували мене, як бога. Коли я їх шмагав батогами, а з їхнього краю зробив місце вічної війни, їхні поети оспівували мене як апостола миру. Їхній нарід... шанував мене як того, хто ошчасливив світ, як втілену Ідею... Нарід кричав мені «Слава!», совгаючись, як хробак у крові під копитом мого коня. Жодна брехня не була запростацька для них, якій би вони в незбагнутій тупості не йняли віри.

Хоч сто разів обдурив я їх, приносили вони мені на зберігання своє найцінніше... Вони виреклися себе і своєї крові, аби, на їхню ганьбу, тримати зі мною... Найбільший свій тріумф святкували вони тоді, коли я, ставши на їх чолі і завдяки їм самим, повалив їхню державу... Як тільки я пізнав їх, все ними погорджував і поводився з ними, мов з лакеями... Бо завше мали вони більше завзятости проти себе самих, аніж проти свого справжнього ворога»³¹.

Подібні думки – не про український нарід, а про його капітулянтськи налаштовану інтелігенцію – могли часто снуватися в хворім черепі комуністичного паралітика у Кремлі.

Стрясти з себе дурман завойовницької комуністичної ідеології – для того нема для Великої України іншого шляху від шляху німецького народу в одну з найтяжчих епох його історії: не «зрікатися себе й своєї крові», піднятися з морального упадку, проголосити смерть комунізму і своє право – як класу і нації – на існування. Бо хто вважає себе за паразита, того, як паразита, й роздушують.

---

³¹ Görres. Wieder Napoleon – für das deutsche Volk (нім.) – Геррес. Знову Наполеон – для німецького народу. – Ред.

ПОЯСНЕННЯ РІДКОВЖИВАНИХ СЛІВ

- абдикація** – зречення
абдикувати – зректись, відмовитись
абнегація – самозречення
абсентуватися – не прийти на роботу, бути відсутнім
абстиненція – цілковите утримання від уживання спиртних напоїв; статеве утримання
адорація – схиляння, обожнювання, культ
адоратор – шанувальник, обожнювач
аки сіріи волци (давньоукр.) – як сірі вовки
алюр – хід, хода; манера
анемія – недокрів'я
антидотум – протиотрута, препарат для лікування отруєнь
антишамбрист (від франц. *antichambre* – передпокій) – людина, що сидить (буває) в передпокоях
апелъ – звернення; заклик, відозва
апостазія – ересь, розкол, відступництво
апотеоза – апофеоз
апробата – схвалення, згода; дозвіл
ароганція – нахабство, зухвальство, зарозумілість, грубість,
арогантський – нахабний, зухвалий, зарозумілий, бундючний
асекурація – страхування, страхівка, запобігання
атракційний – захопливий, привабливий, принадний
атут – козир
афірмація – установлення, запевнення; потвердження, засвідчення, затвердження (документів, рахунків тощо)
ахайці (грецьк. *Ἀχαιοί*) – ахейці, одне з чотирьох основних племен давньогрецького етносу
- барін** (рос.) – пан, людина, належна до одного з вищих станів російського суспільства
башибузуки – головорізи, розбійники; розбишаки
без озву – без відповіді, мовчки
безвиглядність – безперспективність, неможливість
безвідкличний – остаточний, який не підлягає оскарженню
бестія – тварина, звір (дикий)
бит (польськ.) – буття, існування
бігматися – божитися, від слова *бігме* (*Боже*)
бігун – полюс
біл (англ. *bill*; за російською традицією – білль) – законопроект
благоглупості (рос.) – дурниці, нісенітниця
благоговеніє (старосл.) – святобличість, (побожна) шанобличість
блягер – хвалько, брехун

бранка – набір до війська, рекрутування

вандрівка – мандрівка

вар'ят (польськ.) – психопат, навіженець

вердиль – гвинтівка зразка 1873 г., сконструйована у Вітені (Австрія)

вертерівська Німеччина – Німеччина другої половини XVIII ст., описана Й.В. Гете в романі «Страждання молодого Вертера» (1774 р.); міщанська, гіперсентиментальна країна

вділ – вниз, донизу

Взнеслий – піднесений, шляхетний.

вивлащення – експропріація, позбавлення власності, відчуження (земель, майна тощо)

вивлащуваний – позбавлюваний власності

виш – скорочена назва від *вища школа* (за російською традицією – вуз)

вівісектори – від *вівісекція* – живорізання, розтин тіла живих істот

Відрухово – підсвідомо, спонтанно.

відірваний (про принцип, ідею тощо) – абстрактний

Вільно – Вільнюс

вітри – винюхувати

вложивши персти своя (старосл.) – не довіряючи іншому, самому переконалися в чомусь на досвіді – алюзія до євангельського епізоду з невірним Томою (Фомою, Хомою), який сказав про воскреслого Христа: «Якщо не побачу на руках Його ран від цвяхів, і не вкладу палець мій у рани від цвяхів, і не вкладу руки моєї у ребра Його, не повірю».

внесок – тут: пропозиція

волохівщина – від імени отамана Волоха, який у час Директорії не визнавав влади Петлюри і прагнув створити «Радянську Україну» та «Українську Червону Армію» за підтримки большевиків.

впоювати – прищеплювати, навіювати

впредь до особаго распоряженія (рос.) – надалі до особливого (окремого) розпорядження (наказу)

вшехпольський (польськ. wszechpolski) – всепольський. Ідеться про ідеологію відновлення «історичної Польщі» від моря (Балтійського) до моря (Чорного) з повною колонізацією українського Правобережжя.

гакенкройцери – члени націоналістичних організацій, що виникли в німецькомовних країнах після I-ої світової війни і як емблему використовували свастику (нім. Hakenkreuz).

гандель (нім. Handel) – торгівля

гаракірі – харакірі (за російською традицією: у російській мові немає фонем /г/, тому в запозичених словах вона передається графемою х (*Хельльсинки*, *Хоффман*, *холокост* та ін.)

гарач – данина, подать (ханові)

гелот – ілот, у стародавній Спарті – хлібороб, що перебував на становищі раба

герольд – оповісник, парламентар, церемоніймайстер при дворах королів, великих феодалів, розпорядник на урочистостях, лицарських турнірах. Суддя на турнірах, подавав знак до їх початку, зупиняв занадто запеклий бій. Віддав складанням гербів та родоводів.

глаголи (старосл.) – слова

голд – глибока пошана, уклінність; *іст.* присяга васала на вірність королеві (сюзеренові)

гонор – честь

«**Гора**» – назва демократичних радикальних угруповань під час Великої французької революції і Революції 1848 у Франції. По-іншому: монтаньяри, букв. – горяни, верховинці (франц. *montagnards*, від *montagne* – гора)

горда – орда

Горі імієм серця! (старосл.) – Хай наші серця будуть піднесені вгору, до Бога.

горожанський – громадянський

господар – таким титулом в історичній Молдавії іменували свого верховного правителя

груба Берга (нім. *dicke Bertha*) – 42 см важка гаубиця, яку виготовляли на заводі Крупа в Есені під назвою L/12. Бергою її назвали за ім'ям дружини Густава Крупа.

гези (нід. *Geuzen* – жебраки) – так називали провінційних нідерландських шляхтичів, які 1565 р. стали в опозицію до еспанської влади. Згодом назва поширилася на всіх борців проти еспанського панування. Дрімучі ліси Фландрії стали притулком для партизанів – «лісових гезів». Морські гези 1572 р. захопили місто Брилле (Брил), яке стало ядром незалежних Нідерландів.

Голіят – Голіаф, філістимлянський воїн-велетень в обладунках, якого юний гебрей Давид з допомогою праці збив з ніг, а тоді мечем позбавив голови.

да мене нас чаша сія – хай мене нас ця гірка (лиха) доля (година). Слова Спасителя, сказані ним перед смертю на хресті.

Давид – юний гебрейський герой, майбутній цар Юдеї та Ізраїлю, що переміг у поєдинку важко озброєного велетня Голіафа (див. вище: Голіят).

даниловичівщина – Северин Данилович (1861-1942) – адвокат, один із засновників Української радикальної партії, громадський діяч на Покутті, на початку 1920-х років проводив разом з М. Яцковим та С. Твердохлібом угодову акцію на користь Польщі, тому був відрахований із партії.

дантонисти – праве крило якобінців, які групувалися в період Великої французької революції довкола Дантона. Вимагали послаблення революційного терору. 1794 р. більшість їх було страчено.

девот – святенник

дезерція – дезертирство

дезуніфікація – розокремлення

деправація – розбещення, розтління

десперат – відчайдушна людина

дефензива – оборона

дефетистичний – поразницький

дефінітивний – остаточний

Демостен – Демосфен (384 – 322 до н. е.) – давньогрецький оратор, оратор і політичний діяч. Закликав греків до боротьби проти царя Македонії Філіппа II, домігся створення антимакедонської коаліції грецьких полісів. Після смерті Александра Македонського організував повстання, що не мало успіху, і, щоб не потрапити до рук македонців, отруївся.

денунціюючи – доносячи (на когось); видаючи (когось)

дідичний – спадковий

довбиш – у Запорізькій Січі козак, що литаврами скликав на загальні козацькі ради на свята, перед військовими походами, під час прибуття на Січ офіційних осіб.

домашня війна (з польськ.) – громадянська війна

домінія – тут: домініон, властива для Британської імперії проміжна форма між самоврядною колонією і суверенною державою

домптер – приборкувач (звірів)

дочасний – минуший, нетривалий, земний, тлінний. Переминаючий – минуший.

драгонада – примусовий постій військ у домах гугенотів у Франції в 1681- 1685 рр., аби змусити протестантів перейти в католицизм; жорстокі переслідування урядом якоїсь частини суспільства з допомогою військової сили

дригльоватий (діал.) – драглистий

егалітаризм – принцип рівності, зрівнялівка

едукація – освіта й виховання

екзекутива – виконавча влада

елімінувати – вилучити, відкинути.

енунціяція – заява, декларація

есенціональний – міцний, насичений; *перен.* змістовний, істотний

есефовський – від скорочення с.-ф. (соціялісти-федералісти)

еспанський гідальго – еспанський ідальго, шляхтич

Єна – війська союзників під командою російського генерала Вітгенштайна, скориставшись розтягнутістю французької армії між Ляйпцигом і Єною (60 км), завдали по ньому фланговий удар. Але Наполеон 2 травня 1813 р. зумів відбити несподіваний наступ, і союзники, втративши 10 тисяч вояків, відступили. Саксонія знову потрапила під владу Наполеона.

єретик – послідовник ересі, людина, що відступила від догм панівної церкви. Московська пропаганда називала протестантів шведів єретиками, аби дискредитувати І.Мазепу та його прихильників як зрадників царя, що уклали союз із єретиками.

єрунда (рос.) – дурниці, нісенітниця

єфимок (рос.) – російська назва західноєвропейського срібного талера. Ці монети почали чеканити в місті Йоахімшталь у Богемії, і тому вони називалися Joachimsthaler'ами. Від XVI ст. їх у великій кількості завозили в Московію.

жадний – жадібний, пожадливий, спраглий

жадною толпой стоящие у трона (рос.) – ті, що пожадливім натовпом стоять біля трону; слова з вірша М.Ю.Лермонтова «На смерть поета»

Жакерія (фр. *Jacquerie*) – селянське повстання 1358 р. у Франції, яке охопило 1/6 частину країни. Назва походить від прізвища *Jacques bon homme* – Жак-простак, яке феодали дали селянам.

жертва Шварцбарта – Симон Петлюра, убитий Самуїлом Шварцбартом 25 травня 1926 р. в Парижі

жидівська колонізація – 1925 р. совєтська влада почала планомірне заселення Криму євреями. Планувалося за 10 років поселити 100 тисяч сімей. Цей процес збігся з прибуттям до Криму татар-емігрантів із Болгарії і Румунії та з розкуркуленням і виселенням селян, в основному українців. Становлення сталінського тоталітаризму, згорання співпраці з зарубіжними організаціями «Джойнт» і «Агро-Джойнт», які фінансували переселення євреїв, та ін. спричинило припинення кримської колонізації.

жирондисти – політична партія періоду Великої французької революції, що представляла переважно республіканську торговельно-промислову і землеробську буржуазію, головним чином провінційну. Назва – від департаменту Жиронда (гол. місто Бордо), звідки було багато діячів цієї партії.

заведений (з польськ.) – обманутий, помилковий

завестись (польськ. *zawieść się*) – помилитися, прорахуватися

загорілий – гарячий, пристрасний, запеклий, шалений

загорілець – навіжений; запеклий прихильник когось або чогось

загравісти – учасники двотижневика «Заграва», органу Української партії національної роботи, який виходив у Львові 1923-24 рр., редагований Д.Донцовим (співпр. Д.Паліїв, В.Кузьмович), тобто націоналісти.

задрастично – зарізко, надто різко

займанщина – окупація, поневолення

закаптурений – замаскований, прихований, таємний

закон і пророки – вислів із св. Письма на позначення сутності Старого заповіту, а також у значенні «безперечна істина»

залізний канцлер – так іменували першого канцлера Німеччини Отто Едуарда Леопольда Карла-Вільгельма-Фердинанда герцога фон Лауенбурга князя фон Бісмарка унд Шенгаузена

заник – занепад, зникнення

заогнити – розпалити, загострити

заряд – правління, управління

заскочувати – заставати зненацька

збавенний (з польськ.) – спасенний, рятівний

зглядно – порівняно, відносно

згори – наперед, завчасно

Зелений Клин – землі українських поселенців у південній частині Далекого Сходу, у нижній частині ріки Амур і над Тихим океаном; площа близько 1 млн. км². Інша назва – *Зелена Україна*

земська посілість – земельна власність

злуда – ілюзія, примара

змисл – тут: сенс

зміновіхівці – від **сменовеховство** (рос.) – ідейно-політична течія, що виникла в 20-і роки ХХ ст. в російській еміграції. Назва – від збірника статей «Смена вех» (Прага, 1921), в якому йшлося про примирення і співпрацю з Советською Росією, оскільки большевицька влада начебто вже «переродилася» і діє в національних інтересах Росії.

знаки наведення – лапки

зразити (з польськ.) – відштовхнути, налаштувати (озброїти) проти себе; прибити, звалити, повалити, тяжко вразити, приголомшити

зразити(ся) – розчарувати(ся), втратити симпатію (до когось), втратити бажання (до чогось)

зревольтовання – збунтування

зрізничкований – диференційований

ищучи собі чти (давньоукр.) – шукаючи собі чести

изверг (старосл.) – викидень; *перен.* відкинута, викинута людина; зла, жорстока людина

- ізбиток** (рос.) – надлишок; надмір, зайвина
- ізмиватися** (рос.) – знущатися, збиткуватися
- іль** (рос.) – чи
- ільківці** – група «хліборобів» у складі п'ятьох осіб на чолі з М. Ільківим, яка виступала окремо від решти українських депутатів у соймі (парламенті) міжвоєнної Польщі
- імагінація** – уявлення, фантазія, вигадка
- імпондерабілії** (лат.) – невловимі (не означувані, непередбачувані, які складно взяти до уваги) фактори, чинники, сутності
- інвазія** – вторгнення, нашествя
- інгеренція** – втручання
- індекс** – тут: список заборонених творів
- індолентність** – млявість, інертність, безпорадність
- інтелігенція** – тут: розум, тямущість, кмітливість
- інтруз** – прибулець, чужинець, зайда
- інфантерія** – піхотні війська
- ірредента** (від італ. *irredenta terra*) – незвільнена (земля). В українському контексті – боротьба за соборність і незалежність України.
- Калита (Калта, Кулхан) Іван** – князь, з яким російська історіографія пов'язує початок вивіщення Московського князівства, що стало осердям майбутньої держави Московії.
- каліф на годину** – каліф (халіф) – найвищий титул у мусульман; *каліф (халіф) на годину* говорять про того, хто отримав короткотривалу, а здебільшого і незаслужену владу, посаду, привілеї тощо.
- Каносса** – замок у північній Італії, де германський імператор Гайнрих IV принижено вимолював прощення у Папи Григорія VII, з яким перед тим провадив політичну боротьбу. Вислів *ити в Каноссу* означає відкрито визнати себе переможеним, скоритися переможцеві.
- караул** (тюрк. *карау* – дивитись), (*аул* – поселення) – збройна варта, сторожа.
- карбонари** (італ. *carbonaro* – вугільник) – карбонарії, члени таємного, законспірованого товариства в Італії 1807–1832 рр., яке боролось за незалежність і єдність (соборність) Італії.
- карно** – дисципліновано; слухняно
- Картагіна** – Карфаген
- катонівська міна** – римський державний діяч Марк Порцій Катон Старший (234 – 139 рр. до н. е.) відзначався суворістю та простотою життя, був прихильником старих звичаїв. Дотепер говорять про катонівську суворість, катонівську позу тощо.
- квалітет** – якість
- квантитет** – кількість
- квестіонувати** – заперечувати; піддавати сумніву
- квістізм** – містично-споглядальне ставлення до дійсності, цілковите покладання на волю Божу, байдужість до добра і зла; пасивність
- кемалізм** – ідеологія турецького націоналізму, розроблена Кемалем Ататюрком, яка є офіційною ідеологією Турецької республіки. Сучасні кемалісти вважають, що ця ідеологія – ефективна модель розвитку країн третього світу.
- керенщина** – «пацифістський реформізм», невміння і небажання утримати владу і навести лад у державі перед натиском радикальних (а в Україні – до того ж чужо-

земних) сил. Від імени російського політика А.Ф.Керенського, який, обіймаючи посади прем'єр-міністра та головнокомандувача збройних сил Росії, допустив до державного (1917 р.) перевороту і встановлення кривавої большевицької диктатури.

киринник – безладна людина, нехлюй; халтурник, бракороб

кібіц (польськ.) – *спорт.* уболівальник; глядач

кляпа (польськ.) – вилога, лацкан

кнехт (нім.) – слуга, наймит; *іст.* раб, невільна людина, яка була у повній власності феодала, пізніше поміщика

кокот (польськ., обл.) – півень; *перен.* чоловік, що постійно скиглить, вихваляється тощо

колідувати – суперечити, не відповідати

комнезам – комітет незаможних селян (КНС) – «опора партії на селі». Існували у 1920–1933 рр. і перебували під цілковитим контролем московсько-більшовицької влади, виконуючи всі її завдання, аж до прямої участі в організації голодоморугеноциду українського селянства у 1932–1933 рр.

компатріот – співвітчизник

Конвент – законодавчий орган (наділений фактично необмеженими повноваженнями) в часи Великої французької революції (1792–1795)

конверсація – розмова, бесіда

Конгресівка (польськ. Kongresówka) – Польське королівство (рос. Царство Польское), створене на основі російсько-австрійсько-пруського трактату, який увійшов до кінцевих постанов Віденського конгресу 1815 р. Пізніше так називали польські землі, що належали до Росії.

кондотьєризм – від *кондотьєр* – найманий вояка, готовий служити тому, хто більше платить; людина, готова за достатню плату битися за будь-яку справу

консеквентно – послідовно, наполегливо

консеквентність – наполегливість

конскрипція (лат. *conscriptio* – «внесення до списків, набору») – комплектування військ на принципі загальної військової повинності, що існував наприкінці XVIII – в XIX ст. у Франції.

констеляція – взаємне розташування (напр., політичних сил); збіг обставин

контемпляція – споглядання

корсиканська шабля – Наполеон Бонапарт був корсиканського походження і в молоді літа навіть належав до тамтешніх націоналістів

креси (польськ.) – окраїни, прикордонні краї. Кресами (східними) поляки вважали й українські землі, що в минулому певний час належали до польської корони.

кротость (старосл.) – лагідність, покірливість, сумирність

лавить і вскорє вешать (рос.) – ловити і, не гаючись, вішати

Латинський квартал – традиційний студентський квартал у 5-му та 6-му округах Парижа на лівому березі Сени побіля університету Сорбонна.

левіятан – левіафан, чудовисько, потвора, монстр

легалісти – юристи, правники, які обіймали посади королівських радників. Розробляли і впроваджували римське право, протиставляючи його праву звичаєвому. Займали адміністративні та судові посади; відіграли велику роль у централізації Франції.

лектура – читання; література для читання

лендлордизм – система великого землеволодіння капіталістического типу, характерна для Великобританії.

Лібія – Лівія

ліктор – особа, яка в давньому Римі виконувала охоронні й парадні функції, супроводжуючи преторів, консулів та ін. високих осіб. Був озброєний фасцією – перетягнутим червоним шнуром або ременями, жмутом берестових або березових прутів, у який вкладалася сокира як символ права влади карати і милувати підданих.

літанія – християнська молитва, яка складається з повторюваних коротких закликів до Ісуса Христа, Діви Марії, всіх святих тощо.

лорд-протектор – британський титул глави держави, який виконував функцію регента короля, що через малолітство або інші причини не міг правити, та в часи Протекторату Кромвела.

Лоренс – Томас Едвард Ловренс, або Ловренс Аравійський (1888 – 1935), британський офіцер і мандрівник. Відіграв значну роль у Великому арабському повстанні 1916–1918 рр. Герой Великої Британії і низки країн Близького Сходу.

лубок – російські народні картинки, створювані неосвіченими або малоосвіченими майстрами примітивними засобами і техніками.

лук (тріумфальний) – арка

Льодомерія – Волинь як частина «Королівства Галиції і Льодомерії». Так було названо українські і частинно польські землі колишнього Галицько-Волинського князівства, що після першого поділу Польщі (1872 р.) ввійшли до складу Австрійської імперії.

льокаль (польськ. lokal) – приміщення, помешкання; ресторан, розважальний заклад

льонт – гніт, запальний шнур

любомудр – слов'янська калька грецького слова *філософ*

Люневіль – місто між Францією і Австрією, де 1801 р. підписано мирний договір, який означав кінець другої антифранцузької коаліції і пролог до Ам'єнського мирного договору 1802 р.

ляїк (з польськ.) – мирянин; дилетант, профан

лянсувати (польськ.) – пропагувати, популяризувати, вводити в моду, робити рекламу. До контексту тут більше пасує вислів *крутиться в лянсадах* – низько стелитися, запобігати перед кимось, підсипатися до когось.

магазин – склад

магнет – магніт

Малоросійська колегія – утворена 1722 р. замість Малоросійського приказу колегія Російської держави для контролю за діяльністю українського гетьмана і генеральної старшини

маніловщина – мрійливе і бездіяльне ставлення до життя, безпідставне добросердя. Від імени Манілова – персонажа з «Мертвих душ» М.Гоголя

маринарка – піджак, блуза

маркантний – помітний, яскравий, характерний

мартівські (українці) – йдеться про поведінку українців у березні (рос. *март*) під час Лютневої (за старим стилем) революції в Росії

масакра – різанина, кривава розправа

масариківці – прихильники визначного політика і державного діяча Т.І.Масарика, який 1900 р. заснував Чеську Народну Партію, а в 1918 – 1935 рр. був першим

президентом новоствореної Чехословаччини. Масарик з діяльною симпатією ставився до боротьби українців за свої національні права.

мати то до себе (з польськ.) – вирізнятися тим, що

махаївський – приналежний до махаївщини – течії в російському революційному русі, лідер якої, В. К. Махайський, уважав інтелігенцію ворожим пролетаріатові паразитичним класом, а декласовані елементи – базою революції. Ці ідеї значною мірою були властиві теорії і практиці большевизму.

межиоклик – калька німецького *Zwischenruf* – репліка

менажерія – звіринець

менер – проводир, ватажок

методіївці – члени Кирило-Методіївського (Мefeldіївського) братства

міжнародівка – Інтернаціонал (комуністичний)

міленіум (лат.) – тисячоліття

мімікрі (англ.) – мімікрія, захисне пристосування

міраклъ (франц. *miracle*) – диво, чудо

міродатний – авторитетний, обізнаний, компетентний; вірогідний, надійний

міток – міра ниток в 40 або 50 пасом

миза – тип поселення, окрема садиба з господарством, хутір, маєток – здебільшого на територіях, історично заселених фінськими (угро-фінськими) етносами; термін поширений в Естонії, Латвії, Росії та Інгерманляндії.

млавий – слабкий

могикани – могикани, вимерлі представники колись великої і могутньої конфедерації п'ятьох індіанських племен групи алгонкінів.

монтаньяри (франц. *montagnards*, від *montagne* – гора) – демократичне угруповання під час Великої французької революції і Революції 1848 у Франції; те ж, що Гора (назва): у Законодавчих Зборах (парламенті) вони сиділи зліва у горішніх рядах.

морд – убивство

мотто – кмітливий, влучно дотепний вислів з добродушним або сатиричним відтінком; девіз; епіграф на початку книги, брошури, розділу твору, плакату, статті.

навні – ззовні, назовні

най ся преч каже (діял.) – краще про це не говорити

найясніша Імператорова – Австрійська корона

наїзд – напад, нашестя, вторгнення

наїзник – загарбник, завойовник

накладати (з польськ.) – докладати, додавати

налоговий (з польськ.) – невиправний, закоренілий

напняття – напруження

«**наськість**» (діал.) – нашість

начьотчік (рос.) – начитанець, людина, яка багато читала, але знайома з усім поверхово; особа, що догматично проповідує якесь учення

небіжка цісарсько-королівська монархія – Австро-Угорщина, яка на той час уже зникла з мапи Європи

невідкличний – обов'язковий

негація – заперечення

незайманість (особи) – недоторканність

нездецидований – нерішучий, непевний

- ненарушальний** (з польськ.) непорушний, недоторканий
- ненарушальність** – непорушність
- неофіт** – новонавернений
- нетикальний** – недоторкуваний; непорушний
- неп** – нова економічна політика. Її большевицький режим запровадив, рятуючись від повного економічного краху.
- непотизм** – заміщення посад за протекцією, влаштування родичів на прибуткові посади, кумівство
- неприєднаний** – тут: непримиренний
- нитка Ариядни** – за давньогрецьким міфом донька критського царя Ариядна дала меч і клубок ниток афінському героєві Тесеєві, який хотів убити жорстоке чудовисько на ім'я Мінотавр, що перебував у лабіринті, з якого ніхто не міг вийти. Тесеєй, убивши чудовисько, знайшов вихід із лабіринту за ниткою, яку він прив'язав був біля входу. Алгорично: засіб виходу із скрутного становища, ключ до розв'язання складної проблеми тощо.
- нич** (діал.) – нічого
- ноторичний** – закоренілий, не виправний, упертий, несосвітений
- новошляхивці** – діячі української культури (А. Крушельницький, І. Крушельницький, М. Рудницький, І. Свенцицький та ін.), які гуртувалися довкола видавництва та журналу «Нові шляхи», що виходив у Львові 1929 – 1932 рр. і мав советофільський характер.
- обіжник** – циркуляр, письмове розпорядження директивного характеру, що його надсилають підвідомчим установам або підлеглим особам
- облобизаєм** (старосл.) – поцілуємо
- обнадьоживанія** (рос.) – тут: запевнювання
- одідичити** – успадкувати
- однолітність** – монолітність; однорідність, цільність
- озорной** (рос.) – пустотливий, задьористий, бешкетний
- октройований** (з франц.) – дарований, наданий
- октроювання** – дарування, надання
- Окцидент** – Захід, християнський світ
- опінія** – думка (переважно громадська); оцінка, характеристика
- орієнтальний** – східний
- осадництво** (польськ. osadnictwo) – заселення; колонізація. У міжвоєнний період Польська держава цілеспрямовано, різними методами заселяла українські землі, особливо на Волині, осадниками з Польщі з метою назавжди привласнити собі ці краї.
- осібняк** – окрема людина, особа
- оскуденіє мислі** (рос.) – зубожіння думки
- остракізм** – у давній Греції вигнання громадянина з держави через голосування. У широкому сенсі – презирство, зневага, несприйняття, осміяння людини.
- офенбахівщина** – від імені популярного французького композитора ХІХ ст. Жака Офенбаха (справжнє ім'я – Якоб Ебершт), опереткам якого начебто властиві метушня, кривляння, банальні жарти, нісенітниця та под., що відбивали буржуазне життя тодішньої Франції з його зовнішнім блиском і внутрішньою порожнечою, з розбещеністю і продажністю, газетним і парламентським фразерством тощо. Особливо не любили «гнилу офенбахівщину» в Росії.

офензива – наступ, напад

офірувати – приносити в жертву; дарувати

пайдократія – педократія, *букв.* влада дітей, принцип правління, коли влада належить молодому поколінню

палмерстонівський (запал) – від імени визначного англійського державного діяча ірландського роду лорда Палмерстона, промови якого справляли сильне враження

Пан-Європа – проект політичного й економічного об'єднання держав континентальної Європи, запропонований 1929 р. французьким міністром закордонних справ А.Брияном. Передбачалося створення «Європейського Федерального Союзу», однак без СРСР і Великобританії. Негативне ставлення Німеччини, США та ін. країн спричинило провал французького проєкту (1931).

параван – ширма; *перен.* прикриття

пароксизм – сильний приступ хворобливого стану

пасожит – паразит, дармоїд

пауперизація – масове зубожіння

пепиньєрка – пепиньєрка, дівчина, яка закінчила закритий середній навчальний заклад і залишена в ньому для педагогічної практики

перекинчик – запроданець, перевертень, зрадник, хрунь

переліцитувати – давати вищу ціну (на аукціоні)

переочити – недогледіти

перечулений – надто вразливий, сентиментальний

пертракція – перемовини, переговори

петрифікувати – зберігати в незмінному вигляді

Пилип – тут: Філіп II Македонський, цар Македонії, батько Александра Македонського

підставовий – основний, головний; елементарний

післанництво (з польськ.) – покликання, місія

пляга (польськ.) – лихо, біда, нещастя

поваплені гроби (старосл. *поваплити* – пофарбувати) – у Євангелії від Матвія (гл. 23, ст. 27) книжники і фарисеї названі лицемірами і «гробами повапленими», які гарні зовні, а всередині повні мертвих кісток і всілякої мерзености. Алегорично про щось нікчемне й огидне, що прикрите зовнішнім блиском.

погірдливий – зневажливий

погратулювати – привітати

подхалимство (рос.) – підлабузництво

позем – рівень

позори – зовнішні враження, несправжні уявлення, симуляції, речі про людське око тощо

поклад (з польськ) – палуба; настил, поміст

покутний (з польськ) – потайний, нелегальний

покутний – від *покута*; проїнятий каяттям

полковник Скалозуб – персонаж комедії А.Грибоедова «Лихо з розуму», тип обмеженого солдафона, улесливого кар'єриста.

полуботківці – вояки Другого українського ім. гетьмана Павла Полуботка козачого полку та члени Українського військового клубу ім. Полуботка, які у ніч з 4 (17) на 5 (18) липня 1917 р. виступили збройно з метою проголосити незалеж-

ність України. Політичною причиною заколоту була нерішуча національна та військова політика Центральної Ради. Виступ було придушено, а його учасників відправлено на фронт.

полудневий – південний

помітувати – попихати, зневажати, принижувати

помпадур – адміністратор-самодур, тип сановника, який вивищився завдяки фаворитизму (в такому значенні слово вперше вжито у творі «Помпадурі і помпадурші» М.С.Салтикова-Щедрина).

поношение (старосл.) – образа, ганьба, безчестя

попис (з польськ.) – демонстрація, парад, огляд

пописатися – показати себе, похизуватися

посибілізм (від лат. *possibilis* – «можливий») – течія в робітничому русі Франції 80-х років XIX – початку XX ст., представники якої дотримувалися засад «політики можливостей».

посідання – володіння, власність

посол – депутат (парламенту)

поташовий – від *поташ* – калієва сіль вугільної кислоти. Застосовувався при відбілюванні і фарбуванні тканин, у виготовленні мила, виробництві скла тощо.

потульний (з польськ.) – покірний, послушний, сумирний, лагідний

ППС – Польська партія соціалістична

правильник – статут, кодекс правил

предфабзавком (рос.) – голова (рос. *председатель*) фабрично-заводського комітету (профспілки)

прелат – у католицькій та англіканській церквах – почесний титул представника вищого духовенства (кардинала, архієпископа, єпископа тощо).

пресвітеріянци – представники пресвітеріянства, одного з відгалужень кальвінізму, яке до Англії проникло наприкінці правління Єлизавети I (1558–1603).

пресія – тиск, натиск, примус

преторіянець – у стародавньому Римі – вояк особистої охорони полководця, згодом – вояк привілейованої імператорської гвардії

приречення – обіцянка; зобов'язання; передрішення

прогібітивний (лат. *prohibeo* – не допускати, забороняти, перешкоджати) – заборонний

пронунціяменто (ісп.) – заколот, переворот (переважно військовий)

проречистий – красномовний

проскрибований – заборонений, засуджений; вигнаний

протектор – покровитель

пультверизація – розпорошення

райзендер (з нім.) – комівояжер, роз'їзний агент збуту товарів

Райхсрат (нім.) – Державна Рада, законодавчий орган Австро-Угорщини, подібний до верхньої палати парламенту

рапідно – швидко

рахуба – лічба, рахування; розрахунок, міркування

реасекюрація – перестраховування

реасумувати – резюмувати, підбивати підсумки, узагальнювати

ревеляція – відкриття; одкровення; сенсація

револьта – бунт, заколот

- регулямін** – статут; розпорядок; регламент
- редукція** (бюджету) – скорочення (бюджету)
- редут** – зімкнене квадратне або багатокутне земляне укріплення, здатне до самостійної оборони
- резигнація** – відмова, зречення; смирення
- рефрактор** – телескоп, об'єктивом якого є лінзова система. Недоліками рефрактора є забарвлення зображення фальшивими кольорами, замивання тонких контрастів на дисках планет.
- рек** (старосл. *рекъ*) – назвав(ши), сказав(ши)
- релятивно** – відносно
- репульсія** – огида
- ресентимент** – невдоволення, ворожість
- ресорт** – відомство
- респект** – пошана, повага
- ретроград** – той, хто прагне повернення старого; людина з відсталими поглядами, ворог прогресу
- рівнобіжно** – паралельно
- розпаношитися** – дуже поширитися
- розгуканий** – який розбушувався, розперезався
- розпасаність** – розперзаність
- розродчий** – генеративний, здатний до розмноження; плодовитий
- РОСТА** – Російське телеграфне агентство
- РСД** – Російська соціал-демократична партія
- РУП** – Революційна українська партія, перша активна політична організація на центральній і східній Україні, заснована 11 лютого 1900 в Харкові діячами студентських громад: Д. Антоновичем, М. Русовим та ін. як підпільна революційна партія. На доручення керівників РУП М. Міхновський уклав проект програми, виголошений як промова на Шевченківських святкуваннях у Полтаві і Харкові та надрукований у Львові п. н. «Самостійна Україна». Гасло – «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ», найближча мета – «повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії».
- рушада** – рокірування (шаховий термін)
- Садова** (Königgrätz, тепер Градець-Кралове у Чехії) – під цим містом 3 липня 1866 р. відбулася найбільша битва між австрійською і пруською арміями, що кардинально вплинула на перебіг війни і на долю Австрійської монархії, до якої належали й українські землі Галичини, Буковини та Закарпаття.
- самоозначення** (націй) – самовизначення (націй)
- санація** (від лат. *sanatio* – оздоровлення) – авторитарний політичний режим у Польщі в 1926–1939 рр., створений після травневого перевороту 1926 р. прибічниками Ю. Пілсудського. Відстоювала концепцію державної асиміляції нацменшин, для тиску на них посилювала функції війська, школи та адміністрації. Логічним розвитком таких поглядів була масова репресивна пацифікація українців у Галичині восени 1930 р.
- санкюлотство** – від *санкюлоти* – революційно налаштовані бідні люди в Парижі, які відіграли значну роль у Великій французькій революції. У 1792–1795 рр. санкюлотами називали будь-яких радикальних революціонерів.

- сараєвська трагедія** – убивство в Сараєві 28 червня 1914 р. престолонаслідника австро-угорської монархії ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини герцогині Софії Гогенберг сербським патріотом Гаврилом Принципом. Інцидент став приводом для виникнення I-ої світової війни.
- сатисфакція** – задоволення
- сафандула** – розтелепа, мамула, тюхтій, вайло, телепень
- св. Єлена** – острів, на якому був у засланні переможений Наполеон
- сельроби** – члени Українського Селянсько-Робітничого Соціалістичного Об'єднання (скорочено – Сель-Роб) – заснованої 1926 р. української політичної партії совето-фільського напрямку в Польщі.
- сервілізм** – прислужництво, рабська улесливість
- симплістично** – спрощено
- скалубина** – вузький довгастий отвір у чому-небудь; щілина; отвір у замку, куди вставляють ключ.
- скаптувати** – повернути, схилити на свій бік
- слабниця** – лікарня
- скарб** – тут: фінанси
- смердяковщина** – бунтівне лакейство; Смердяков – літературний персонаж Ф. М. Достоєвського з роману «Брати Карамазови», серед іншого, казав, що все російське – суцільне варварство, і жалкував, що Наполеонові не вдалося завоювати Росію.
- смольчугувий** – від *смольчуг* – густа смола, яку використовували для різних технічних потреб
- совбур** (рос.) – советський буржуй
- совдени** (рос.) – зневажлива назва представників Совдепії – РСФСР, ССРСР, советської влади
- совіт** (з рос.) – рада
- Совнарком** (рос.) – Совет Народних Комісаров, так від 6 липня 1923 р. називався державний орган ССРСР, 15 березня 1946 р. перейменований на Раду Міністрів
- Союз Народів** – Ліга Націй
- спацифізований** – заражений пацифізмом
- сплощувати** – робити плоским, позбавленим оригінальності, своєрідности; баналізувати, тривіалізувати
- спавперизування** – зубожіння
- Сполучені Держави** – Сполучені Стейти (States) Америки (за російською традицією – Сполучені Штати Америки)
- с.-р.** – соціалісти-революціонери
- ставляти чоло** (з польськ.) – виявляти спротив
- стійний** – вартий уваги; цінний
- столипінська краватка** – петля (на шибениці). Російський державний діяч П.А.Столипін (1862-1911), на посаді міністра внутрішніх справ та прем'єр-міністра відіграв значну роль у жорсткому придушенні революції 1905–1907 рр., застосовуючи, зокрема, закон про військово-польові суди.
- стрий** (праслов., тепер діял.) – брат батька
- «стшелецкі»** (польськ. strzelec – стрілець) **організації** – польські парамілітарні структури, що діяли як у самій Польщі, так і за її межами, зокрема, в Галичині. Початок формування – 1910 – 1911 рр. Готували до боротьби за незалежність Польщі «від моря (Балтійського) до моря (Чорного)», тобто з українськими, біло-

руськими і литовськими землями. Продовжували свою діяльність і в міжвоєнній (1918 – 1939) Польщі.

«соколи» (польськ. sokół – сокіл) організації – спортивні товариства, які виникли у слов'янських країнах у ХІХ ст. (перший осередок появився у Празі 1862 р.). Метою їхньої діяльності був фізичний і духовний розвиток молоді та пробудження національного духу. Певний час на сокільський рух упливали ідеї панславізму.

справоздання (з польськ.) – звіт; доповідь

сторонничий (з польськ.) – небысторонній, упереджений, необ'єктивний

сугерувати – навіювати; підказувати; наводити на думку

сугестія (слова) – магія (слова); навіювання словами

сугуфи – члени советофільського СУГУФ (Союзу Українських Громадян у Франції, 1925 – 1932 рр.), до якого входили українці, що визнавали себе «громадянами суверенної УСРР». Із загостренням антиукраїнського курсу в ССРСР занепадав.

сукцесор – спадкоємець; наступник

супліка – письмове прохання або скарга

сутерен – підвал, підвальне приміщення

схлібляти (з польськ.) – лестити, догоджати

(є)сьте (давньоукр., тепер діял.) – ви є

таборити – прихильники радикальної течії гуситського руху в Чехії ХV століття. Назва – від гори Табор, де була їхня фортеця. Вимагали реформації церкви, богослужіння чеською мовою, скасування феодальних привілеїв, створення царства справедливості.

тарпан – вимерлий предок сучасного коня, підвид дикого коня. Ще у ХVІІІ – ХІХ ст. був поширений у степах Європи, в т. ч. в Україні.

Теміда – Феміда, давньогрецька богиня права й законного порядку. Зображалася із зав'язаними очима (символ неупередженості) й терезами або мечем у руках.

теплярний – тепличний

термідор (франц.) – одинадцятий місяць (19/20 липня – 17/18 серпня) календаря, встановленого Конвентом у Франції. Термідором називають контрреволюційний переворот, що стався 9 термідора ІІ року (27 липня 1794 р.), коли було ліквідовано якобінську диктатуру і встановлено панування великої буржуазії. *Перен.* знищення революції та її завоювань руками самих революціонерів, а не їхніх супротивників.

Тернопільська щілина – Фермопільський гірський прохід, де 480 р. до н.е. греки дали героїчний бій величезній перській армії царя Ксеркса. Ядро грецького війська становили 300 спартанців на чолі з царем Леонідом.

тестамент – заповіт

тирольці сходу – так називали галицьких русинів-українців, що, як тирольці на заході імперії, були лояльними до монархії і підтримували її у час наполеонівських воєн та в революції 1848 р., оскільки в австрійській державі вони мали значно більше прав на національне і соціально-економічне життя, ніж до того в польській державі, не кажучи вже про становище українців у Російській імперії.

топніти (з польськ.) – танути; вичерпуватися, виснажуватися

триалізм – престолонаслідник Австро-угорської монархії Франц Фердинанд близько 1906 р. уклав план реформування імперії, за яким вона мала стати *Сполученими Штатами Великої Австрії – триединою державою* (або Австро-Угро-Славією), в якій мало бути 12 національних автономій для кожної великої народності держави.

трінкгельд (нім.) – чайові; дрібні гроші; подачка
тромпети (з нім.) – труби
тромтадрація (польськ.) – велемовні, бундючні фрази
труби єрихонські – за Біблією, мури обложеного євреями Єрихону впали від звуку їхніх труб та вигуку; *перен.* про дуже гучний голос
труїзм – загальновідома істина, банальність
туман – йолоп, бевзь, бовдур
тяг – хід (у шаховій грі)

У-бот (нім. *U-Boot*, скор. від *Unterseeboot*) – підводний човен

уговкати – вгамувати, втихомирити,

уймати (з польськ.) – вкладати, поміщати

УКПісти – укапісти, члени Української комуністичної партії, створеної 22-25 січня 1920 р.

Посилаючись на свій органічний зв'язок з українською нацією та її історією, УКП підкреслювала, що саме вона має право бути керівною силою революції в Україні, а не КП(б)У, що як невіддільна частина РКП(б) була чужа українській нації та її відродженню і об'єктивно стала знаряддям відновлення “єдиної і неділимої” Росії. Комінтерн запевнив УКП, що УСРР – суверенна держава, а КП(б)У є членом Комінтерну, тож УКП має самоліквідуватися, а її члени перейти до КП(б)У. Укапісти підпорядкувалися рішенням Комінтерну. У 1930 роках переважна більшість із них була репресована.

улегливий – піддатливий, поступливий, покірний

Ульстер (англ. *Ulster*) – Ольстер, одна з чотирьох історичних провінцій Ірландії

ульстерці – ірландці, мешканці Ольстеру

умеренность и аккуратность (рос.) – поміркованість і акуратність – так визначає головні риси свого характеру Молчалін у комедії російського письменника польського роду А.Грібоедова «Лихо з розуму»

ундист – член УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання), найбільшої української політичної партії у міжвоєнній Польщі. Її програма ґрунтувалася на ідеології соборності й державности України, демократії й антикомунізму. Проводила боротьбу проти легалізації чужого панування та за виконання Польщею її міжнародних і конституційних зобов'язань.

ундівський – від УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання)

унія (лат. *unio* – єдність, об'єднання) – об'єднання, союз, спілка

унятий – взятий

упадочний (рос.) – занепадницький

упражняється (рос.) – вправлятися

уросний – ілюзорний, химерний, породжений маренням

уроєння (з польськ.) – ілюзія, мрія, химера, марення, маячня

уступ – частина тексту, абзац, уривок

утилий – тлустий, жирний

фасцинувати – чарувати, заворожувати

фасцинуючий – чарівливий, принадливий, урочий

фавстівська людина – за О. Шпенглером, характерними рисами західної людини є її постійний гін до пізнання істини, абсолютно значущого, останніх речей тощо, які відрізняють її від аполлонівської людини грецької античності. В основі означення – ім'я популярного персонажа німецької легенди про доктора Фавста, якому властиві характерні особливості європейської людини.

фелах – в арабських країнах селянин, землероб; фелахи, на відміну від *бедуїнів* – кочівників, займаються рільництвом.

фердшал (розм.) – фельдшер

фібра – жилка

філістер (нім. Philister) – самовдоволена й обмежена людина з вузьким міщанським світоглядом і святенницькою поведінкою; обиватель

фортель – спиртна витівка, несподіваний вибрик

фратернізування (франц. fraternizer – брататися) – братання, налагодження братніх стосунків

фронда – громадсько-політичний рух у Франції 1648 – 1653 рр. проти абсолютизму. Від *франц. la fronde* – праща, рогатка, якою розбивали вікна у будинках прибічників абсолютизму.

«Фрі стейт оф Аєрленд» (англ.) – вільна держава Ірландія

фурія – римська богиня помсти; *перен.* погана, лайлива жінка

футлярний – про людей певного типу: алюзія до твору російського письменника українського походження А.Чехова «Человек в футляре», персонаж якого, Беліков, прагнув створити собі «футляр», який захистив би його від «зовнішніх впливів».

Харківський уряд – центральна владна структура УСРР, перша столиця якої (1919 – 1934 рр.) була у Харкові – ближче до Росії

хвіст – тут: черга (до крамниці)

хінець – китаєць

ходок (рос.) – ходак, дойда. У перші роки советської влади наївні російські селяни ходили пішки до Леніна дізнатися про суть політики большевиків щодо селянства та поскаржитися на їхні здириства та знущання

Цофатися – відступати, сахатися; відмовлятися

цьоця Кльоця (польськ.) – тітка Кльоця

чамарка (польськ.) – облямована хутром коротка чоловіча куртка, яку в минулому носили поляки

числити – розраховувати

чорний переділ – російське селянство другої половини XIX ст. жило в очікуванні насильного розподілу маєтків великих землевласників. У серпні 1879 р. внаслідок розколу «Землі і Волі» виникла таємна революційна організація народників-терористів «Чорний переділ». Таку ж назву мав і їхній журнал. Чорнопреділіці вважали, що повалення самодержавства, експропріяція великих землевласників із використанням форми російської общини дасть можливість побудувати соціалізм.

чрезвычайка (рос.) – розмовний варіант назви «Всероссийская чрезвычайная (укр. *надзвичайна*) комиссия по борьбе с контрреволюцией и саботажем при Совете народных комиссаров РСФСР» (1917–1922), яка вважалася органом «диктатури пролетаріату», а насправді захищала большевицький режим у Росії. Від абревіатури ЧК (чрезвычайная комиссия) було утворене зловісне слово «чекіст».

шатость (рос.) – хиткість

шахерка (польськ.) – шахрайство

шигальовщина – від імени літературного персонажа з роману Ф.М.Достоевського «Біси» Шигальова, який, пропонуючи земний рай, виходив «із безмежної свободи», а завершував «безмежним деспотизмом». Поборник рівності і «філантроп» Шигальов любов'ю до людей оправдовує їх поневолення.

шинфейнери – члени ірландської націоналістичної партії Шин Фейн (ірл. Sinn Féin – «ми самі»), заснованої 1905 р. Артуром Гриффітом, яка відіграла важливу роль у війні за незалежність Ірландії.

шлик – конусоподібний верх козацької шапки, що звисає донизу. Через чорний колір шлика Кінний полк армії УНР називали чорношличниками

шмінка – губна помада; грим

шпик (польськ. szpik) – кістковий мозок

шпихлір – сипанець, гамазей, де зберігали зерно

Шпільберг – фортеця в Австрії, яка в XVII–XIX ст. використовувалась як місце ув'язнення. Тут мучилися й італійські патріоти, зокібна, у 1822 – 1830 рр. Сильвіо Пелліко, який розповів про це у славнозвісній книзі «Мої темниці».

шпіцрута (нім. Spiessrute) – довгі, гнучкі лозини, якими били засуджених (за російською традицією – шпіцрутен)

штука – тут: мистецтво

Шуанерія (франц. *Chouannerie*) – повстання селян (1793 – 1800 рр.) Нижнього Мену та сусідніх земель на підтримку королівської влади у Франції, друге за розмахом після роялістського повстання у Вандеї.

щоденник – щоденна газета

ягеллонська ідея – концепція багатонаціональної і багатоконфесійної федеральної держави, спрямованої в бік Литви, Білорусі й України, супротивником була Московія-Росія.

якобінці – політичне угруповання, що прийшло до влади під час Великої Французької революції. Вони, зокрема, очолювали Комітет громадського порятунку, що провадив політику революційного терору, який іноді називають якобінським, а відповідний період – якобінською диктатурою (1793–1794).

янки (англ. *yankee*) – назва мешканця Нової Англії (північно-східні штати), поширена згодом на всіх мешканців США. Під час війни за незалежність 1775–1783 рр. так називали повсталіх англійські солдати, під час Громадянської війни 1861 – 1865 рр. – мешканці південних штатів мешканців північних штатів. Згодом так почали неофіційно називати всіх громадян США.

ячейка (рос.) – осередок

Уклав Ярослав Радевич-Винницький

КОМЕНТАРІ

Третій том вибраних творів Дмитра Донцова упорядкований таким чином, щоб виразніше подати творчість ідеологічного змісту за вирішальний у долі автора період – 1922-1932 рр. У цей час йому, всупереч панівним тенденціям часу, його авторитетам і «компактній більшості», вдалося переламати хід подій, започаткувати якісно нові й визначальні процеси у сфері ідей, вплинувши на молоде покоління, і закласти філософські основи українського традиціоналізму та вольового націоналізму.

Визначальними принципами для нас і надалі є хронологічний (упорядкування творів за певний чітко визначений якимись ідейними або історичними межами період), тематичний (добір матеріалів подібної проблематики, хоча іноді у спадщині Д. Донцова важко визначити концепцію твору, оскільки політичні, культурологічні, ідеологічні теми переплітаються у його статтях дуже тісно) і принцип актуальної оптимальності (друкувати насамперед ті твори, які ще не перевидавалися в Україні або друкувалися неякісно чи лише у періодиці). Власне, через це до тому не включено етапну працю «Підстави нашої політики» (1921), бо вона друкувалася в добротному редакторському опрацюванні, з коментарями у виданні: Донцов Д. Твори. Т.1. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001.

Хронологічний принцип умотивовує нам розміщувати деякі статті, які виходили ще й у форматі книжок, але пізніше, у тому томі, в якому зібрані твори за період, що включає й дату першої публікації статті. Наприклад, до 3-го тому увійшла стаття «Про соціал-ідіотів» 1932-го року, хоча пізніше вона склала окрему книжку «Дурман соціалізму» (1936), яка вийшла у серії «Квартальник Вістника», разом зі статтями «До традиції», «У путях фрази» та «Євнухи доктрини». Тож для читацької зручності і щоб відобразити логіку історії, показати живий рух ідей, ми «зруйнували» цілісність цієї книжки, подавши статтю «Про соціал-ідіотів» у періоді 1922-1932 рр., а статтю «У путях фрази» вмістили через її все-таки більше культурологічний зміст у 2-му томі: «Культурологічна та історіософська есеїстика (1911-1939 рр.)».

Д. Донцов доволі часто передруковував свої твори за різних нагод, тому, гадаємо, логічніше буде передусім подавати їх у відповідному тематичному та часовому контекстах, позбувшись прив'язаності до книжкових видань. Тим більше, що автор іноді вносив зміни до своїх текстів, а редколегії йдеться передусім про те, щоб відобразити у цьому виданні точну автентичну епохи.

Так само вийшло й з есеями «Маса і провід» та «Кількість чи якість?» (1930), які у 1939 р. були видані під однією палітуркою у серії «Квартальник Вістника», а в 1967 р. перевидані у великій збірці «Хрестом і мечем», зазнавши певних корегувань.

Подібно склалося й з есеями Д. Донцова на літературну та культурологічну тематику 1920-х і 1930-х рр., які часто переплітаються своєю проблематикою та ідеями з ідеологічною есеїстикою і їх також би вартувало умістити хоч частково у 3-у томі. Однак редколегія вирішила подати цей масив спадщини автора в одному з прикінцевих томів видання, позаяк велика кількість із них була надрукована у недавньому виданні: Донцов Д. Літературна есеїстика / Упоряд., ред. і автор коментарів О. Баган. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2010. – 654 с.

Що таке інтернаціоналізм?

Текст подається за першодруком: Донцов Д. Що таке інтернаціоналізм? – Львів: Друкарня Ставропігійського інституту, 1927.

Політика принципіяльна і опортуністична

Текст подається за першодруком: Донцов Д. Політика принципіяльна і опортуністична. – Львів: Друкарня А.Гольдмана, 1928.

Юнацтво і Пласт

Текст подається за першодруком: Донцов Д. Юнацтво і Пласт. – Львів, 1928.

До старих богів!

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1922. – Кн.3.

Ця стаття під назвою «До традицій!» була надрукована у книзі: Донцов Д. Дурман соціалізму / Квартальник Вістника. – Львів, 1936.

Пригадка

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1922. – Кн.6.

Упадок комунізму на Заході

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1922. – Кн.8.

Підпис автора: Devius.

Bellua sine capite

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн.1.

Atrofia cerebri: До психології рідного філістерства

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1923. – Кн.7.

Підпис автора: Д.Д.

Агонія одної доктрини

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1924. – Кн.1.

Підпис автора: Д.Д.

Перед поворотом

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1924. – Кн.2.

Підпис автора: О.В.

В.Ленін

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1924. – Кн.3-4.

1914-1924: У десяту річницю пробудження української нації

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1924. – Кн.7-9.

Підпис автора: О.В.

Старосольський В. Теорія нації

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1924. – Кн.12.

Підпис автора: Д.Д.

Пансько-мужицький центавр і неомонархізм

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1925. – Кн.4.

Підпис автора: Д.Д.

Тарговица чи Полтава?

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1925. – Кн.10.

Єдиний фронт

Текст подається за першодруком: Календар-альманах «Дніпро». – Львів. – 1924.
Стаття була видана окремим виданням: Донцов Д. Єдиний фронт. – б. м. і р.

Симон Петлюра

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1926. – Кн.7-8.

«Шатость малоросійская»

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1927. – Кн.3.
Підпис автора: Д.Д.

Дві революції

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1927. – Кн.4.

«Патріотизм» і націоналізм

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1927. – Кн.9.

Що таке націоналізм?

Текст подається за першодруком: Державна нація. – 1927. – №1.

«Державна нація» (Прага) – ідеологічний орган Легії українських націоналістів – підпільно-революційної організації, створеної у 1925 р. у Празі на основі молодіжних організацій, які існували у середовищі емігрантів із Наддніпрянської України. Голова ЛУН – М.Сціборський. У 1929 р. ЛУН влилася до ОУН. Хоча офіційно редактором «Державної нації» був П.Кожевников, з її матеріалів видно, що обличчя журналові надавав поет і есеїст Є.Маланюк. Вийшло лише два номери журналу.

Keep smiles! (Усміхнись!)

Уперше есей надруковано: Смолоскипи. – 1927. – №2.

Текст подається за публікацією: Дажбог. – 1935. – №6.

«Смолоскипи» – молодіжний націоналістичний журнал. Виходив у Львові за редакцією О.Боднарівича у 1927-1929 рр.

«Дажбог» – літературний молодіжний журнал. Виходив у Львові за редакцією Б.Кравціва (1932-1933), Є.-Ю.Пеленського (1934, №1-5) та Б.-І.Антонича (1934, №6-8); у 1935 р. журнал редагувала колегія.

За завтрашній день

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн.1.

Проблема поколінь

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн.7-8.

Смерк одної ідеї

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1928. – Кн.10.

Підпис автора: О.В.

Переяславська легенда

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1929. – Кн.3.

Дрібні замітки про важливу тему

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1929. – Кн.7-8.

Підпис автора: О.В.

Роковини зради: 1709-1929

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1929. – Кн.7-8.

Єдине, що є на потребу

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1930. – Кн.1.

Маса і провід

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1930. – Кн.3 і 4.

У 1939 р. есей був перевиданий окремою брошурою у серії «Квартальник Вістника»: Донцов Д. Маса і провід. Кількість чи якість? – Львів; Вид. О.Бачинська. У 1967 р. він увійшов до книги: Донцов Д. Хрестом і мечем. – Торонто-Нью-Йорк. – Лондон. – 310 с.

Три річниці

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1930. – Кн.3.

Підпис автора: О.В.

Ще про «Пилипа» й «атенців»

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1930. – Кн.6.

Нині і вчора

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1931. – Кн.3.

Підпис автора: Д.Д.

Смерк авторитетів

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1931. – Кн.4.

Підпис автора: Devius.

Роман Дмовський – неофіт євразійства

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1931. – Кн.9.

Підпис автора: Д.Д.

Принагідно

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1931. – Кн.11.

Про соціал-ідіотів

Текст подається за першодруком: Літературно-науковий вісник. – 1932. – Кн.5.

У 1936 р. стаття увійшла до книжки: Донцов Д. Дурман соціалізму. – Львів: (Квартальник Вістника; Ч.3). – 95 с.

Олег Баган

ЗМІСТ

<i>О. Баган. За нову українську людину</i>	3
--	---

Окремі книжки

Що таке інтернаціоналізм?	13
Політика принципіальна і опортуністична.....	29
Юнацтво і Пласт	54

Статті та есеї

До старих богів!	60
Пригадка	67
Упадок комунізму на Заході	69
<i>Bellua sine capite</i>	76
Атрофія сerebrі: До психології рідного філістерства	87
Агонія одної доктрини.....	101
Перед поворотом	110
В.Ленін	121
1914-1924: У десяту річницю пробудження української нації	130
Старосольський В. Теорія нації [Рецензія].....	135
Пансько-мужицький центавр і неомонархізм	138
Тарговица чи Полтава?	147
Єдиний фронт.....	157
Симон Петлюра.....	164
«Шатость малоросійская»	170
Дві революції.....	178
«Патріотизм» і націоналізм.....	189
Що таке націоналізм?	204
Keep smiles! (Усміхнись!).....	209
За завтрашній день.....	213
Проблема поколінь.....	217
Смерк одної ідеї	225
Переяславська легенда.....	230
Дрібні замітки про важливу тему	233
Роковини зради: 1709-1929	240
Єдине, що є на потребу.....	244
Маса і провід	253
Три річниці	281
Ще про «Пилипа» й «атенців».....	282
Нині і вчора.....	290
Смерк авторитетів	301
Роман Дмовський – неофіт евразійства	305
Принагідно.....	314
Про соціал-ідіотів.....	318
<i>Пояснення рідковживаних слів</i>	329
<i>Коментарі</i>	347

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ ВИДАННЯ

Донцов Дмитро

ВИБРАНІ ТВОРИ

У десяти томах

Том 3

Ідеологічна есеїстика
(1922–1932 рр.)

Відповідальний редактор і упорядник
Олег Баган

Літературний редактор
Ярослав Радевич-Винницький

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК № 1695 від 18.02.2004 р.

ВФ «Відродження» заснована 21 листопада 1991 р.
Петром та Олександром Бобиками, Василем Іванишином

Головний редактор *Ярослав Радевич-Винницький*
Директор фірми *Ігор Бабик*
Заступник директора *Володимир Гнатик*
Головний бухгалтер *Надія Волянська*
Верстка *Василь Герман*
Коректор *Ірина Михаць*

Видавнича фірма «Відродження»
82100, м. Дрогобич, вул. Т. Шевченка, 2.
Тел.: (03244) 2-17-94, 3-72-93.
79049, м. Львів-49, аб/с 10480.
Тел./факс: (032) 240-59-39.
www.vidrodzhenia.org.ua

Здано до набору 19.04.2012 р. Підписано до друку 22.10.2012 р.
Гарнітура Times. Формат 70x108 1/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 28,6. Зам. № 1291. Наклад 1000 примірників

Друк ІПП «ПОСВІТ»
Адреса: вул. І. Мазепи, 7, м. Дрогобич, 82100 Україна
тел. факс (03244) 2-23-35, тел.: 3-38-50, 2-23-76.
E-mail: posvit_druk@mail.ru